

Х. ДОДИХУДОЕВ

ИСМОИЛИЯ
ВА ОЗОДАНДЕШИИ
ШАРҚ

ХАЁЛБЕК ДОДИХУДОЕВ

297

468

ИСМОИЛИЯ
ВА ОЗОДАНДЕШИИ
ШАРК

Ми-
дан-
ха-
зми
сал-
тра-
нди.
бо-
к—
ои-
ан-

биг-
эрг-
тий
ва
ва
эн
и-
о-
б,
д-
а-
я-
и-

783 118, 128

ДУШАНБЕ
«ИРФОН»
1989

ББК 87.3(5) — 86.38
Д 68

(C) Нашриёти «Ирфон», 1987.
Тарчума аз русӣ.
(C) Нашриёти «Ирфон», 1989.

МУҚАДДИМА

Халқи тоҷик, монанди мардумони дигари Осиёи Миён, Эрону Афғонистон ва араб анъанаҳои бои озодандешӣ дорад. Ин анъанаҳо дар шаклҳои гуногуни, аз ҳаракати мазҳабӣ сар карда то инкишофи материализми фалсафӣ ва атеизм, инчунин дар шакли өшӯби мусаллаҳона бар зидди соҳти мавҷудаи феодалиӣ, ки аз тарафи дини шаръӣ тақдис қарда шуда буд, аж ёфтаанд. Роли муайянери дар инкишофи озодандешӣ, дар муборизаи байни синҳои ҷамъияти феодалии асрҳои X—XIV ҷаҳонбинии фалсафӣ ва иҷтимоию сиёсии исмоилия, ҳаракати онҳо ба манғиати оммаи истиқмормашаванд бозидааст.

Исмоилия — падидай асримиёнагист. Дар ҷаҳонбинии исмоилияи асрҳои X—XIV дар як вақт идеяҳои прогрессивӣ ва регрессивӣ, мусбат ва манғӣ, материалистӣ ва идеалистӣ, диалектикаи метафизики, атеистӣ ва динии теистӣ ва дигар ақидаҳо дар бораи қонигӣ ҷамъияти инсонӣ, моҳияти инсон, мавқеъ ва роли он дар олам ба ҳам пеҷидаанд.

Омезишӯ ҳусусияти зиддиятноки ҷаҳонбинии исмоилиён ва ҳаракати онҳо, муносибати бепарвоёна ба идеологияи ва ажҳоми ислом, инкишофи таълимоти мураккаб, ки байни фалсафа ва дин меистод, мавҷудияти унсурҳое, ки онро бо атеизм наздик менамуд ва ниҳоят, ба мазҳаби маҳсуси мусулмонӣ табдил ёфтани исмоилия мувоғиҷан ба пайдоиши баҳои мутақобилаи он дар тадқиқоти олимони советӣ ва хориҷӣ — муаррихону филологҳо, исломшиносону файласуфон, шарқшиносони дигар соҳаҳо сабаб шудаанд.

Шавқ ба тадқики исмоилияи қарҳои X—XIV нафакат ба туғайли ҷаҳонбинии онҳо, ки озодандешии оммаи ҳалқро ифода менамуд, ба вуҷуд омад... Илова ба ин муборизаи фаъоли сиёсии онҳо бар зидди ҳокимиияти

феодалии империяҳои гуногуни мусулмонӣ, баромади онҳо ба муқобили тартиботи мавҷудаи ҷамъият ин шавқро зиёд менамуд. Шавқ ба исмоилиён, таърих ва идеологияи он, амалияи муборизаи сиёсӣ ва фаъолияти маорифпарварии онҳо, ба муносибатҳои ҷамъиятие, ки дар давлатҳои аз тарафи исмоилиёни қарматӣ соҳташуда ҳукмрон буданд ва муносибати онҳо бо давлатҳои ҳамсаёни тобеъи дини шаръӣ ҳанӯз аз давраи Марко Поло (1254—1324) пайдо шуда буд. Аммо нахустин тадқиқот доир ба исмоилия дар илми шарқшиносии Ғарб дар охири қарни XVIII дастраси хонандагон шудаанд (ниг.: 211, с. 138—148)¹. Аз он вакът шавқ ба таҳқиқи исмоилия мутасил меафзуд ва ҳудуди тадқиқоти он васеъ мешуд. Адабиёт доир ба исмоилия ва исмоилиён беҳад меафзояд. Шарқшиносон ва исломшиносони Аврупо ва ШМА, Эрон ва Ҳиндустон, Покистон ва мамлакатҳои араб, ва инчунин Иттифоқи Советӣ ҳаракат мекарданд ва ҳарарат карда истодаанд, ки асрори ҷунбиши исмоилияро, ки диққати бисъёрии олимон ва мутафаккирои озодандеши Шарқи Наздик ва Миёна, аз ҷумла фарзандони ҳалқҳои Осиёи Миёна ва Эронро ба ҳуд ҷалб намуда буд, қушоянд. Ба қатори онҳо Аҳмад ибни Ҳусайн Мутаннабӣ (с. вафоташ 965), «Ихвон-ус-сафо», (Абӯсулаймон Муҳаммад ибни Машари Муқаддасӣ, Абулҳасан Алӣ ибни Ҳоруни Зинҷонӣ, Абӯаҳмади Маҳаравонӣ, Зайд ибни Рифаат ва Авғонӣ), Абӯяъқуби Сиҷистонӣ (а. X), асосгузори адабиётӣ класикии тоҷик Абӯабдуллои Рӯдакӣ (с. ваф. 941), муаллифи достони безавол «Шоҳнома» Абулқосими Фирдавсӣ (с. тав. байни 934 ва 941, с. ваф. таҳм. 1020), олимони оламшумул Абӯрайхони Берунӣ (973—1048) ва Абӯалӣ ибни Сино (980—1037), файласуф ва шоир Ғосири Ҳусрав (1004—с. ваф. баъди 1073), муаррихи фалсафа ва дин Шаҳристонӣ (с. ваф. 1153), олим ва файласуф Насириддини Тӯсӣ (1201—1320), шоири озодфикри форс Саъдуддин ибни Шамсуддини Низории Қӯҳистонӣ (1247—1320) ва дигарон доҳил мешаванд. Бо «Ихвон-ус-сафо» Абӯнасири Форобӣ робитай зич дошт. Эҳтимол на ҳамаи олимоч ва мутафаккирои номбурда ба нуктаҳои бидъатомези ҷаҳон-

¹ Дар ин ҷо ва минбаъд даруни қавс адади якум рақами сарҷашма дар рӯйхати адабиёт, дуюм — саҳифаи онро ифода мекунанд. Маъхазҳои мухталиф аз ҳамдигар бо нуқтаю вергул ҷудо карда шудаанд.

бинии исмоилиён, назария ва амалияи муборизаи сиёсии онҳо ҳамраъӣ будаанд. Аммо як худи ҳусни тавҷӯҳе, ки онҳо ба ҷунбиши исмоилия доштанд, тадқики исмоилияи асримиёнагиро хеле зарур месозад. Зеро бе донистани моҳияту мақсади ин ҷунбиш, маслаку ҷаҳонбинии синфии он дарки моҳияти процессҳои дар илм, фалсафа, адабиёт, ҳаёти маънавӣ ва сиёсии даврони асрҳои миёна зоҳиршавандаро фаҳмидан ғайриимкон аст. Ҳуллас, бе таҳлили амиқ ва ҳамаҷонибай марқистии исмоилияи асримиёнагӣ, роли он дар инкишофи озодандешӣ ва озодфикрӣ, саҳми вай барои вусъат додани тафаккури фалсафӣ ҷун майлони афкори ҷамъияти ва ҷунбиши сиёсии оммаи ҳалқ шарқшиносии муосир вазифаҳои худро анҷом дода наметавонад. Низ аён аст, ки бе тадқики муфассали ҷустуҷӯҳои назариявии исмоилиён дар соҳаи илму фалсафа, усуљҳои кори индивидуалий дар байнӣ оммаи мусулмону ғайримусулмон, муборизаи идеевии онҳо бо дини шаръӣ ва муборизаи ин дин бо исмоилиён, ташкили муборизаи табакаҳои меҳнатии ҷамъият дар мубориза бо золимон, тақиди иҷтимоию сиёсии очҳо, ки нуқсонаҳои соҳти феодалиро фош мекард ва ба фалсафай сиёсӣ ва ҳаёлоти иҷтимоии муайян асос ёфта буд, кӯшиши онҳо барои амалӣ гардондани принципҳои ин ҳаёлот дар давлатҳояшон ва инчунин назария ва амалияи идоракуни онҳо моҳияти ҳақиқӣ ва хислати синфии ҷараёнҳое, ба монанди қалом, тасаввуф, машшоъ ва дигар равияҳои афкори ҷамъиятии Шарқи исломии асрҳои X—XIV-ро фаҳмидан мумкун нест.

Муҳаққикони советӣ ва ҳориҷӣ дар ин ҳусус ба комъёбихои муайян ноил гардидаанд, ки дар бораи ҳар яке аз онҳо дар қисмати гуногуни ин китоб муфассал сухан ҳоҳад рафт. Инҳо, пеш аз ҳама, асарҳои олимони советӣ — F. Ашӯров, Е. А. Беляев, А. Е. Бертельс, Е. Э. Бертельс, А. М. Баҳоваддинов, И. С. Брагинский, Б. Ф.Faфуров, А. К. Закуев, Л. И. Климович, А. А. Семенов, Л. В. Строева ва ҳориҷӣ — А. Баусонӣ, О. Грабар, В. А. Иванов, Х. Иноят, Қ. Кишоварз, А. Корбэн, Г. Лей, Б. Люис, А. Моделунг, С. Х. Наср, З. Сафо, Э. Табарӣ, О. Томир, Т. Филиппони-Ронкони, С. Ҳамарнӣ, К. Ҳуарт ва дигарон мебошанд (ниг. ба феҳрист). Асари мазкур ҷамъбасти комъёбихои ноилшуда ва идомаю инкишофи онҳо мебошад. Дар ин асар дикқати бештар ба масъалаҳои дода шудааст, ки

онхо дар илми таърихию фалсафии мо кам тадқиқ шудаанд, аммо барои мо аҳамияти муайяни илмию амалий доранд.

Таҳлили адабиёт доир ба исмоилиён низон медиҳад, ки дар он ду нуктаи назари мутақобиларо нисбат ба моҳияти исмоилия ва ҷунбиши исмоилиёни асримиёнигӣ дарьёфт кардан мумкин аст. Мувофиқи яке аз онҳо, ки бештар дар доираи шарқшиносони буржуазӣ вусъат ёфтааст, гӯё исмоилиён дар фаъолияти зехнӣ худ аз ҷорҷӯби аҳкоми дини ислом берун набаромадаанду машғули инкишофи ин қавонин буданд. Ба ҳамин сабаб, назар ба гуфтаи онҳо, исмоилиёнро ба илҳод (атеизм) ва ғояҳои коммунистӣ дар соҳаи фаъолияти иҷтимоию сиёсӣ айборд ҷардан беасос аст. Ин нуктаи назарро В. А. Иванов, А. Исмоил, А. Корбен, А. Нанҷӣ, С. Х. Наср ва ғайраҳо пайравӣ мекунанд. Рӯчӯи исмоилиён ба фалсафа ва илми атика ҳамчун саъю қӯшиши инкишофи ислом шарҳ дода мешавад. Ба ҳамин тарик ҳусусияти мутақобили исмоилия нисбат ба ҷаҳонбинии расмии ҳукмрон пардалӯш карда шуда, ба ҳамдигар мувофиқ будани ҳамзӣ ҷараёнҳо ва равияҳои афкори ҷамъиятӣ, аз ҷумла машшоъ, дар доираи ҷаҳонбинии ягонаи дини ислом таъкид мегардад. Ҷунин нуктаи назар худ ба худ вуҷуд доштани фалсафаи дунъявиро дар олами мусулмонии асрҳои миёна истисно мекунад ва ҳама гуна ақидаҳои фалсафиро ба инкишофи ин ё он тарафи афкори дини ислом оварда мерасонад. Дар китоби мазкур нишон дода ҳоҳад шуд, ки ингуна нуктаи назар бо воқеияти таърихӣ умумияте надорад ва он тавассути асарҳои бидъатшиносон, муташарреъони илоҳиётшиносу файласуфи асримиёнигӣ ва инҷунин тадқиқоти муҳаққиқони советӣ ва ҳориҷӣ рад карда мешавад.

Нуктаи назари дуюм ба он асос ёфтааст, ки исмоилияни дар натиҷаи зиддиятҳои дохилии имомати шиа пайдошуда бо таълимоти хоси илоҳиётӣ, фалсафӣ ва иҷтимоию сиёсии худ, ки орзуҷо умеди ҳалкро инъикос менамуд, ба зудӣ ба ҷараёни пуркуввате муқобили аҳли суннат ва худи мазҳаби шиа табдил ёфт. Ин нуктаи назарро ақсарияти олимоне, ки таъриху қоиди муҳталифи исмоилияро тадқиқ ҷамудаанд, тарафдоранд. Ба ин гурӯҳ А. М. Баҳоваддинов, Б. Ғ. Ғафуров, Л. В. Строева, А. Баусонӣ, Х. Иноят, К. Қишоварз, Г. Лей, Б. Люис, Э. Табарӣ ва бисъёри дигарон дохил

мешаванд. Олимони номбурда исмоилияро чүн таълимоти наве дар таърихи ақоиди ҷамъияти Шарқи исломии асримиёнагӣ бо ҷиҳатҳои мусбиву манғӣ барои даврони худ, ки онро аз суннат, шиа, мазҳабҳои мухталиф ва равияҳои фалсафӣ фарқ мекунад, таҳлил кардаанд, ки он бо баҳои сиёсатмадорон, бидъатшиносон, файласуфон, муаррихони асримиёнагии дину фалсафа нисбати исмоилия мувоғик меояд. Масалан, Шаҳристонии маъруф навиштааст: «Исмоилиён дар ҳар замон таблиғот мебурданд, ба ҳар забоне таълимоти наве доштанд» (17 с. 167).

Аммо маҳз ҳамин таълимоти нав мавзӯи баҳсе байни концепцияҳо (фарзҳо) ва маълумотҳои муаллифони асримиёнагӣ шудааст, ки дар миёни онҳо ҷуғин ақоид низ ҷой доштанд, ки онро ба дараҷаи сафсата мерасонданд ва нисбат ба исмоилиён сифатҳоеро бастанд, ки ба ҷараёнҳои асримиёнагӣ ҳос набуданд. Исмоилия асримиёнагиро бо франкмасонӣ ва ташкилотҳои маҳфии террористӣ мукоиса мекунанд (ниг. 91, 187; 188), дар он мазҳаби иртиҷоътарини исломро мебинанд (ниг. 146; 176). Бисъёре аз ин ақоид дар рафти таҳлили ин ё он баҳши таълимоти исмоилия мухокима ҳоҳанд гардид. Вокеан фаровонии нуктаҳои мухталиф оид ба исмоилия барои муҳаққиқӣ дар сурати надонистани маъҳазҳо, ҳатари муайянे дорад. Ӯро ба осонӣ дар ғаразнокӣ ва идеализацияи таъриҳи айбдор кардан мумкин мегардад, зоро ҷунбиши исмоилия дар шакли мазҳабе, ки ташкилоти муайян ва соҳти силсилавӣ дошт, зуҳур ёфта буд. Бинобар ин, фалсафаи исмоилияро ҳамчун инкишофу паҳншавии озодфириву озодандешӣ, ҳамчун ифодаи муборизаи байни бенавоён ва сарватмандон дар ҷамъияти феодалий тадқиқ намуда, мо нишондоди зерини Ф. Энгельсро дастур ҷардем. Агар ин муборизаи синғӣ дар он вакт дар таҳти аломати дин гузашта бошад, агар манғиатҳо, эҳтиёҷҳо ва дарҳости синғҳои алоҳида дар зери пардаи дин ниҳон шуда бошанд, ин аслو моҳияти корро дигар намекунад ва ба осонӣ бо шароити замони фахмонда мешавад (5, 360). Ф. Энгельс инро доир ба Реформация ва Ҷанги дехқонӣ дар Германияи асри XVI навишта буд. Вале дар асарҳои исмоилиёни асрҳои X—XIV, ба мисли ақидаҳои Т. Мюнцер, тавассути ибороти динӣ таълимоти фалсафии зидди таълимоти кӯҳнапарасти мусулмонӣ ва амалияи истисморгари иҷтимоию сиёсии ҳокимони

феодалии империяҳои мусулмонӣ амиқ зоҳир мегардад, ки он ғояву пешбарандай ҳаракатҳои мусаллаҳои омма шуда буд. Ба фикри мо дар байни чунбиши исмоилия ва чунбиши Т. Мюнцер дар Ҷанги деҳқонии солоҳи 1524—1525 қиёси муайянӣ таърихӣ гузарондан мумкин аст.

Чӣ навъе ки маълум аст, Ф. Энгельс Реформация ва Ҷанги деҳқониро дар Германия нахустин инқилоби буржуазии аврупой номида буд (ниг. 5, 436—437). Албатта, чунбиши исмоилияи асрҳои X—XIV-ро инқилоби буржуазӣ номидан мумкин нест. Аммо дар баъзе мавридиҳои таърихии он баъзе аломатҳои ислоҳот дар соҳаи дин ва инқилоб дар ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ ҷой доштаанд. Ф. Энгельс доир ба таълимоти динию худошиносии Т. Мюнцер навишта буд: «Таълимоти фалсафии худошиносии ў ба муқобили ҳамаи аҳқоми асосии нафақат католицизм, балки тамоми дини насронӣ равона шудаанд. Ў дар шакли насронӣ пангеизмро таблиғ менамуд, ки он ба ақидаҳои ақлии мусосир шабоҳати аҷоибе зоҳир мекунад ва баъзан ҳатто бо атеизм ҳамхудуд мегардад. Ў аз нигориши Тавроту Инчил ҳамчун ваҳӣ ва сарчашмаи ягонаву бенуқсон даст қашид. Ваҳий ҳақиқӣ ва ҳаётӣ, ба фикри ў, хирад аст, ваҳие ки дар ҳама замонҳову байни ҳар ҳалқ вучуд дошту то ҳол вучуд дорад. Таврот ва Инчилро ба хирад муқобил гузоштан маънои рӯҳро бо ҳарфи мурда куштсан медошт, зоро рӯҳи қудсие, ки аз хусуси он Таврот ва Инчил сухан меронанд, на он ҷизест, ки аз муборун аст: рӯҳи қудсӣ маҳз хиради мост. Имон, ба ғайр аз бедории хирад дар инсон, ҷиз дигаре нест ва бинобар ин имонро буттараастон низ метавонанд доштан. Ба воситай ин имон, ба воситай хиради бедоршууда инсон ба ҳолик мушобех мегардаду ба саодат мепрасад. Ба ҳамин сабаб ҷаннат ҷизи ондуньёй нест, онро дар ҳамин зиндагӣ ҷустуҷӯ бояд кард, ва вазифаи мӯъминон аз он иборат аст, ки ин ҷаннат, яъне салтани илоҳиро, дар ин ҷо, дар рӯи замин барпо созанд. Мисли он ки ҷаннати ондуньёй вучуд надорад, дӯзахи ондуньёй ва азобу уқуби абадӣ низ вучуд надоранд. Айнан ҳамин тавр ягон шайтони дигаре, ба ғайр аз шаҳхвати бад ва ҳирси инсон, мавҷуд нест» (5, 370—371). Ҳамаи ин дар ин ё он шакл, вале мутобикии ислом ва шароити иҷтимоии Шарқ дар таълимоти исмоилия ҷой дошт ва хонанда қисмати муайянӣ ҳамин ки-

тобро хонда, метавонад худ муллохиза кунад. Ақлгирой (рационализм) ва озоди аз таассубидинй, муроциат ба табиат ҳамчун сарчашмаи маърифати дунъявию динй, танқиди ошкорои ахкоми ислом ва талаби бо фалсафа иваз намудани дин ё алалхусус, пурра намудани он бо ақидаҳои фалсафӣ, таъвили рамзии Қуръон дар рӯҳияи фалсафаронии дунъявий ва инкори нузули он ва дигар ҳукмҳо тасдики онанд, ки исмоилиён асрҳои X—XIV дар муборизай нотавонон ба муқобили сарватмандон дар сафи пеш истода, ба нағъи бечорагон кор мебурданд. Агар дар Шарқи исломии он давра Эъё дар ҳакикат вучуд дошта бошад, пас яке аз нахустин саркунандагони он исмоилиён будаанд. Исмоилиён на фақат тарафдорони эъё ва инқишифи илму фалсафа, балки тарафдорони тағйироти куллии тартиботи иҷтимоӣ ба манфиати меҳнатқашони истисморшаванди мазлум низ будаанд. Таълимоти фалсафӣ ва сиёсии исмоилиён ба оянда нигаронда шуда, дар он оянда чун фаро расидани замони адолати иҷтимоӣ бар ивази замони зулм, ивази давраи шариат бо давраи ҳакикати ҳамчун ғалабаи илму фалсафа бар дину шариат фаҳмида мешуд, тавзеҳ ёфта буд. Бо фаъолияти таблиғотӣ ва маорифпарварии худ онҳо оммаро ба ҷунбиши инқилобӣ ба муқобили соҳти мавҷуда тайёр мекарданд ва баъзан ғолиб ҳам меомаданд.

Моҳияти инқилобии исмоилии асримиёнагӣ махсусан дар шӯриши исмоилиён дар Эрон ва Сурия дар асрҳои XI—XIII зоҳир гардид. Вале ҳанӯз хеле пеш аз шӯриш исмоилиён шиореро ба миён гузоштанд, ки моҳияти тамоюли инқилобии ҷунбиши онҳоро равшан месозад: «Мо хайрро ба қасоне талаб мекунем, ки дар рӯи замин заифанд ва меҳоҳем онҳоро ҳӯча созем» (108, с. 108), ки ба даъвати Т. Мюнцер комилан ҳамоҳанг аст: «Заволи кабире оламро дар пеш аст, ҷунин намоиш авҷ ҳоҳад гирифт, ки бединон сарнагуну ҳакирон сарафроз ҳоҳанд гардид» (икт. аз 5. с. 373). Дар ин ҷо монандӣ нафақат зоҳиррист.

Таълимоти сиёсии Мюнцерро тавсиф намуда Ф. Энгельс менависад: «Ақоиди сиёсии ў ба ин назарияҳои инқилобии динӣ зич алоқаманд буданд ва низ аз доираи он муносибатҳои ҷамъиятий берун мебаромад, монанди он ки илоҳиёти ў аз доираи тасаввуроти ҳукмрони он замон берун омада буд. Мисли он ки фалсафай динии Мюнцер ба атеизм наздик мешуд, программаи

сиёсии ў ба коммунизм наздик буд... Ин программа на факат маçмўи талаботи плебейҳои онвактаро, балки бештар пешгӯии гениалии шароитҳои озодкунни унсурҳои пролетариеро, ки он вакт навакақ дар байни ин плебейҳои ба инкишоф сар карда буданд, дар худ таçассум мекард; бо роҳи бозгашти калисо ба ҳолати ибтидой ва барҳам додани ҳама муассисаҳое ки бо ин калисон гӯё ибтидоии насронӣ, vale дар асл калисон комилан нав зиддият доштанд, фавран баркарор карданি салтанати илоҳӣ — салтанати ҳазорсолаеро, ки пайғамбар пешгӯй карда буд, талаб мекард. Аммо дар зери салтанати илоҳӣ Мюнцер маҳз сохти чамъиятиро мефаҳмид, ки дар он минбаъд фарқияти синфӣ, моликияти ҳусусӣ, ҳокимияти давлатии мустақилу зидди аъзоёни чамъият истода ва ба онҳо бегона ҷувҷуд надоранд (5, с. 371). Барои ҳамаи инро амалий кардан, менависад Ф. Энгельс, ба Мюнцер лозим буд, ки иттифоқеро созад (ниг. ба ҳамон ҷо). Ба ғайр аз баъзе лаҳзаҳое, ки факат ба таълимоти Мюнцер хос буда, аз шароити иҷтимоии Германияи асри XVI, аз ҷаҳонбии насронӣ бармеоянд, боқимондаро метавон ба исмоилия мансуб дод. Исмоилиён низ барои ба амал баровардани программаашон ташкилоти маҳфие доштанд, ки ба он, ба қавли «Ихвон-ус-сафо», намояндағони синфҳои ҳукмрон ва ҳатто ҳокимони феъдалӣ дохил мешуданд, ки ба ин ё он сабаб ба сохти сиёсии мавҷуда зид будаанд ва меҳостанд бо қувваи ҷунбиши исмоилиён ба максади худ бирасанд ё аз тарафи исмоилиён барои иҷрои мақсадашон ҷалб мешуданд. Аммо пояи иҷтимоии ҷунбиши исмоилияро, чӣ навъе ки тадқиқоти муарриҳони советӣ нишон медиҳанд, табакаҳои поёни чамъият ташкил медоданд ва маҳз мавқеи онҳо асосан самти фаъолияти назарияии исмоилиёнро муайян мекард. Дар таңқиди аҳкоми ислом онҳо аз доираи замонашон мебаромаданд ва бисъёре аз фикри онҳоро факат бо ақидаҳои мутафаккирони замони Эъён аврупой ва ҳатто давраҳои минбаъда метавон муқобиса намуд. Ба муқобили дин онҳо бо воситаҳои фалсафаи идеалистӣ мубориза мебурданд ва гумон накарданд, ки худи идеализм роҳест ба сӯи эътиқод ва хурофоти динӣ (ниг. 12, с. 367; 10, с. 322). Аммо баъзан онҳо аз идеализм гузашта, ба даҳрияву (материализм) илҳод (атеизм) наздик мешуданд. Ис-

моилиён деизмро инкишоф доданд, ки аз илохиёти нафий онҳо хулоса мешавад ва онро ба илми ҷамъиятшиносияшон татбиқ карданд, ки он имконият медод дар бораи сабабҳои табиии пайдоиши инсон ва ҷамъият сухан ронанд. Қайхонро қонунҳои рӯҳониву ҷисмонӣ ва табиий идора мекунанд. Модом ки дар байни ҷизҳои қайхониву заминӣ робитае вучуд дорад, пас зуҳуроти заминӣ, аз рӯи ақидаи исмоилия, бо ҳаракати сайёраҳою ситораҳо муайян мешудаанд. Таълимоти қадарияро, ки асоси онро вобастагии сабабии ҳодисоти заминӣ аз қайхонӣ ташкил медиҳад, исмоилиён бо роҳи эътироф кардани ҳаракати абадии сайёраҳою ситораҳо бартараф карданд. Ин ҳаракат боиси тағйироти ҷамъият, аз ҷумла гузариши ҳокимият аз як ҳалқ ба ҳалқи дигар, аз як ҳоким ба ҳокими дигар мегардад. Конунҳои нуҷумро исмоилия нафакат қувваи ҳаракатдиҳандай олами моддӣ, балки ҷамъият низ медонистанд. Дар айни замон дар ҷаҳонбинии исмоилия асоси фаҳмиши пайдоиш ва ҳаракати ҷамъиятро эҳтиёҷоти моддӣ ва саъю қӯшиши қонеъ кунондани онҳо ташкил медиҳад. Дар ин асос онҳо дар ҷамъият мавҷуд будани синғҳои нотавон ва тавоно, авому ҳос ва муборизаи байни онҳоро барои қонеъ намудани талаботи моддӣ қайд карданд. Дар ин мубориза исмоилия тарафи авомро гирифта, мақсад доштанд, ки онро ба ҳокими ҷамъият табдил диҳанд.

Шӯриши мусаллаҳи оммаи дехқонон ва қосибон дар таҳти байраки исмоилия ва муносабати манғии сиёsatмадорон, ҳокимон, муташарреъон, факҳон, шоирони дарборӣ ва дигар назариётчиёни синғҳои ҳукмрон нисбати онҳо дар ин китоб бо ҳамин сабаб фахмонда мешавад.

Муаллиф қӯшиш кард, ки роли исмоилии асрҳои X—XIV-ро дар инкишофи афкори фалсафӣ ва ҷамъиятшиносӣ, озодандешӣ ва озодфирӣ дар Шарқи исломӣ дар асоси муқоисаи асарҳои муҳталифи исмоилиён, мулоҳизаҳои онҳо, ки дар китобҳои муқобилонашон ва адабиёти тадқиқотӣ оварда шудаанд, бо мазмуни китобҳои мутафаккирони дигар ҷаҳонҳои ғайришаръӣ (асосан машҳоиён ва тасаввуф) ва намояндағони фалсафаи расмӣ — қалом, хусусан асарҳои Ғазолӣ нишон диҳад. Мо мӯътакидем, ки моҳқяти саҳми исмоилияро ба инкишофи маданияти маънавии он замон фақат дар манзари таълимоти фалсафӣ ва ҷамъ-

иятшиносин машшоъ, тасаввуф ва калом фаҳмидан мумкин аст.

Дар вакти таҳлили таълимоти исмоилия, ҷараёнҳои шаръиву ғайришаръӣ муаллиф методологияи марксистӣ-ленини тадқики процесси таърихио фалсафиро дастур карда, принципи партиявият ва таърихиятрасоси тадқикоти худ гузошт. Ин чунин маъно дорад, ки ба исмоилия ва ҷунбиши исмоилиён, муносабати онҳо ба исломи шаръӣ (ортодоксалӣ) ва аҳкоми он ва муносабати баръакси назариётчиёни синфҳои ҳукмрон ба исмоилиён ва ҷунбиши онҳо барои давраи асримиёнагӣ аз мавқеи синфҳои бо феодализм муборизабаранд — дэҳқонон ва қосибон — ҷун шарикони асосии ҷунбиш баҳо дода шудааст. Дар замони мо бошад, бисъёре аз он унсурҳои пешӯдами инқилобие, ки дар таълимоту ҷунбиши исмоилия вучӯд доштанд, мақомашонро аз даст доданду фақат ба сифати баёни таҷрибга таърихии оммаи меҳнаткаши мусулмон ба муқобили ҷаҳолатпарастии динӣ ва ҷаҳонбинии расмии синфҳои ҳукмронӣ ҷамъияти феодалий аҳамияти маърифатӣ доранду ҳалос.

Бояд таъкид кард, ки масъалаи исмоилия мөхияташ мураккаб аст. Асари мазкур фақат як гаррафи ин масъала — масъалаи фалсафаи онро дар давраҳои мурдайян дар бар мегирад. Илова бар ин, лаҳзаҳое ки мо онҳоро дар асарҳои нашршуда (ниг. 119—122 дар рӯйхати адабиёт) дида баромадаем, ба ин китоб дохил нашудаанд.

Гарчанд исмоилияи асримиёнагӣ зуҳуроти байнамилалӣ буд ва масоҳати васеъеро аз Андалус (Испания) то Осиёи Миёна фаро мегирифт, мо бештар ба асарҳои муаллифони форсизабони ин ҷунбиш таъя намудем. Сабаб дар он аст, ки фаъолтарин қувваҳои эҷодии ҷунбиши исмоилияро мутафаккирони форсизабон ташкил медоданд, ки онҳо ба дини арабҳо бо назари танқидӣ муносабат карда, бештар ба фалсафаи атика ва ҳикмати Шарқ майл доштанд. Дуюм он аст, ки аз ҷиҳати ҷуғрофӣ минтақаи фаъолтарини ҷунбиши исмоилияро Осиёи Миёна, Эрон ва Сурияи онвакта ташкил медоданд. Ва сабаби оҳирин — дастраси муаллиф будани маъҳазҳои исмоилий ва ғайриисмоилий аст.

Хусусияти дигари ин асар аз он иборат аст, ки дар он бори аввал дар илми таърихи фалсафаи ҷаҳонӣ ақидаҳои фалсафӣ ва иҷтимоию сиёсии «Ихвон-ус-сафо»

ва исмоилия ҳамчун таълимоти ягонаи як ҷараён тадқиқ шудаанд. Чунин муносибат ба мавзӯй имконият дод, ки муаллиф ба аксарияти ақоиди фалсафии исмоилия, ба программаи иҷтимою сиёсии онҳо назари нав афканад ва аз назарҳои кӯҳнашуда даст қашад.

Аз ҳусуси тарафу майлҳои пешқадами исмоилия ва ҷунбиши исмоилий сухан ронда, онро аз будаш зиёд нишон додан нодуруст мебуд. Исмоилия монанди ҳамагуна зуҳуроти он Ҷавра, аз бисъёр ҷиҳатҳо дар ҳудои нақши асримиёнагӣ дорад. Ин тарафи масъалаи омӯзиши исмоилия дар адабиёт ҳуб нишон дода шудааст ва бинобар аз тадқики мо берун аст. Танҳо қайд меқунем, ки исмоилияи муосирро, ки дар замини факат унсурҳои манғии таълимоти исмоилиёни асрҳои X—XIV пайдо шуда, баъдан ба ақидаҳои динии ҷаҳкомпаратсонаи ислом табдил ёфтанду дар дasti рӯҳониёни он бо сардории имом яроқи асорати диндорон гардианд, айният додан мутлақо ғалат аст.

Чунон баҳо додан ба исмоилияи асрҳои X—XIV аз нуқтаи назари таълимот, мавқеъ ва роли мазҳаби мусоири исмоилия дар ҳаёти маънавии мамлакатҳои ҳориҷӣ низ хато аст. Бояд дар назар дошт, ки исмоилия дар ҷараёни асрҳо се дигаргунни бузургеро гузаронидааст: дар ибтидо он ҷун мазҳаби равияни шиа дар ислом пайдо шуда, ҳанӯз дар асри X ба тазодди ҳеш табдил ёфт ва хислатҳои возехи ҷараёни фалсафиву ҷунбиши иҷтимоии табақаҳои поёни ҷамъиятро пайдо карда, факат зоҳирон номи «мазҳаб»-ро ба ҳуд нигоҳ дошт. Ин вазъият то ҷоръяки якуми асри XV, то замоне, ки байд аз шикаст ҳӯрдани давлати исмоилиён дар Эрон ва торумор карда шудани он аз тарафи муғулҳо дар соли 1256 исмоилия мунтазам мазкеашро аз даст дода (дар амал ин процесс дар натиҷаи ба исмоилия дохил шудани унсурҳои гуногуни дигар мазҳабҳо ва равияҳо, муборизаи байни онҳо барвакттар сар шуда буд), бо тасаввуф ва дигар ҷараёнҳо омехта гардид ва аз нав ба мазҳаби динӣ ба маънои пурраи ин ибора, табдил ёфт. Ҳар яке аз ин бадалҳо метавонад мавзӯи тадқиқоти маҳсус гардад. Аммо ин кори оянда аст. Исмоилия ҳақиқатан «маҷмӯъ ва ягонагии зиддијатҳо аст» (10, с. 202). Китоби мазкур маҳз ба ҳамин масъала баҳшида шудааст.

Б О Б И І

ИСМОИЛИЯ ФАЛСАФА АСТ Е ДИН?

ЧАҲОНБИНИЙ ИСМОИЛИЁН АЗ НАЗАРИ МУТАФАККИРОНИ АСРИМИЁНАГӢ ВА ОЛИМОНИ МУОСИР

Умари Хайёми бузург ва файласуфу мутакаллими машҳури ислом Абӯҳомид Муҳаммади Газолӣ ҳанӯз дар асрҳои XI—XII исмоилияро (дар барəбари фалсафа, қалом ва тасаввуф) на мазҳаби мусулмонӣ, балки «ҷӯяндагони ҳақиқат» гуфтаанд. Минбаъд Газолӣ аз рӯи масъалаҳои муҳталифи дину фалсафаи ислом бо исмоилиён баҳси тезу тунд намуда, исмоилияро душманни исломи «ҳақиқӣ» эълон кардааст. Бисъёр асарҳои мубоҳисавии ин мутафаккир маълуманд, ки онҳо бар зидди исмоилиён ҷавишта шудаанд ва мазмуни онҳо нишон медиҳад, ки то чӣ андоза ин ҷараёни афории фалсафӣ ва ҷамъиятии сиёсӣ барои давлатҳои феодалии мустабидонаи ҷаҳони мусулмонӣ хатаровар буд.

Таърихи тамаддуни ислом мазҳабу маслаҳҳои бисъёро медонад, ки ҳар яке дорои ақидаи ҳоси динӣ ва таълимоти нисбатан мустақил буда, ба исломи шаръӣ зид будаанд. Аксарияти мутлақи мазҳабҳои мусулмонӣ ба шиа, ба дуввумин мазҳаб пас аз мазҳаби суннат, тааллуқ доштанд. Аммо ягон мазҳаби шиа монанди исмоилия ин гуна ҳуҷуми шадидро аз тарафи назариётчиён ва ҳокимияти расмии хилофати аббосӣ ва давлатҳои дар ҳудуди он ташкильёфта Ҷадидада буд. Минбаъд мо мазмуну моҳияти ин муборизаро аз рӯи маъхазҳо ва тадқикоти олимони советию хориҷӣ оид ба ислому исмоилия нишон хоҳем дод. Дар ин ҷо бошад, кӯшиш мекунем, ки ба як саволи муайян ҷаъоб диҳем: сабаби рағбати бузурге, ки назариётчиёни ислом, бидъатшиносони мусулмонии асримиёнағӣ ва муҳаққикони шарқшинос аз замони юришҳои салибдорони асрҳои XI—XIII то имрӯз нисбат ба исмоилия пайдо кардаанд, дар чист? Калиди ин муамморо дар ҷандешаҳои мутафаккирони асримиёнағӣ — шоҳидони ҷунбиши исмоилия ҷустан лозим аст, ки онҳо бо таълимоти на-

зариётчиёни ин чунбиш ва асархой онҳо шинос будаанд.

Газолӣ дар китобаш «Ал-мунқиз мин аз-зулол» на-
виштааст: «Ман ба хулосае омадам, ки ҷӯяндагони ҳа-
қиқат аз чор гурӯҳ иборатанд:

1. Мутакаллимон, ки худро шахсони эътиборноку
салоҳиятдор метарошанд.

2. Ботиния изҳор мекунанд, ки онҳо ахли таъли-
манд ва хусусияташон ин аст, ки илмро аз имоми пар-
ҳезкор қабул мекунанд.

3. Фалосифа тасдиқ мекунанд, ки онҳо ҳомии ман-
тиқу исбот мебошанд.

4. Сӯфиён даъво мекунанд, ки онҳо дорои қобили-
яти маҳсусанд ва мегӯянд, ки дар идроқи бевоситаи
ҳақиқат иштирок доранд ва онҳо ахли муроқибаи бе-
восита, шахсони дарьёфти ҳақиқатанд» (22, с. 217).

Поёntар Газолӣ қайд мекунад, ки пеш аз он ки ў
фикашро дар бораи ҳар яке аз ин гурӯҳҳо баён ку-
над, ў таълимоти онҳоро, аз ҷумла «аҳкоми ботиния-
ро» ба таври ҷиддӣ омӯхтааст.

Таснифи «ҷӯяндагони ҳақиқат» аз тарафи Газолӣ
нишон медиҳад, ки дар замони ў машҳуртариҳ ва маъ-
мултарини ҷараёнҳои тафаккури мусулмонӣ қалом —
илоҳиёти расмии ислом, фалсафаи машшоҳён (дар си-
мои Абӯюсуф ибни Исҳоқ Киндӣ (800—879) Форобӣ,
Ибни Сино, шогирдон ва пайравони онҳо) инчунин
исмоилия ва тасаввуф будаанд. Ин таснифро Ӯмарӣ
Хайём низ овардааст. Ў ин ҷараёнҳоро ҷунин тавсиф
додааст: «Бидон, онҳое, ки маърифати Ҳудои Таъолоро
талош мекунанд, ба чор гурӯҳ тақсим мешаванд:

Аввалан — мутакаллимоне, ки бо фикри ба исботи
ҳои анъанавӣ асосёфта розианд. Барои маърифати Ҳу-
дои Таъоло барояшон ин кифоя аст...

Дуюмӣ — ин фалосифаву ҳукамоанд, ки ба воси-
ти исботи аклии ҳолиси ба қонунҳои мантиқ асосёф-
та маърифат мекунанд. Онҳо ҳеч гоҳ ба далелҳои анъ-
анавӣ қаноат накунанд. Аммо онҳо натавонанд ба
шартҳои мантиқ содиқ будан ва зониф шаванд.

Сеюмӣ — исмоилияву таълимия, мегӯянд, ки тари-
ки маърифати ҳолиқ ва мавҷудияту сифоти ў фақат
ҳабари нотиқ аст, ҷунки дар исботи маърифат душво-
риҳо ва зиддиятҳои зиёде ҳаст ва хирад аз онҳо гум-
роҳу зониф шавад, бинобар ин маърифати беҳтарин —
нутқи нотиқ мебошад.

Чаҳорумй — сўфиён, ки ба тарики андешаву мулоҳиза ба маърифат кардан талош надоранд, валие нафисро ба воситаи такмили ахлоқ аз фасоди табиат ва чисмият пок мекунанд...» (69, с. 207—208). Нисбат ба Ғазолӣ Үмарӣ Хайём «аз хусуси исмоилия тамоман беғарazona сухан меронад ва онҳоро сарзаниш намекунад, аммо таҳсин ҳам нагуфтааст» (168, с. 27). Ғазолӣ бошад дар танқиди ҷараёнҳои номбурдаи афкори ҷамъиятии Шарқи исломӣ ба сифати муҳакқиқ баромад карда, иллати бӯҳрони асосҳои иҷтимоии феодализми замони худро донистани мешавад.

Гап дар сари ин аст, ки «дар охири асри XI империяи салҷуқӣ рӯ ба завол овард. Ҳаёти ҷамъиятии давлатро бештар аломатҳои бӯҳрони иҷтимоӣ муайян мекунанд. Ҳокимияти марказии султонҳо суст шуда, муборизаи синғӣ авҷ мегирад, инқишифӣ мадани қатъ мегардад. Идеологияи мусулмонӣ ҳамчун кувваи пешбаранда ва танзимкунандай самараноки ҳаёти иҷтимоӣ мавкеи худро гум мекунад. Бедоршавии ғояҳои инсонпарварӣ, рушду инқишифӣ, қимати ҳастии фардӣ, ки мутафаккирони пешқадами хилофат қайд кардаанд, таназзули идеологияи феодалиро боз ҳам пурзӯртар мекунанд» (178, с. 34). Ғазолӣ шоҳиду иштирокии фаъоли ин воқеаҳо буд. Аммо ў ҳамчун назариётчии синғӣ феодалҳо аз фаҳмиши иллатҳои ҳақиқии бӯҳрони сарзада дур буд ва онҳоро дар соҳаи идеология меҷуст. Дар омади гап, ин хислати ҳамаи мугафаккирони он давра буд. Ҳама ё қариб ҳамаи оғарандагони таълимоти нави идеологӣ чунин фикр мекарданд, ки дини ислом вайрон шудааст ва зарур аст, ки онро аз нав созанд.

Андешаҳои худро нисбат ба бӯҳрони дини ислом Ғазолӣ бо мисоли муносибати мӯъминон ба нубувват нишон додааст. Ў навиштааст: «Боз мо дилсардии эътиқодро ба шарти нубувват, баъд ба ҳақиқати нубувват ва баъд ба фаъолияте, ки бо он чубувватро фаҳмондам, пай бурдем. Мо бовар ҳосил кардем, ки ин дилсардӣ дар байни мардум хеле пахн шудааст. Барои ҳамин ман ба ҷустуҷӯи иллати дилсардии мардум ва сустшавии эътиқоди онҳо шурӯъ кардам» (22, с. 285). Ҷараёнҳои ғайришаръии афкори ҷамъиятиро таҳлил карда Ғазолӣ «гунаҳкорони» сустшавии эътиқоди мардумро аз нуқтаи назари худ мейбад ва «онҳоро ба чор гурӯҳ тақсим мекунад:

- иллате, ки аз одамони ба илми фалсафа фурӯрафта пайдо мешавад;
- иллате, ки аз одамони ба ҳаёти сӯфиёна ғаркшуда пайдо мешавад;
- иллате, ки аз одамони ба ақоиди таълимия пайваста, пайдо мешавад;
- иллате, ки аз алоқаи мардум бо онҳое, ки мӯҳри олимӣ доранд, пайдо шудааст» (22, с. 255). Ғазолӣ бовар дорад, ки агар фалсафа, тасаввуф, исмоилия ва илмҳо намебуданд, дини ислом пештара барин дар шуури мардум устувор мебуд ва осудагии ҷамъиятро таъмин мекард. Таҳлили минбаъдан моҳияти ин ҷараёнҳо Ғазолиро водор мекунад, ки тасаввуфро аз ин қатор истиисно созад. Пештар ў қаломро аз ин қатор бароварда буд.

Ғазолӣ тасаввуфро чун зуҳуроти мусбати афкори мусулмонӣ медонад ва баъдтар, маҳсусан дар китобаш «Эҳёи улуми дин», онро бо ислом оғтиҳ медиҳад. Пас, барои ў фалсафа, исмоилия ва илмҳои муҳталиф ҳамчун душманони асосии ислом бокӣ мемонанд. Зоро дар бораи тасаввуф ў навишта буд: «Ба ман тамоман равшан шуд, ки онҳое, ки бо тариқати Ҳудои Таъоло рафтаанд, маҳз сӯфиёнанд ва тарзи ҳаёти онҳо тарзи ҳаётӣ беҳтарин асту тариқати онҳо роҳи беҳтарин ва феъли онҳо феъли тозатарин бувад. Ман метавонам аз ин зиёд гӯям. Агар ақли ҳамаи оқилюн, ҳикмати ҳамаи ҳакимон ва илми донишмандони қонуни илоҳиро дар як ҷо оваранд ва онҳо ҳаракат кунанд, ки ақаллан ягон ҷизро дар тарзи ҳаёту феъли сӯфиён тафийр диханд,— чӣ тавр онро ба ҷо овардан наҳоҳанд донист. Зоро ҳамаи фаъолият ва ахлоқи сӯфиён, ҳамаи фикрҳои маҳфиву гуфташудаи онҳо аз нуре, ки аз таҳмони нубувват ҳосил шудааст, сарчашма мегиранд ва дар рӯи замин нури дигаре, ки мардум онро ба роҳбарият мегирифта бошанд, вучуд надорад, ба ғайр аз нури нубувват» (22, с. 246).

Албатта, ақоиди фалсафӣ ва исмоилия, монанди дигар илмҳо, то ба саҳнаи муборизаи идеологӣ баромадани худи Ғазолӣ, аллакай пайдо шуда, вучуд доштанд. Аммо маҳз ба ҳамин давра—даврони ҳаёт ва фаъолияти мутафаккир — ҷунбиши пурҷӯшу ҳурӯши исмоилия ва муборизаи онҳо ба феодалҳову идеологияи онҳо рост меояд. Инкишофи афкори фалсафӣ низ дар мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Миёна қатъ нагарди-

да буд. Ин ду зухуроти зохиран аз ҳамдигар дур дар ҳақиқат бо ҳам пайваста буданд.

Назариётчиён ва бидъатшиносони ислом дар баҳс-хояшон бо исмоилиён онҳоро барои пайравӣ намудани фалсафаи атика гунаҳкор қарда, дар ақоиди онҳо ҳукму ғояҳои зиддициниро медидаанд. Худи Газолӣ онҳоро ба ин сарзаниш кардааст: «Баъзе аз онҳо (исмоилиён — X. Д.) иддао қарданд, ки чизеро медонанд. Ва ле он ҷизе, ки аз хусусаш сухан гӯянд, моҳиятан порчаҳоест аз фалсафаи ноҷизи яке аз мутафаккирони қадимтарин — Файсоғурас. Таълимоти ў — ин таълимоти ноҷизтаринест аз ақоиди фалосифа; ва Арасту на фақат ўро рад қард, балки тамоми бемаънӣ ва нокисии ғандешаҳои ўро нишон дод. Маҳз дар бораи ў дар китоби «Ихвон-ус-сафо» сухан меравад ва маълум мешавад, ки маҳз ў дар амал бадтарин аз фалосифа будааст (22, с. 240—241). Аммо Газолӣ ба назар намегирад, ки худи фалсафаи Арасту низ ба қардаи муайян ҷун сарчашмаи назариявии ақоиди исмоилиён ва «Ихвон-ус-сафо» хизмат кардааст. Ҳарчанд муносабати Газолӣ ба исмоилиён ҷандон беғаразона нест. Ба ҳар ҳол ақидаи Газолӣ барои фаҳмидани моҳияти иҷтимоии фалсафаи исмоилиён ва баҳои вай аз нуктаи назари муносабатҳои синфиҳи замони феодалий аҳамияти мухим дорад.

Исмоилия ҳамчун шоҳан мазҳаби шиа дар ибтидои ۱ нимаи дуюми аспи VIII ба вучуд омада буд. То ибтидои аспи IX исмоилия аллакай ҷун ҷараёнс ки идеологияш аз тамоми мазҳабҳои ислом, аз ҷумла равияни шиа фарқ мекард, ташаккул ёфтааст. «Агар исмоилия дар ибтидои пайдоиш қисмати муқаррарии яке аз ду ҷараёни ислом (шиа) бошад,— менависад А. М. Баҳоваддинов,— пас, аз солҳои 60-уми аспи IX сар қарда ба қардае тағиیر ёфт, ки акнун ба сарзаниши сарварони шиа «мушарраф» гардид ва онҳо ҷунбиши мазкурро бидъат эълон қарданд» (97, с. 45—46). Фарки исмоилия аз дигар мазҳабҳои ислом пеш аз ҳама дар робитаи вай бо афкори фалсафаи атика ва ҷавраи ас-риимиёнагӣ буд. Таълимоти исмоилия на такори оддии аҳкоми динии суннӣ ва ё ший буд ва на шакли дигару нав соҳтан ё ба шароитҳои нави таърихии хилофати араб мутобиқ қарданӣ онҳо. Вай ҷизи дигаре буд, ки аз ҳамаи он ҷизе, ки то аспи IX дар ҳаёти маънавии ҷамъияти феодалии Шарқи Наздик ва Миёна вучуд

дошт, фарқ мекард. Ба маъни муддати гуфтани мумкин аст, ки пайдоиши исмоилия ҳамчун ҷараёни афкори ҷамъияти тафтири қатъие дар ҳаётин маънавии мусулмонон буд, тафтири ба сӯи омехтаи илоҳиёту фалсафа дар зери таъсири фалсафаи атиқа, ба сӯи танқиди илоҳиёт аз нуктаи назари идеализми фалсафи буд. Махз ҳамин тарафи исмоилия ба Газолӣ за муташарреъони (ортодоксҳои) — дигар маъқул наомад. Ҳанӯз дар соли 1908 Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ дар китобаш «Сайри фалсафа дар Эрон» ба ин тарафи ҷунбиши исмоилия чунин бахо дота буд: «Исмоилини, ба ҷон онки озодандешин иртидодомези асри худро саркӯб қунанд, кӯшиданд динро бо он оштӣ диҳанд. Аз ин рӯ онни исмоилия бо озодандешин он аср саҳт пайвастагӣ дошт ва аз мӯҷодалоти қаломӣ бар канор буд» (171, с. 51). «Пеш аз таваллуди Ибни Синои Файлусуф,— менависад шарқшиноси франсавӣ А. Корбэн,— ироғони исломӣ бо масоили азим, маҷмӯи истилоҳоту қалгирояниш дар ҷанбаи ташайӯйӯи исмоилий аллакай вуҷуд дошт» (149, с. 13). Ба ҳамин тарик мөхияти муборизаи Газолӣ ва дигар бидъатшиносон бар зидди исмоилия ва таълимоги он мағҳумтар мегардад. Мазҳаби фалсафарони исмоилиён дар ҳақиқат ҳам барои идеологияи ҳукмрон ҳарифи хатарнок будааст.

Ин хатар ба туфайли пайвастагии исмоилиён бо оммаи васеи меҳнаткашон ва мавҷудияти гурӯҳи таблиғотчиёни маҳсус — доъиён, ки онҳо таълимоти исмоилияро ба таври маҳфӣ паҳн мекарданд, меафзуд. Исмоилиён тамоми имкониятҳои замонашонро барои дар байни мардум таблиғ намудани ҷаҳонбинии назар ба исломи шаръӣ каму беш пешқадам истиғфода мебурданд ва барои ба амал баровардани орзӯҳон ҷаҳонни мекарданд. Чунон ки маълум аст, исмоилия ягона ҷараёни идеевио сиёсии Шарқи исломии асримиёнагӣ буд, ки назариётчиёни он мекӯшиданд бо омма равобит пайдо намуда, ба воситаи фалсафа ва илм онҳоро маърифатнок қунанд, ки тарики мазкур аз тарики аксари мутафаккирон, ҳатто мутафаккирони пешқадам, ки бо синфҳои ҳукмрон, ҳалифаҳо, амирон ва дигар ҳокимиятдорон алоқа доштанд, фарқ мекард. Олими муссири пешқадами араб Ҷаҳмуд Амини Олим аз ин ҳусус менависад: «Ҷамъияти кабири мусулмонӣ сарнагун шуд. Такдири ўро фалосифа ва олимон, ки бо ҳуди ҳамон

халифаҳо ва амирон пайваста буданд, шарикӣ карданд. Албатта, ин пайвастагӣ ходимони илму фалсафаро бо осудаҳолии муайян таъмин менамуд ва имконият медод, ки онҳо бо тадқикоти илмӣ машғул шаванд, vale дар айни ҳол онҳоро мутеъни ситами ҷаҳондороне сохта буд, ки бо онҳо ҳаёти ҳудашонро мегайвастанд ва ба ғайр аз ин ҳалкҳои мусулмонро аз имконияти истифодабарии маҳсули фаъолияти илмию фалсафии онҳо маҳрум мекард. Тадқикоти илмӣ наасби доираи танги одамон мешуданд гарчанде ба мутафаккирон баъзан мӯяссар мешуд, ки дар атрофи ҳуд ҷунбишҳои вазеи меҳнаткашонро муттағиқ созанд, монанди ҷунбиши қарматия, ки барои аз нав тақсим кардани замин ва ба занон додани баробарҳукуй баромад мекарданд» (80, с. 117—118). «Ҷасорати таблиғотчиёни исмоилий сазоворӣ эҳтиром аст,— навишта буд академик Б. Ф. Фағуров.— Ба таъқиби даҳшатангез нигоҳ накарда, онҳо «донишҳои» ҳуд, аз ҷумла рационалистӣ (мувоғиқи ақлу ҳирад), илмҳои дақиқро пахн мекарданд».

Нақши исмоилияи асрҳои X—XI дар тарафдорӣ кардани анъанаҳои ғандешаи озод шубҳае намеангезад. Бесабаб нест, ки бисъёр муаллифони мусулмонии асримиёнагӣ (Ибни Надим, Абӯмансур Абдулқоҳири Бағдодӣ, Ибни Ҳазм, Низомулмулк) исмоилиёро душманони даҳшатовартарини ислом, ҳаробкунандагони он номидаанд» (101, с. 399).

Вале дар исмоилия дидани факат озодандешӣ ва мактаби афкори фалсафӣ саҳлгирӣ мебуд. Исмоилия зуҳуроти дутарафа мебошад: дар он эътиқоди мусулмонӣ бо дарки фалсафии олам оромона созиш мекунад. Дар воеъ, ҳуди исмоилиёни ҷаҳонбичиву системаи идеологии ҳудро аз фалсафаву динҳои замон болотар медонистанд. Вай гӯё бо комъёбихои илму фалсафа таъя мекунад (ниг. 52, с. 203) ва бинобар ин ягона «дини ҳаққ» мебошад. Ин фикр аз он гувоҳӣ медиҳад, ки таълимоти исмоилия дар ҳақиқат ба принципҳои фалсафа асос ёфтааст, vale ин шаҳодати ҳақ будани он шуда наметавонад, зеро фалсафа аз фалсафа фарқ дорад. Илова бар ин дар ислом умуман мазҳабе нест, ки таълимоташро ягона таълимоти дурусту «дини ҳаққ» эълон накарда бошад.

Эҳтимол ин натиҷаи бевоситаи ҳадисест, ки ба ҳуди пайғамбари ислом нисбат медиҳанд. Ғазолӣ шаҳодат меоварад: «Бидон, ки фарқияти байнӣ маслакҳои

дохили як дин дар натицаи фаровонии фирмакхову зиддияти усулҳо ба баҳри чуқур монанд буда, дар он бисъёрие гарқ шудаанд ва факат чанде начот ёфтаанд ва илова бар ин ҳар як фирмак даъво меқунад, ки маҳз вай начот ёфтааст ва ҳар гурӯҳе аз таълимоти худ фавқулодда розӣ аст. Ин ҳамон чизест, ки сарвари расулони худо ваъда карда гуфта буд: «Ҳалки ман ба ҳафтоду се фирмак тақсим ҳоҳадшуд ва аз онҳо факат якто начот ҳоҳад ёфт». Бинобар ин, ваъдаи ӯ ба вуқӯъ омад» (22, с. 212). Микдори маслаку мазҳаб дар ислом беандоза зиёдтар аст, аммо гап дар сари микдор нест. Газолӣ дар порчай зикршуда мазҳабҳои мусулмониро басо равшан тавсиф додааст: ҳар як мазҳаб, ҳатто мазҳаби аз нуктаи назари исломи расмӣ бидъатомез низ метавонист худро озодона аз ҳамаи дигар мазҳабҳои ислом ҳақ донад. Исмоилиён низ чунин гумон доштанд, vale факат аз нуктаи назари назариётчиёни вай. Дар воқеъ аз нуктаи назари аҳкомпарастӣ исмоилия бо ислом умумияте надошт. Илова бар он, аз рӯи масъалаҳои асосии дин исмоилия нисбат ба ислом зиддияти маҳз буд, ки аз ин хусус баъдтар сӯхан ҳоҳад рафт.

Аз рӯи ҷаҳонбииаш исмоилия ҳақиқатан ҳам бо илму фалсафаи замони худ пайваста буд. Муҳаққикони таърихи илму фалсафаи Шарқи исломни асримиёнагӣ дар бораи роли пешқадами исмоилия дар ҳаёти ҷамъияти фирмакҳои мусбат баён кардаанд. «Илму маданият бо ташкилотҳои табакаҳои ҷамъиятини пешқадам зич алоқаманданд. Мисоли хоси ин гуфта ташкилотҳои маҳфӣ, аз ҷумла ташкилоти исмоилиён мебошад» (156, с. 65),— навиштааст Г. Лей. «Исмоилиён аз фалсафаи юнониён истифода бурда, системаи комили таълимоти оқилонаро инкишоф додаанд, зиёйён, бисъёр ҳодимони бузурги давлатӣ ва мутафаккиронро ба тарафи худ қашидаанд» (101, с. 398),— навишта буд академик Б. Ф. Фафуров. И. Гольдциер низ навиштааст: «Ботиниён, ки намояндагони оммаи дехқонон будаанд, душмани сиёсӣ ва динии хилофати рошидӣ ҳисоб меёфтанд. Ҷӣ дар байни мардум ва ҷӣ дар байни табакаҳои бомаърифати аҳолӣ нигилизми динии онҳо асосҳои исломро инфичор кард ва ба дараҷае ҳатарнок шуд, ки нисбат ба ботиниён ҳисси эҳтиёткорӣ «ба вуҷуд овард». Исмоилиён, давом меди-

ҳад И. Гольдциер, ба «аҳли фазл... барон сарнагун сохтани зулми нафратангези қонуни динӣ ва афсонаҳои вай асоси назариявӣ доданд». «Чунбиши ботиниёнро ҳатто бо чунбишҳои тоисломӣ, ки дар илми буржуазӣ «ҳаракати коммунистӣ» номида мешаванд, айният дода, ба пайравони ин чунбиш ғояи «умумӣ куонидани занон»-ро нисбат медиҳанд ва ба онҳо ҳуҷум мекунанд. Аз тарафи исмоилиён инкор шудани ҳар хел дини мусбатро таъна карда, сабаби инро дар қабули таълимоти фалосифаи қадим аз тарафи ботиниён медианд. Пайравони ботиния эътиқодро ба рӯзи қиёмат ва маодро ба худо инкор мекарданд ва онҳо ҳатто мегуфтаанд, ки гӯё пайғамбар бо маккорӣ бар гузаштагон ҷабр карда, ба ҳамаи сарватҳо соҳиб гардидааст... Ботиниён аз онҳое будаанд, ки «қонунҳои диниро мақоми шарти мешумурданд ва мӯълизан пайғамбариро найрангбозӣ медонистанд... Дар охират аср вуҷуд надорад» — мегуфтанд онҳо (икт. аз 156, с. 67 — 68).

Маълумоти аҷонитаре барои андеша дар бораи исмоилия системаи ҷалб кардани мустаҷибӣ (навмазҳаб) ва ба сирри мазҳаб шинос намудани онҳо мебошад. Бояд қайд кард, ки дар ҷадабиёт нисбат ба ин система ва зинаҳои он фикри ягона вуҷуд надорад. Аммо ин ба мазмуни вай даҳл надорад ва барои мозхаминаш муҳим аст. Ин зинаҳои қабулкунӣ ба моҳияти фалсафии исмоилия ва муносибати он ба дини ислом даҳл доранд. Ҳамагӣ онҳо ҳафт ё нӯҳ зинаанд ва ин вобаста ба маъхазҳоест, ки ин ё он муҳаққиқиқ истифода бурдааст. Зинаи хотимзвӣ, зинаи нӯҳум (аз рӯи ривояти дигар ҳафтум)-и шиносӣ рӯирост ба тарқ кардани дин ва имконияти ба мустаҷиб додани озодӣ аз вазифаҳои динии мусулмонон равона карда шудааст.

Моҳияти зинаҳои мазкур аз ин иборат аст: дар зинаи аввал муаллимон ба шиносшавӣ бо мустаҷиб, бо майлӯ муносибати ў ба дин маҳдуд мешуданд. Дар зинаи дуюм ба ў мефаҳмонданд, ки ҳамаи таълимоти динии аҳкомпарастони гузашта ҳатто буданд ва факат исмоилия ягона таълимоти ҳақ аст. Дар зинаҳои сеюм ва ҷорум гуфта мешуд, ки пайғамбарон ҳафто будаанд ва ҳафтумин, охирон — Муҳаммад ибни Исмоил мебошад. Дар зинаи панҷум муаллим мустаҷибро ба-

рои даст кашидан аз динаш ва вахъи пайгамбар Мұхаммад тайёр мекунад, ва дар шашум ба ӯ фикре талқын мекарданд, ки намоз, рӯза ва дигар вазифаҳои дини мусулмонон ахамияте надоранд ва барои он бофта бароварда шудаанд, ки мардумро дар ишкел нигоҳ доранд ва вакте фаро мерасад, ки шариат ба ақлу дониш тобеъ ҳоҳад шуд. Дар ин маврид аз таълимоти Файсоғурас, Афлотун, Арасту ва монанди онҳо далелҳо оварда мешуданд. Дар зинаи ҳафтум яққаҳудои мусулмонӣ ва қалимаи тавҳид («Ғайр аз Оллоҳ ҳудое нест ва Мұхаммад расули ӯст») бо таълимоти санавӣ (дуалистӣ) иваз мешуд. Дар зинаи ҳаштум ба мустаҷиб меғуфтанд, ки пайгамбарони ҳақиқӣ — пайгамбарони амал мебошанд, ки дар бораи қадру қимати динӣ ва дунъёвии инсон ғамхорӣ мекунанд, чӣ навъе ки муассисаҳои сиёсӣ ва ҳукумати ҷамъият дар бораи ӯ ғамхорӣ мекунанд. Ва, ниҳоят, дар зинаи нӯҳум ба ӯ сирри «гулистанро» мекушоянд ва ӯ мефаҳмад, ки ҳамаи динҳо хато будаанду ӯро воҷиб нест, ки ба онҳо гаравад. Ба ӯ ҳабар медиҳанд, ки Мӯсо, Иброҳим, Иса ва дигарон факат донишманд буда, дар фалсафаву мъерифати иҷтимоӣ комрон шудаанд (ниг. 187, с. 237—238). Дар баёни ақад. А. М. Баҳоваддинов, ки ба ақидаи шарқшиноси голландӣ Р. Дози такъя намудааст, зинаи нӯҳум ҷунун мазмун дорад: «Дар ин зинаи оҳирини гироиш ҳамагуна аломати дини ахкомиараст дар амал сарфи назар мегардаду таълимоти исмоилиёнро пазишуфта, файласуфи ҳақиқӣ мегардад ва ихтиёр дорад, ки ин система ё маҷмӯи системаҳоеро қабул кунад, ки аз ҳама бештар ба ақидаҳои ӯ мувоғиқ бoshад» (97, с. 315).

Аммо дар адабиёт нуктаҳои дигар нисбаг ба исмоилия низ вучуд доранд, ки онҳоро бояд ҳӯтиринишон кард. Баъзе муҳаққиқон бар ҳилоғи далелҳои таъриҳӣ меҳоҳанд исбот кунанд, ки исмоилиён мутаассибони динӣ будаанду гӯё ба ғайримаслакон муносибати тоқат-нолазир доштанд. Ҳуди ҳамон ақад. А. М. Баҳоваддинов дар ҳуди ҳамон асараш сардафтари адабиёти класикии тоҷик, Абӯабдуллоҳи Рӯдакиро аз пайвастагӣ бо исмоилия химоя намуда, менависад: «Аммо ба назарни мо, Ҷӯҳитимоли зиёдтар аст, ки Рӯдакиро ба таври oddӣ зарур буд баъзан бо шеърҳои ҳуд ба дарҳосстҳои сиёсии баъзе гурӯҳҳои ашрофон, ки бо фотимиён робита доштанд, ҷавоб диҳад ва ин натиҷаи ғамангези вазъ-

ияти мутеъии шоири бузург дар дарборо Сомонихо буд... Охир ҳатто барои бисъёрии таблиғотчиёни «чапи» исмоилии асри X таассуби динии зиёдс хос буд» (97, с. 58). Аз ин ҷо саволе ба миён меояд, оё метавонистанд исмоилиён баъди гироиш файласуфёни ҳақикий бошанд, чӣ ҳавъе ки зикр гардид, ё онҳо мутаассибони динӣ монданду аз ин рӯ факат афсӯс бояд ҳӯрдан ки шоири бузург Рӯдакӣ тақдири худро бо мутаассибони динӣ пайвастааст? Ба ин савол баъдтар ҷавоб ҳоҳем дод. Вале мутаассифона ин гуна ақидаҳои зиддитаъриҳӣ кам нестанд.

Муаррихи советии фалсафа А. К. Закуев аз ҳусуси наздику шабех будани таълимоти «Ихвон ус-сафо» ва исмоилиёк сухан гуфта, ҷунин ҳулоса мекунад: «Бешубҳа дар байнин таълимоту усулҳои «Ихвон-ус-сафо» ва исмоилиён шабоҳати зиёде ҳаст... Аммо таълимоти «Ихвон-ус-сафо» ҳусусияти оромона ва одамдӯстии нек дошта, муҳаббат, баробарӣ ва накӯкорӣ карданро ба одамон тарғиб мекунад, ки он бо ақоиди ситеザҶӯёна ву тоқатнозии исмоилиён мувофиқ намеояд» (127, с. 8). Ё дар саҳифаи дигар меҳонем: «Аммо ба мувофиқати зиёд нигоҳ накарда, системаи оромонаи фалсафии «Ихвон-ус-сафо» аз идеологияи ситеザҶӯёни исмоилия бо ҳадовати даҳшатноки он фарқ мекунад» (127, с. 25). Мутаассифона муаллиф ин «ҳадовати даҳшатнок» ва фалсафай «ситеザҶӯёни» исмоилияро ҳатто каме нишон надодааст ва нишон дода ҳам наметавонист.

Бо ғазаби ошкоро нисбат ба исмоилия муаллифи рисолаи «Ҷаҳонбинии Ҷалолиддини Румӣ» Н. Одилов сухан меронад. Ӯ менависад: «Дар қаъри дини ислом ба сабаби баъзе воқеаҳои иҷтимоию сиёсӣ, дар баробари фалсафай идеалистии ақлгирий мазҳабҳои нави динӣ пайдо мешаванд ва мувофиқи талаботи сиёсии худ ба тасаввурот дар бораи худо ва олам тағйироти қатъӣ медароранд. Яке аз ин мазҳабҳо исмоилия аст, ки пайравони он (мӯъминони имрӯза дар лазар дошта шудаанд — Х. Д.) Ҷалолиддинро назариётчии дини худ медонанд. Ва ин тасодуғӣ нест, зеро баъзан дар байни таълимоти фалсафии Ҷалолиддин ва таълимоти динӣ (!) исмоилиён аз рӯи ҷунин масъалаҳо монанди мазмуни ботинию зоҳирӣ Қуръон, фаҳмиши рамзии ён, мағҳуми худо ва роҳҳои маърифати ӯ ва ғайраҳо монандии зоҳирӣ ошкор мешавад. Аммо дар паси ин монандии зоҳирӣ фарқияти куллие дар мақсади иҷти-

моио сиёсій ва ниятҳои дар пеш гузашташын пинҳон аст. Испомиля боя максади асоснок кардани мавчуди-яты худ аз усули машшоъиёни Шарқӣ истифода ме-бурд, vale ин ба ҳеч ваҷхе ба испомиляён ҳуқук намедиҳад ҳамаи мутафаккиронеро, ки бо ин тарзи тафак-кур алоқа доштанд, аз аҳли испомиля ҳисоб кунанд, зоро бисъёри онҳое, ки испомиляён назариётчи худ ме-шуморанд, бо мазҳаб умумияте надоранд» (176, с. 53). Дар ҳақиқат байни орифи тасаввуф Чалолиддини Ру-миву дигар сӯфиёне, ки «бо тарики ғандешаву мулоҳи-за маърифат карданро намехоҳанд» (Ҳайём) ва ба мадди аввал ваҷди ирфониро мегузоранд — ва аклги-роиву рӯчӯи испомиляён ба фалсафа чи умумияте ҳаст?

Дар байни онҳо робитай бевосита вучуд дорад ва дар ин бора баъдтар ҳоҳем гуфт. Дар омади гап қайд мекунем, ки Н. Одилов испомиляни мусирро бо ҷара-ённи асримиёнагӣ омехтааст ва дар байни онҳо ноду-руст аломати баробарӣ гузаштааст. Иловэ бар ин Н. Одилов монанди Ғазолӣ тамоми системи ҷаҳонбии испомиляёнро дар таълимот дар бораи имом маҳ-дуд карда, бо он мечангад: «Испомиля барои асоснок кардани ҳокимияти сиёсии имомон ва сулолаи имомҳо ҳуди ҳамон назарияни судурро истифода мебараад. Вай ин назарияро ба яке аз воситаҳои сафедкунни шоҳ-парастӣ табдил медиҳад» (176, с. 54).

Муносибати метафизикӣ яктарафа ва якпаҳлӯ ба таҳқиқи зуҳуроти таърихӣ ҳоло ягон вакт ба дарки ҳа-қиқат наовардааст. Аз ин сабаб барои чунин муҳаққи-қон хотиррасон кардани суханони В. И. Ленин аз фои-да ҳолӣ нест: «Диалектикаи Маркс, ки навтарин му-ваффақияти методи илмии эволюционӣ мебошад, маҳз ба тарзи алоҳида, яъне ба тарзи яктарафа ва дар шак-ли тамоман вайрон дида баромадани масъаларо манъ мекунад» (13, с. 242). Ин ба тадқиқоти таърихи фал-сафа низ даҳл дорад. Чун оқибати вайрон кардани ин талаботи диалектика, мо ҳоҳ-ноҳоҳ дар муносибатамон ба испомиля ба мавқеи исломи шаръӣ дар шакли тан-қиди вай аз нуқтаи назари арзишҳои муҳими мусир ва иҷрои вазифаҳои иҷтимоӣ мегузарем.

Мо ҳаргиз нагуфтем, ки муаллифони ба испомиля чунин баҳодиҳанда бо таърих, маъхазҳо ва адабиёти бои тадқиқотӣ оид ба таъриху фалсафai вай шинос нестанд. Аммо дар амал ҳамин ҳулоса ҳосил аст, зоро дар вакти баҳо додан ба таълимоти испомиляён на

ягон иқтибос ба назар мерасад, на ишора ба сарчашмаҳо. Албатта онҳо медонанд, ки ин гуна назар бо ҳақиқати таърихӣ рост намеояд. Ҳақиқати таърихӣ дар чизи дигар аст.

«Аввалин Фотимиён нисбат ба динҳое, ки ба ҳимояшон мегирифтанд, мусомаҳаи динӣ (тоқатпазирии мазҳабии аҳли як дин нисбат ба аҳли динҳои дигар)-и ҳайратангезе нишон додаанд.

Майли ақлгарои иисмоилия ва эътиқод ба исботпазирии диалектикӣ аввалин бор дар таърихи ислом имконият дод, ки дар байни мусулмонон ва насрониён мубоҳисаҳои кушод гузаронида шаванд. Дар давраи Азиз муносибати дӯстона бо насрониён дар дарбор афзуд: ў дар байни рӯҳониёни насронӣ домодҳо дошт..., ҳамаи онҳо соҳиби эҳтироми бузурги халифа буданд». (165, с. 57). «Хукумати Фотимиён нисбат ба сунниён умуман гӯем сиёсати хирадмандона мебурд ва асло мутаассиб набуд. Хукумат ҳатто бо он муросо кард, ки дар соли 326/973 мардум ба таври тамоман кушод иди зиддишииеро, ки аз тарафи сунниён ба хотири он рӯзе, ки пайғамбар ва Абӯбакр аз душманон дар фор пинҳон шуда буданд, ихтироъ карда шуда буд, қайд карданд. Дар он рӯз дар кӯчаҳо шомиёнаҳо месоҳтанд ва гулҳан меафруҳтанд. Истисно аз ин Ҳаким буд» (165, с. 66),— хулоса мекунад А. Мец. Ин назари шарқшиноси буржуазӣ аст. Ақнун ба олимҳони советӣ муроҷиат мекунем.

Муаррихи советӣ Л. В. Строева дар китоби хеле ациб ва пурмазмунаш «Давлати иисмоилиён дар Эрон дар асрҳои XI—XIII» далелҳои хеле мароқангезеро дар бораи муносибати иисмоилиён ба пайравони дину мазҳабҳои дигар овардааст. Ў менависад: «Аз ибтидои асри XIII дар давлати иисмоилиён шумораи зиёди мусулмонон пайдо шуданд, ки аз мулкҳои мухталифи феодалий ба ин ҷо кӯчида буданд. Ба ин тамоми сиёсати Чалолиддин Ҳасани Навмусулмон мусоидат қард. Давраи охирини давлати иисмоилиён бисъёриҳоро бо некӯаҳволии иқтисодии худ ҷалб мекард... Он ҷиз низ дилкаш буд, ки дар мулкҳои иисмоилиён ҳама, ҳатто душманони иисмоилиён метавонистанд қароргоҳ ва паноҳгоҳи сиёсӣ ёбанд. Ин анъана ҳеч вақт вайрон намегардад ва ба таври васеъ маълум буд» (209, с. 219). Олими тоҷик Л. Бузургзода навишта буд: «Вазъият дар Миср дар он давра

(давраи Фотимиён — Х. Д.) ба ҳадди зиёде бо тамаркузи идоракуни давлатӣ ва бештар мадаҷӣ будани идораҳои давлатӣ муайян мешуд. Дар ин ҷо косиби Ҷавонӣ ва савдо инкишоф ёфта буданд. Ба дигар динҳо тоқатпазиртар муносибат мекарданд. Ин ҳама иллатҳои ҳақиқатан заминӣ дошт: мусомаҳаи динӣ мебоист ба танзими робитаҳои тичоратӣ ва дипломатӣ бо мамлакатҳои ғайриисломӣ мусоидат кунад». (100, с. 9). Бо вучуди ин, вакте ки Л. Бузургзода дар бораи майли Носири Ҳусрав, мутафаккири асри XI, ба тарафдории исмоилия сухан меронад, ба ҷунин ҳулоса меояд: «Носири Ҳусрав, дӯсти содики ҳалқ, ба исмоилия ҳамроҳ шуда, мубаллиги боэҳти момонӣ он гардид... Вафодорӣ ба мазҳабчигии динӣ фочеаи роҳи зиндагии Носири Ҳусрав буд, ки он аз маҳдудияти таърихии ӯ мебаромад» (100, с. 10). Оё Носири Ҳусрав мегавонист, ки дар он шароит дар як вакът ҳам мусулмони мӯъмин бошаду ҳам барои бахту саодати ҳалқ ва адолати иҷтимоӣ мубориза барад? Эҳтимол, наметавонист. Ба ин оламдаркӯни ӯ, идеологияи ӯ, ки ба ҳимояи соҳти мавҷуда, ба сафедкунии истисмори одам аз тарафи одам равона шуда буданд, ҳалал мерасонданд. К. С. Айнӣ барҳақ менависад, ки бо пайравиаш ба ақидаи исмоилиён шоир ба муқобили дини расмии ислом ба ромад мекунад ва ҳуҷумҳои ӯ ба тартиботи ҷамъиятии он давра ҳарактери зиддифеодалий доштанд (ниг. 79, с. 15—16). Ҷунин иқтибосҳоро аз асарҳои олимони советӣ ва ҳориҷӣ давом додан мумкин буд, аммо ба ин ҳоҷате нест, зеро инкори фикр дар бораи таассуби исмоилиён ва мазҳабпазириву ситезаҷӯии онҳо дар худи таълимоташон дар бораи дин ва худи фалсафаи онҳо вучуд дорад.

Аммо тааҷҷубовар аст, ки бо даъвоҳои қалбакӣ дар бораи ситезаҷӯии идеологияи исмоилиён ва таассуби онҳо меҳоҳанд бо ин ё он роҳ ҳамаи мутафаккирони ин ё он тавр бо исмоилия робитадошта ва ё ин ҷунбишро тарафдорӣ кунандаро аз он чудо созанд.

Даҳҳо олимони шарқшиноси советӣ ва ҳориҷӣ бо майлонҳои мухталифи сиёсӣ ва идеологӣ якдилона «Ихвон-ус-сафо»-ро назариётчиёни исмоилия мешуморанд. Мо намехоҳем ин масъаларо бори дигар исбот намоем ва қӯшиш мекунем, ки ақидаҳои муаллифони мухталифро пешкаши хонанда гардонем.

Масалан, акал. А. М. Баҳоваддинов навишкааст:

«Дар охири аспи X идеологияи қарматӣ (исмоилий — Х. Д.) дар ҷамъияти «Ихвон-ус-сафо», ки дар Басра ташкил ёфта буд, аз ҷиҳати фалсафӣ асоснок гашт». (97, с. 40). Брюкельман нишон медиҳад, ки «Ихвон-ус-сафо» бо турӯҳи исмоилия пайваста буданд ва худ низ ба ақлгарӣ майл доштанд ва парастори ақл буданд... Макдоналд робитай «Ихвон-ус-сафо»-ро бо исмоилиён эътироф мекунад, аммо ба ҳато тумон бурдааст, ки онҳо бо ҳалқ дар ихтилоф будаанд. Ў «Ихвон-ус-сафо»-ро «энциклопедистони исмоилий» меномад (ниг. 156, с. 69—71). Яке из мұхакқиқони муосири исмоилия ва «Ихвон-ус-сафо» олимни араб Ориф Томир дар китобаш «Ҳақиқат дар бораи «Ихвон-ус-сафо» ва «Хулон-ул-вафо» муфассал лаҳзаҳои умумиеро қайд кардааст, кя аз нұктай назари ў онҳо ғайритафовут будап ва аз ин рӯ аз ягонагин ин ду ҷамъияти маҳфӣ шаҳодат медиҳанд. Томир ба ҳулосае меояд, ки рафти тадқиқи таълимоти фалсафии «Ихвон-ус-сафо»-гу исмоилиён исбот мекунад, ки ё исмоилиён дар зери никоби «Ихвон-ус-сафо» баромад мекунанд, ё барьакс «Ихвон-ус-сафо» дар никоби исмоилия (ниг. 219, с. 21). Тамоми мазмұни қитоби Ориф Томир инкори мустакилияту фарқияти «Ихвон-ус-сафо» ва ташкилоти исмоилиён мебошад. Ин олим ба ҳулосае меояд, ки онро дар вакъташ шарқшиноси франсавӣ П. Қазанов бароварда буд: ҳамаи акоиди исмоилиён дар рисолаҳои «Ихвон-ус-сафо» чой дорад» (икт. из 219, с. 16).

Ин масъаларо то андозае олими намоёни эронӣ З. Сафо тадқиқ кардааст. «Ин ҷамоат (яъне «Ихвон-ус-сафо» — Х. Д.), — менависад проф. Забеуллоҳ Сафо, — из рӯи баъзе масъалаҳо бо мӯътазила ва исмоилия умумият дошт, vale du турӯҳи охирия бар ҳилоғи турӯҳи аввал ба созиш додани дин бо фалсафа кӯшиш кардаанд ва барои асоснок карданӣ ақидаҳои худ из таълимоти ҳакимони юнонӣ истифода бурдаанд. «Ихвон-ус-сафо» бошанд, кӯшиш мекарданд, ки принципҳои фалсафаро бо аҳкоми дини ислом оштӣ диҳанд ва фарқияти дар байни фалосифа ва ҳодимони дин ба вучуд омадаро барҳам диҳанд» (196, с. 296). Қайд кардан лозим аст, ки майли оштӣ додани принципҳои фалсафа бо дин ба ҳамаи исмоилиён, аз он ҷумла ба Носири Ҳусрав ҳос буд. Аммо худи он чизе, ки ба барҳам додани «фарқият дар байни фалосифа ва ҳомиёни дин» даҳл дорад, ба мазмуни рисолаҳои «Их-

вон-ус-сафо» ва бо танқиди ҷиҳатҳои мухталифи дин аз тарафи онҳо зид меояд.

Яке аз мутахассисони намоёни соҳаи таърихи афкори мусулмонӣ, муҳакқику мутарҷими рисолаҳои зиёди асримиёнагӣ файласуфи советӣ А. В. Сагадеев навиштааст: «Энциклопедияи машҳури «Ихвон-ус-сафо» (маҳӯз дар доираҳои исмоилиён навишта шудааст» (I, 92, с. 47). Ӯ инчунин фикри шарқшиносӣ ғарбӣ И. Маркери овардааст, ки аз назари вай энциклопедияи «Ихвон-ус-сафо» аз таълимоти расмии фотимӣ иборат аст. Ба туфайли далелҳои зиёд мо метавонем муаллифони рисолаҳои мазкурро исмоилий шуморем.

Ба ғайр аз ин боз ду далели дигар вуҷуд дорад. Яке аз онҳо ба Газолӣ тааллук дорад. Дар қитоби худ «Ал-мунқиз мин аз-зулол» пайвастагии таълимоти исмоилиёнро бо ақидаҳои файсаурасиён танқид намуда, ў рӯйрост нишон медиҳад, ки ин робита дар қитоби «Ихвон-ус-сафо» акс ёфтааст (ниг. 22, с. 241). Шоёни дикқат аст, ки Газолӣ таълимоти «Ихвон-ус-сафо»-ро дар қисмате, ки ба танқиду таҳлили таълимоти исмоилиён бахшида шудааст, бо ӯзвони «Таълимоти таълимия ва зарари он» овардааст. Ин шаҳодати равшани он аст, ки Газолӣ ба исмоилиён мансуб будани «Ихвон-ус-сафо»-ро ҳуб медонистааст.

Далели дуюм чунин аст. Дар яке аз рисолаҳои худ «Ихвон-ус-сафо» ҳамаи мазҳабу дину фирқаҳои мусулмонӣ ва дигар динҳоро номбар карда, ягои исми исмоилиёнро зикр ҷакардаанд. Онҳо навиштаанд: «Ту дар байни онҳо (мардуми хилофат — Х. Д.) яҳудиён, насрониён, сабея, муғҳо, бисъёрхудоиён, бутпарастон, оташпарастон, офтобпарасту моҳпараст ва пзрастандагони ситораҳои гуногун ва дигаронро хоҳӣ ёфт. Инчунин дар байни аҳли як дин акоиду мазҳабҳои мухталиф, монанди ҳакимони қадим, хоҳӣ ёфт. Масалан, дар байни яҳудиён — самария, абалия, ҷалутия; дар байни насрониён — настория, янубия, малапаниҳо; дар байни муғҳо — зардуштия, зарвония, ҷарастия, маздоия, баҳромия, монавия; дар байни аҳли динҳои ғайрисамоӣ — дайсония ва сумания; дар байни мусулмонон — хориҷия, насибия, рофизия, мурция, қадария, ҷуҳаймия, мӯтазила, ҷашария, шиа ва сунниён ва мунҷасимони мухталиф, озодфирону мулҳидонро хоҳӣ ёфт. Аҳли ҳамаи ин динҳо, мазҳабу таълимот — ҳамдигарро кофир хонданду ҳақиқати ақоиди ҳамдигарро мубоҳиса кар-

даанд ва мо'аз хаман ин динхо, мазҳабу таълимот озодем» (икт. аз 127, с. 110). Чӣ тавре қи мебинем, дар ин ҷо дар қатори дигарон мӯътазила ва шиа, ки «Ихвон»-ро ба онҳо нисбат медиҳанд, оварда шудаанд. Ё мумкин аст, ки «Ихвон-ус-сафо» аз мавҷудияти мазҳаби исмоилиён ҳабар надоштанд? Ҳаргиз не, зоро дар асри X исмоилиён ҳатто берун аз хилофат машҳур буданд. Пас, ягона ақидаи қобили қабул он аст, ки «Ихвон-ус-сафо» ба доираи исмоилиён дохил буданд.

Ғазолӣ «Ихвон-ус-сафо»-ро ҳамчун фалосифа ном бурда, онҳоро барои он тақид кардааст, ки мардумро бо андешаҳои худ дар бораи олам ба гумроҳӣ меоварданد ва дар ин корашон аз суханони ҳакимонаи пайғамбар истифода мебурданд. Аммо ин усули исмоилиён аст. Чӣ тавре ки А. В. Сагадеев нишон медиҳад, таъвили рамзии исмоилии китобати муқаддас «назари динии аҳкомпарастиро ба ҷизҳо бо ҷаҳонбинии фалсафӣ, ки асоси онро дониши илми табиатшиносӣ ташкил медод, иваз мекард» (192, с. 46). Бинобар ин асосҳои оламдаркунии «Ихвон-ус-сафо»-ро аз системат идеологии исмоилиён ҷустан лозим аст ва баръакс, ҷаҳонбинии исмоилиёнро бидуни таҳлили таълимоти фалсафии «Ихвон-ус-сафо» ва бе дохил қунондани он ба ҷаҳонфаҳмии исмоилиён фаҳмидан душвор аст. Зинаи нӯҳуми гироиши мустаҷибо ба хотир оварем: «касе, ки таълимоти исмоилиёнро пазируфт, файласуфи ҳақиқӣ мешаваду бо ихтиёри худ ин ё он система ё маҷмӯи системаҳои ба ақидаҳои ӯ бештар мувоғиқбударо озодона интиҳоб мекунад» (97, с. 315). Шарҳи муғассали он поёntар оварда мешавад. Дар ин ҷо фақат қайд мекунем, ки рӯй гардонидани исмоилиён аз дини ислом ва рӯҷӯи онҳо ба «фалсафаи ақлгирий» дар шакли мазҳаби шиа (101, с. 399) ба туфайли пайвастагии исмоилиён бо оммаи ҳалқ, бо табакаҳои чоёни аҳолӣ, ки манфиати онҳоро исмоилиён ифода менамуданд, имконпазир гардид.

Исмоилия — фалсафаи исьёни барзгарон бар зидди соҳти мавҷуда ва идеологияи он — ислом аст. Дар давоми асрҳои IX—XII таҳти шиорҳои он «шӯришҳои дехқонон, бодиянишинон ва камбағалони шаҳрӣ дар тамоми Шарқи Наздик — аз Яман то Хурросон ба амал омадаанд (192, с. 48). Дар соҳаи фаъолияти ақлӣ «таълимоти исмоилиён умуман шакли эътиroz ба муқобили исломи шаръӣ буд, ки дар даврони ҳукмронии сал-

чуқій он на фақат таъвили озоди Куръон ва масъала-хой илохиёт, балки тамоми тадқиқоти илмиро ҳатто дар соҳаи риёзиёт, ҷузум ва тиб манъ карда буд (101, с. 399).

Вале исмоилия, ки аз тарафи бидъатшиносони ас-римиёнагӣ ва баъзе назариётчиёни ислом душмани бадтарини ислом шумурда мешуд, ҷунбише буд ҳам дар соҳаи фаъолияти ақлӣ ва ҳам сиёсӣ. Бо ин мақсад вай ба мукобили хилофат ва баъд империяи салчукӣ баромадааст.

Баъзе шарқшиносон исмоилияро нодуруст ҷунбиши форсҳо бар зидди ҳукмронии арабҳо барои истиқлолияти миллӣ доистаанд (ниг. 123, с. 259—260), ё зухуроти соғ эронӣ ғаҳмидаанд (ниг. 191, с. 51). Албатта, роли форсҳо дар ҷунбиши исмоилиён хеле қалон аст, аммо онро зухуроти соғ эронӣ ҳисобидан ҳеч мумкин нест. Ҳам аз ҷиҳати сиёсӣ ва ҳам аз ҷиҳати идеологӣ ва инчунин аз рӯи таркиби миллӣ исмоилия, аз афти кор, ҷамъияте буд, ки ба он намояндагони бисъёр ҳалкҳо, аз ҷумла арабҳо, форсҳо, озариҳо, тоҷикон ва ғайраҳо дохил мешуданд. Онҳо асосан унсурҳое буданд, ки аз сиёсати хилофоти аబбосӣ ва шаклҳои истисморӣ феодалий дар давлати Салчукқиён ва дигар давлатҳои феодалий ишорозӣ буданд. Магар ба таври ҷиддӣ давлати Фотимиёнро давлати форс гуфтан мумкин аст ва ё давлати қарматиёнро дар Лахсӣ? Масъалаи дигар — давлати Исмоилии Аламулт, вале ба он ҳам қисми Сурдия бо аҳолии араб дохил мешуд. Ҳамин тарик, ҳатто таҳлили рӯјакии таърихи ҷунбиши исмоилия фикрро дар бораи соғ форсӣ будани он ботил мебарорад.

Қариб ҳамаи муҳаққикон ба ҷунин ақида розианд, ки дар исмоилия аз ибтидои таъриҳаш ду ҷараёни истиснои якдигар вучуд доштанд. «Дар тамоми ҷунбиши исмоилии асрҳои IX—XI унсури ҳалкӣ, дехқонӣ, унсури табақаҳои поёни шаҳрро аз сиёсатбозии табақаҳои ашрофӣ, ки ҳалқро доимо фиреб медоданд, фарқ кардан лозим аст» (101, с. 399), — ҷавишта буд акад. Б. Ф. Гафуров.

Дар ҷунбиши исмоилия ҷараёнҳои муҳталиф вучуд доштанд. Дар давраи шӯришҳо, ки дар онҳо оммаи ва-сеи дехқонону камбағалони шаҳрӣ иштирок мекарданд, ишиорҳои маздакии баробарии молу мулӯ, адолат, эътиroz бар зидди зулму ситам пайдо мешуданд» (101, с. 398—399), А. В. Сагадеев менависад: «Чӣ аз ҷиҳати

идеологӣ ва чӣ аз ҷиҳати сиёсӣ ҷунбиши исмоилия ба ҷараёнҳои ифротӣ ва мӯътадил тақсим мешуд. Қаноти ифротии исмоилияро қарматиҳо ташкил медоданд, ки дар таҳти шиорҳои онҳо дар бораи баробарӣ дар охирӣ аспи IX ва нимаи якуми аспи X шӯришҳои дехқонон, бодиянишинон ва камбағалони шаҳрӣ мегузаштанд». «Фотимин — сулолае, ки хилофати худро аз марказаш дар Қоҳира сардорӣ менамуд,— ҷараёни мӯътадилро дар исмоилия ташкил медоданду таълимоти исмоилиро ҷун олоти сиёсии дохилшавӣ ба дигар ноҳияҳои олами мусулмонӣ истифода мекарданд» (192, с. 47—48). Үмуман ақида дар бораи мавҷуд будани ду ҷараён дар дохили исмоилия дуруст аст, аммо баъзе ҷиҳатҳои онро аниқтар муайян ҷардан зарур аст.

Бешубҳа, дар байн қарматиён ва исмоилиёни фотими фарқият вуучд дошт. Аммо, аввалан, худи исмоилияни даврони фотими аз ҷиҳати идеологӣ яклухт на буд. Пеш аз ҳама, дар он, дар баробари ақидаҳои табақаҳои ҳоким ҷараёни ҳалқӣ низ вуҷуд дошт, ки он масалан дар эҷодиёти Носири Ҳусрав ифода ёфтааст ва ў албатта намояндаи исмоилияни фотими буд. Дуюм, ҷараёни ифротӣ на факат дар фаъолияти қарматиҳо, балки дар фаъолияти исмоилияи эронию сурье‌ни асрҳои XI—XIII ифода ёфта буд. Маҳз ҳамин давраи таърихи исмоилия ғалабаи ҷунбиши ҳалқиро нишон медиҳад ва дар он талаботи программаи «маздакӣ», ки барои иҷрои онҳо оммаҳои дехқонону камбағалон мубориза мебурданд, амалий гардиданд. Мутаассифона, чӣ Б. Ф. Рафуров ва чӣ А. В. Сагадеев нисбат ба исмоилиёни эронии асрҳои XI—XIII назарияни қайҳо кӯҳнашударо тарафдор буданд, ки мурофиқи он «исмоилиёни Осиёи Миёна ва Эрон аз хилсфати Фотимиён ҷудо шуданд... ва ташкилоти пуркуvvati маҳфии террористиеро ташкил доданд, ки бар зидди ҳокимияти салҷуқӣ равона шуда буд. Онҳо шӯҳрати террористони моҳир ва ҷасурро пайдо мекунанд. Одамони асилзода то андозае аз ҳанҷари исмоилиён метарсиданд, ки маҷбур буданд ҳамеша дар таги либос зирҳ пӯшанд» (101, с. 187—398, с. 225—229). Дар омади гап, маҳз ҳамин назария ҳамеша асоси он фикрҳоеро ташкил медод, ки мувофиқи онҳо идеологияни исмоилия ҳамчун идеологияи зӯроварӣ тавсиф шуда, худи қарматияву исмоилия мазҳаби аз ҳад зиёд иртиҷоии гурӯҳи террористони ашаддӣ дониста мешуд. Чунин нуқ-

тай назар нисбат ба исмоилиён бо таърихи ҳакиқӣ умумияте надорад.

Таддиқоти муаррихи советӣ Л. В. Строева нишон доданд, ки ҷунбиши исмоилиён дар Эрон ва Сурия дар асрҳои XI—XIII ҷунбиши ҳалқии оммаи меҳнаткаш бо сардории Ҳасан ибни Саббоҳ ва асҳоби ў барои озодии иҷтимоӣ будааст (ниг. 209, с. 104 — 136). Агар сухан аз усули террори шахсии онҳо равад, пас ҳатто шарқшиносони буржуазӣ онро шакли муборизаи синфи, мубориза ба муқобили роҳбарони синфи золим медонанд. На қасоси шаҳсӣ, балки шуури синфи фидоиёни исмоилиро ба ин ё он қатл водор менамуд. Дар бораи ин тарафи фаъолияти исмоилиёни Эрон Л. В. Строева менависад: «Оммаи асосии аҳолӣ — исмоилиёни оддӣ ба зироаткорӣ, ҷорводорӣ ва қосибӣ машғул буданд. Аз онҳо дастҳои ҳарбӣ ташкил дода мешуданд: аз байни онҳо ихтиёриён — фидоиҳо мебароманд. Онҳо низ ҷорӯрои вазнини ҷамъияти (сохтмони воситаҳои объёри, ободонӣ ва ғайраҳо)-ро ба ҷо меевардан. Раҳо ёфтани аз ҳокимиюти сиёсии феодалони турк ва маҷбурияти бисъёри феодалий дар онҳо ҳисси бузурги қаноатмандиро ба вуҷуд оварда буд. Ба даст овардани истиқлолият ва сохтмони давлати «худро» онҳо чун ғалабаи «Даъвати ҷадид» мефаҳмианд, ки тавассути он исмоилиён ба таври устувор эътиқодро ба имом ёд гирифтанд ва он дар фаҳмишаҳон, бо баркароркунии адолати иҷтимоиву баробарии молу мулкӣ дар оянда пайваста буд. Барои имому дину давлат онҳо тайёр буданд ҳаёташонро чӣ дар майдони ҷанг ва чӣ дар вакти иҷрои террор қурбон кунанд.

Ба хотири даъват онҳо бо мароқи том меҳнати шахсиву сарватҳои моддии худ — қисми ғаниматро ба давлат месупурданд. Исмоилиёни оддӣ дар тамоми тӯли таърихи давлати худ иштиёкро ба баробарии молу мулкӣ ва эҳтиромро нисбат ба он ҳокимонашон, ки ба монанди онҳо зиндагӣ ба сар мебурданд, нигоҳ медоранд» (209, с. 168). Ва баъдтар ў ҷунин ҳулоса кардааст: «Феодалони Эрон тамоми кувваашонро ба муқобили исмоилиён сафарбар карданд. Исмоилиён ҷонро дареф Ҷадошта, мубориза мебурданд. Ба ҳамаи ин нигоҳ Ҷакарда, давлати исмоилий истодагарӣ карда тавонист. Сабаб дар он буд, ки исмоилиён нағз мефаҳмианд, ки чиро ҳимоя мекунанд» (209, с. 168). Ба ҳамин тарик, ба афсонае, ки дар бораи ҳашишиёни ко-

**тил аз давраи Марко Поло (1254—1324) дар таъриҳ
маълум буд, хотима гузашта шуд. Дар илм нисбат ба
исмоилияву таъсири он ба инкишофи ҷамъияти феода-
ли, нисбат ба маданияти он нуқтаи назари нав мус-
таҳкам ҷой гирифта истодааст.**

В. И. Ленин дар асараш «Давлат ва революция» дар бораи муносабати синфҳои истисморкунандан ҳукмрон ба таълимот ва дохиёни синфҳои мазлум сӯхан ронда, қайд мекунад, ки «синфҳои золим... онҳоро мудом таъқиб мекарданд, таълимоти онҳоро бо ҳашму ғазаби басе ваҳшиёна, бо нафрат ва адовари басе девонавор, бо хучуми басе фосиконаи дурӯғбоғӣ ва тӯхматкорӣ пешвоз мегирифтанд» (9, с. 425). Ҳодисае монанди ин бо исмоилиён низ рӯй дода буд. Назариётчиёни феодализм дар рисолаҳои худ исмоилиёнро ҳар хел мазаммат мекарданд, вале моҳият дар ин сурат ҳама вақт як хел мемонд — ба ҳар восита назарияву амалии исмоилиёнро дар пеши назари мӯъминон мехостанд сиёҳ намоянд ва барои ин ба онҳо гуноҳҳои даҳшатангезро нисбат медоданд. Имрӯз барин лар он вақт ҳам ин кор бо максади ҳимояи ислом ва тозагии ибтидоии он бурда мешуд. Ҳам Ғазолӣ, ҳам Низомулмулӣ, ҳам Ибни Ҳазму Бағдодӣ ва бисъёрии дигарон на факат таълимоти исмоилиёнро инкор мекарданд, балки қатли онҳоро низ талаб мекарданд. Ҳамаи онҳо манифатҳои сиёғи худро ифода менамуданд ва аз номи Оллоҳ моликияти феодалонро, ки исмоилиён онро бо роҳҳои гуногун мекарданд мусодира намоянд, ҳимоя мекарданд. Вале ошкоро дар ин бораи эҳтимол факат Ғазолӣ гуфта бошад. Дар баҳси худ бо исмоилия ў меғӯяд: «Аммо Имоми ту,— мегуфтам ман ба таълими,— меҳоҳад ихтилоғи байни мардумро барҳам диҳад, бидуни он ки ўро гӯш ҷандозанд. Пас чаро то ҳозир ў ин ихтилоғҳоро нест накардааст? Ва барои чӣ онҳоро Али қатъ накард? Ў-ку роҳбари ҳамаи имомҳост! Шояд Имоми ту фикр кунад, ки ў метавонад энҳоро зӯран маҷбур намояд? Пас, барои чӣ то имрӯз ў онҳоро ба ин моил накард? Ва кай ў ин корро хоҳад жард? Ва оё мардум аз даъвати ў, чизе диданд, ба ғайр аз тезутундшавии ихтилоғҳои афзудани масъалаҳо? Бале, мардум метарсид, ки ихтилоғҳо ин ё он заар мөоваранд, аммо на ба сурате, ки кор бо хунрезӣ, ҳаробии мамлакат, ятим мондани тифлон, роҳзаниву горат кардани молу мулки бегона анҷомад! Аммо ба сабаби

«қатъи ихтилофҳоятон», бо марҳамати шумо дар олам чунин низоъҳо ба вуҷуд омаданд, ки одамон асрҳо на-додаанд» (22. с. 238). Махз молу мулки бегоча! Аммо вай дар ихтиёри синфҳои доро — феодалон ва рӯҳониён буд. Газолӣ зоҳирان дар бораи ихтилофҳои аҳкомӣ гап мезанад. Аммо ў, чӣ тавре ки аз суханонаш маълум аст, ҳеле хуб медонист, ки асоси онҳоро нобаробарии иҷтимоиву иқтисодии одамон, мубориза барои ман-фиатҳои моддии синфҳои доро ва мазлум ташкил мебидад. Инчунин тааҷҷубовар аст, ки Газолӣ исмоилиёнро барои коркарди масъалаҳои аҳкомпаратона, роҳзаниву форатгари молу мулки бегона танқид намуда, ягон аҳкоми диниву фалсафии онҳоро, ба ҷуз یаз таълимот дар бораи имом, наовардааст. Тахмин кардан мумкин аст, ки Газолӣ аз паҳн шудани онҳо метарсидааст. Ин шаҳодати он аст, ки фаҳмиши ислом аз ҷониби исмоилиён ва Газолӣ гуногун буд.

Роҳбарони ҷунбииши исмоилий таълимоташонро «даъват» меномиданд. Аммо даъват ба чӣ? Ин саволи ҳеле акоибест, ки ҷавоби онро дар ягон сарҷашмаи исмоиливу ғайриисмоилий ва тадқиқоти исломшиносону шарқшиносон ёфтани мумкин нест. Мо факат медонем, ки «даъвати қадим» — исмоилияни давраи фотимиёни ва «даъвати ҷадид» — исмоилияни эронии давраи Аламут— вуҷуд доштаанд. Онҳо یаз ҳамдигар бо чӣ фарқ мекарданд? Оё дар байнашон ягон ихтилофи аҳкомӣ ва фалсафи вуҷуд дошт ё на? Ба ин ва дигар саволҳо ҷавоби таҳминӣ додан мумкин аст, парчанде баъзе ҷизҳоро аз рисолаҳои «Ихвон-ус-сафо» ва дигар назарпётичиёни исмоилий ёфтани мумкин аст.

Маълум аст, ки мазмуни ҳарду «даъват» ҳеле махфӣ нигоҳ дошта мешуд ва мақсади ҳақиқияти ҷамъияти исмоилиёнро факат ҳуди онҳо медонистанд. Аммо гарвидан ба исмоилия ба таври маҳсус мегузашту сирри он ба мустаҷиб пас аз савғанд кушода мешуд — мустаҷиб қасам ёд мекард, ки дар байни душманони исмоилиён онро намекушояд. Аз ин сабаб, сирри мазкурро аз рисолаҳои исмоилиён фаҳмидан мумкин нест.

«Муҳаққики исмоилия,— гуфта буд яке аз тадқиқгарони ин ҷараён В. А. Иванов,— барои кушодани баъзе «сиррҳои» он ба адабиёти исмоилий рӯ меоварад, аммо вакътро бефоида сарф мекунад. Таърихи исмоилия ба мо асрори бисъёруро васият кардааст, ки шояд ба-

рои күшодани онҳо ягон вақт калидро ёфта гирем. Ин асрор табиатан гуногун аз чинси аҳком нестанд. Онҳо масъалаҳои ташкилӣ, усулҳои системаи тарғибот ва паҳн намудани он дар олами мусулмонӣ, сиёсати ҳакиқии онҳо, программаҳои иҷтимоиву иқтисолӣ, муносибати онҳо ба ҷунбишҳои ҳалқӣ ва иҷтимоӣ ва ғайраҳоро дар бар мегиранд. Агар мо на аҳкоми хушку ҳоӣ, балки гуфтаҳои болоро медонистем, имкон дошт моҳияти исмоилия ва мавқеи онро дар инкишофи ислом дуруст мефаҳмидем» (131, с. 4). Ноумедие, ки дар ин суханони В. А. Иванов акс ёфтааст, асоси муайянे дорад. Аммо асоси муайянро ҳукми мухолиф низ дошта метавонад: сирри исмоилияро ба дараҷаи муайян маҳз аз нуктаҳои аҳкомпарастонаи вай фаҳмидан мумкин аст, ки дар он программаи иҷтимоии ҳанӯз ба мо номаълуми ҷунбиши исмоилий инъикос ёфгааст. Ҳанӯз Гегель гуфта буд: «Фалсафа... давраи таъриҳ ҷаст, лек давраи дар тафаккур даркшуда» (104, с. 16). Аз ин ҷиҳат муарриҳони советӣ кори зиёдеро ба ҷо овардаанд: робитан исмоилия бо ҷунбишҳои иҷтимоии ҳалқ, бо мубориза ба муқобили шаклҳои истисмори феодалӣ барои озодии оммаи мазлум муайян гардидааст; пешқадамии нисбии режими сиёсӣ ва муносибатҳои ҷамъияти дар давлатҳои исмоилий, маҳсусан дар Эрон дар асрҳои XI—XIII исбот карда шудааст. Л. В. Строева нишон додааст, ки муносибатҳои ҷамъияти давлати исмоилиён аз муносибатҳои давлати Салҷуқиҳо фарқ мекарданд. «Ҳамин тавр,— хулоса мекунад ў,— дар давлати исмоилиён ҳокимияти сиёсии Салҷуқиҳо нест карда шуда, маъмурияти салҷуқӣ, пеш карда шуд, шакли анъанавии идоракунӣ — монархияи меросӣ — бо идоракуни Ҳасан ибни Саббоҳ ва асҳоби ў, ки манфиати оммаи ҳалқ — қосибон, камбағалони шаҳрӣ ва деҳқононро ифода менамуданд, иваз карда шуд. Ин муваффақияти калони ҳалқи шӯришкарда буд» (209, с. 108). Инчунин баъзе бехбудиҳое, ки оммаи ҳалқ дар давлати Фотимиён ва дар Лаҳсо соҳиб шуданд, маълуманд ва аз ин хусус шоҳиди ин воқеаҳо мутафаккири тоҷик Носири Ҳусрав маълумотҳо овардааст (ниг. 50, с. 89—94). Барҳам додани баъзе ҷандозҳо, маҷбурияти умумии меҳнат, саъю қӯшиш ба умумияти молу мулк, ки дар «тарики баробар тақсим кардани моли дар муборизаи муқобили ашрофон ба даст омада» ифода ёфта буд (209, с. 118) ва ғайраҳо аз фар-

қияти вазъияти оммаи меҳнаткашон дар давлати исмоилиён ва мулкҳои феодалии ҳамсоя гувоҳӣ медоданд.

Хулосаҳои муаррихон нисбат ба муносибатҳои ҷамъияти давлатҳои исмоилиён хеле эҳтиёткоронаанд. Бо вуҷуди ин онҳо аз ҳусуси робитай исмоилия чун шакли ҷаҳонбинӣ бо ҷунбишҳои ҳалқии асрҳои XI—XIII маълумоти бой медиҳанд. Хотиррасон мекунем, ки ҷунбиши исмоилия асосан ҷунбиши оммаи мазлум буда, ба он одамони оддӣ аз байнӣ ҳалқ баромада роҳбарӣ мекардаанд. Л. В. Строева менависад: «Дар байнӣ асхоби Ҳасан ибни Саббоҳ шуморай бисъёри доъиён, роҳбарони шӯришҳои мусаллаҳ ва исмоилиёни оддӣ — дурдгарон, сарроҷон, заргарон, паштозакунҳо, мӯзадӯзон ва инчунин «мардакҳо» — дехқонони оддӣ ҳамеша вуҷуд доштанд. Қосибон, камбағалони шаҳрӣ ва дехқонон қувваи ҳарқатдиҳандай шӯришҳои исмоилиён буданд: онҳо қалъаҳои исмоилияро аз ҳуҷуми лашкари феодалҳо мудофиа мекарданд: онҳо таблиғот мегузаронданд, заминаи шӯришҳои мусаллаҳро тайёр карда, сонӣ ба онҳо роҳбарӣ мекарданд. Ҳасан ибни Саббоҳ ба онҳо такъя менамуд, роҳбарӣ мекард ва дар айни замон манфиат, иштиёқ ва умедашонро ифода менамуд» (209, с. 106). Фотимиён низ ба сари ҳокимият дар натиҷаи шӯришҳои оммаи ҳалқ — қосибон, камбағалони шаҳрӣ ва дехқонон омада буданд (ниг. 101, с. 398).

Дар асоси ҷунин далелҳои таъриҳ таҳмин кардан мумкин аст, ки «даъвати» исмоилиён на дини онҳоро ифода мекард, балки даъват ба баромадҳо дар вакти муайян байди тайёрии ҷиддӣ дар ноҳияҳои мухталифи хилофати аббосӣ ва сонӣ дар империяи Салҷуқиҳо будааст. Аз тарафи дигар, анъанаҳои боқимондаи «даъват» дар байнӣ исмоилиёни мӯъмини мусоир маънои «ҷамъомад», «мачлис» дорад. Ҳанӯз дар ибтидои солҳои чилум, махсусан дар солҳои Ҷангӣ Бузурги Ватаниӣ, рӯҳониёни исмоилии ВАБҚ барои ғунучини пул ба ёрии Армияи Советӣ ва тарафдории сиёсати Давлати Советӣ барои торумор кардани фашизм аз амалияи даъват васеъ истифода мебурдаанд. Ба гайр аз ин, дар ҷунин даъватҳо — мачлисҳо масъалаҳои дохилии мазҳаб, интихоботи рӯҳониён ва ҳатто масъалаҳои ахкомпаратона ҳал ҷарда мешуданд. Бинобар гуфтани мумкин аст, ки «даъват»-и фотимию пешазфотимӣ ва

инчунин «даъвати ҷадид» даъвате буд барои ҳалли ин ё он масъалаи фалсафӣ, диниву иҷтимоӣ ва инчунин, бешубҳа, барои интихоби усули мубориза бо синфи хукмрон. Ҳусусияти фарқунандай даъват аз он иборат буд, ки вай ҳамеша аз номи имоми ғоиб ё ҳозир, бурда мешуд ва то ба мустаҷиб — исмоилии оддӣ даҳл дошт. Ҳасан ибни Саббоҳ, роҳбари «даъвати ҷадид» низ ҳамин тавр рафтор карда буд. Мувофики ақидаи Л. В. Строева аз рӯи таълимоти аҳкомпарастона «даъвати ҷадид» аз «даъвати қадим» фарқе надошт. Ҳасан ибни Саббоҳ худашро имом наменомид, вале аз номи имом таблиғот мегузаронд. Сабабе, ки исмоилияро ба мусталия ва низория тақсим намуд, зоҳирان аз ташкильёбии дигар мазҳабҳо фарқ надошт. Чун ҳамеша ин ихтилоф бо баҳс дар атрофи шаҳсияти имом фахмонда мешавад. Аммо «даъвати ҷадид» дар воқеъ сабабҳои амиқ дошт.

Фотимиҳо, ки дар натиҷаи шӯришҳои ҳалқӣ ҳокимијатро ба даст дароварданд, хилофате ташкил карданд, ки он дар вазъияти меҳнаткашон тағйироти қатъие ба вучуд наовард. Ҳуди ҳалифаҳои сулолаи Фотимиён зиндагии бошукуҳ мегузарониданд, ки ин ба талаботи шиорҳои исмоилиён номувоғиқ буд. Ҳасан ибни Саббоҳ, ки ба Қоҳира рафта, ҳамаи инро дида буд, бо натиҷаҳои «даъвати қадим» қонеъ нашуд. Баъд аз баргаштан аз Миср ў ҳаракат мекунад, ки вазъиятро ба кулӣ тағйир диҳад ва барои ба амал баровардани нақшаҳои худ мекӯшид, ки натиҷаи он ташкили Давлати Исмоили дар Эрон буд. Ҳамин тавр, «даъвати ҷадид» давоми «даъвати қадим» буда, вале натиҷаҳои дигар дошт.

Албатта, Фотимиён низ ба фоидаи ҳалқ баъзе чораҳо андешиданд, аммо чораҳои мазкур дар муқобили талаботи мардум хеле ноҷиз буданд. Эҳтимол ҳамин чиз сабабӣ зиддият дар байни қарматиҳову хилофати Фотимиён шуда бошад, ки баъзан бо задухӯрди кушод анҷом мейғт. Илова бар ин «дар давраи Фотимиён (909—1171) исмоилиён бо фикре муросо карданд, ки ҷамъияти онҳо минбаъд ҳам бояд аз рӯи шариат (қонуни динӣ) зиндагӣ кунад ва барҳам додани қонунияти илоҳиву зуд фаро расидани аҳди қоим — имоми оҳирин, ҳафтумро (ки вазифаи ў барои олам қушодани ҳақиқати бо аҳкоми динӣ таҳриф нашуда ва ҷорӣ кардани тартиботи ба маърифату адолат асос ёфта

буд) ба ояндаи номуайян мавқуф гузоранд» (192, с.49). Пас, Фотимиён чӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ ва чӣ аз ҷиҳати сиёсию идеологӣ мақсадҳои ҷунбиши исмоилиёнро ба амал наоварданд. Акнун мо медонем, ки бაъзе аз онҳоро «даъвати ҷадид»-и Ҳасан ибни Саббоҳ дар амал ҷорӣ кард.

Доир ба ҷиҳатҳои барои замони худ мусбии исмоилия сухан ронда, набояд фаромӯш кард, ки ин ҷунбиш зиддиятнок буд ва зиддиятҳои онро шароити муносибатҳои феодалий ва дар он иштироқ намудани синфҳои табақаҳои мухталифе, ки ҳар яке аз онҳо манфиату мақсади худро пеш мегузашт, муайян мекарданд. А. В. Сападеев дуруст қайд мекунад: «Исмоилия табақаҳои хеле ғуногуни иҷтимоиро ҷалб мекард; камбағалон умешаонро барои соҳтани тартиботи одилонаи ҷамъияти бо ташкилотҳои маҳфии исмоилий мепайвастанд, феодалон дар ин таълимот олоти идеологиеро барои ба даст овардани истиқлол аз ҳилофати сунҷии Бағдод медианд; аҳли маърифат ба туфайли мазҳабпазири, туногунаҳӣ будан (универсализм) ва донишҳои ғайридиниро қобили қабул донистанашон ба он ҷалб мегардиданд» (192, с. 49). Аз ин ҷо мағҳум аст барои чӣ бисъёр мутафаккирони бузурги ҳалқҳои Шарқи Наздик ва Миёна, аз он ҷумла ҳалқи тоҷик, тақдири худ ва тадқиқоти фалсафӣ, ҷустуҷӯи ҳақиқату адолатро бо исмоилия пайвастаанд.

Исмоилия ҳаргиз фалсафаи «холис» набуд. Фалсафаи «холис» дар таърихи ҷамъияти феодалий умуман вуҷуд надошт. Чӣ тавре маълум аст, ҳатто машшоъ аз унсурҳои илоҳиёт ва ирфон озод набуд. Ҳол он ки исмоилия дар таъриҳ дар шакли мазҳаби мусулмонӣ вуҷуд дошт, бинобар ин аз ин унсурҳо озод ҷабуд. Аммо ба қадом андоза вай бо номи «мазҳаби динӣ» мувофиқ меомад, аз тадқиқи муайяни баъзе лаҳзаҳои ҷаҳонбииаш, аз ҷумла илоҳиёти вай, фахмидан мумкин аст.

ДИАЛЕКТИКАИ ТАВҲИД ВА МАСЪАЛАИ ЯГОНАГИИ ОЛАМ

«Аз ҳамаи ҷараёнҳои илоҳиёти ислом,— навиштааст муҳакқики афтори аддимиёнагии арабу 'Мусулмонӣ М. Маҳдӣ,— фалсафа ба илоҳиёти исмоилий яқинтару амиқтар дохил шудааст» (иқт. аз 192, с. 53). Бо вуҷуди

ин дар адабиёт исмоилия аксаран ҳамчун таълимоти теософий (ваҳдонӣ) тавсиф мешавад. Яке аз мисолҳои навтарини ин тавсиф чунин аст: «Мӯътазила, исмоилия ва тасаввуф аз ин ё он ҷиҳат ва ин ё он қадар бо фалсафа алоқа доштанд, vale ҷаълии мебароварданд (ба ғайр аз таълимоти «Ихвон-ус-сафо»), моҳиятан илоҳиёт ё илми ваҳдонӣ (теософия) буд, зеро, агар ба лисони он давра гӯем, ин назариётчиён моҳиятан ба «амалие, ки аз инсон зухур дошт», яъне бо мавзӯъҳои «илми нақлий» ва ғақат аърозан бо мавзӯи «илми ақлий», ки онро ҷоқеяти табиӣ ташкил медиҳад, машғул буданд: дар шароити ҷамъияти динии асримиёнагӣ бошад «илми нақлие», ки ба одамону муносибатҳои байни онҳо даҳл дошт, ногузир шакли илоҳиётро мегирифт, бешубҳа ғақат дар сурате, ки мақсади он дар амал ҷорӣ кардани қонуниятҳои назариявӣ ва ормонҳои худ бошад» (192, с. 53).

Аслан фикр дар бораи табиати ваҳдонӣ доштани исмоилия нав нест. Ба тариқи гуногун ин фикрро шарқшиносони буржуазии ҷараёнҳову тамоқлоти сиёсии муҳталиф пешниҳод кардаанд.

Яке аз муҳаққиқони намоёни исмоилия В. А. Иванов менависад: «Фалсафа», яъне теософия, ки мазмуня асосии адабиёти исмоилиро ташкил медиҳад, дар давоми давраи гул-гулшукуфии таърихи он — давраи фотимӣ — ҳамеша табиати болосоҳтро дошт» (131, с. 2). А. Корбэн илоҳиёти исмоилиро теофания номида (148, с. 107), меҳоҳад бо ҳамин ба ҳам наздиқ будани исмоилияву тасаввуфро дар бобати фаҳмиши оғариниши олам ё, оддитар, дар бобати фаҳмиши олам чун тобиши нури илоҳӣ қайд қунад. Дар ҷоқеъ қайд мекунем, ки дар таъриҳшиносии буржуазӣ фалсафай машшоъ низ ҳамчун илми ваҳдонӣ тасниф карда мешавад. Аммо фикр дар бораи он, ки илоҳиёти исмоилий ваҳдонист, он қадар дуруст нест, гарчанде бисъёр ҷиҳатҳои ин масъала ба мономафҳуманд. Дар даъвои А. В. Сагадеев ва муҳокимаҳои пеш аз ў гуфташуда нисбат ба илми ваҳдонии исмоилия як зиддияте вучуд дорад: дар бораи илми ваҳдонии исмоилиён сухан ронда А. В. Сагадеев илоҳиёти «Ихвон-ус-сафо»-ро аз он берун месозад, гарчанде ин муаллиф каме болотар эътироф кардааст, ки энциклопедияи онҳо таълимоти фотимиро ифода менамуд. Дар ин сурат саволе ба миён меояд, ки чаро ило-

ҳиёти исмоилия аз маъхазҳое, ки вай дар онҳо акс ёфтааст, чудо карда шавад? Дар китоби А. В. Сагадеев ва асарҳои пешгузаштагони ў, тадқиқоти шарқшиносони буржуазӣ В. А. Иванов ва А. Корбэн ба ин савол ҷавоб нест. Дигар, А. В. Сагадеев эътироф мекунад, ки исмоилиён пайравони «илоҳиёти нафӣ» буданд. Ў менависад: «Тасаввуф низ ҳамчун ҷаравони мухолифи исломи шаръӣ пайдо шуда буд. Монанди мӯътазила ва исмоилия сӯфиҳо дар масъалаи сифоти худо мавқеи «илоҳиёти нафӣ»-ро ишғол мекарданд» (192, с. 50).

Албатта, дар байни мӯътазила, исмоилия ва тасаввуф монандии бисъёр, аз ҷумла дар масъалаҳои илоҳиёти, вучуд дошт. Сарчашмаҳои назариявии умумӣ, шароитҳои иҷтимоию сиёсии умумӣ дар байни ин ва дигар ҷаравони афкори ҷамъияти Шарқ сабабгори монандиву ҳампайвастагии онҳо шудаанд. Дар айни замон дар байни ин ҷаравони тафовутҳои куллие низ вучуд доштанд, ки онҳоро ба назар нагирифтан мумкин нест. Ба ин муносибат қайд кардан зарур аст, ки илми вахдонӣ дар мамолики Шарқи исломии асримиёнагӣ тасаввуф буд, ки дар он усули ирфонии худошиносӣ мавқеи марказӣ дорад. Мумкин аст, ки дар таълимоти намояндагони алоҳидай тасаввуф ва баъзе равияҳои он үнсурҳои «илоҳиёти нафӣ» вучуд доштанд. Вале ба таври том тасаввуф пайрави илоҳиёти расмии исломи шаръӣ буда, онро бо баъзе нуктаҳои фалсафаи навафлотуния пурра гардонидааст. Маҳз ҳамин тарафи тасаввуф ба Ғазолӣ имконият дод, ки онро бо исломи рошидӣ мувоғиқ созад. Агар аниқтар гӯем, бояд аз мавқеे сухан ронем, ки онро шарқшиносӣ машҳур Е. Э. Бертельс қайҳо қайд кардааст: «Омӯзиши тасаввуф ҳанӯз ҷандон мукаммал нест» (96, с. 447). Ин фикр бевосита ба тасаввуроти илоҳиёти сӯфиён даҳл дорад.

Ягона ҷизе, ки дар ин ҷо бояд қайд гардад, он аст, ки сӯфиён дар ҳақиқат аз як ҷиҳат сифоти худоро инкор мекарданд. Ин тасаввуротро аз мӯътазила ва ё бевосита аз навафлотуниён қабул карда, вале бо ҳамин маҳдуд шудаанд. Аммо илоҳиёти нафӣ бо инкори сифот ба охир намерасад. Вай бештар ба масъалаҳои муносибати худо ба олами ашъёву инсонӣ ва маърифати ў робита дошта, «имконияти ташбехи худоро бо ягон ҳусусияти олами ашъёву инсонӣ инкор мекунад, худоро беохир аз вай боло мебардорад, худоро мутлако ва беандоза донистанашаванда мепиндорад» (15, с. 606).

Зохиран дар тасаввуф ин ақидаро мушоҳида кардан мумкин аст, vale вай бо фикри «ҳар кучое, ки инсон назар афканад, худоро бинад» (96, с. 452), инкор карда мешавад. Ин фикр дар адабиёти исмоили низ чой дорад, аммо барояш ин чиз хос нест ва эҳтимол аз сӯфиён иқтибос карда шудааст. Ба назар мерасад, ки фикр дар бораи он ки «олами шаҳодат» ё олами хиссӣ аз ҳастии худо шаҳодат медиҳад, барои тамоми мусулмонон хос буда, унсури ягон таълимоти мухолифро ташкил намедиҳад. Бо вучуди ин, тасаввуф онро инкишоғ медиҳад ва — аз нуктаи назари Е. Э. Бертельс,— дар натиҷа чунин таълимоти ирфонӣ хосил мешавад: «Маърифати худо ба ду навъ чудо мешавад: якум — маърифате, ки то худи ҷавҳар мерасад ва судури исмҳо, сифот ва пардаро аз олами беруна чудо месозад. Вай факат ба худо дастрас аст, зоро худо аз олам бо пардаи ҷалолат пӯшида аст. Қӯшиш ба маърифати ҷавҳари худо фоидае надорад... Навъни дуюм: маърифати худо дар зуҳуроти мухталифи ўст. Ин навъ дар навбати худ ба ду ҷинси фаръӣ: маърифат ба маънои васеи калима — инсон худоро мешиносад, аммо ҳабар намеёбад, ки маҳз ҳастии ўро донистааст; ва маърифати мураккаб — инсон дар бораи чизи донистааш фикр мекунаду мефаҳмад, ки маҳз чизи маърифаткардааш ҳастии худо дар зуҳуроти вай аст. Дар ҷинси фаръии якум, низ маърифат пинҳон нест, зоро инсон чизро маърифат карда, пеш аз ҳама шаҳодати ҳастиро мефаҳмад, vale ҳастиро факат тавассути худо тасаввур кардан мумкин аст» (96, с. 453—454). Аз ин тафсирни назарияни маърифати тасаввуф ҳусусияти пантеистии онро ошкоро дидан мумкин аст, ки он таълимоти сӯфиёнаро дар бораи худо бо таълимоти исломи шаръӣ ҳам наздик ва ҳам аз он дур месозад.

Моҳияти ваҳдонии тасаввуф дар усули ирфонии алоқаи бевосита бо худо тавассути ваҷди динӣ, маърифат ва дидани дидори ҳолиқ ва ниҳоят, дар мухаббати ирфонӣ ба ў низ зохир мегардад. «Ҳислати хоси тасаввувуф аз он иборат буд,— менависад А. В. Сагадеев,— ки вай зўҳдро тарғиб намуда, имконияти маърифати худоро ба воситай завқи ирфонӣ тасдиқ мекард ва онро ҳамчун маҳлутшавии вучудӣ бо ў медонист... Амалияни динии онҳо, ки маънои худошиносии шахсиро дошт, ба воситай фано кардани кулли равобити рӯҳ бо олами ҷисмонӣ ва дар охир бо Худо айният додани он

(ва онро риёзаткаши машхури тасаввуф Мансури Ҳал-лоч дар ибораи «ан ал-Ҳаққ» ифода карда буд), бо ҷумлаи «Касе, ки Оллоҳро донист, ў аз қонунҳои динӣ озод гашт», алоқаманд карда мешуд» (192, с. 50—51).

Ба ҳамин тарик, дар тасаввуф таълимот дар бораи худо тобиши пантеистӣ мегирад ва дар он робита бо «илоҳиёти нафӣ» хеле кам аст. Аз ин ҷост, ки нисбат ба сӯфиён чунин гуфтан мумкин нест, ки онҳо тарафдори «илоҳиёти нафӣ» буданд.

«Илоҳиёти нафӣ» ба ҳайси такъягоҳи озодандешӣ истифода мешуд ва дар фалсафаи насронӣ бо мақсади мутобиқ намудани фалсафаи қадими юнони римӣ ба эҳтиёҷоти қалисои насронӣ пайдо шуда буд. Решаҳои «илоҳиёти нафӣ» дар навафлотуния пайдо шудаанд, ва-ле нахустин бор дар «Ареопагитик» (ки баъди асри V навишта шудааст), кор карда шудаанд. Илоҳиёти нафӣ Ареопагитикро тавсиф дода, В. В. Соколов менивасид: «Моҳияти ин усул аз он иборат аст, ки вай ҳама гуна ҳабарро нисбат ба худо, ки аз олами ашъёву инсонӣ гирифта шуда бошад, инкор мекунад, зоро худо маҳз ба сабаби он фавқуттабия аст, ки вай аз ин олам беандоза болост. Бо ҳамин худо, зоти мутлақ таҷассуми беохирӣ мавҷуда гардида, ба ўолами ашъёву инсонии ниҳоятдори худаш оғарида муқобил меистад. Дар ибтидо ҳулосаҳои ирфонии худошинносии Ареопагитик пеш аз ҳама дар атрофи ҳамин асрору баённапазирии «зулмоти илоҳӣ» ҷамъ шудаанд, ки донистани даркнопазирии ўқуллаи фаҳмиши вай аст» (205, с. 61). Агар дар тасаввуф ин ақидаҳои Ареопагитик ҳанӯз дар таҳти пардаи маҳлутшавии ирфонӣ бо худо ниҳон бошанд, пас дар исмоилия онҳо ба таври равшан асоси тавсифи зоти илоҳӣ эълон карда мешаванд. Ҳатари ин идеяҳо дар имконияти бесимо намудани худо, инкор кардани таълимоти дини ислом дар бораи оғариниш ва ба табиат додани истиқлол, бидуни даҳолати худо ба он буд. Пойнтар мо ҳоҳем дид, ки чи навъ назарӣ-ётчиёни исмоилий илоҳиёти нафиро мөхирона барои асоснок кардани таълимоти бидъатомези худ истифода бурдаанд. Вале масъалаи пайдошавии илоҳиёти нафӣ дар исмоилия номафҳум мемонад.

Таъсири навафлотуния ба фалсафаи исмоилия бешубҳа аст. Алоқаи Ареопагитик бо навафлотуния низ далели исботшуда аст. Аммо масъала дар бораи он, ки ёнигишофи илоҳиёти нафӣ дар исмоилия дар зери таъ-

сири Ареопагитик ё навафлотуния ба амал омадааст, номафхум мемонад. Ин ақида ба мӯътазила, ки эҳтимол исмоилиён аз онҳо илоҳиёти нафиро қабул кардаанд, низ даҳл дорад. Шароити дар таърихи афкори чамъияти мусулмонӣ пайдо шудани ғояҳои илоҳиёти нафиро муфассалтар дида мебароем.

Асоси ҳамаи баҳсҳои байни муташарреъон (ортодоксҳо) ва мухолифони онҳоро се савол ё масъала ташкил медоданд: имони комил ба Оллоҳ, набувват ва охират. Ин «се аҳкоми динӣ»-и (22, с. 243) мусулмонон, чӣ навъе ки медонем, дар зери таъсири фалсафа ва илми юнонию римӣ хеле суст шуда буданд. Куръон ҳамчун сарчашмаи асосии афкори дини ислом, талаботи маънавии аҳли фазлро дигар қонеъ карда наметавонист. Ҷустуҷӯи ҳақиқат берун аз дин — дар илму фалсафай юнониён ва дигар ҳалқҳо, инчунин эҳъёи ақидаҳои динии фалсафии Шарқи тоисломӣ сар мешавад. Аҳкоми зиддиятноку соддай Куръон дар бораи оғариниши олам, худо ва сифатҳои ў, охират ва ғайраҳо обрӯю эътибори пешгузаштаи худро ҳатто дар байни рӯҳониён гум мекунанд. Афкори чамъияти дар ду ҷараёни ба ҳам зид инкишоф меёбад — шаръӣ, ки фаҳмиши таҳтуллафзии оятҳо ва суроҳон Куръонро тарафдорӣ мекард ва ғайришаръӣ, ки ба мулоҳизони оқилонаи аҳкоми Куръон майл дошта, бидъатҳои мухталифро ташкил медоданд. «Аз аспи IX сар карда дар таҳти таъсири фалсафай атиқа, ки бо он арабҳо пеш аз ҳама аз рӯи асарҳои файласуфони мактабҳои эллинӣ шинос шуда буданд, муносибати танқидӣ, оқилона ба Куръон сар шуда, кӯшиши бечуръатонаи таъвили ҷойҳои номафхуми Куръон ва ҷидду ҷаҳд барои бартараф кардани зиддиятҳои ошкорро дар матни вай рӯи кор меояд...

Наҳустин зоҳиршавии ақлгироӣ дар муносибат ба қитобати муқаддас аз кӯшиши ақаллан иҷозат додани таъвили забони оятҳои Куръон ва пандҳои пайғамбар сар мешавад. «Аҳли таъвил» ва «аҳли ривоят» дар бораи ҷоиз ва ноҷоиз будани ягон ҳел шарҳи «илмии» оятҳои Куръон, имконпазиру ғайриимкон будани таъвили фардии онҳо баҳс мекунанд. Ҳардӯи ин ҷараёни ба ҳам муқобил баробар инкишофӣ ёфта, ҷараёни ақлгироӣ минбаъд дар инкишофи фалсафа, ки аз худошиносии шаръӣ ҷудо гардидашуда ба ў душман шуда буд, нақши ҳалқунанда мебозад» (227, с. 130—131).

Ҷараёни шаръӣ дар илми қалом — илоҳиёти расмии

суннӣ ифода ёфта буд. Калом ба фалсафа муносибати душманона дошт, ба муқобили ҳамагуна озодфирӯй ва озодандешӣ мубориза мебурд ва ба таври қатъӣ ба муқобили таъвили ақлонаи Қуръон мебаромад ва Қуръонро азалий медонист.

Дар бораи сабаби пайдоиш ва мақсадҳои калом имом Ғазолӣ навиштааст: «Мутакаллимон мақсад гузаштанд, ки аҳкоми эътиқоди пайравони суннатро муҳофизат намоянд ва онро аз дарҳам-барҳамие, ки аз наvigariҳои бидъаткорон пайдо мешавад, ҳимоя кунанд. Чи навъе ки дар Қуръону ҳадис гуфта шудааст, худо ба даҳони пайғамбара什 аҳкомеро гузошт, ки ҳақиқат маҳз он буваду шарти порсии ҳаёти рӯҳонӣ ва дунъявии онҳо дар вай аст. Аммо сонӣ шайтон ба бидъаткорон чизҳоеро талқин кард, ки ба суннат муқобиланд ва бидъаткорон аз ҳусуси ин чизҳо лаққидан гирифтанд ва қарив буд, ки одамони ба аҳкоми ҳақиқии суннат эътиқоддоштаро аз роҳ зананд. Барон ҳамин ҳам Оллоҳ мактаби мутакаллимонро ба вучуд овард ва онҳоро водор намуд то суннатро бо муллоҳизаҳои мураттаб, ки қобилияти фош намудани навоварии бидъаткоронро доранд, ҳимоя кунанд, ки онҳо одамонро ба шубҳа меовранду ба суннати маъмул муқобиланд. Ана аз кучу калом ва аҳли он пайдо шудаанд ва сарҷашма гирифтанд» (22, с. 218). Ҳамин тавр, калом маҳсус барон мубориза бурдан ба муқобили навъҳои муҳталифи бидъат, ки аз нуктаи назари Ғазолӣ, таълимоти исломро таҳриф мекарданд, соҳта шуда буд. Ғазолӣ дар ин ҷо бештар аз суннат гап мезанд, аммо сухан нафакат дар ин аст. Дар паси суннат Қуръон буд, аммо ҳучум ба суннат, эҳтимол, ошкортар буд, зоро онро факат сунниён эътироф мекарданд, vale Қуръонро ҳамаи мактабҳою мазҳабҳон ислом, аз ҷумла исломиљён, эътироф менамуданд.

Калом ба муқобили ҳамаи онҳое, ки аз фахмиши таҳтуллафзии Қуръону суннат ва аз мувофиқати бевоситай тафаккуру амалиёти инсон бо онҳо ин ё он навъ даст мекашиданд, мубориза мебурд. Дар он замон таъсири афкори фалсафӣ ҷунон пуркувват буд, ки ҳатто ҳуди мутакаллимон ба «фалсафаронӣ» шурӯй карданд, vale ҷи навъе ки Ғазолӣ мегӯяд, дар ин кор муваффақияте ҳосил нашуд. «Дуруст аст, ки бо гузашти замон,— менависад Ғазолӣ,— вақте ки санъати калом ба камоли бузург расиду хуб такмил ёфт, мутакал-

ХИМОН ҳаваси химоян суннатро ба воситай тадқиқи та-
бигати ҳазириин чизҳо карданд ва аз хусуси ҷавҳару араз
ва таърифи онҳо сухан ронданд. Вале азбаски ин мақ-
сади таълимоташон набуд, афкорашон дар бораи ин
чизҳо ба дараҷаи кофӣ нарасиду онҳоро мӯяссар нагар-
дид, душвориҳоеро, ки аз мулоҳизаҳои мустазодди ода-
мон сар мезанад, қатъян ҳал кунанд... Ва ҳулосаҳо аз
бенуқсонӣ ҳолӣ набуданд, зеро мулоҳизаҳои мутакал-
лимон, ки ба аҳкоми нахустин даҳл надоштанд, бо эъти-
қоди қӯр-қӯронға ба расму одат омехта шуда буд (22,
с. 219). Ба тарзи дигар, мутакаллимон ба қавли Ғазолӣ
натаҷонистанд аҳкоми исломро ба талаботи замон мувоғиқ
созанд, то ки лоақал зоҳирان дарҳостҳои дин-
доронро қаноат кунонанд. Ба назари Ғазолӣ сабаби ин
ҳол камбудии одатпарастии мутакаллимон, қағомонии
таълимоти қалом аз ҳаёти воқеии ҷамъият буд.

Аз эҳтимол берун нест, ки қалом ҳамчун ҷавоби рӯ-
ҳониёни кӯҳнапараст ба таълимоти мӯътазила — на-
хустин муждарасони озодандешӣ дар ҷамъияти мусул-
монӣ пайдо шудааст. Мӯътазила илоҳиёти ақлӣ (рацио-
налистӣ)-ро инкишоф медоданд, ки дар он фаҳмиши
моҳияти ҳудоро ба қулӣ тағиیر доданд... Онҳо усулҳои
мураккаби зоҳирпарастии илоҳиёти юнониро, ба ҳудо-
шиносии мусулмонӣ доҳил намуда, исбот мекарданд, ки
сифоти ҳудо бо зоти ў яканд ва наметавонанд мустақил
вучуд дошта бошанд. Бар замми ин онҳо ба муқобили
тасаввуроти «инчисомӣ» дар боран ҳудо ҳамчун вучуди
дорон ҷашм, гӯш ва ғайра, ки ў метавонад «дасташро
ба китғи пайғамбар монад, то ки вай сардии панҷа-
шро ҳис кунад», мебаромаданд (227, с. 134). Баъдтар
ҳоҳем дид, ки ақлгароии мӯътазила, дар сурати ба қи-
тобати муқаддас ҷорӣ кардани он, ҳулосаҳои бидъат-
омез падид оварду нотинҷии бузурги уламои одатпа-
растро афрӯҳт. Аз тарафи дигар, таълимоти мӯътазила
барои мутафаккирони озодфикр ва намудҳои муҳтали-
фи бидъат имкониятҳои зиёд фароҳам меовард.

Дар натиҷаи муборизаи уламои шаръӣ бо мӯътазила
ва таълимоти дигари бидъатомез соли 1041 бузурго-
ни уламои сунния «شاҳодати мазҳаб»-ро қабул кар-
данд, ки вай барои зоҳир намудани «безътиқодон» ра-
вона шуда буд: «Ба одам донистан зарур аст: Оллоҳ як
аст, ў шарике надорад, касеро ў тавлид накардааст ва
касе ўро назоидааст... ў аввалинест, ки аз азал вучуд
дошт ва охириnest, ки ҳеч вақт нест нашавад... Агар

чизеро хоҳад «кун!» (ар.— бош!) гүяд ва он пайдо шавад... Солҳо ва замон ўро таъсире накунанд. Ва чӣ тавр ўро тавонанд тағйир дод, чун ў худ солҳову замон ва рӯзу шаб ва равшаниву зулмат, осмону заминро бо кули махлукоташ оғаридааст. Ўзотан ягона аст ва дар наздаш чизе нест, ў берун аз фазост... Ў курсиеро соҳт, гарчанде ба он мӯҳтоҷ набуд ва чӣ тавре хост, дар он нишаст... Ў бо калимаҳо сухан гүяд, аммо на бо узви оғаридашудаин махлукоташ... Калимаи Оллоҳ оғаридашуда нест... ва такори ин калима аз ҷониби махлуки инсонӣ гайри оғарида аст ва ин худи ҳамон калимаест, ки Оллоҳ гуфтааст ва он гайриоғарида бувад. Агар касе гүяд, ки вай оғарида аст, коғир бошад ва ҳунашро пас аз ба тавба маҷбур кардани ўрехтан иҷозат фармудаанд» (иқт. аз 227, с. 141—412).

Ин «қарори» уламои мусулмонро шарҳ дода И. М. Фильшинский ва Б. Я. Шидфар менависанд: «Ба ҳамин тарик, дар асри XI дар илоҳиёти ислом таълимоти «аҳли ҳадис» дар шакли каме тағйирёфтаву навгардида, пурра ғалаба кард, ки аз маҳдудияти хаддалимкону ахкомпарастӣ бо истифодабарии усулҳои схоластикӣ ибтидоии насронӣ иборат буд. Ақлгарой ҳатто дар он сурате, ки онро мӯътазилаи мӯътадил истифода мекард, дучори таъқиб мешавад (227, с. 142). Вале ин нункта тамоман он маъноро надошт, ки муташарреъон бар ақлгарой пурра ғалаба карданд: ин инчунин маънӣ нест кардани бидъатро дар ислом надошт, гарчанде ифодай қуллаи мубориза бо вай буд. Ақлгарой мавҷудияту инкишифашро дар эҷодиёти мутафаккирони асрҳои оянда, дар исмоилия ва тасаввуф идома дод, мубориза ба муқобили илоҳиёти шаръӣ идома дошт.

«Тамоми фаъолияти назариётчиёни қалом ба он равона шуда буд, ки мӯътазила ва пайваста ба он фалсафаи юнонӣ ва маҳсусан арастувияро бадном созад. Ба-рои он ки эътиқодро то мутлақияти худо, ки мӯътазилиён қисман барҳам доданд, таҷдид созанду назарияи қазову қадарро ҳимоя қунанд, мутакаллимон ба муқобили таълимот дар бораи қонунияти табиий ва тобе-нияти сабабии ҳодисоти табиат баромаданд. Сабабу на-ча, меғуфтанд, онҳо вучуд доранд, вале ҳастии онҳоро худо меофарад.

Мутакаллимон ба муқобили таълимот дар бораи абадияти олам, сабабияти объективию қонунияти ҳа-май он чизе, ки дар табиат рӯй медиҳад, баромада, бо

ҳамин мекүшиданد ақидаи аз ҳеч оғарида шудани оламро аз чиҳати назарияй ви асоснок кунанд. Онҳо ҷидду ҷаҳд доштанд, ки эътиқодро ба он мустаҳкам соъанд, ки иродай озоди худо оламро нафақат оғаридааст, балки якзайл ва бевосита ба ҳамаи ҳодисот таъсир меқунад, доимӣ, нав ба нав онҳоро аз нестӣ ба ҳастӣ меовоарад» (108, с. 96).

Таърихи инкишофи шуури ҷамъиятии Шарқи асри-миёнагӣ нишон медиҳад, ки муборизаи қалом ба муқобили илму фалсафа прогресси маърифати инсониро боздошта натавонистааст. Аз Қиндӣ сар карда дар олами мусулмонӣ яке аз ҷараёнҳои тавоной тафаккури фалсафӣ — машшоъ инкишоф меёбад. Ба ин давра интишори исмоилия ва тасаввуф — ду ҷараёни муҳими афкори ҷамъиятий, ки бевосита ба масъалаҳои аз тарафи мӯътазила гузошташуда машғул буданд, рост меояд.

Дар қатори масъалаҳои аз назари фалсафа ҳеле муҳимме, ки мӯътазилиён ба миён гузоштаанд, масъалаи маърифати зоти худо ҳамчун аҳкоми муҳимтарини дини ислом буд. Маълум аст, ки дар Қуръон аз рӯи ин масъала фикрҳои зиддиятнок мавҷуд аст (ниг. 163, с. 83—85). Эҳтимол, ба ин сабаб баҳс дар атрофи ин таълимот ягон вақт қатъ нагардида буд ва ҳар як мазҳаби мусулмонӣ фаҳмиши худро доир ба ин масъала пешниҳод менамуд. Ба ҳар ҳол эътиқод ба Оллоҳ принципи асосии ҳар яке аз мазҳабҳо ва инчунин тасаввуф ба шумор мерафт. Баҳс на дар атрофи он мерафт, ки Оллоҳ вучуд дорад ё на, балки дар атрофи он, ки чӣ навъ ӯрову муносибаташро ба олами оғаридааш бояд муайян кард. Ба ҳамин тарик, новобаста ба ҷидду ҷаҳди субъективии тарафҳои баҳсқунанда ин масъала мөҳияти фалсафӣ қабул карда, дар мағҳумҳои фалсафай атика, асосан дар таълимоти арастувияву навафлотуния, ифода меёбад. Асосан ин хусусият ба ҳамаи рағиҳои файришарӣ, аз мӯътазила сар карда, хос аст.

Маълум аст, ки барои Арасту худо хиради соф, фикри соф аст. Дар боби VII китоби XII «Метафизика» ўхудоро ба таври зер таъриф додааст: «Ва ҳаёт дар ҳақиқат ба ў хос аст, зеро фаъолияти ақл — ин ҳаёт аст ва худо фаъолият аст; ва фаъолияти ў, ба туфайли зоташ ҳаёти аз ҳама беҳтарин ва абадӣ аст. Бинобар монегӯем, ки худо вучуди абадӣ, вучуди беҳтарини зинда аст ва ба ин сабаб ҳаёт, ҳастии муттасилу абадӣ хоси ўст, ва маҳз худи ин — худо аст» (16, 1, с. 310). Ба-

рои мо на ин тавсиф, балки дигараш мухим аст, ки дар вай Арасту ин фикрро шарҳ медиҳаду дар бораи худо равшантар гап зада, фарқияти ўро аз чизҳои олами инсонии моддӣ нишон медиҳад. «Ба ин тарик, менависад Арасту,— аз суханҳои гуфта равshan аст, ки зоте вучуд дорад, ки ў абадӣ, ғайримутахаррик ва аз чизҳои даркшаванда муҷаззост; инчунин нишон дода шуд, ки ин ҷавҳар андозае надорад, он ҷузъ надораду мунқасим нест (зоро вай замони бекарон ба ҳаракат меоварад, ҳол он ки ягон мутаноҳӣ қобилияти ғайримутаноҳӣ надорад; ва азбаски ҳар як андоза ё мутаноҳист ва ё ғайримутаноҳӣ, пас ин моҳият андозаи мутаноҳӣ натавонад доштан ба сабаби мазкур; ва андозаи ғайримутаноҳӣ натавонад доштан ба сабаби он ки андозаи ғайримутаноҳӣ умуман нест); аз тарафи дигар аз ҷумла нишон дода шуд, ки ин моҳият аз ҷизе мутаассири мутагайир нест, зоро тамоми ҳаракатҳои дигар — пасояндаанд нисбат ба ҳаракати фазой. Вобаста ба ҳамаи ин маълум аст, ки ҷаро масъала маҳз ҷунин сурат гирифтааст» (16, 1, с. 311). Ба қавли Арасту ин худо «нахуст-сабаб» ва мухаррик аст, «фикри Ӯ тафаккур дар бораи тафаккур аст» (16, 1, с. 316). Баъдтар ишора ҳоҳем кард, ки тасаввуроти Арасту дар бораи худо ва муносибаташ ба олам дар намуди тағйирёфта ба таълимоти илоҳиётни ҷараёнҳои зиддишаръии афкори мусулмонӣ ва фалсафаи машшоъ дохил шудаанд. Аммо дар ташаккули илоҳиётни зиддишаръӣ нафақат тасаввуроти илоҳиётни Арасту роли мухим бозидаанд. Фалсафаи Арасту аз лиҳози ақидаҳои навафлотуния оид ба худо ва олам дида шуда, мавзӯи мухокимаҳои илоҳиётӣ барои бисъёрии мутафаккирони ҷараёнҳои шаръиву ғайришаръӣ гардид. Масъалаҳои моҳияту вучуд, ҷавҳару араз, ҳаюло ва сурат ва дигар лаҳзаҳои таълимоти Арасту ба ҳазинаи назариявии афкори ҷамъияти Шарқи исломӣ дохил шуданд. Дар ин ҳол ҳар як равия ин мағҳумҳоро аз нуктаи назари худ таъвили тафсир мекард. Барои баъзеҳо онҳо ҳамчун яроки мубориза ба муқобили зоҳирпастии шаръии ислом, барои дигарон ҳамчун воситай ба ақл мувоғиқ гардонидани илоҳиёти мусулмонӣ, барои сеюмӣ ҳамчун сарчаашмаи инкишофи назари даҳрӣ ба табиат хизмат мекарданд. Намоянданғони машшоъ, мутакаллимон, Муҳаммад Ғазолӣ ва Фаҳриддини Розӣ, даҳрӣ Закариёи Розӣ, исмоилия ва

тасаввүф — ҳама ин ё он тарз бо таълимоти Арасту робита доштанд.

Маълум аст, ки дар инкишофи илохиёту фалсафаи асrimиёнагии шарқӣ роли муҳимро навафлотуния бозидааст. Таълимоти динию ирфонии навафлотуния дар шароити асrimиёнагии шарқӣ ба мутафаккирони алоҳида-ву ҷараёнҳои том барои муайян намудани муносибаташон ба аҳқому қавонини ислом ёрии қалон расонидааст. Назарияи судури навафлотуния сарчашмаи таълимоти пантеистӣ гардиду таълимоти он дар бораи худо ба асоси назариявии илохиёти ғайришаръӣ табдил ёфт. Ваҷди сӯфиён такрори усули навафлотуния дар шароити нав буд. Илохиёти нафии мӯътазила, сӯфиён ва исмоилия ба туфайли навафлотуния ба вучуд омада буд. Қайд кардан зарур аст, ки ҳамаи ин на такрори одиву тақлидгарӣ нисбат ба арастувияву навафлотуния, балки саъю қӯшиши мутафаккироне буд, ки дар партави ин таълимот қавонини зиёди ислом, аз чумла аҳқоми асосии он — тасаввурот дар бораи Оллоҳро фаҳмидан хостаанд.

Шояд дар муқоиса бо таълимоти Арасту ва навафлотуния дар бораи худо таълимоти Куръон дар бораи Оллоҳ барои мутафаккирон хеле соддалавҳона менамуд. Үнсурҳои инчисом, ки дар Куръон дучор мешаванд ва ба эътироф кардани сифатҳои мухталифи Оллоҳ алоқа доранду бо ў ҳамзамон ҳонда мешаванд ва бо сифатҳои инсон қиёс карда мешаванд, аллакай ба эътирози нахустин мӯътазилиён дучор омаданд. «Онҳо ба муқобили инчисоми Куръон баромада, дорои сифоти мухталиф, монанди илм, ирода, қудрат, ҳаёт ва ғайра будани худоро инкор мекарданд ва қайд менамуданд, ки эътирофи абадияти ҳам чизе ва ҳам сифоти вай ба эътирофи мавҷудияти чанд зот дар як вакт, яъне мушрикӣ (эътирофи якчанд худо) оварда мерасонад» (227, с. 134). Мӯътазила пайрави ин ақида буданд, валие ҳеч гоҳ нагуфтаанд, ки худо умуман набояд сифот дошта бошад. Онҳо ба муқобили эътирофи сифатҳо дар мавриди ба худо нисбат додани онҳо буданд ва исбот мекарданд, ки «сифоти худо бо зоти ў яклухтанд ва наметавонанд мустақилона вучуд дошта бошанд» (227, с. 134). Ин мабдан илохиёти нафӣ буд.

Масъалае, ки онро мӯътазилиён муҳокима мекарданд, пеш аз онҳо дар ислом вучуд дошт. Ба ҳар ҳол идеи симои худоро ҳамчун зоти олӣ ва мувофиқати ўро

бо сифот ҳамаи худошиносон бо мақсади коркарди фарзиян ягонае, ки он мақбули ҳам исломи шаръӣ ва ҳам мақбули ҷараёнҳои ба он зид бошад, муҳокима мекарданд. Ин масъала худи асоси исломро даҳл мекард ва акнун муайян кардани шахсе, ки бори аввал онро ба миён гузошт, душвор аст. Ҷӣ навъе ки муҳакқиқон қайд кардаанд, пайдоши он то андозае ба Қуръон ва фалсафаи юнонию дини насронӣ вобаста аст (ниг. 159, с. 671). Дар ин ҳусус фикри ягонае нест. Ҷӣ навъе ки исломшиносӣ англис Д. Макдоналд қайд кардааст, масъалаи муносабати сифот ба зоти худо «сирри илоҳиёт аст, ки онро ақли инсон фаро гирифта наметавонад». Ва ў инчунин қайд намудааст, ки бе ин сифатҳо симои Оллоҳ ғайри тасаввуршаванда мебошад» (159, с. 671). Ин аз аҳамияти масъалаи барои ислом шаҳодат медиҳад. Барои ҳамин, мегӯяд шарқшинос А. Массэ, «мӯъминон, ниҳоят, изҳор кардан, ки сифатҳои худо азалианд, зоро ки «онҳо на ў ва на чизе ба ғайр аз ў мебошанд» (163, с. 48). Д. Макдоналд чунин мешуморад, ки исломи шаръӣ аз ин тавсиф худдорӣ мекард ва он ба «исломи ақлӣ» тааллук дорад ва сирри онро мӯътазилиён қушодаанд (ниг. 159, с. 671).

Илова ба ин гуфтани зарур аст, ки чунин илоҳиётшиносу файласуфи бузург Абӯҳомид Муҳаммад Ғазолӣ ба ҳимояи тавҳид баромада, на фақат азалияти сифатҳои худоро эътироф мекард, балки мавҷудияти онҳоро чунин исбот мекард, ки дар олами ҳиссӣ ҳама чиз бо дарholati Оллоҳ ба воситай фариштаҳои бешумор ба вуҷуд меояд ва сифатҳои ҳақиқӣ факат дар худо вуҷуд доранд ва боқимонда — фиреби ҳисс мебошад. Ҳатто процесси ҳӯрокҳазмкунӣ дар меъдаи инсон ба худо ва ёрии фариштаҳои вобастагӣ дорад ва ҳар яке аз онҳо ба «соҳаӣ» муайяне ҷавобгаранд: яке ба қабули ҳӯрок, дигаре — ба фурӯбарӣ, сеюмӣ — ба гузаштани вай аз меъда ва ғайра (ниг. 21, с. 183). Эътироф кардани ҳама гуна сабабияти табии, аз нуқтаи назари Ғазолӣ, ба мушрикӣ меоварад (ҳамон ҷо). Бинобар ин равшан аст, ки сифатҳои даркшавандӣ чизҳои воеяни атроф намудҳои сифатҳои худоанд, на баръакс.

Ҳамаи ин, албатта, қайҳо маълум аст. Аммо бе ин сайри қӯтоҳ ба таърихи ислом роли исмоилияро дар инкишофи озодандешӣ ва озодфирки давраи асримиёниагӣ, муборизаи ўро бо илоҳиёти шаръӣ дуруст фахмидан мумкин нест.

Илохиёти исмоилияро монанди «Ареопагитик» ба мусбиву нафӣ (манғӣ) чудо бояд кард. То чӣ андоза ин қобили қабул бошад, гуфтан мушкил аст, зеро дар афкори мусулмонӣ ин ибораҳо вучуд надоранд. Аммо аз рӯи мундариҷаи таълимоти исмоилиён гуфтан мумкин аст, ки ҳардуи ин илохиёт дар рисолаҳои онҳо ва сеъ истифода шудааст. Вақте ки мо аз илохиёти мусбии исмоилиён сухан мегӯем, мо он таълимоти онҳоро дар бораи худо дар назар дорем, ки вай аз тасаввuri исломи шаръӣ фарқияте надорад. Дар адабиёти исмоилий мо доимо ба аҳкому, ки ба исломи шаръӣ хос аст, дӯчор меоем. Донишманди намоёни соҳаи мазкур В. А. Иванов қайд мекунад, ки бештари исмоилиён маълумоти замонавии хуб доштанду қавонин ва расму оини дини шаръиро ба таври аъло медонистанд. «Муаллифони исмоилий,— менависад ў,— бе истисно донишмандони ҳақиқии чунин масъалаҳо, ба монанди намози муқаррарии мусулмонӣ бо тамоми мураккаботи унсурҳояш, фиқҳ, махсусан ҳадисҳо ва тафсири Қуръон буданд. Ба ҳар ҳол дар 30 фоизи ҳамаи адабиёти исмоилий чунин масъалаҳо муфассал баён карда шудаанд» (131, с. 3). Илова ба ин В. А. Иванов нишон медиҳад, ки дар тамомии таърихи исмоилия пайравони он «мазҳабпрастӣ ва симои шаҳсии худро нигоҳ доштаанд» (131, с. 3). У таҳмин мекунад, ки мазмуни шаръии як қисми адабиёти исмоилий натиҷаи зоҳиршавии тақиӣа — «аз эҳтиёт махфӣ нигоҳ доштан» — ғайри мутафарриқ будан аз муташарреъон мебошад (131, с. 3). Ин фикри В. А. Ивановро чунин фаҳмидан лозим аст, ки мавҷудияти унсурҳои таълимоти шаръӣ дар адабиёти исмоилий факат ҳичобест барои пинҳон доштани таълимоти ҳақиқиашон. Инкори ин фикр ғайри имкон аст.

Бояд қайд кард, ки исмоилия ҳанӯз дар ибтидои ба вучуд омадан ва ташаккул ёфтанаш ба ҷамъияти махфии мухолифони хилофати аббосӣ табдил ёфта, ин хусусиятшро баъд аз ба вучуд омадани хилофати Фотимиён низ нигоҳ дошт. Сабабро дар он мебинанд, ки ҷунбиши исмоилиён ҳамеша мақсади сиёсӣ дошт. А. Массэ дар ин бора чунин навишааст: «Дар давоми як аср фаъолияти мазҳаб асосан динӣ буд. Вале яке аз доъиён — Абдуллоҳ ин фаъолиятро барои ба даст овардани мақсади асосӣ равона соҳт. Бо ёрии ҳамфирӯнаш ўро мұяссар гашт, ки таблиғоти исмоилий вусъати бемисл пайдо кунад. Ҳамдан Қармат унсурҳои корга-

риву дэхконии Байнаннахрайнро, ки дар он чо каме пеш шүриши гуломон гузашта буд, муттахид намуд. Ү ин унсурхой дэхотиву шахриро дар атрофи идеяи «имоми ғоиб», ки ба талаби баробарии онҳо мувофик буд, муттахид кард ва ба ташкили чамъияте водор сохт, ки дар он зинахон рутба вучуд доштанд (эхтимол, монанди онҳое, ки дар аҳди фаромасонияи ғарбӣ дар давраи ибтидои пайдоишаш буданд)... Аз Байнаннахрайн чунбиш ба Арабистон гузашт ва ба коммунизми вулыгарӣ табдил ёфта, ба ифротхое овард, ки боиси даҳолати аҳли мазҳаби дигар — Фотимиён шуд» (163, с. 120). А. Массэ чунин хулоса мекунад: «Чамъбаст кардан мумкин аст, ки қарматия таълимоти «имоми ғоиб»-ро дар инқилоби иҷтимоӣ кор фармудаанд. Дар навбати худ Фотимиён социализмо партофта, тарғиботи қарматия ва таълимотро дар бораи «имоми ғоиб» барои ташкили ҳокимияти сиёсии худ истифода карданд» (163, с. 121). Шабоҳати байни исмоилия, ҳамчун чамъияти махфии сиёсӣ ва фаромасониро муҳаққики эронӣ Исмоил Роъин низ қайд мекунад. Ү ҳатто аз хусуси таъсири чунин чамъиятҳои махфии мусулмонӣ ба пайдоиши фаромасонӣ дар Ғарб сухан меронад (ниг. 244, с. VIII). Ү роли калони чамъиятҳои махфиро дар инқишифи илм, фалсафаву дин ва инчунин ҳаракатҳои иҷтимоии давраҳои гуногун, ҳимояи ватан, асосан Эронро аз ҳуҷуми бегонагон, қайд кардааст (168, с. 219). Вақте ки Роъин дар бораи қарматия ва исмоилия менависад, вай ақидаҳои кӯҳнаро дар бораи ҳокимиятдӯстии асосгузорони чамъиятҳои махфӣ, маҳсусан чунин шахсоне монанди Абдуллоҳ ибни Маймуни Қаддоҳ пайравӣ мекунад. Онҳо мақсадҳои сиёсии махфиро пеш мегузаштанд ва барои ба амал бароварданашон намояндагони ҳалқҳои гуногунро сарфи назар аз фарқияти синфиӣ ва идеологӣ, яъне динӣ муттаҳид мекарданд (ниг. 167, с. 226). Аз кӯшиши оламгирии Фотимиён А. Е. Бертельс низ гуфтааст (ниг. 93, с. 260).

Нуктаи назари дигар дар бораи сабабҳои ба чамъияти махфӣ табдил ёфтани исмоилия ба муаррихи эронӣ Муҳаммад Поризӣ тааллук дорад. Бар ҳилоғи дигар шарқшиносон ү чунин мешуморад, ки сабаби ба чамъияти махфӣ табдил ёфтани исмоилия — доимо таъқиб шудани онҳо ва катли намояндагони алоҳидаашон аз тарафи Аббосиён, Сомониён, Фазнавиёну Салҷуқиён мебошад (ниг. 182, с. 258). Аз нуктаи назари Поризӣ таъ-

Киңе исмоилие сё оқибат дошт: аввалан, исмоилиён қо-
тил да мурзанд гардианд; сониян, даҳҳо ва садҳо мар-
ди ғазим ватанашибонро тарк карда, ба мамлакатҳои ди-
гар муҳоҷират карданд ва оқибат ба Миср кӯчиданд;
сेमин ин, ки исмоилиён маҷбур шуданд аз таъқиб ва то-
румрор пињон шаванду тарғиботашонро маҳфӣ аз ҳоки-
мон гузаронанд (ниг. 182, с. 258). Аз ин ҷо сабаби на-
вишта шудани рисолаҳои исмоилиён дар рӯҳи илоҳиёти
шаръӣ равшан мегардад.

Ба ҳамин сабаб такия ба адабиёти динию фалсафии
исмоилиён низ ҷорӣ карда шуд. «Аз эҳтиёт исмоилиён
нишон додани китобхояшибонро ба ягон каси ғайриис-
моилий манъ карданд. Вайрон кардани ин коида гуноҳи
азим дониста мешуд, ҷазои ин — тақfir — яке аз шакл-
ҳои хеле ҳасратовари ғарқи алоқаи ҷамъияти буд. Таҳ-
қиқи беғаразонаи адабиёти исмоилий ғайринимкон гар-
дид. Аз тарафи дигар,—давом медиҳад В. А. Иванов,—
ҳарифони муташарреъ, ки дар мавриди бисъёр ме-
тавонистанд аз он истифода баранд, ба таври ҷиддӣ на-
хостанд фаҳманд, ки дар байни ин адабиёту таълимом-
ти ҳудашон чӣ умумияте ҳаст. Баръакс, барои ақида-
ҳои бемулоҳизашибонро исбот намудан ҳама ҷизро таҳ-
риф карданд. (131, с. 4). В. А. Иванов меҳоҳад исбот
кунад, ки исмоилия — ин «исломи соғ» буд ва факат
ба туфайли саъю қӯшиши вай ба бидъат «табдил» до-
да шудааст. Ин фикри В. А. Иванов бо ақидаи Носири
Хусрав дар бораи он, ки «дини ҳақ — ислом аст» (46, с.
298) шабоҳат дорад. Аммо исломи Носири Хусрав ба
таври қатъӣ аз исломи шаръӣ фарқ карда, бо исмоилия
айнин дода мешавад ва ба ақидаи ӯ муташарреъон ин-
ро нафаҳмидаанд. Ба таври дигар В. А. Иванов ба мав-
қеи исмоилиён гузашта, исмоилияро аз нуктai назарӣ
онҳо «исломи ҳақ» мешуморад.

Албатта, бояд дар назар дошт, ки исмоилиён ҳеч
вақт ва дар ягон ҷое дар бораи ҷудошавии ҳуд аз ис-
лом сухан нағуфтаанд. Ҳатто мақсади майлҳои исло-
ҳотпазирии исмоилиёни Аламут бекор кардани дини ис-
лом набуд, гарчанде бидъатшиносони мусулмонӣ, аз
ҷумла Низомулмулк, онҳоро ба ин айбдор мекарданд.
Низомулмулк менависад, ки ҳамаи исмоилиён «як мак-
сад доранд: бо қадом тарзе набошад мусулмониро ши-
кананд, ба ислом ҳусумат кунанд..., одамонро гумроҳ
созанд» (40, с. 223). Саволе ба миён меояд, ки ин суха-
нони Низомулмулк ва ақидаи исмоилиён дар бораи он,

ки «дин барои халқ чунин зарур бошад, ки шири модар барои кӯдак» (46, с. 399), чӣ тавр фаҳмида шавад?

Таҳлили манбаъҳои исмоилий нишон медиҳад, ки суханони Низомулмулк аз ҳақиқат холӣ нестанд. Зоҳирон исмоилиён ба ислом содиқанду аз зарурати дину тавҳид, оғариниши оламу моҳияти илоҳӣ доштани он, сифоти худо, намоз, рӯза, ҳаҷ ва дигар аҳкоми ислом сухан мегӯянд. Ҳамаи ин мазмуну мундариҷа илоҳиёти мусбии исмоилия ва зоҳири дини исломро ташкил медиҳад. Дар ин ҷо ба таҳлили фаҳмиши исмоилии онҳо эҳтиёҷ нест, зеро дар ин масъала дар байни оиҳову муташарреъон мувоғиқати пурра вучуд дорад. Аммо ҳангоми таъвили ҳар яке аз ин аҳком исмоилиён аз худуди фаҳмиши шаръии онҳо хеле дур мераванд.

Исмоилиён дар масъалаи он ки худо вучуд дораду ягона аст, бо муташарреъон ҳамфирранд. Яъне исмоилиён дар мавкеи тавҳиди мусулмонианду қалимаи тайиба («ба ғайр аз Оллоҳ худое нест ва Муҳаммад расули ўст»)-ро эътироф мекунанд. Аммо гуфтани даркор аст, ки бо ҳамин умумият дар байни илоҳиёти шаръӣ ва илоҳиёти исмоилия ба охир мерасад. Минбаъд исмоилиён ба танқиди пайравони илоҳиёти шаръӣ, ки дар асаҳрои худ онҳоро зоҳириён гуфтаанд, гузашта, бо онҳо аз рӯи масъалаҳои таърифи худо ва зоти вай, муносибати худо ба оламу одам ва фаъолияти инсонӣ баҳс мекунанд.

Яке аз нуқсонҳои таълимоти муташарреъонро исмоилиён дар он медиҳанд, ки «онҳо ба ҳолик сифати махлукро нисбат медиҳанд» (46, с. 342). Маҳз аз ҳамин ҷо илоҳиёти нафии исмоилиён ибтидо мегирад, ки унсури муҳими онро ақида дар бораи катъиян имконноразири будани матърифати зоти худо бидуни пайвастагӣ бо ҷизҳои олами ҳиссӣ ё олами махлукот ташкил медиҳад. «Ақл Ҳоликро тасаввур карда наметавонад» (46, с. 344) ва бинобар ин, сухан дар бораи чӣ будан, дар кучо будан ва ба қадом сифат доро будани ў маъно надорад. Ҳолик аз назари исмоилиён на моддӣ бувад ва на рӯҳонӣ, на шакл дораду на ҷисм, вай аз ҳамаи он ҷизе ки ба махлук, аз ҷумла инсон ҳос аст, озод мебошад. А. Корбэн тасаввуроти исмоилияро дар бораи Ҳолик ва таълимоти файласуфони қадим (Афлотун ва дигарон)-ро дар бораи «вучуди бо ҳиссу ақл даркнашаванди худо, ки ягон исму номро қабул намекунад ва ўро тасвиру муайян кардан аз имкон берун аст ва ҳат-

то дар бораи ў чизе баён кардан мумкин нест», ба ҳам монанд медонад (ниг. 149, с. 106).

Дар таълимоти исмоилия, мегӯяд А. Корбэн, чунин мафхумеро ёфтани мумкин аст, ки фикри мазкури фай-ласуфони қадимро ифода кунад. Ин истилоҳот иборат аст аз асл ё мубдэъ (ба маъни пурраи Холик), ки мабдаи ҳама чиз, ғайб-ул-ғуюб ва мавҷудест, ки ҳеч ақли қодир онро мафхум натавонад кардан, натавонад номеро ба ў нисбат додан, на сифатерову на васфери, на вуҷудерову на ловуҷудеро; асл мофавқи вуҷуд аст, ў вуҷуд надорад, балки ба вуҷуд меоварад (ниг. 149, с. 106). **Холик** — номаълумест, ки асоси оғаринишро ташкил медиҳад, vale ёфтани маъни он ба касе муяс-сар намешавад. Тасаввуроти исмоилиён оид ў ба Холик аз тарафи муаллифи рисолаи «Китоб-ут-таърифот» хеле амиқ оварда шудааст: «Исмоилиён даъво мекунанд, ки худо на дар ҳолати ҳастӣ ва на дар ҳолати нестӣ аст, ки вай на оқил асту на ғайроқил, на қодир асту на ғайроқодир, зоро мувофиқи таълимоти ин мазҳаб, ба худо ягон сифатеро нисбат додан мумкин нест, чунки вай худаш ҳолики ҳамаи ҳастӣ, ҳамаи чизҳо ва ҳамаи сифатҳо мебошад»**У**(иқт. аз 224, с. 49; 59, с. 5).

Исмоилиён, албатта, ҳастии худоро инкор намекунанд. Ҳамаи муҳокимаҳон онҳо дар бораи ҳолик, ба гумони мо, ба исботи ҳақиқати тавҳиди ислом равона шудаанд. Дар эҷодиёти Абӯёқуби Сичистонӣ ва Носири Ҳусрав ин хеле равшан аст. «Қашғ-ул-маҳҷӯб»-и Си-чистонӣ ва «Зод-ул-мусофирин»-и Носири Ҳусрав дар амал ба исботи ҳастии худо ва ягонагии ў бахшида шудаанд. Вале тавҳиди исмоилиён, ба тавҳиди қуръониву таълимоти ба он асосёфтари илоҳиёти шаръӣ, ки аз унсурҳои инчисом ҳолӣ нест, зид омадааст. Масалан, ин оятҳои Қуръонро чӣ тавр фаҳмидан даркор аст: «Охир Оллоҳ бар ҳар чизе қодир аст» (сураи 2, ояти 27/29); «Дар ҳақиқат, Оллоҳ қабир асту оқил» (сураи 2, ояти 228; 3, ояти 16/18, 240/241); «Охир ў — шунаванд асту донанда» (сураи 2, оятҳои 131, 224, 191)**У** Аз нуқтаи назари исмоилиён «қабир», «оқил», «шунаванд», «донанда» ва «қодир», сифатҳои инсонанд, на сифати Ҳолик**М** Эътироф кардани он, ки Ҳолик дорон қувват, илм, хирад ва дигар сифатҳост, мегуфтанд исмоилиён, нуғузи худоро ба дараҷаи нуғузи маҳлук паст мефурорад ва Ҳоликро аз зоташ маҳрум месозад, зоро мавҷудияти сифатҳои бисъёнеро дар Ҳолик эътироф карда,

инсон ўро бо маҳлук, дар як қатор мегузорад. Бино-бар ин, барои нигоҳ доштани ваҳдати ўҳамаи сифат-хоеро, ки зоҳириён нисбаташ медиҳанд, аз ў дур кардан зарур аст: «Агар аз сифот чизе азалий донӣ ё қадим бо оғаридгор, воҷиб қунад, ки ҳар чӣ аз ҷинси он сифат бувад, азалий бувад ва онро оғаридгоре набошад. Ё сифот карда буваду онро кирдугор бувад, то сифоти эзид низ карда бошад. Пас, аз он рӯе, ки сифот азалий бувад, дугонагӣ воҷиб (ояд) ва ягонагӣ ботил қунад. Ва агар сифоти оғарида дар эзид бандӣ, оғаридгор ҳамтои оғарида гардад. Пас, аз ҳар ду рӯй ё фардонияти худо ботил бошад ё дур кардани сифот аз вай воҷиб бувад. Пас, дур кардани сифот воҷиб аст, то фардоният муҷаррад бимонад» (59, с. 8). Аз рӯи ақидаи Сиҷистонӣ худо на дар макон вучуд дошта метавонад, на дар замон, зоро дар макону замон оғарида вучуд дорад ва чизе, ки дар макон вучуд дорад, ўзод несту ба зоти оғаридгор муҳолиф аст (ниг. 59, с. 9—12).

✓ Аз нуқтаи назари исмоилиён худоро мағҳуми «ҳастӣ» низ мансуб нест, зоро ҳастӣ ду навъ: ё ҷавҳар аст, ё араз; ҷавҳар ба ду навъ мунқасим аст: ё ҷисмонӣ аст ё рӯҳонӣ. Ба гайр аз ин ду навъи ҳастӣ ҳастии дигаре вучуд надорад. Ҳолиқ на ҷисмонӣ асту на рӯҳонӣ; ва бинобар ин, ў ҳастӣ надорад ва ўро ҷавҳар хондан раво нест.✓

✓ Ба ҳамин тарик, мавҷудот дар тасаввуроти исмоилиён ҷисмониву рӯҳонӣ буда, дар шакли ҷавҳарҳои ҷисмониву аразҳо, ақлу нафс вучуд дорад. Ба маънои дигар, ягона вучуде, ки дар бораи вай, аз нуқтаи назари исмоилия, ба таври муайян гап задан мумкин бошад, олами ҷизҳои ҷисмониву рӯҳонӣ аст. Ҳолиқ на ба ин ва на ба он даҳл дорад: «Оғаридгор ва сурати ў на рӯҳонӣ аст, на ҷисмонӣ, на табииву на саноъӣ — ҳамаи ин ўро бегона аст» (59, с. 4). Баъд Сиҷистонӣ менависад: «Агар пайвастани чизе бо оғаридгор мумкин бошад, пас эътироф кардан зарур аст, ки он чиз ё оғаридгор аст ё оғарида. Ва он ё ҷавҳар бувад ё араз; ҷавҳар ё ҷисм бувад ё нафс, ва ҷисм ё афзоянда аст ё ғайриафзоянда. Афзоянда, дар навбати худ, ё набот аст ё ҳайвон. Чун донистем, ки онҳо миқдори зиёд доранд, пас нишон додан зарур бошад, ки қадомашон Ҳолиқ аст? Бояд донист, ки ҳеч яке аз қисмҳо Ҳолиқ нест, зоро вай як аст ва ўро бо ҷизҳои ҷисмонӣ ва рӯҳонӣ нисбат додан нашояд, чунки мо гуфтем: онҳо бисъёранду ў як аст.✓

Бисъёр мунқасим асту ҳар мунқасиме маҳдуд, ва ҳар маҳдуде нихояте дораду ҳар нихояте оғарида бошад, ва ҳар оғарида Оғаридгор дорад. Пас Худо оғаридгор бувад ва моро зарур аст, ки азамату қудрати ўро шиносем, то фардонияти ў боқӣ монад ва сифоти маҳлукчи чисмониву рӯҳониро ба ў нисбат надиҳем» (59, с. 5). Дар ҷои дигари «Қашф-ул-маҳҷуб» Сиҷистонӣ менависад: «Сифотро дар ҷавҳар, дар ҷисмҳо ва ё дар нағс ёфтан мумкин аст. Он ҷизе, ки дар ҷавҳар мутлақ — яъне дар ақл вуҷуд дорад,— вай ҷун ҳолик аст барои маҳлук. Ин натиҷа ва маҳлук сифоти ақли аввалин ҳамчун оғаридаи нахустин аз ҳеч ҷизе. Сифоту ҳосиёти оғарида аз оғаридгор ҷудоанд. Оғаридаҳо дорои ҳосиятҳоянд ба монанди ранг, бӯй, маза, гармӣ, сардӣ, нармӣ, дуруштӣ. Нағс низ ҳосиятҳо дорад: илм, ҷаҳл, далерӣ, тарс, ирода, пастӣ, назокат ва дағалӣ. Оғаридгор дур аст аз ҳамаи ин ҳосиятҳои ҷавҳарӣ аввал ва ҷавҳарҳои сонӣ, аз ҳосиятҳои ҷисмҳои мураккабу ҳосиятҳои нағс ба сабабу ҷиҳатҳои маълум» (59, с. 7).

Ин иқтибосҳоро давом додан мумкин аст, вале худи онҳо барои фаҳмидан инкишофи илоҳиёти нағӣ аз ҷониби исмоилиён бар ҳилоғи илоҳиёти шаръии ислом коғианд. Инчунин ба назар мерасад, ки исмоилиён ҳудоро ба дараҷае аз вазифаҳояш маҳрум соҳтанд, ки ўро ба таври ҷиддӣ ҷӣ навъе ки дар Қуръон тасвир шудааст, ҳолик шуморидан муҳол аст. Бо вуҷуди он, дар фалсафаи исмоилия ин вуҷуди бесифоти на ҷисмониву на рӯҳонӣ — Ҳолик номида мешавад. Саволе ба миён меояд: оё исмоилиён умуман ба мавҷудияти Оллоҳ бовар доштанд?

Дар ҳар сурате аз Носири Ҳусрав ба ҷавоби мусбати ин савол ишорае ҳаст. Дар рисолааш «Ваҷҳи дин», ў бо зоҳириён баҳс карда, менависад: «Пас, ман ба ў гӯям: Ту дар мусулмонӣ ба ҷӣ ибодат дорӣ? Ў гӯяд: «Ба ҳудо ибодат кунам». Пас ман боз гӯям: ту он ҳудоero, ки ба ў ибодат кунӣ, дидай? — ки ў гӯяд: «Ҳудо номаълум аст, ў ҳудуду сифот надорад». Баъд аз ин ман аз ў пурсам: вуҷде, ки ту ўро надидай ва ў ҳудуди сифот надорад, ҷӣ тавр ту ўро шинохтӣ, ки ба ў ибодат кунӣ? Ў гӯяд: «Аз қавли пайғамбар... донистам ва ў расули ҳудо буд». Ман ба ў гӯям: Ту он расулро дидӣ, ки омада буд? — Ў ночор гӯяд: «Надидаам». Пас ман ба ў гӯям: ҷӣ тавр ту бе расул ҳудоро донистӣ, ки ба ў ибодат кунӣ? — Ў гӯяд: «Ба ман ҳабаре аз қавли одамони

донашманд омад, ки онҳо суханони расулро ба ҳамдигар расонидаанд». Он вақт гўям: он донишмандоне, ки ба ту дар бораи худову расул хабар оварданд, дар дин бо ҳамдигар розианд, ё баҳс кунанд? Ў натавонад гуфтан, ки ҳамаи одамон ба ҳамдигар розианд, охир дар байни мардум чӣ қадар муҳолифат вуҷуд дорад!

Он вақт гўем: чӣ тавр суханони гурӯҳе, ки бо якдигар розӣ нестанд, ҳақ бошанд». (иқт. аз 168, с. 31). Маънои ин суханони Носири Ҳусрав чунин бувад, ки оё лозим аст ба вуҷуде ибодат кунем, ки дар бораи ў чизе надонему дониста ҳам натавонем, зеро ўро ба хис дарк кардан мумкин нест, расулро бошад мо наҳидаему суханонашро нашунидаем, ки ба ҳадис бовар кунем. Шаккокии Носири Ҳусрав аз таълимоти ў ва таълимоти исмоилий дар бораи худову оғариниш, ки Ҳолик он ниҳоятест, ки дар паси вай чизе нест, vale аз ў таърихи моддию рӯҳонӣ ибтидо мегирад, падид меояд. Худо ё Ҳолик нуқтаи сарҳисобест, аз ў таърихи ҳастӣ сармешавад, vale ҳудаш ҳастӣ надорад. Ба таври кушод дар ин ҳусус яке аз назариётчиёни қарматия Убайдуллоҳ гуфта буд: «Ва воситаҳон ў (пайғамбар Муҳаммад) аз он иборат буданд, ки барои одамон ҳамаи неъматхоро манъ карду онҳоро бо чизи ноаёне, ки ўро донистан мумкин набувад, тарсонид ва ин чизи донистанашаванд, чӣ тавре ки мусулмонон мегӯянд, худо аст» (иқт. аз 227, с. 148). Дар ҷамъияти мутадайини асримиёнагӣ сухане аз ин равшантар гуфтан мумкин набуд.

Ҳамин тавр, аз нуқтаи назари исмоилиён дар байни Ҳолик ва олами ашъёву инсонӣ, худову кайхон шабоҳате вуҷуд надорад ва ин имконият медод сифотеро, ки дар Қуръон мансуби худо медонанд, инкор кунанд ва ҳатто мавҷудияти ўро ба шубҳа гиранд. Ин фикр барои он замон хеле часуронаву ба илҳод наздик буд. Бо вуҷуди шаккокии зиёдашон исмоилиён то охир аз эътиқод ба худо даст накашиданду ибтидио ҳар чиз будани ўро эътироф мекарданд, vale ҳолики ҳама чиз намедонистанд. Маҳз барои ҳамин А. Корбэн фалсафа ё илоҳиёти исмоилиёнро «фалсафаи мабдъа ва таълимоташонро дар бораи тавҳид «диалектикаи тавҳид» номидааст (иғл. 149, с. 106).

Фалсафаи исмоилий аз он чиз оғоз меёбад, ки ҳастии пеш аз ақл мавҷудбуدارо инкор кардан ва ҳангоми таҳлили Ақл ўро ба оғаридгор, ба қувваи эҷодии табиат, Ҳолики ҳақиқии олам, ки берун аз табиат ва пеш аз

он вүчүд доштааст, табдил медиҳанд. Вале худи ин Ақл оғаридаи худо дониста мешуд. Аз ў ҳастай ибтидо мегирад ва аз ў замон сар мешавад. Берун аз замон ба қавли исмоилиён, Ягонае вүчүд дошт, ки онро Худо меноманд.^У Ҳамаи мабдаъҳо — ақл, нафс, чор унсур (об, хок, ҳаво ва оташ)-ро ба вохидҳо, монадаҳо (*юн.—нахустунсурхой рӯҳонӣ*) табдил дод.^У Ҳамин тавр, хулоса кардааст А. Корбэн, тавҳиди исмоилиён моҳиятан бо монадология мувофиқ меояд (ниг. 149, с. 107). Аммо дар ин монадология чизе аҳамияти мустақил надорад. Офариниш на имтиёзи худо асту на ақлу нафс ва на чор унсур. Офаринишро исмоилиён дар шакли силсилае тасаввур мекунанд, ки дар қуллаи он чун мабдаъ Ягона истодааст. Вале ба эътирофи зоҳирин ин мабдаъи олӣ нигоҳ накарда, мабдаъҳои асосиву серамалий ин силсила Ақл ва Нафс дониста мешаванд. Ягона воҳидест, ки ба ғайри зоти худ, дар худ чизи дигаре надорад, аммо ба ҳар як маҷмӯъ ҳамчун мабдаъи он дохил мешавад. Дар айни замон тавҳиди исмоилиён ягонаро аз қулли вохидҳо чудо месозад, зоро сабаби маҷмӯъ на Ягона, балки Ақл аст. Ягона, чи навъе ки зикр шуд, бояд аз ҳама гуна ташбех бо зухуроташ озод бошад. Ҳамин тариқ, ин худи ҳамон диалектикаест, ки тазаккур гардид: талаби ба ҳолиқ додани озодӣ инкори дукарата дорад: асос (ягона) аз нестӣ иборат асту инкори нестӣ на дар замону на берун аз замон вүчуд дорад. Раддия ва ё инкоре мавҷуд нест, ки низ инкор нагардад. Вокеят низ ба монанди ин инкори дукарата ба олами сүфлову улвӣ тақсим мешавад, ки ин аз нуктai назари исмоилиён, ба дарки ҳақиқат меоварад. Вокеан ин ҳақиқат дар маҳдуд намудани қудрати илоҳӣ ва ба табиат додани мустақилияти калон зоҳир мегардад.^У Вай инкори тақдири илоҳӣ асту худоро аз даҳолат кардан ба ҳаёти табиат, ки бутун ва пурра дар дасти ақли қулл аст, маҳрум месозад. Ақли қулл аз рӯи таърифи Носири Ҳусрав бо ҷисми қулл ё олами ҷисмонӣ умумияти ҷинсӣ дорад (ниг. 46, с. 174). Ақли қулл — ин ҷавҳари рӯҳониест, ки дар бунъёди олам истодааст ва сабаби ҳастию ҳаёти он мебошад. Дар қисмати «Дар бораи он, ки оғарандай олами ҷисмонӣ кист»-и китобаш «Зод-ул-мусофирин» Носири Ҳусрав муфассал додир ба роли ақли қулл дар оғаридану муайян кардани тақдири оламу одам сухан мегӯяд. Файласуфон ўро табиат меҳонанд, мегӯяд Носири Ҳусрав. Ҳар як чизи

олами чисмонй аз ин нүктай назар табиат дорад, ки онро бо лафзи дигар нафс меноманд, «вай чисм нест, аммо хосияти чисм аз ў пайдо мешавад, бидуни бо чисм махлут шудану ба чисм дохил гардидани он» (46, с. 174). Табиат, ё нафс ҳамай хосиятҳои чизҳоро муайян карда, онҳоро ҷавҳарҳои мустақил ва новобаста аз иродай худо месозад. «Наботй на ба туфайли даҳолати пайвастаи худо ба ҳаёти растаниҳо месабзад, балки ба туфайли ба табиати растаний дохил шудани қобилияти ғизогирӣ ва инқишиф қад мекашад. Ин қобилиятро нафси наботй мегӯянд. Нафс, ҳамчун ҷавҳари фаъол, бо чисм умумияти ҷинсӣ дорад: ҳар яке аз се маволиди табиат ва инсон дорон нафси махсус аст. Ҷамодот ва ҳамаи чисмҳои ғайризинда ба нафси ҷамодӣ, мушарраф гардидаанд, растаниҳо ба нафси наботй, ҳайвон ба нафси ҳайвонӣ ва инсон ба нафси инсонӣ ё нафси нотика. Табиат ё нафс ба ҳар як чисм «хосияти муайяне мебахшад ва он чисм аз ҳудуди он хосият баромада наметавонад» (46, с. 174). Наботот ин табиатро дар тухмӣ, ҳайвонот дар нутфа дорад.

Исмоилиён дар таълимоти худ оид ба табиат ба деизм наздик мешаванд ва баъзан ақидаҳои деистиро тарафдорӣ мекунанд. Зоҳирон чунин ҳулоса бо илоҳиёти исмоилия мувофиқат намекунад. Аммо амри воқеъ шаҳодат медиҳад, ки ирфони исмоилиён, аз ҷумла ақидаи онҳо дар бораи ақли кулл ва нафси кулл, маҳз ба он равона карда шудааст, ки ҳокимиюти худоро дар олам ҳаддалимкон маҳдуд созанд ва ба воситаи нафси кулл бо сифати асосии вай — феъл ба олам муҳтории пурра ё истикололият аз даҳолати худо диханд. Худо дар фалсафаи исмоилиён унвони «холик»-ро ба монанди шоҳе, ки аз тарафи парламентаризми буржуазӣ амалан аз ҳокимият маҳрум шудааст, нигоҳ доштааст. Ҷӣ тавре, ки чунин шоҳ ба сарвари ягон партияи буржуазӣ ташкил кардани ҳукumatро месупорад, инчунин «холики» исмоилий ақли куллро меофарад ва минбаъд дар оғарнишу идоракуни олам иштирок намекунад. Худоро бо иллати иллатҳо — ақли кулл, оғаридан нахустин ва оҳирини ў айният додан мумкин нест. Худо аз махлуқи худ, аз ҷумла ақли кулл, ба дараҷае болост, ки дар бораи ў «ҷамодоту набототу ҳайвонотро оғаридаст» — гуфтан муҳол аст. Қасе, ки ин тавр гӯяд, ў аз насрони ву яхудӣ бадтар аст ва ў габр аст, на мусулмон» (икт. аз 93, с. 242). Сараввали оғариниш, мегуфтанд исмоилиён.

лиён, пайвастани чаҳор унсур — хок, об, ҳаво ва оташ буд ва ин кори илоҳӣ набуда, балки вазифаи нафси кулл мебошад, ки вай ба ҳаюлои аввал таъсир карда, ба ў суратҳои муҳталиф мебахшад, ҷавҳарҳо ва аразҳои онҳоро ба воситаи он хосиятҳое, ки дар чор унсур вуҷуд дорад, тартиб медиҳад. Таъсиру табдили мутакобилаи чор унсур аз ин нуқтаи назар иллати табиии ҷизҳо ва ҳодисаҳои олами ҷисмонӣ дониста мешаванд. Дар айни ҳол исмоилиён ба мукобили қазову қадар ба ромада, таълимоти исломро дар бораи қисмат ботил ва зидди ақл мешуморанд. Носири Ҳусрав менависад: «Одамони ҷоҳил даъво мекунанд, ки амали ин унсурҳо (хок, об, ҳаво ва оташ — Х. Д.) аз худо ба туфайли ягонаиаш зоҳир мегардад. Онҳо чунин тасаввур карданд, ки худо ҳокро бо об тар карда ва бо оташ гарм мекунад ва бо тухмии гандум обу ҳокро ба гандум табдил медиҳад ва дараҳтонро дар замин нигоҳ медорад ва аз худи ин ҷизҳо ягон феъле ҳосил нест ва ҳамаи афъол аз худо ҳосил ояд. Мо гӯем, ки ин эътиқоди ботил ва тасаввуроти бемаъний аст, зеро агар ин тавр бошад ва дар ҷизҳо феъле набошад, пас бо об оҳанро мулоим ва ҳокро бо оташ омехтан мумкин бувад ва ин муҳол аст. Пас, ҳар ҷизеро феълест, ки оғариҷгор ўро мушарраф кардааст. Агар ин тавр намебуд, касе ки ҳонаи касеро сузонд, ҷавобгар нест, зеро он ҳонаро худи худо сӯзонда бошад» (46, с. 173). Феъл аз худи ҷисм зоҳир мегардад ё аз он хосияте, мегӯяд Носири Ҳусрав, ки файласуфон табиат номидаанд. Аз ин чост, ки ҷизҳову ҳодисаҳои олам боиси ҳамдигаранд ва дар олам қонунияти объективие ҳукмфармост, ки аз иродai худо ва тақдир новобастааст.

Лекин исмоилиён ақидаҳои моҳиятан деистиашонро дар масъалаи таносуби ҳолиқу маҳлук дар шакли илоҳиёт пешкаш менамоянд, ки мувофиқии он ҳар ҷизе аз азалият дар худ мақсаднокиे дорад, ки он дар робитааш бо дигар ҷизҳо барои ба амал овардани мақсади муайян зоҳир мегардад. Ҳатто чор унсури муайян хосиятҳои мақсаднок доранд: масалан оташ, ки ҷавҳар ё зоти вай гармиву рӯшноист, замини хунуку торикро гарму равшан мекунад, об замини хушкро тар мекунаду дар он растаниҳо мерӯянд. Ҳамин тавр, ҳар яке аз чор унсур ва се маволиди табиат (ҷамодот, наботовт ва ҳайвонот) дар худ ғояи илоҳии ҳайру адолатро таҷассум намудаанд ва ҳамаи онҳо дар силсилаи олам аз та-

рафи холиқ барои қонеъ гардонидани талаботи зинаи болой таъйин карда шудаанд: ҷамодот ё табиати ғайризинда барои ҳаёти наботот шароит муҳайё мекунад. Дар навбати худ, наботот барои он вучуд дорад, ки барои ҳайвонот ҳӯрокӣ шаванду ҳайвонот бо доираи вაсъетари қобилиятхову феълҳояшон ба инсон хизмат кунанд. Дар ин силсилаи ҷаҳонӣ исмоилиён мабдаъи олии адолати илоҳӣ ва дар айни замон соҳти мақсаднокии ҳаёти рӯи Замиро мебинанд (ниг. 48, с. 174—175). Маҳз ҳамин ақида исмоилиёнро ба эътироф кардани холиқ водор мекунад, зеро бидуни таҳмини мавҷудияти ў фаҳмондани мақсаднокии ҳодисаҳои дар олам зуҳуршаванда ғайриимкон мебуд. Аммо чӣ тавр холиқи но-маълуму донистанашавандаву ифоданопазир мақсаднокии мазкурро ба табиати ҷизҳо ва ҳодисаҳо гузаштасст, номағҳум мемонад. Вай инчунин барои он номағҳум мемонад, ки холиқ, чӣ тавре ки мо дидем, дар оғаринишини олам бевосита иштирок накардааст ва фақат нисбат ба ақли кулл ў роли ҳақикии холиқияти худро дорад.

Барои он, ки моҳияти метафизикаи исмоилий, таълимоти вай дар бораи худо равшан шавад, мегӯяд А. Корбэн, зарур аст аз фалсафаи мактаби Ибни Сино ҳар ҷизе ки дар бораи воҷиб-ул-вучуд, ҳастии нахустин чун монеаи маърифати мабдаъ гуфта шудааст, сарфи назар гардад, то дар пасаш ҳақиқати фалсафаи исмоилия аён шавад (ниг. 149, с. 107). Ақидаи А. Корбэн баёни муғассал надорад, vale ӯро чунин фаҳмидан мумкин аст, ки барои исмоилия воҷиб-ул-вучуд на худо, балки ақли кулл аст, ки дорои ҳамаи сифатҳои худост ё дурусттараш исмоилиён ба ў ин сифатҳоро додаанд.

Дар фаҳмиши зоти худо дар байни исмоилияву машшоъ фарқияти куллӣ ва дар айни замон умумияти муайяне вучуд дорад. Ин фарқият пеш аз ҳама дар он аст, ки исмоилиён дар вақти муайян кардани зоти худо аз мабдаъҳои илоҳиёти нафӣ истифода мекунанд, машшоъ бошад аз ҷорҷӯби илоҳиёти мусбии ислом набаромаданд.

Агар илоҳиёти исмоилиёнро бо тасаввуроти Форобиву Ибни Сино муқоиса кунем, чунин фарқиятро мебинем: аввалан, Форобӣ кӯшидааст ҳастии худоро иебот намояд ва на фақат имконияти таърифи ӯро эътироф кардааст, балки ҳастии ӯро ба кулли он сифатҳое ки исмоилиён инкор мекарданд, муайян кардааст. Фо-

робй худоро нахустиллате мешуморад, ки бо ў силсилаи сабабҳо аз поён то ба боло анчом меёбад. Дар айни ҳол Форобй чунин мешуморад, ки «ягонагии ў (ҳастии нахустин) бо зоти ў ба ин муносибат айният дорад, ки ў—Оллоҳ, Доно, Оқил ва ў—Ҳақиқат, Зинда ва Ҳаёт аст» (66, с. 211). Баъдтар Форобй моҳияти судурро кушода менависад: «Ҳастии Нахустин ба худии худ вуҷуд дорад ва ҳастихои дигар дар дохилаш ҳастанд, бинобар ин, ба ҷавҳари ў ва ба ҳастии ў тааллук доранд. Ана барои чӣ ҳастии ў тағиیر ёфта, ба дигар ҳастихову ҷавҳарҳояш вуҷуд мебахшад: ва ҳастие, ки—зотан — ҷавҳари ўро ташкил медиҳад, маҳз ҳамон аст, ки аз вай (ҳастихои) дигар оғоз меёбанд. Аммо ў (яъне Ҳастии Нахустин) ба ду унсур тақсим намешавад (зеро агар чунин мебуд), ба туфайли яке ў дар дохилаш ба ҷавҳар табдил мёёфт ва дигаре ибтиди мавҷудияти ҳастихои дигар мегардид...

Мисли ин, ў (Ҳастии Нахустин)-ро барои судури ҳастии дигаре аз дохилаш ў чизи дигаре дар худ доштан лозим нест, ба ғайр аз зоташ; на аразхову ҳаракат ўро даркор ояд барои шакл гирифтан, ки ў шакл надорад, на олоте, ки ба ў бегона аст. (66, с. 226—227). Мо намемоҳоҳем ин ҷо ба назарияи судури Форобиву муносибаташ ба ақидаи исломии оғариниш баҳо диҳем, зеро он дар асарҳои олимони советӣ ба таври қаноатбаҳш таҳлил шудааст (ниг. 102; 143; 228). Факат қайд мекунем, ки илоҳиёти Форобй, ки ба ақидаҳои арастувия ва навафлотуни асос ёфтааст, ба илоҳиёти шаръии ислом зид буд ва дар айни ҳол муаллиф саъӣ дошт, ки онро тавассути назарияи судур бошуурона такмил диҳад. Бинобар ин, муносибати худоро ба олам Форобй аз диди фалсафа муҳокима мекунад, на аз назари исломии оғариниш. Ба ин маъно ақидаҳои исмоилиён ва Форобий ба ҳам наздиканд.

Таълимоти Ибни Сино дар бораи худо аз исломии шаръӣ диди бештар ба исмоилия наздик аст, вале бо чунин тавзех: Ибни Сино, бар хилофи исмоилиён, сифоти худоро муҳокима намекунад ва мавҷудияти онҳоро дар воҷиб-ул-вуҷуд, ки зери ин мағҳум худоро фахмидааст, қайд наменамояд. Худо аз назари ў ягона, бечисм, азалий, мустақил ва мутлақ аст. Аз ў, воҷиб-ул-вуҷуд ақли кулл пайдо шудааст ва аз он «пай ҳам кураҳо ва нағфҳои онҳо судур шудаанд» (икт. аз 117, с. 21). Дар ин ҷо пай бурдан осон аст, ки дар ин маврид ақидаҳои

Ибни Сино дар байни таълимоти Форобиву исмоилиён чой мегиранд. Дар таълимоти Фороби худо ҳамаи курахову нафсҳо ё ақли онҳоро бевосита аз худ судур кардааст, дар таълимоти Ибни Сино онҳо аз ақли кулл судур шудаанд ва дар таълимоти исмоилия вазифаи судур ба ҳаракати эҷодии нафси кулл иваз мешавад, ки онро ақли кулл тавлид кардааст. Ба ин тарик исмоилиён аз назарияи исломии оғариниш ва судури навафлотуния хеле дур мераванд.

Дар назарияи судури Ибни Сино наздикии чанде аз ақидаҳои ў ба таълимоти исмоилиён дар бораи ақли кулл ҳис карда мешавад. Дар ин таълимот чй аз Ибни Сино ва чй аз исмоилиён дар шакли ирфонӣ аз нуқтаи назари фалсафӣ хуносай муҳиме дар бораи оғариниши олам аз тарафи худо мувофиқи зарурияти тағйирнапазир вучуд дорад. Охир дар таълимоти Ибни Сино воҷиб-ул-вучуд факат ақли куллро меофарад, ки ў иллати пайдоиши курахову нафсҳои онҳо мегардад. Аммо чй тавр ва барои чй ақли кулл сабаби пайдоиши олам гардидаст ва ба қадом иллат худо ин ақлро оғаридааст? ^{Ба ин саволҳо Ибни Сино ва исмоилиён якхел ҷавоб додаанд:} худо барои худро шинохтан ақли куллро меофарад, ки сифати ў илм аст. Азбаски воҷиб-ул-вучуд аз ин сифат маҳрум буда, ақл «олим» аст, пас оғаридани олам зарурият доштааст. Агар воҷиб-ул-вучуд илм медошт, барои оғаридани ақл зарурияте набуд. Ақл, дар навбати худ, дар натиҷаи қӯшиш ба маърифати ҳолиқаш нафси куллро меофарад, ки сифати вай ҳаёт будааст. Нафси кулл аз зарурияти расидан ба дарачаи ақл олами чизҳои ҳиссиро меофарад, зеро шарти ба мақсад расидани вай соҳиби илм шудан аст. Вале нафс илмро на дар ҷудоӣ аз тан соҳиб мегардад, балки дар доҳили он, тавассути олот ва ҳисси вай соҳиби илм мегардад. Берун аз ҷисм нафс чизе нест, ба ғайр аз имконият (ниг. 46, с. 321—323). Вокеяти нафс ҷисми зинда мебошад, ки вай ғизо мегирад, инкишоф мебад, оламро эҳсосу маърифат мекунад. ^{Маърифат ба инсон, ки дорои ақл аст, тааллук дорад. Бо инсони соҳибақл силсилаи ҳастӣ ба охир мерасад. Ба ҳамин тарик, қонунияти муайянӣ пайдоиш, на оғариниши як зинаи ин силсила аз зинаи дигар ба вучуд меояд, ки ҳар як зина аз зарурияти ба даст овардани мақсади муайянӣ ва аз зарурати табдили зинаи болой ба тазоддӣ худ тавлид мегардад: номуайян (худо) ва муайян (Ақл),}

ҳастии нахустин (Ақл) ва Нафс (хаёт) ва оқибат, хаёт (Нафс) ва хайуло (олами ҳиссй). Ин диалектика дар шакли идеалистиву ирфонй инкишофи ҳастиро аз номуайяни мұчарради холиқи ақл то муайяний ҳастии ғавхары рұхонй (Ақл) ва баъд нафсу табиати ҳиссй дар намуди се маволид (чамодот, наботот ва ҳайвонот, ки инсон яке аз навъхон он дониста мешавад) фароғирифтааст. Поёнтар ҳоҳем дид, ки дар ҳуди табиати пайдоиши ин се маволиду одам низ исмоилиён эволюцияни муайянеро аз oddý ба мұраккаб диданд ва ин боиси он буд, ки мұхаққикон таълимоти исмоилияро бөназария эволюционий Ч. Дарвин мүкоиса намудаанд (ниг. 156, с. 70).⁷

Исмоилиён бар ақидаанд, ки маърифат на аз холиқ ба махлук, балки аз олами махлукот ба холиқ ҷараён мегирад. Аз нүктай назари онҳо зоҳириён нодуруст мұлоҳизаҳои ҳудро аз холиқ сар мекунанд ва фаяқат сонй аз олам гап мезананд. Бо ин усули зоҳириён зоти ҳудоро маърифат кардан ғайри имкон аст, зеро маърифат на аз ақл балки аз ҳис сар мешавад. Инсон аввал махлукотро мешиносаду тавассути ин шиносой дар бораи холиқи онҳо мұлоҳиза мекунад. Пайғамбар низ, вақте ки Қуръонро навишт, ҳамин рафтор кард (ниг. 46, с. 199—208). Қалимаи шаҳодат ба ғайр аз ҳулосай пайғамбар аз маърифати олам, чизи дигаре нест. Исмоилиён оламро дар шакли китобе тасаввур мекунанд, ки онро на ҳар кас хондан тавонад. Фақат пайғамбар Мұхаммад аз ин нүктай назар «мұваккал буд хатти илоҳӣ» — чизҳову ҳодисаҳои олами атрофро ҳонад ва дар асоси илми дарьёфтааш китоб — Қуръонро нависад. Мұхаммад, мегүяд Носири Ҳусрав, гуногуни қисму ашъёву ҳодисаҳои табиат ва ягонагию таъсири мутақобилаи онҳоро дар вакти ба амал баровардани ягон феъл мушоҳида карда, дар бораи ваҳдати холиқи онҳо ҳулоса баровардааст: агар ҳар яке аз унсурҳои олам бо хосиятҳои гуногунаш ба ҳуд иллати алоҳидаи махсус медошт, дар он сурат дар бораи ваҳдати холиқ сухан гуфтан мумкин набуд. Носири Ҳусрав дар ин бобат ба назарияи Эмпидокл дар бораи мұхаббату ҳусумат дар байни чаҳор унсур ишора мекунад ва онро ба ваҳдати ҳудо, ки дар қалимаи шаҳодат («Ба ғайр аз Оллоҳ ҳудое нест ва Мұхаммад пайғамбари ўст») омадааст, татбиқ мекунад. Дар қисмати ба ин масъала баҳшидаи «Зод-ул-мусофирин» Носири Ҳусрав ба ҳу-

лосае меояд, ки «пайғамбар вахдати худоро ба воситаи маърифати махлукот донист. Ба азбаски танҳо ўқобили донистани мохияту маънои махлук буд, худро пайғамбар эълон кард ва гуфт: «Ба ғайр аз Оллоҳ худое нест ва Мухаммад расули ўст». (46, с. 221—222).

Ҳамин тавр, аз нуктаи назари исмоилиён вахдати олам шаҳодати вахдати худо аст, на баръакс. Ба таври дигар, на вахдати олам аз вахдати худо бармеояд, чӣ навъе ки дар дин қабул шудааст, балки вахдати худо аз вахдати табиату олам ҳулоса шудааст. Аммо чун фахмидем, ки ҳоликро аз нуктаи назари исмоилиён, бо махлуки ўҳеч шабоҳат додан мумкин нест ва ҳатто гуфтан мумкин нест, ки ў наботот, ҳайвонот ва инсонро оғардидааст, пас маънои ин афкори онҳо худ аз худ мағҳум мегардад: зарур аст ба аҳкоми дини ислом дар бораи вахдати олам маънои фалсафии вахдати олами заминию қайҳонӣ, сүфлову улвӣ доҳил гардад. Яке аз назариётчиёни исмоилия дар ин бора чунин гуфтааст: «Тавҳид иборат аст аз маърифати худуди осмониву заминӣ ва донистани ин, ки ҳар яке аз он ду ҳад бидуни мушоракати дигаре дар мартабаву дараҷааш мунҳасир аст» (иқт. аз 149, с. 107). Исмоилиён мӯътакиданд, ки мазмуни ҳақиқии тавҳид муоинай олам аст, ҳамчун воҳиди бутун, ҳамчун ҷисми кулл, ки дорои нафси кулл мебошад.

Барои асоснок қарданӣ ин ақида исмоилиён аз назарияҳои гуногун, аз ҷумла таълимоти хеле маъмули он замон дар бораи мушобел будани олами кабир ба олами сағир ва баръакс ва инъикоси яке дар дигаре, истифода бурдаанд. Тахмин мекунанд, ки «акидаи шабоҳати оламу одам дар Шарқи Наздик нахустин бор дар байни исмоилиён пайдо ва паҳн гардидааст» (127, с. 44). Барои мо муҳимаш ин аст, ки исмоилиён ин таълимотро барои исботи вахдати олам истифода бурдаанд: агар инсон бо нафсаш организми ягона, бутуни зинда ва фаъол бошад, пас олам низ ҳамчун ҷисми кулл бо нафси куллаш ҳуди ҳамон организмест, чун олами кабир (муғасалтар ниг. 121, боби 2).

Мантиқан аз ин ҷо ҳулоса мебарояд, ки олам, ки ҳаракату тағйирёбии он ба нафси кулл вобаста аст, монанди вобастагии ҳаракату фаъолияти инсон аз нафси нотиқаи ў, ба худо вобастагӣ надорад. Нафси кулл аз олам берун нест ва ў дар ҷизҳои вай — наботот, ҳайвонот, инсон ва ҳатто дар ҷамодот вуҷуд дорад. Вай

«холиқи ҳақиқии олам аст» (46, с. 174). Вале фаромүш кардан даркор нест, ки исмоилиён нафси куллро офаридаи ақли кулл медонанд ва ба ҳамин ҳол вай олами чисмониро меофарад. Олами чисмонӣ пурра дар тасаруфи нафси кулл аст ва агар «нафси кулл лаҳзасе оламро тарк кунад, вай нест ҳоҳад шуд»⁴(46, с. 192). Ин хулоса низ аз шабоҳати олами қабир ба олами сағир — инсон мебарояд: агар нафс аз тани инсон чудо шавад, тан фасод гардад. Таълимот дар бораи мувофиқати олами сағир (одам) ва олами қабир (олами чисмонӣ) дар системаи ҷаҳонбинии исмоилиён маънои дигаре на-дорад.⁵

Агар ҳамаи он суханоне, ки дар бораи илоҳиёти исмоилия гуфта шуд, ҷамъбаст карда шавад, ба назари мо, ин тавр гуфтани мумкин аст: а) исмоилиён Оллоҳи Қуръонро аз тамоми таърифоту сифат маҳрум карда, аз олами маҳлук ронда ва дар паси ҳастии ҷавҳарҳои рӯҳониву чисмонӣ ҷой дода, аз назариёти исломии оғарниши ба идеализми фалсафӣ рӯй оварданд ва ин гуна таълимотро «дини ҳақ» меноманд; б) яккахудоии ислом, ки дар қалимаи шаҳодат (тавҳид) ифода ёфта-аст, ҳамчун эътирофи ваҳдати олам, ки дар бунъёди он нафси кулл истодааст, фаҳмида мешавад. Ваҳдати худо аз ваҳдати олам хулоса шудааст. Нафси кулл, ҳамчун холиқи ҳақиқии олами чисмонӣ, ин оламро аз тақдир илоҳӣ новобаста месозад⁶. Чунин ҳалли масъалан таносуби ҳудову табиат исмоилиёнро ба деизм ва ба дара-чаи муайян ба илҳод наздик овардааст, ки он дар шакли шакковарӣ ба мавҷудияти ҳудои қодир, олим, лома-кон ва ғайраи дини ислом зоҳир гардидааст; в) илоҳиёти исмоилия ва илми ваҳдонии онҳо як чиз нест. Дурусттараш, вай инкори илоҳиёте буд, ки дар исломи шаръӣ вучуд дошт ва моҳиятан на илоҳиёти аҳли мазҳаби фалсафарон, балки идеализми фалсафиест, ки дар шакли таълимoti динӣ пешкаш шудааст. В. А. Иванов барҳақ мегӯяд, ки ҳуди ҳамон ҳикмати юнониро, ки асоси тасаввуроти исмоилияро дар бораи ҳудову муно-сибати ў ба табиат ташкил медоданд, «муташарреъон меомӯҳтанду аббосиён ба таври расмӣ пуштибонӣ ме-карданд. Фарқият — фарқияти ҳеле муҳим ҳам бо-шад — дар он буд, ки аҳли муташарреъ онҳоро муво-фики мақсади ҳуд тафсир медоданд, исмоилиён бошанд ба дараҷаи ҳеле зиёд ин ҳикматро ба таълимoti ҳуд пайвастаанд...» (131, с. 2). Аммо бо В. А. Иванов ҳеч

розӣ шудан мумкин нест, ки ин пайвасткунӣ «ба мақсади амиқтар кардани таълимоти ислом» (131, с. 2) ба то оварда шудааст. Шояд намояндаҳои алоҳидай исмоилиён ба ин мақсад майл дошта буданд, аммо ба ин нигоҳ накарда тавре ҳосил шуд, ки исмоилиён нисбат ба тасаввуф ва машшоъ муҳолифони сабитқадамтарин ва қатъитарин ислом, гардиданд.¹ Дар ягон ҷараёни дигари афкори ҷамъияти асримиёнагии Шарқ мо ин гуна муносибати манфиро ба ислом ва таълимоти он дида наметавонем. Ҳислати манғии фалсафаи исмоилиён ақида дар бораи ҳастии холиқ буд, гарчанде ў доностана шавандаву аз тамоми сифоташ маҳрум буда, «хукуқи» ба ҳодисаҳои олам даҳолат карданро надошт. Фақат аз ин нуқтаи назар таълимоти исмоилияро илоҳиёт гуфтан мумкин аст. Акнун равshan мегардад, ки барои чӣ бар зидди исмоилиён қувваҳои иртиҷоии ҷамъияти феодалий баромадаанд ва, баръакс, дар мавқеи исмоилия табақаҳои пешқадам ва мутафаккироне меистоданд, ки ба пешрафти ҷамъият ва илму фалсафа манфиатдор буданд. Ин ҷиҳати исмоилияро дар назар дошта, В. А. Иванов менависад: «Бо ин (пайвастани фалсафа ва дин — Х. Д.) исмоилиён меҳостанд ба аҳли фазл исбот кунанд, ки вахҳӣ илоҳиро ҳикмати ботиние ҳос асту дар байни он ва фалсафаю имми замонавӣ мувоғиқати назаррасе вучуд дорад — ғояе, ки барои табақаҳои бисъёри ҷаҳони мусулмонӣ хеле ҷозибанок менамуд» (131, с. 12). Исмоилиён ба «ваҳӣ илоҳӣ» чӣ наవъ муносибат доштанд? Оё дар ҳақиқат мақсади онҳо пайваст намудани ҳикмати илоҳӣ бо ҳикмати инсонӣ, яъне фалсафа буд? Роли Қуръон дар системаи ҷаҳонбинии исмоилиён ва аз тарафи онҳо инкишоғ додани таълимоти бидъатомез аз чӣ иборат буд? Ҳамаи ин ва дигар саволҳо барои кушодани моҳияти исмоилия ва роли он дар инкишоғи озодандешӣ аҳамияти муҳиме доранд.

ЗОҲИР ВА БОТИН. ТАЪВИЛИ ИСМОИЛИЯ

Шарқшиносони буржуазӣ мӯътақиданд, ки сарчашмай афкори фалсафии мардуми мусулмон Қуръон аст. Таълимоти фалсафии дигар ҳалқҳо, аз ҷумла юнониён, фақат омили инкишоғи минбаъдаи афкори динии мусулмонон дониста шуда, тамоми фаъолияти мутафаккирони барҷастаи асримиёнагӣ фақат кӯшише барои

мутавофик гардондани ислом бо фалсафа ва фалсафа ба ислом дониста мешавад. Хатто мутафаккирони оламшумулро ба монанди Форобӣ ва Ибни Сино чунин шумурдаанд. Масалан А. Корбэн дар китобаш «Таърихи фалсафай исломӣ» ба ҳар роҳ меҳоҳад исбот кунад, ки мутафаккирони мусулмон аз ҷорҷӯби ислом набаромадаанд ва дар асоси ақидаҳои динӣ ва дар доҳили онҳо фалсафаронӣ кардаанд. Дар айни ҳол ў роли «адабиёти тарҷимавӣ»-ро дар ташаккули афкори фалсафӣ, ки дар фаҳмиши ўваҳдонӣ аст, инкор намекунад. Албатта, кӯшиши фаҳмидани фалсафай мардуми мусулмони Шарқ аз нуктаи назари сарчашмаҳои «доҳилии» он шоёни таҳсиин аст, агар дар ин бобат онро ба инкишофи таълимоти динии ислом шабоҳат надиҳанд. Барабори муқонса хотиррасон мекунем, ки ҳатто баъзе аз шарқшиносони советӣ (албатта, на бе таъсири шарқшиносии гарбӣ) кӯшиш мекунанд, ки ҳамаи мағхуму истилоҳоти фалсафай моро ба мағхумҳову истилоҳоти фалсафай илми юнонию римӣ иваз намоянд (ниг. 21, с. 268—312).

Бешубҳа, муносибати таңқидии мутафаккирони озодандеши Шарқи исломӣ ба Қуръон, аҳкоми вай ва умуман ба ислом бе омӯҳтану каму беш тағиیر додани фалсафа ва илми атиқа дар шароити нави таъриҳӣ, ки дар замони ҳукмронии формацияи феодалий ба вучуд омаданд, ҳеч мумкин набуд. Ба ақлгирии Киндӣ, Форобӣ, Абульъалои Мааррӣ, Ибни Сино, Берунӣ, Носири Ҳусрав, Насириддини Тӯсӣ ва бисъёрии дигарони аҳкоми ислом, ки тафаккуру ахлоқро муайян мекард, балки маҳз системай мағхумҳои фалсафай юнонию римӣ, ки аз назари анъанаҳову талаботи замон онро тағиир доданд мувофик буд. Ин буд, ки таълимоти ба ислом зидди тасаввуф, исмоилияву машшоъ ва қабл аз онҳо мӯътазила ба вучуд омаданд. Дар айни замон ягон мутафаккири асримиёнагӣ новобаста аз мансубияташ ба ин ё он ҷараёну мактаби афкори ҷамъияти, аз ҷумла фалсафай материалистӣ, наметавонист қоидаву қавонии Қуръон, таълимоти онро сарфи назар кунад.

Аз ин мавқеъ муайян кардани муносибати ҳақиқии мутафаккирони тамоюлҳои мухталиф ба Қуръон масъалаи аз ҳама душвор барои муарриҳони фалсафа ва дигар мутахассисони соҳаҳои алоҳидай таърихи афкори ҷамъияти асримиёнагии Шарқи исломӣ ба ҳисоб меравад.

Маълум аст, ки таълимоти фалсафа ва илоҳиёти Афлотун, Арасту ва навафлотуния ва гайраҳо ҳамчун сарчашмаҳои идеявии фалсафай Шарқ моҳитан зиддиисломӣ буданду барои ислом хатари чиддӣ доштанд. Ҳанӯз Ғазолӣ инро хуб фаҳмида, чунин навиштааст: «...Арасту таълимоти Афлотуну Сүкрот ва дигар файласуфони пешгузаштаи худро зери танкид гирифта, то он даме қаноат накард, ки ҳамаи онҳоро ботил соҳт, гарчанде монанди онҳо худ дар умқи ҳамон фиску фуҷури беэътиқодиву бидъат fӯta зада буд. Дигарҳоро низ муяссар нагардид, ки аз беэътиқодиву бидъат озод бошанд ва барои ҳамин зарурияти фош кардан чӣ ин файласуфон ва чӣ пайравони онҳо аз қатори мусулмонони фалсафарон, мисли Ибни Синову Форобӣ ва дигарон лозим омад, гарчанде қайд кардан даркор аст, ки ҳеч қадоме аз мусулмонони фалсафарон илми арастуири то ин дараҷа амиқ намедонистанд, чӣ хеле ки ин ду мард медонистанд; асарҳои дигар мусулмонони фалсафарон, ки ба тағсири илми арастувӣ баҳшида шуданд, аз дӯлобӣ ва дарҳам-барҳамӣ озод нестанд ва хирди инсон аз ҳондани онҳо ба ошуфтагии пурра меояд ва ў наметавонад ба ин илм сарфаҳм раваду намедонанд чӣ тавр ба вай муносибат кунад: онро рад кунад ё эътироф» (22, с. 222—223). Ва Ғазолӣ ният дорад, ки мусулмонони «ғайрифалсафаронро» албатта аз таъсири идеяҳои ҳалокатовари фалсафаронҳо начот диҳад, зеро онҳо (мусулмонони фалсафарон), дидаву дониста ақидаҳои маъмули бидъатомезу зиддиисломии Арасту ва дигар файласуфони атиқаро истифода бурдаанд. Пас имом Ғазолӣ медонистааст, ки Форобиву Ибни Сино ва дигар мусулмонони фалсафарон дар чи ҳусус гап мезананду менависанд ва бо онҳо баҳси тунд мекард. Аз баҳсу танқиди тунди Ғазолӣ исмоилиён низ дар канор намонданд, чунки онҳо ба дараҷаи муайян аз афкори атиқа, аз ҷумла илми арастувӣ ва навафлотуния, истифода бурдаанд. Чӣ тавре ки дидем, дар таълимоти исмоилиён таъсири навафлотунияву Ареопагитик ҳис мешавад.

Ҳамин ҳолатро дар назар дошта, шарқшиносони буржуазӣ тамоми шаклҳои афкори ҷамъиятии Шарқи исломиро дар сурати каме аз ислом дур шудан ба тақлид айборд мекарданд. А. Корбэн бошад, баръакс, ҳаракат мекунад, ки пайдоиши ҳикмати шарқӣ (аз нуқтаи назари ўтеософия)-ро дар асоси дини ислом ва китоби муқаддаси вай Қуръон нишон диҳад ва ақидаи

шарқшиносони ғарбири танқид карда менависад: «Дар Ғарб маъмулан ин иддао ривоҷ дорад, ки дар Қуръон ҳеч матлаби сӯфиёнаву фалсафӣ мавҷуд нест ва файла-сүфону сӯфиён чизе аз Қуръон иқтибос накардаанд» (149, с. 9). Минбаъд А. Корбэн ҳаракат мекунад, ки акси ин ақидаро исбот кунад.

Дар ҳақиқат ҳамаи асарҳои мутафаккирони асри-миёнагии мусулмон, аз он ҷумла машҳоъиён, аз Қуръону ҳадисҳо иқтибосҳои фаровон доранд. Дар ин сурат аксарият гуфтаҳои Қуръонро барои исботи даъвоҳои худ ҳатто агар онҳо бидъатомез бошанд, овардаанд. Зоҳирин тасаввуроте ба вучуд меояд, ки мутафаккирони мо аз ҳудуди Қуръон берун намебаромаданду афкори ҷамъиятиро дар асоси он инкишоф медоданд. Аммо ин фақат дар зоҳир аст. Таҳлили ин гуна асарҳо нишон медиҳад, ки чунин «қолиб» барои мутафаккирон пардае буд, ки дар паси вай озодандешӣ худро инкишоф медоданд. Ҷараёнҳои гайришаръӣ аксар вакт оятҳои Қуръонро ба навиштаҳои пешакӣ тартибдодашуда мутобик мекарданд. Илова ба ин бисъёри онҳо усули тафсири рамзии суроҳову оятҳои Қуръонро истифода мебурданд. Ба ин гурӯҳ исмоилиён низ дохил мешуданд.

Дар таърихи афкори ҷамъиятию сиёсӣ ва фалсафии бисъёр ҳалқҳо мисолҳои истифодаи навиштаҳоти муқаддаси ҳомиёни дин барои инкишофи озодандешӣ, аз ҷумла паҳн кардани ақидаҳои фалсафӣ ба воситаи тафсири рамзии онҳо кам нестанд. Амалан дине набуду нест, ки дар таърихи он мазҳабе ё маслаке бо ҷаҳонбинии ҳукмрон ба воситаи сарчашмаҳои китобии худи вай мубориза набурда бошад. Китобати муқаддас на фақат барои дар шуури одамон мустаҳкам намудани таълимоти динӣ аз баҳри мудофиаи манфиатҳои синфҳои аз ҷиҳати иқтисодиву сиёсӣ ҳукмрон хизмат мекарданд. Он ба ҷараёнҳои мухолиф — ба идеологияи синфҳои мазлум ё табақаҳои миёнаҳол барои асоснок кардани талаботи иқтисодиву сиёсиашон нисбат ба ҷамъият хизмат мекард. Дар ин ҳол истисморшавандагон ба хости худ китобати муқаддасро мефаҳмиданд ва тафсир мекарданду дар онҳо мазмуни даркориро мейёфтанд. Агар ба ин масъала амиқтар назар афканем, гуфтан лозим меояд, ки тафсири китобати муқаддас дар таърихи динҳои яккаҳудоии ҷаҳон, яке аз воситаҳои азnavсозиву инкишофи таълимоти динӣ дар асоси тафйироте,

ки дар ҳаёти ичтимоиву иқтисодӣ ва сиёсии ҷамъият чӣ дар вақти гузариш аз як формацияи ҷамъиятию иқтисодӣ ба дигаре ва чӣ дар дохили формацияи мавҷуда ба амал меоянд, ҳисоб меёбад. Инчунин маънои навкуни таълимоти диниро дар ҷаҳони мусосир дорад, ки дар он майли меҳнаткашон ба озодӣ авҷ мегирад, «косалесони бомаълумоти» синфҳои хукмронро маҷбур мекунад, ки динро ба шароитҳои нави таъриҳӣ мувоғик созанд. Дар замони ҳозира низ ба ном «омили исломӣ» маънои паҳн кардани идеяҳои ислом бо ҷунин тарзе, ки ҳарчанд кӯҳна шудааст, ҳаракати пурмавчи оммаро барои ҳалли масъалаҳои муайянӣ прогрессивӣ ё зидди-демократӣ водор мекунад, дорад. Ба ин монанд дар давраи асрҳои миёнҳа ҷараёне вуқӯъ дошт, вале дар он замон фақат як идеология — дин вуҷуд дошту ҳалос. Ба агар дар ҷамъияти синфи мусосир бо ҷаҳонбинии плюралистиаш дин ҳанӯз ҳам роли муайяннеро мебозаду имконияти интихоби ин ё он системай ҷаҳонбинӣ вуҷуд дорад, пас дар ҷамъияти феодалии асримиёнагӣ ин гуна имконият набуд. Ягона имконияти мубориза бо дин истифодан воситаҳои худи дин буд. Истифодан ин воситаҳо ба шароити конкретӣ, мақсаду вазифаҳои ҷараёнҳои мухолиф дар ҳалли масъалаҳои муайян вобаста буд.

Аз суханҳои гуфта шуда маълум мешавад, ки тафсир, монанди дин, дар шакли шаръии тафсири матни китобати муқаддас ва таъвили ҳуди ҳамон матнҳо аз тарафи мутафаккирони ҷараёнҳои мухолиф мешудгаст. Ин ду шакли тафсир моҳиятан муборизаи байнӣ синфҳову табакаҳои ҷамъияти феодалиро дар соҳаи идеология ифода менамуданд. Ин ба ислом ҳамчун идеологияи синфҳои хукмрони ҷамъияти феодалии мусулмонии асримиёнагӣ даҳл дорад.

Тафсири шаръии мусулмонӣ фанни зоҳирпаратонае буд, ки ба суннат асос ёфта, оятҳои Қуръонро шарҳ мебод ва манғиатҳои синфҳои хукмронро ҳимоя менамуд. Он ба муқобили ҳамагуна бидъаткорон, ки Қуръонро ба фаҳмиши ҳуд таъвил медоданд, мубориза мебурд. Онҳо шакли мухолифи тафсирро ташкил дода, озодандешиву шаклҳои мухталифи муборизаро бо исломи шаръӣ ифода менамуданд.

Таърихи ин ҳодиса дар ислом аз назари марксистӣ қариб омӯхта нашудааст. Дар бораи он фақат аз рӯи баъзе маълумотҳое, ки дар китобҳои онд ба таърихи

дин, фалсафа ва чунбишҳои мазҳабӣ дар ислом оварда шудаанд, мулоҳиза кардан мумкин аст. Ду назар доир ба фаҳмиши мазмуни Куръон маълуманд, ки ба ду равияни ислом — суннат ва шиа мувофиқанд.

Нуктаи назари аввал — шаръӣ буда, дар исмоилия номи зоҳир гирифтааст ва эҳтимол, ба равияни суннии ислом мувофиқ меояд. Вай фаҳмиши зоҳирӣ ва айни суроҳову оятҳои Куръонро дар назар дорад, гарчанде ин гуна фаҳмиш дар ислом дар воқеъ ҳеч вакт чой надоштааст. Дуюм ботинист, ки мазмуни рамзии Куръон буда, гӯё дар ҳар калима ва ҳар ҳарфи матни вай чой дорад. Мо бештар дар бораи дуюмӣ, фаҳмиши шии мазмуни Куръон ҳамчун заминаи таъвили исмоилии он таваққуф мекунем.

Таърихи пайдоиши таъвили расмии ший аз мубориза барои ҳокимият дар байни сунниён ва шииён ибтидо мегирад. Шарқшиноси намоёни советӣ А. Е. Бертельс менависад, ки ҳанӯз дар асри VII «гурӯҳҳои норозӣ (шиа — Х. Д.) принциперо ба миён гузоштанд (мумкин пеш аз ба ҳукми қонун даромадани Куръон), ки вай бар хилофи суннат таълим медод, ки гарчанде Куръон ваҳӣ охирин бошад ҳам, аммо маънои ниҳонии вайро пайғамбар аз асҳоби носазони худ пинҷон доштааст. Пайғамбар ин маъноро факат ба оилаи худ (аввал ба Алӣ) гуфтааст, ки дар худуди он (он маъно) аз насл ба насл мегузашт» (126, с. 68). Ин маънои ниҳонӣ ботини Куръон будааст. Барои ҳамин мақсади асосии таъвили шиа ёфтани он маънои ботинест, ки пайғамбар дар зоҳири калимаҳо ва оятҳои Куръон нишон додааст.

Ба фикри А. Корбэн таъвили ботинии шиа на маҳсули инкишофи афкори ҷамъиятии асрҳои оянда, балки яке аз принциҳои худи Куръон буда, нахустин бор аз тарафи Алӣ ибни Абӯтолиб, имоми якуми шиа, ошкор карда шудааст. Дар ҳар сурат пайдоиши таъвилиро дар ислом ба давраи баҳсҳои сулоловӣ дар байни сунниён ва шииён мерасонанд, ки зимни он шииён меҳостанд даъвоҳои худро барои ба даст овардани таҳти хилофат аз ҷиҳати идеявӣ исбот кунад. Ҷунбиши алавии нимаи дуюми асри VII — ибтидои асри VIII,— навиштааст С. М. Прозоров,— ба туфайли баъзе шароитҳои объективию субъективӣ дар худ заминаҳои пайдоиши бисъёр ҷараёнҳову шоҳаҳоеро дошт, ки оқибат онҳо ба ташкилшавии маслаку мазаҳбҳои мухталиф оварда расонданд. Бӯҳрони сиёсӣ дар мазҳаби Алӣ бо

бахсу муноқишаҳои шадид дар байни пайравонаш мегузашт» (183, с. 25). Бағайр аз сабабҳои дигар роли асосиро дар пароканда шудани чунбиши шия надостани дастури муайяни идеологӣ барои якшавии тамоми иштироқчиёни он бозидааст. Барои ҳамин, шииён дар мубориза барои ҳокимияти сиёсӣ шикаст ҳӯрда, минбаъд бо асосноккунни идеевии имомати худ, ҳуқуки вай барои мавҷудият машғул шуданд. Баромади ошкоро ба мукобили таълимоти Муҳаммад барои чунбиши шииён ҳатари калон дошт. Шииён чунин мақсадро нагузошта буданд. Роҳи ҳалосӣ дар худи ислом ва китобати муқаддаси он ба воситаи пайдо намудани дастури идеевӣ бо усули ботин ёфт шуд.

Худи аҳли шия, чӣ навъе ки дар боло қайд карда шуд, дъяво мекунанд, ки «ба шия ботиро пайғамбар дохил кардааст». (149, с. 116), аммо дар ҳақиқат асоси таъвили рамзӣ, маҷозии Қуръонро дар ислом мӯътазила барпо намудаанд.

Таълимоти мӯъғазила дар бораи таъвили рамзии Қуръон дар шия шаклҳои мухталифу амиқии гуногун пайдо карда буд. Ин ба равияву маслаки шия ва ба қадом мақсад истифода кардани ин услуб вобастагӣ дошт. Дар бораи ин фарқият А. Корбэн менависад: «Агар «ботин» бар «зоҳир» ғалаба кунад ва онро таҳтушшуъ қарор диҳад ва дар натиҷа имомат бар нуввват бартарӣ ёбад, пас ин тариқи ислоҳи мазҳаби исмоилия бошад, ки дар Аламут ҷой дошт. Аммо агар «ботин» бо кулли натиҷаҳояш ҷизи ғайри «зоҳир» бошад, пас он шакли ақидаи шииёни ифротӣ ё ғулот-ушшиа аст. Дар таълимоти шия «ботину зоҳир» бо ҳам хеле наздиканду асоси ирфонии илми ваҳдонии шиаро ташкил медиҳанд» (144, с. 41). Ботиния ба баъзе ҷараёнҳои тасаввуф ҳам хос аст.

Ба ҳамин тариқ, ботиния ҳамчун системаи муайяни тағфири мусулмонӣ, усули соғи исмоилии таъвили китобати муқаддас, чӣ тавре ки инро баъзан дар адабиёти илмни оммавӣ меоваранд, нест. Масалан Н. Одилов менависад: «Имом ба мардум китобатеро бо «маънои ниҳонӣ» мебахшад, зоро ҳамаи он ҷизе ки дар ин ё он китобат дучор меояд, рамзист, ва ба одамон номаълум. Ва одамон дар бораи ин рамз фақат ба воситаи васӣ ҳабар меёбанд. Васӣ бошад сиррашро фақат ба имом күшода медиҳад, чӣ тавре ки ваҳий илоҳӣ ба пайғамбар күшода шудааст. Имомро ваҳий илоҳӣ ифодай иро-

даи илоҳист. Минбаъд ҳамаи чизҳои заминӣ бояд тобеъи ҳокимияти ў бошанд ва тақдири инсон бояд пурра дар таҳти ҳокимияти имом бошад. Ў «акли замон» аст ва фақат ў метавонад хайрро аз шарр, лозимро аз нолозим фарқ кунад. Фақат имоми замон метавонад сирри осмониву заминӣ ва ҳам тақдири одамонро кушояд. Танҳо ў лаёқати донистану ҳал карданро дорад. Авом бояд аз паси ў раванд, зеро ба донистани ҳақиқату интиҳоби амали дуруст лаёқат надоранд. Фақат имом ба воситаи баргузидаҳои худ — хуччатҳо, ва хуччатҳо ба воситаи баргузидаҳои худ доъиён, ва доъиён ба воситаи муаззинҳо қобиланд ба авом ақлу хирад ёд диханд.

Инак,— хулоса мекунад мухакқики мо,— «маънои ниҳоние», ки исмоилиён ба Куръон додаанд, на фақат барои мубориза бо исломи шаръӣ, балки барои асоснок кардани ҳукмронии имомону дигар хостагони худо аз болои ҳалқи меҳнаткаш ва тарғиби итоаткорӣ ба имомони исмоилий даркор буд. Таълимоти исмоилиён дар бораи «маънои ниҳонии» китобати муқаддас, ки он гӯё фақат ба «хосса» дастрас бошад, шаъни ақлии ҳалкро паст мезанду аслан ба онҳо фикр кардан, мулоҳиза намудан ва қабул кардани қарори мустақилро манъ мекунад. Исмоилия ҳалқи меҳнаткашро аз шарти оддии озодӣ — маърифат маҳрум месозанд. Маърифат ва ақлро насиби «хосса» дониста, исмоилиён мекӯшанд, ки мардумро рӯҳан қашшоқ намоянд, то ки онҳо дар ҳама чиз ба имомон, хуччатҳо ва ғайраҳо умед банданд. Агар неши таълимот дар бораи «маънои ботинии» Куръон дар исмоилия ба мустаҳкам намудани ҳокимияти мутлақи имомон равона шуда, чун олоти истисмор хизмат мекард, пас таъвили рамзӣ таълимоти ҳақиқии Куръонро тамоман вайрон мекунаду тамоман ранги муқобили маънои онро гирифта, барои озодандешӣ майдони васеъ мекушояд ва ин усул аз тарафи бисъёр мутафаккирони асримиёнагӣ, аз ҷумла гуманисти бузурги асримиинёагӣ Ҷалолиддини Румӣ, истифода шудааст» (176, с. 55—56). Дар ҳақиқат мантиқи ачиб: барои дигарон ин усул такъягоҳи озодандешӣ будаасту барои худи исмоилиён олотӣ истисмори рӯҳӣ ва ғайраҳо! Дидан душвор нест, ки Н. Одилов таълимоти исмоилияро аз мавқеи идеологияи мазҳаби суннат танқид карда ба мавқеи имом Ғазолӣ ва бурҳонҳои ў бар зидди исмоилиёни таълимий наздик мешавад. Барои ҳамин

лозим донистем дар ин бора батафсил таваққуф на-
момет.

Сухан аз ин аст, ки муҳокимаронии Н. Одилов ба
ҳақиқати таърихӣ зид асту дар он чунин ҳатоиҳои идея-
вию тадқиқотиро қайд кардан мумкин аст: аввалин, ҳа-
май он чизе ки дар китоби Н. Одилов гуфта шудааст, аз
аввал то охир маҳсули хаёли шахсии ўст ва ё дар беҳ-
тарин сурат такори он чизҳоест, ки ҳанӯз бидъатши-
носони асримиёнагии мусулмонӣ дар бораи исмоилиёну
ҷаҳонбинии онҳо навишта буданд. Бинобар ҳамин ис-
моилия на аз нуктани назари принципи марксистӣ-ле-
нинии таърихият, балки аз нуктани назари муташарреъ-
они мусулмон танқид карда шудааст; сониян, агар ба
мазмуни танқиди Н. Одилов дурусттар нигоҳ кунем, ў-
бештар дар бораи обрӯю эътибори пайғамбари дини
ислому китоби вай ғамхорӣ мекунад, на барои мубори-
за бо идеологияи динӣ дар ҳар шакле, ки зуҳур ёбад;
семо ин, ки муаллиф масъалаи маърифатро бо масъа-
лаи таъвили ботинии Куръон омехта аст. Агар моҳияти
«озодии оддин» ҳалқ дар таъвили озоди таълимоти
Куръон бошад, пас Н. Одилов албатта ҳақ аст, зоро
дар исмоилия таъвили оятҳои Куръон дар ҳақиқат ҳам
имтиёзи имом дониста мешавад. Аммо ин масъала нис-
бат ба тасавури муаллиф бештар ҷиддист, ки аз ин
хусус поёntар сухан ҳоҳад рафт. Чорум ин, ки муаллиф
дар ин сурат нодониашро доир ба таърихи ислом аз
чумла исмоилия нишон додааст ё дурусттараш, таърих-
ро ғаразона таҳриф кардааст, то ки ақидаҳои шахсии
худро ба сифати таълимоти исмоилия пешкаш намояд.
Тасодуфӣ нест, ки Н. Одилов дар вакти таҳлили таъли-
моти исмоилиён ягон маротиба маъказҳоро иқтиbos на-
карда аст, зоро онҳо акси фикрашро нишон медиҳанд.
Ва охирин, барои чӣ таъвили ботинии исмоилий ба дига-
рон, аз чумла ба орифи бузург Ҷалолиддин Румӣ, «ба-
рои озодандешӣ роҳи васеъ мекушодаасту» худи ис-
моилиёнро ба олоти фармонбардори имом табдил дода,
«колоти истисмори синфин» онҳо гардидааст? Дар ҷой-
ҳои алоҳидай ин китоб мо ба ин гуна хулосаҳои «илмӣ»
боз мегардем ва ҳоҳем дид, ки ин дурӯғи маҳз буда,
мақсади муайяне дорад. Дар воқеъ, доир ба чунин му-
ҳаққикон шарқшиноси буржуазӣ А. Корбэн чунин гуф-
тааст: «Муташарреъони суннимазҳаб ҳама вакт ҳара-
кат мекарданд, ки як ақаллияти мазҳабӣ ё фалсафиро
ба зишттарин фасоди ахлоқӣ айбдор кунанд. Ҳайрато-

вартарин нукта ин аст, ки ҳатто дар рӯзгори мо мус-
ташрикон ё нависандагони китобҳои сиёсие пайдо ме-
шаванд, ки ба таблиғоти зидди исмоилия, ба шевай ху-
лафои аббосии Бағдод даст мезананд» (149, с. 124). Ба
гумон аст, ки А. Корбэн бо «нашириёти» Н. Одилов ши-
нос бोшад, аммо суханони ӯро дар мавриди ин муал-
лиф низ гуфтан мумкин аст.

Пас, воқеият аз чӣ иборат буд? Имомони исмоилий,
албатта, ба пайравони худ ҳеч «китобатеро» бо «маъ-
нои ниҳонӣ», ба ғайр аз Куръон, наовардаанд. Куръон
барои исмоилиён, монанди дигар мазҳабҳои мусулмо-
ни асримиёнагӣ, асоси дин буд. Вай бо ягон китоби
дигар иваз карда нашуд, гарчанде исмоилиён ба вай
бепарвоёна муносибат мекарданд. Аммо баёни пайдо-
иш, моҳияти «илоҳӣ» ва тафсиру таъвили аҳқоми он аз
фаҳмиши мазҳабу маслакҳои дигари ислом, аз ҷумлаи
шиа, ба таври ҷиддӣ фарқ мекард.

Маълум аст, ки аз рӯи аҳқоми ислом Куръон офари-
да нест, балки аз азал вучуд дошт ва дар таҳти курсии
Оллоҳ нигоҳ дошта шуда, чун ваҳӣ аз тарафи худо ба
пайғамбар Муҳаммад ба воситаи фаришта Ҷабраил
нузл шудааст (ниг. 146, с. 39—40; 163, с. 61—64). Ин
хукм аз давраи мӯътазила сар карда мавзӯи баҳси
байни мазҳабҳои мухталиф гардид ва он дар тӯли аср-
ҳо идома ёфт. Вале мо ба ин баҳс коре надорем ва нук-
тай назари исмоилиёнро оид ба масъалаи пайдоиши
Куръон ва аҳамияташ дар системаи танқиди ислом ди-
да мебароем.

Пеш аз ҳама қайд мекунем, ки исмоилиён моҳияти
«илоҳӣ» ва пайдоиши Куръонро инкор намекарданд,
қабл аз он ки масъалаи азалий будани онро муҳокима
намоянд. Аммо маънои аслии таълимоти исмоилиро дар
бораи пайдоишу моҳияти Куръон берун аз ҷаҳонбинии
онҳо фаҳмидан мумкин аст. Пеш аз ҳама дар ин ҷо
тасаввуроти исмоилиёнро дар бораи худо бояд дар на-
зар дошт, ки дар ин ҳусус дар қисмати гузаштаи китоб
сухан рафта буд ва он аслан таълимотро дар бораи
азалияти Куръон ва таҳти курсии Оллоҳ будани онро
инкор мекунад. Маҳз барои ҳамин ҳам исмоилиён ин
масъаларо муҳокима намекунанд. Аз тасаввурот дар
бораи худо хулосае мебарояд, ки Оллоҳ наметавонист
бо фаришта бо овози инсонӣ сухан гӯяд, зоро ӯ ин гуна
сифат надорад ва фаришта Ҷабраил низ бо пайғамбар
сухан гуфта наметавонист, зоро вай рӯҳ аст. Носири

Хусрав ба ҳамин тарз масъалаи пайдоиши Куръонро баён мекунад ва аҳкоми расмии мусулмониро оид ба ин масъала зери танқид мегирад. Қайд мекунем, ки аллакай дар ин масъала ақлгириони исмоилиён нисбат ба Куръон ба воситай таъвили ботинии ин аҳком зохир мегардад.

Исмоилиён қайд кардаанд, ки зоҳириён дар фаҳмиши табиати Куръон пайрави Муҳаммад набуданду маънои аслиеро, ки дар он оварда шудааст, нафаҳмиданд. Дар боби XVII «Зод-ул-мусофирин» Носири Хусрав маҳсус дар бораи он сухан меронад, ки сухани илоҳӣ ва китобати илоҳиро, ки мусулмонон дар ин истилоҳот Куръонро мефаҳмиданд, чӣ тавр бояд фаҳмид. Дар ин хол мутафаккир дар ибтидои ин боб фарқияти фаҳмиши «китоби илоҳиро» аз тарафи муташарреъон ва хукамои «дини ҳақ» нишон дода, якумиро бо хору наху барг ва дуюмиро ба меваи дарахти хурмо, ки дар байни хору барги он пинҳонанд, шабоҳат додааст. (ниг. 46, с. 198).

Чоҳилон даъво мекунанд, мегӯяд Носири Хусрав, ки «Чабраил бо пайғамбар бо овозу ҳарф сухан гуфтааст» (46, с. 198) ва «ваҳӣ илоҳиро» ба ў нузул карда, ва боз мегӯянд, ки «дар рӯзи қиёмат ҳар касеро пустлатае супурда хоҳад шуд, ки дар он ҳамаи кирдори ў навишта шудааст», гӯянд, ки ояти «Курсӣ» дар атрофи курсии Оллоҳ навишта шудааст ва худи курсӣ ҳазор маротиба аз ҷандин олам қалонтар аст». Шоёни дикқат аст, ки ҳамаи ин ҳукмҳоро Носири Хусрав ботил ва маҳсули надонистани «дини ҳақ» эълон карда, онро таълимоти ҷоҳилона ва ҳатто зидди ақл медонад. Ягона таълимоти ҳақ ва одилона ба қавли Носири Хусрав таълимоти исмоилия дар бораи «сухани худой» ва «ваҳӣ худой» мебошад, ки вай аз назари мо бо ислом ва умуман дин умумияте надорад. Исмоилиён «сухани худой» ва «ваҳӣ худоиро» чӣ навъ мефаҳмиданд?

Аввалан, исмоилиён мағҳуми «қавли илоҳӣ» ва «ваҳӣ илоҳиро» ба инсону олам нисбат медиҳанд. Дар ин сурат масъалаи ваҳӣ илоҳӣ на чун масъалаи динӣ, балки чун масъалаи фалсафӣ таҳқиқ мегардад. Гарчанде худи исмоилиён қоиланд, ки масъалаи мавзӯи муҳокима аз таълимоти пайғамбар сар зада, мақсади ҳақиқатан диниро инъикос мекунад. Аммо ягона қалимае, ки ба масъала шакли динию аҳкомӣ мебахшад, мағҳуми худо, холиқ аст. Холик, мегӯянд исмоилиён, албат-

та, бо инсон сухан мегүяд, vale ин на он сухангүие аст, ки уламои мусулмон онро дар назар доранд. Худо бо одамон ба забон, калимаҳо ва ҳарфҳо сухан гуфта на-метавонад. Барои чунин даъво пиндоштан зарур аст, ки холиқ ва фариштаҳо бо овози одам сухан мегүянд. Факат дар ин маврид гуфтани мумкин аст, ки Ҷабраил ваҳий илоҳиро ба пайғамбар тавассути забони арабӣ нузул кардааст. Воқеан, мегүянд исмоилиён, ин амри муҳол асту ваҳий илоҳӣ чунин маъноро надорад, ки худо ба воситай фаришта ба пайғамбар китобати илоҳӣ — Куръонро фиристода аст. Оре, мегүянд, исмоилиён, китобати илоҳӣ вучуд дорад. Ваҳий илоҳӣ низ ҳаст. Аммо китобати илоҳӣ — худи табиат, олам буда, ваҳий илоҳии хақиқӣ — ақли инсон аст, ки ба воситай он одам китоби илоҳӣ — табиатро «мехонад», мефаҳмаду меомӯзад (ниг. 46, с. 204, 206—208). Ин ақидаашонро дар бораи табиат, ҳамчун китоби илоҳӣ, исмоилиён чӣ тавр асоснок мекунанд?

Табиат, мегуфтанд исмоилиён, ба гайр аз инсон чизи шарифтареро ба вучуд наовардаасту дар олам аз ў шарифтар чизе нест. Табиат дарахту инсон маҳсулӣ ўст (ниг. 46, с. 202: 179). Ин маҳсул бо ҳайвоноти дигар умумияти бисъёре дорад: вай монанди дигар ҳайвонот ғизо мегирад, месабзаду фарзанд мезояд. Монанди ҳар кадоме аз ҳайвонот ў овоз мебарорад. Овоз бошад, хосияти ҳамаи ҷисмҳост. Аммо инсон аз ҳайвонот бо забону ақли худ фарқ карда, дар байни ҳайвонот мавкеи ҳукмрон дорад. Инсон на факат овозе мебарорад, ки ба дигар ҳайвонот номағхум бошад, чӣ навъе ки инро дар ҳайвоноти дигар мебинем. Нутқи инсон аз овозҳо иборат асту ба дигарон мағхум буда, дигарон низ бо ин нутқ сухан мегүянд. Ҳарчанд баъзе ҳайвонот соҳиби нутқанд, масалан тӯтӣ, vale китобат факат ба инсон хос аст. «Китобат санъатест, ки факат ба инсон хос аст» (46, с. 199). Моҳияти вай он аст, ки инсон табиати ашъёро дониста ё аз дигарон таълим гирифта, ё китобҳои нависандагонро ҳонда, донистаашро ба шакли ҳарфҳову калимаҳо медарорад ва ё ҳарфҳову калимаҳоро ҳонда дар онҳо маъноеро мейёбад. Ин қобилият дар дигар ҳайвонот нест, зоро онҳо нафси нотика надоранд. Нафси нотика тавассути ақл моҳияти чизҳоро маърифат мекунад. Бинобар ин, ҳама метавонанд маърифат кунанд, аммо на ҳама навиштан метавонанд. Ин аз он ҷо маълум аст, ки баъзе одамон китоб менависанду

Баъзеи дигарон на. Азбаски навиштан бисъёр одамон метавонанд, пас аз ин чо хулоса мебарояд, ки «китобат хосияти хоси пайғамбарон нест, зеро ки китобат олоти фаромӯшхотирон бошад. Баръакс, расулони худо «ба одамон ибодати худо ёд медиҳанд ва касе, ки ҳалқро таълим медиҳад, фаромӯшхотир шуда наметавонад» (46, с. 199—200). Баъд Носири Ҳусрав таъкид мекунад, ки китобат баъд аз калима ояд. Пеш аз он, ки чизе навишта шавад, бояд калимаэро донист, ки онро ифода кунад. Калима бошад аз маърифати чизҳо ё маҳлук пайдо шавад. Ба ҳамин тариқ, китобат дар рӯй коғаз бо олоти муҳталиф — тавассути ҳарфу калима ва инҳо тавассути қаламу сиёҳӣ навишта мешаванд. Худо аз ҳамаи ин муҷаррад аст ва бинобар ин гуфтан нашояд, ки Қуръон ба пайғамбар дар шакли китоб нузул шудааст.

Дуюм, пайғамбар на аз барои он пайғамбар шуд, ки ба ў Қуръонро чун ваҳӣ илоҳӣ фиристоданд. Муносибати пайғамбар ба худо, аз нуқтаи назари исмоилиён, мисли муносибати хонанда ба нависанда аст: нависанда худо асту китобати ўолами бо ҳис даркшаванд; хонанда пайғамбар асту китоби меҳондааш олами мoddист. Ваҳӣ ба ин маъно ишорат ба маърифати олам бувад. Пайғамбар, мегӯяд, Носири Ҳусрав, то ин вакт монанди дигар бесаводон бесавод буд. Худо ўро оғарида, ба мақсаднокии маҳлук ишора кард ва пардаи ҷаҳолатро аз ҷашми ў бардошт, то ў «китобати илоҳӣ» — табиатро хонда, ба уммати худ маърифати онро расонад. Ҳамин тавр, Қуръон падид омад. Вале дар айни ҳол Носири Ҳусрав дигаронро аз маърифат бенасиб нағуфтааст. Баръакс, ў ақида дорад, ки инсон ба ақли маърифаткунанда мушарраф гардидааст ва ў бояд моҳияти оғаридаҳоро донад. Ва худи ҷисми инсон низ ҳатти илоҳӣ аст; ҳавоси ў, ақли ў ва дигар хосиятҳои инсон аз он шаҳодат медиҳанд, ки ў лаёқати маърифатӣ дораду мувоғики шинохта амал кунад. Мисли ин ҳодисаҳое ҳастанд, ки мо мушоҳида мекунем: ў шамолро мачбур мекунад, ки осиёро ба кор дароварда, ба ў хизмат кунад, обро, ки киштиро ба ҳаракат меоварад ва ғайраҳо. Инак, агар пайғамбар бо маърифати худ Қуръонро оғарид, ки дар он илм дар бораи оламу ҳолиқи он ҷамъ омадааст, пас одамон моҳияти чизҳои ин «китобати азим» — табиатро маърифат мекунанду ба манфиати худ истифода мебаранд. Дар ин сурат сухан на аз ил-

ми динӣ, балки аз дониши илмӣ меравад, ки вай ба воситаи ҳавосу ақл ба даст меояд. Доир ба ин дар қисмати дигари китоб гуфта ҳоҳад шуд.

Ба масъалаи пайдоиши Қуръон бозгашта, кайд кардан даркор аст, ки дар таълимоти исмоилиён дар шакли пардапӯш пайдоиши замину инсонии китобати муқаддаси дини ислом тасдик гардидааст. Охир аз гуфтаҳои боло равшан аст, ки Қуръон ба Муҳаммад аз тарафи Ҷабраил такаллум нагардида, балки вай маҳсулӣ маърифати маҳияти оғаридаҳо, оғаридаи эҷодиёти худи ўст. Бинобар ин аз ҳад зиёд, илоҳӣ аст, зеро дар он худи табиат ҳамчун китобати ҳақиқии худо акс ёфтааст. Ба замми он, исмоилиён даъво мекарданд, ки Муҳаммад ҳамон чизро, ки дар табиат ҳамчун китобати илоҳӣ вучуд дорад, наметавонист бидонад, зеро китобати илоҳӣ охир надорад. Носири Ҳусрав дар ин ҳусус ҷунин навиштааст: «Гуем, ки китобати ҳолиқро, ки маҳлӯқ аст, касе пурра наҳондаасту маънои он бениҳоят аст ва ҳар як пайғамбар факат ҳиссае аз он ҳондааст. Ва он пайғамбаре, ки беш аз ҳама ҳондааст, бар дигар пайғамбарон бартарӣ дорад» (46, с. 217—218). Аммо мутафаккири мо нишон надодааст, ки қадоме аз пайғамбарон ин «китобати илоҳӣ» — табиатро бештар ҳондааст, ё аниқтараш маърифат кардааст.

Сеюмин, табиат чун «китобати илоҳӣ» пеш аз падид омадани инсон вучуд дошт, вай «ҳати абадии илоҳӣ» мебошад (46, с. 216). Пас, агар табиат чун ҳати илоҳӣ абадӣ бошад ва Муҳаммад Қуръонро баъд аз маърифати табиати аллакай вучуддошта сохта бошад, пас Қуръон на азалию на ҳамеша бо худо вучуд доштааст, балки оғаридаи инсон аст, инсони маҳсус аз тарафи худо ба ин муваккал гардида. Носири Ҳусрав фикрашро то ин ҳулюсаҳо намерасонаду инро ба ҳонандай оқили худ ҳавола мекунад.

Ҳулласи қалом, исмоилиён пайдоиши илоҳии Қуръон, абадӣ будани онро эътироф накарданду аҳкоми мусулмониро дар бораи он ки вай тавассути фаришта Ҷабраил қисм-қисм ба пайғамбар нузул шудааст, рад карданд. Ҷунин муносибат ба Қуръон онро аз ҳолати китобати илоҳӣ ба маънои зоҳирӣ мебаровард.

Болотар нишон дода шуда буд, ки исмоилиён оламро маҳлуқи худо намедонистанд ва илова бар ин онҳоеро, ки оламро оғаридаи худо медонистанд, мусулмон намешумурданд. Онҳо ҳолиқи ҳақиқии чизҳон ҷис-

мониву рӯҳониро нафси кулл медонистанд. Пас, та-саввуроти онҳо дар бораи худову муносабаташ ба олам бо ақидаашон доир ба он, ки «китоби илоҳӣ» ё китобат табият мебошад, мувоғиқ нест. Ба назари мо тазоддро онҳо дидаву дониста роҳ додаанд, зеро умуман аҳамияти Куръонро чун китобати муқаддаси ислом инкор кардан мумкин набуд. Аммо Куръонро асари пайғамбар донистан муқаддас будани онро бекор мекунад. Дар асл мо ба танқиди аҳкоми дини ислом оид ба Куръон аз нуқтаи назари ақлгирой сару кор дорем ва агар инро ҳамчун «муттаҳидкуни дину фалсафа» донем ҳам, афзалияти фалсафа бар эътиқоди динӣ дар бобати масъалаи азалияти Куръон бешубҳа аст. Чунки худи пайдоиши ин китобро исмоилиён на бо ваҳий илоҳӣ, балки бо принципҳои маърифатпазирии олам ва қобилияти ақли инсон ба донистани сирри оғаридаҳо исбот мекарданд. Маҳз барои ҳамин исмоилиён аҳамияти Куръонро дар ҳаёти ҷамоат мусулмонӣ аз рӯи аҳамияти амаливу маърифатиаш муайян менамуданд.

Исмоилиён мӯътақиданд, ки оғариниши одам максади муайян доштааст: аз як тараф моҳияти табияти атрофро дониста, нафсашро такмил диҳад ва аз тарафи дигар, ҳамчун ягона мавҷудоти соҳибакӯл даъват шудааст табиятро нигоҳ дорад, зеро ҳаёти ҷисмҳои зинда, набототу ҳайвонот ба ў вобаста аст. Ва худи одамон низ ба роҳбарӣ мӯҳтоҷанд. Ин роҳнамо Куръон аст. Носири Ҳусрав менависад: «Инак, мо маълум кардем ки пойдории ин олам ба пойдории мавҷудияти инсоният вобастагӣ дорад ва мо гӯем, ки пойдории инсоният ба Куръон (ки вай аз амири қонунияти илоҳӣ, ки ҳаёти инсонро танзиму раҳнамун мекунад, иборат аст) вобастагӣ дорад, барои он, ки ҳар шахсе дар олам ба молу мулки худ дар асоси Куръону дастурҳои ба он асос ёфта саришта мекунад. Агар дар байни мардум амири (роҳбариқунанда) Ҳудои Таъоло набувад, одамон ҳамдигарро нобуд кунанду касе на дар илм ва на дар такмили ахлоқ комрон натавонад шудан, ҳамчунин инсоният бо ҳайвонот яклухт шавад» (икт. аз 197, с. 63). Ба назари мо Носири Ҳусрав Куръонро чун маҷмӯъи ҳуқуқи мусулмониву қонунҳои фиқҳ, ки ба он маҷмӯъ асос ёфтанду муносабатҳои байни одамонро дар ҷамъияти мусулмонӣ танзим мекунанд, фаҳмидааст. Ў Куръонро ҳамчун маҷмӯъи қонуну қонидашое, ки барои нигоҳ доштани тартибу мутобиқати до-

хили давлат заруранд тасавтур кардааст. Дар ин бора ў чунин гуфтааст: «Агар касе эътиroz кунаду гўяд, ки мо халқои накӯкори бисъёреро донем, ки онҳо воеан на бо роҳи Куръон равонанд, монанди румиён, русиён, хиндуён ва дигарон,— мо ба ў чунин гўем: ҳамагуна ҷамъияти инсонӣ, ки дорон давлат аст, китоби илоҳӣ низ дораду ҳамаи чунин китобҳо зотан Куръон бошанд, бе ягон зиддияте дар байни худ» (икт. аз 197, с. 64).

Аммо исмоилиён мегўянд, ки Муҳаммад дар вақти навиштани Куръон таълимоташро рамзи баён кардааст. «Ботинияву таълимия гўянд, ки қаломи илоҳӣ дар Куръон рамзи омадааст» (18, с. 312). Ва дар «Зод-ул-мусофирин»-и Носири Ҳусрав низ омадааст, ки пайғамбар «илмро дар шакли рамз овардааст. Бинобар, ин вай ба ҳама мағҳум нест» (146, с. 216). Ин рамзҳо, зоҳир таълимоти пайғамбар буда, дар онҳо ботин ниҳон аст. Барои фахмидани ин ботин илми таъвил зарур аст. Азбаски акасирияти одамон бесаводанд, мегўяд Носири Ҳусрав, зарурият ба таълим пайдо шавад. Таъвилу таълим дар исмоилия равиши муайяне дошт, ки силсилаи муайяни аъзоёни ҷамоати исмоиливу мақсадҳои мазҳабӣ ва сиёсӣ доштааст (ниг. 93, с. 260).

Таъвил ҳамчун тафсири исмоилиён, аз рӯи мазмуни рисолаҳои онҳо, факат бо маънидод кардани матнҳо, аз ҷумла матнҳои Куръон, дар маънои соғ динӣ маҳдуд намешуд. Азбаски вай лаҳзаҳои инкори таълимоти аҳкомпаратонаи дини ислом ва ё ба фоидан ҷамоати исмоилий маънидод кардани онҳоро дар назар дошт, бинобар на ҳар кас метавонист ба ин кор азм кунад. Вобаста ба ин, таълими исмоилиён аз таъвилкунанда дониши муайяни фалсафиро талаб мекард. Инчунин шояд факат доъиёни исмоилий сирри даъватро медонистанд ва аз ин сабаб дигаронро таъвили озоди аҳкоми дин манъ шуда буд. Бинобар ин, «касе, ки бо ихтиёри худ Куръонро таъвил кунад, бидъаткору кофир бошад» (49, с. 21) — мегўяд Носири Ҳусрав. Барои он ки системаи ягонаи таъвили Куръон вайрон карда нашавад, исмоилиён барои таълим додану тайёр кардани доъиён — тарғиботчиён бо сардории имом системани мутамаркази қавиери ташкил кардаанд. Аз ин ҷиҳат исмоилиён исми таълимия ва бинобар ҷустани маънои ботинии қаломи Куръон номи ботинияро гирифтаанд.

То чӣ андоза таълими исмоилиён ва таъвили онҳо ҳашми муташарреъонро меовард, аз баҳси имом Ғазолӣ

бо исмоилиён дидан мумкин аст. Аз рӯи танқиди Газолӣ ва он чизе, ки аз асарҳои олимони советиву хориҷӣ маълум аст, исмоилиён ба маърифатноккунонии омма тавассути тарғиботи донишҳои фалсафию илмӣ машғул будаанд (ниг. 101, с. 398—399). Ин кор бидуни фаъолияти энциклопедистони исмоилии шаҳри Басра «Ихвон-ус-сафо» низ бурда мешуд. Аз ин чост ки таълими исмоилиёнро фақат ба маънои таълими имоми замон ва ҳалқ тавассути дастурҳои ӯ фаҳмидан мумкин нест. Ин таълимотро васеътар, аз рӯи фаъолияти маорифпарварии доъиёни вай ва тарғиботи хаттиву лафзии донишҳои фалсафӣ ва илмӣ дар байнин оммаи васеи ҳалқ дидан зарур аст. Ва ҳарчанд ин ҳама аз номи имом дар зери ниқоби «дини ҳақ» гузаронида шуда бошад, мөҳияти масъала аз ин ҳеч тағиیر намеёбад.

Ташвиши имом Газолӣ аз баландшавии обрун исмоилиён дар байнин мардум сабаб дошт. Аммо Газолӣ на иллати иҷтимоии ин нуғузро, балки фақат муваффақияту камбудиҳои исмоилиёнро дар соҳаи таҳлили аҳқом ба назар гирифтааст. Ӯ танқидашро маҳз ба муқобили фаъолияти маорифпарварии исмоилиён ва бидъаткороне монанди онҳо аз байнин «мусулмонони фалсафарон» равона кардааст. Газолӣ талаб мекунад, ки китобҳои фалсафӣ ҳамчун сарчашмаи илҳоду бидъат ба таври расми манъ карда шаванд. Ба қатори чунин китобҳо Газолӣ рисолаҳои «Ихвон-ус-сафо»-ро доҳил карда буд. Ӯ навишта буд: «Ақиун дар бораи бадбаҳтие, ки аз қабули ин таълимот (таълимоти фалосифа — Х. Д.) пайдо мешавад. Вай ин тавр рӯй медиҳад: мардум китобҳои фалосифаро (монанди «Ихвон-ус-сафо» ва дигарҳо) хондаву дар онҳо омехтаи мулоҳизаҳои худ ва ҳикмати оқилонаи пайғамбару ақидаҳои сӯфиёнро ёфта, метавонанд онҳоро қабул ва ба маънояш бовар кунанд. Ин қабил одамон метавонанд бемулоҳиза омехтаву ақидаҳои ботили онро ба воситай чизи хондаву писандидаашон қабул намоянд. Ин усули хоси ба таълимоти ботил ҷалб кардани одамон аст. Барои пешгирий кардани ин бадбаҳтий одамонро аз хондани китобҳои фалосифа, ки дорон ҳиёнату хатаранд, нигоҳ доштан зарур аст. Ҷӣ тавре ки оббози бадро аз рафтани ба лаби ҷарӣ эҳтиёт кунанд, ба мисли ҳамин одамонро бояд, эҳтиёт кард аз хондани ин гуна китобҳо. Ҷӣ тавре ки наврасро эҳтиёт кунанд аз он, ки ба мор даст расонад, ба мисли ҳамин одамонро эҳтиёт кардан лозим аст, ки

ба гүши онҳо омехтаи ҳамаи ин муҳокимаҳо нарасад» (22, с. 231—232).

Дар таълимоти исмоилиён диққати Фазолиро бештар ақидаашон дар бораи имом ва таълими ў ба худ ҷалб мекард. Ў навиштааст: «Вакте ки ман илми фалсафаро ба тамом расондаму ҷамъбаст кардам ва фахмондам, риёкорие, ки дар вай вучуд дошту фош металабид, фош кардам..., дар ин ҳангом таълимоти таълимия хеле машхур гашта буд, дар байнӣ мардум овозае дар бораи маърифати маънои ҷизҳо ба воситан Иноми пархезкору ҳақ паҳн шуд. Ва ман ба ҳулосае омадам, ки ба ҷустуҷӯи мулоҳизаҳои онҳо барои шинос шудан ба мазмуни китобхояшон шурӯъ кунам... Ва ман ба ҷустуҷӯи китобҳои онҳо шурӯъ намудаму ба ҷамъ овардан мулоҳизаҳои онҳо сар кардам. Пеш аз ин баъзе ақоиди науву ачиби таълимия маро маълум гардидаанд, ки дар майнаи намояндагони мусосири онҳо, ки дар ин сурат пайрави пешгузаштагонашон набуданд, пайдо шудаанд. Акнун ман ин мулоҳизаҳоро ба як ҷо ҷамъ овардаму мураттаб соҳтам, далелҳои тасдики ақидаашонро овардаму равиши фикрашонро омӯҳтам, то ҳақ будани онҳоро бисанҷам, ва ба ҳамаи саволҳои пешгузаштаи таълимия ҷавоби пурра додам» (22, с. 233). Ба монанди баъзе олимони мусосир, Фазолӣ асосан муқобилгузории беҳади нуғузи имоми исмоилиёнро ба нуғузи пайғамбар Муҳаммад зери танқиди худ қарор додааст. Дар айни ҳол Фазолӣ ба ҳариф нисбатан бо Ҷӯтиром муносибат карда, чунин мешуморад, ки ақоиди таълимияро якбора, бе санчиши моҳияти вай рад кардан мумкин нест. Ў навиштааст: «Ва ҷунин шуд, ки баъзе ҳомиёни ҳакиқат расмиятпарастии беҳаддеро, ки тавассути он ман ба фоидай таълимоташон далелҳо овардам, инкор кардаанд... Воеан, мумкин нест, ки ба ин одамон ҳатоҳоеро нисбат диҳем, ки онҳоро ман худ ҳанӯз насанҷидаам. Ба замми ин, ман ин ҳатоҳоро ғӯз дӯстам, ки бо ман розӣ нест, танҳо баъд аzon шунидам, ки ў ба онҳо ҳамроҳ шуду таълимоташонро пазируфт. Ў ҳикоят кард, ки чӣ тавр онҳо китобати шаҳсонеро та масхур кунанд, ки онҳоро рад кардан ҳоҳанд, зоро ашҳоси мазкур бидуни донистани далелҳояшон ҷунин кардаанд» (22, с. 234). Дар ин порча Фазолӣ як лаҳзаи хеле муҳими муборизаи байнӣ исмоилиёну муташарреъонро қайд кардааст: исмоилиён «китобати шаҳсонеро, ки онҳоро рад карданӣ мешуданд, тамасхур кардаанд».

Дар мубориза бо исмоилиён муташарреён балалхори Қуръон такъя мекарданд, вали онҳо ин далелхоро ба таври худ мефаҳмиданд. Аслан, гӯем, моҳияти баҳси Ғазолӣ бо исмоилиён ба ҳамин мақсад равона шуда, ҳимояи обрӯю эътибори Муҳаммад ва таълимоти ўро дар назар доштааст.

Имом Ғазолӣ эътироф мекунад, ки таълимоти таълимия дар бораи зарурияти муаллим қобили эътиroz нест. Муҳимаш — киро бояд муаллим шумурд. Муташарреён, мегӯяд Ғазолӣ, исмоилиёнро аз ҳусуси он танқид карданд, ки «мавҷудияти Таълиму Муаллим матлуб асту на ҳар муаллиме ҳак аст, аммо зарур аст, ки як муаллими парҳезкор бошад». Далели онҳо аз нишон додани эҳтиёҷ ба таълиму муаллим иборат буд. «Онҳое, ки ин фикро инкор мекунанд, асосе надоранд. Ҳолати мазкур дар байни таълимия худситоиро пайдо карду онҳо ба такаббур гумон карданд, ки ин ҳолат шаҳодати пурқувватии таълимоти онҳо буда, бесос будани таълимоти раъжибонро нишон медиҳад. Таълимия пай, набурданд, ки он факат аз сабаби сустии ҳомиёни ҳакиқат ва ботилии роҳи интихоб кардаи онҳо рӯй додааст. Дуруст ин аст, ки эҳтиёҷ ба Муаллим, зарурияти вай ва парҳезкор будани вай, бояд эътироф карда шавад. Аммо бо як қайди зарур — ягона муаллими парҳезкори мо Муҳаммад аст...» (22, с. 234—235).

Ғазолӣ, албатта, дар яғон асари ба мо дастрас бевосита таълимоти худи исмоилиёнро намеоварад, зеро аз паҳншавии он метарсад гарчанде мегӯяд, ки ўакидаҳон таълимияро беғаразонаву мусбат байни кардааст (ниг. 28, с. 234). Аммо аз ботини матн ва чӣ навъе ки мегӯянд, аз байнуссатр баъзе ҷизҳоро дар бораи моҳияти таълимоти исмоилия дар матнҳои Ғазолӣ, муносибаташонро ба китобати илоҳиву нубуvvati Муҳаммад фаҳмидан мумкин аст. Ҳам дар «Ал-мунқиз мин аз-зулол» ва ҳам дар китобаш «Ал-қустас-ул-мустақим», ки маҳсус ба рад кардани таълимоти исмоилия баҳшида шудааст, Ғазолӣ асосан таълимотро дар бораи имому муаллим зери танқид мегирад. Аммо, чӣ навъе ки маълум аст, таълимот дар бораи имому имомат — ин таълимоти умумии ҳамаи мазҳабҳои шиа аст ва бинобар ин ачиоиб аст, ки Ғазолӣ факат ба муқобили исмоилиён муборизаи муттасил бурда, дар бораи дигтар мазҳабҳо, масалан дурузия, ки имомашонро мұчассамаи худо эълон кардаанд, зикр накардаасту факат аз таълимия

сухан гуфтааст. Эҳтимол, сирраш на дар мабдаъи имомат, ки дар ҳақиқат дар системаи исмоилиён роли қалон бозидааст, балки дар дигар чиз — дар таъвили исмоилии китобати муқаддас аз номи имоми замон, дар муқобилгузории нуфузи ўбо нуфузи пайғамбар бошад. Ғазолӣ мегӯяд: «Агар таълимия гӯянд: «Муаллими Шумо (пайғамбар — Х. Д.) аллакай мурдааст», мо ҷавоб диҳем: «Аммо муаллими шумо гоиб аст». Онҳо метавонанд гӯянд: «Муаллими мо ба воизони худ дастур дода, онҳоро ба мамлакатҳо фиристодааст ва дар сурате, ки дар байни онҳо иҳтилоф ба вучуд ояд ва ё дар пешинонҳо мушкилоте пайдо гардад, тайёр аст ба онҳо маслиҳат дижад». Он вакт мо гӯем: «Муаллими мо низ ба воизонаш дастур дода, ба мамлакатҳо фиристодааст. Ва ў таълимоташро мукаммал гардонидааст, зоро Ҳудои Таъло гуфтааст: «Имрӯз ман динатонро барои шумо комил кардам ва ҳайру эҳсонамро барои шумо ба итмом расондам». Ва агар таълимот мукаммал гардида бошад, на марги муаллим, на гоиб будани ўягон зараре надорад» (22, с. 235).

Чӣ тавре ки мебинем, Ғазолӣ дар бораи исмоилия ҳамчун як чизи барои ислом, барои таълимоти Муҳаммад бегона ё таълимоти ба ислом мӯкобил сухан ронда, ақидаи ба дини худ (ҳамчун таълимоти комил дар бораи муаллим Муҳаммад) хилофи маҳз будани таълимоти исмоилияро дар бораи муаллим — имом тақрор ба тақрор баён мекунад (инчунин ниг. 17, с. 165). Ин шаҳодати он аст, ки назариётчи ислом — Ғазолӣ дар симон исмоилия чизе ба ислом мухолиф ва аз он хеле дурро диддааст.

Дар ин давра дар олами мусулмонӣ садҳо дину мазҳаби тариқаву маслакҳои мухталиф, равияҳои гуногуни мӯътазила, тасаввуф ва дигар ҷараёнҳои афкори ҷамъиятий вучуд доштанд. Ва ҳамаи онҳо ин ё он тавр ба ин ё он ҷиҳати дини ислом, аз ҷумла зоту табиати Оллоҳ, Қуръон ва фаҳмиши мазмуну маънои он, вазифаҳои динии мусулмонон, ки шариат муайян кардааст, даҳолат мекарданд. Аммо Ғазолӣ ҳеч яки онҳоро, ба ҷузъ фалсафаи машшоъ, нафақат бо рисолае мушарраф на-гардонид, балки ҳатто хотиррасон ҳам накард. Ин боз як далели он аст, ки исмоилия дар назари назаринётчиёни исломи шаръӣ аз мазҳаби мӯкарари ислом чизи зиёдтаре буд.

Дар баҳси худ бо исмоилиёни таълимӣ Ғазолӣ ишо-

ра мекунад, ки онҳо нуфузи китобати илоҳиро ҳангоми муайян кардани рафтори мӯъмин дар дурӣ аз имом ба эътибор намегираанд, то ки ҳақиқатро аз ботил ва раворо аз нораво дар худуди нишондодҳои ислом фарқ кунанд. Ба маъни дигар, аз нуқтаи назари Фазолӣ, исмоилиён аз қоидаҳои мақбули оммаи мусулмон дур буда, дар масъалаҳои эътиқодот, дар муносибат ба мабдаъҳое, ки дар Қуръону суннат омадаанд ва ҳамаи мусулмонони мӯъмин фаъолияти худро бо онҳо вобаста мекунанд, доронд фикри мустақили худ мебошанд. Дар айни ҳол Фазолӣ эътироф мекунад, ки матнҳои низоҳӣ наметавонанд воқеаҳои бисъёри бениҳоятро дар бар гиранду воиз наметавонад ҳар лаҳза ба шаҳре баргардад, ки дар он ҷо Имом зиндагӣ мекунад (ниг. 22, с. 235) ва барои ҳамин ба воизони исмоилий маслиҳат медиҳад, ки аз иҷтиҳод истифода баранд, чӣ хеле ки дар исломи шаръӣ қабул шудааст. Дар ин ҷо аз номи исмоилиён Фазолӣ ду саволро ба миён мегузорад. «Онҳо гӯянд: Агар ин дар ҳолатҳое, ки иҷтиҳод талаб мекунад, қобили қабул бошад, пас нисбат ба аҳкоми дин қобили қабул нест...» Ман ба ин гӯям: «Аҳкоми дин дар китобати муқаддас ва суннат оварда шудаанд. Он чӣ, ки ба тафсилоту масъалаҳои баҳспазир даҳл дорад ва китобати муқаддасу суннат оиро фаро нагирифтаанд, ҳақиқати онҳо ба воситаи баркашӣ дар «тарозуи мустақим», яъне ба воситаи он меъёрҳое, ки дар бораи онҳо Худои Таъоло дар китобаташ гуфтааст, муайян карда мешавад. Ин меъёрҳо панҷтоаңд ва сухан аз онҳо дар китоби «Ал-қустас-ул-мустақим» рафтааст» (22, с. 237).

Ин китоб ба муқобили исмоилиён навишта шудааст. Дар он системаи усулҳои мантиқие кор карда шудааст, ки ба назарияи қиёси арастувӣ такъя мекунаду бо ин фарқ мекунад, ки Фазолӣ таҷрибаи ҳиссиву роли тафаккурро дар мавриди аҳкоми дин инкор мекунад. Дар бораи ин усулаш навиштааст: «Ин меъёр барои мантиқшиносон низ мавзӯи ихтилоф наҳоҳад буд, зеро вай бо шартҳое, ки онҳо ба мантиқ нисбат додаанд, пурра мувоғиқ асту ба онҳо зид нест. Ин меъёр мавзӯи ихтилофи байни мутакаллимон ҳам наҳоҳад буд, зеро вай бо мулоҳизаҳояшон нисбат ба исботи назариявӣ мувоғиқ меояду бо ёрии он ҳақиқат дар мулоҳизаҳои оиди инкишоф муайян карда мешавад» (22, с. 237).

Меъёре, ки Фазолӣ ба он баҳои баланд медиҳад, аз

қиёсҳои соғистике, ки Ибни Сино дар бораи онҳо дар «Донишнома» ва дар китоби «Ишорот ва таъбеҳот» навиштааст, фарке надорад. Албатта Газолӣ мөъёрашро на аз Куръон, чӣ навъе ки ў даъво мекунад, балки аз таълимоти Арасту ва дигар мантиқшиносон гирифта баровардааст. Дар айни ҳол ў ҳамагуна усулҳои дигарро дар маърифати ҳақиқат ҷадвале карда, фақат усули сохтаи худро писандидааст.

Мубоҳисай муфаррази худро бо яке аз пайравони исмоилияи таълимӣ Газолӣ ҷунин сар мекунад: «Рафиқе маро аз таълимия дучор гардид ва бо саволҳову баҳси худ маро дар ҳайрат гузошт, ба монанди касе, ки ба «дасти сафеду ҳодисоти саъду наҳс» шак оварда. Ўгуфт: «Ман мебинам, ки ту илми комилро иддао дорӣ. Пас, ба чӣ маъёри ту ҳақиқати илмро мефаҳмӣ? Бо мөъёри «фикр» ё «қиёс», ки бениҳоят мустазоду шубҳанок аст ва аз барои ин дар байни одамон ихтилоф ба вуҷуд омад, ва ё бо мөъёри таълим ва он вакт туро лозим ояд, ки бо роҳи имом — муаллим равӣ, аммо ман мебинам, ки ту ташни ин бошӣ». Ман гуфтам: «Он чӣ ба мөъёри «фикр» ва «қиёс» даҳл дорад, Оллоҳ мувофиқи онҳо амал карданро манъ кардааст: инҳо мөъёри шайтонанд. Агар касе аз дӯстони ман гумон карда бошад, ки ин мөъёри илм аст, пас аз худо илтиҷо кун, ки ў динро аз ҷунин бало начот дихад: вай барои дин дӯстӣ ҷоҳил аст ва ин аз душмани оқил бадтар бувад. Ва агар ў ҳоҳад мазҳаби таълимияро саодатманд гардонад, мебоист аввал баҳсро аз Куръон ёд гирад» (23, с. 314).

Дар айни вакт қайд мекунем, ки Газолӣ бо таълимия дар бораи дониши динӣ баҳс мекунад ва мөъёре, ки аз он сухан меравад, ин мөъёри ҳақиқати дониши динӣ мебошад. Дар китоби Газолӣ ҷолиби дикқат ин аст, ки ў ҳостааст фикри таълимияро дар бораи дониши таҷрибавӣ ва маърифати аклӣ ботил созад. Таълимӣ ба саволҳои дар пешӣ ў гузошта аз мавқеи акли солим ва баъзан аз назари даҳрия ҷавоб медиҳад. Газолӣ бошад, ҳаракат мекунад, ки ба ў шаккокии худро ба зӯрӣ бор қунад ва оҳиста-оҳиста ба баёни дониши динӣ мегузараад, ки таълимӣ гӯё аз ин пай намебараад. Баҳс асосан дар атрофи Қуръон меравад.

Баҳси Газолӣ аз масъалаи хеле оддиву ҳаётии дар бораи муайян кардани дурустии тарозуҳои мӯқаррарӣ сар мешавад. Исмоилий аз Газолӣ мепурсад: «Исботат-

ро баён кун ва аз Куръон меъёратро барор ва ба ман нишон дех, ки ту онро чӣ тавр фаҳмидай ва аз худи Куръон дурустиву ростии ӯро чӣ навъ ёфтӣ». Фазолӣ дар навбати худ ба исмоилий чунин савол медиҳад: «Баёни исбот намой ва маро бигӯ, ки бо ёрии кадом чиз ту ростии меъёри тилло ва нуқрато дарёбӣ, чун донистани инро аз ту талаб кунанд, агар қарздори касе бошӣ — онро аниқ бе камбудӣ баргардонӣ ва агар қарздорат касе бошад — қарзатро аз рӯи инсоф, бе камбудӣ барояш бозгардонӣ? Агар ба ягон бозори мусулмонон даромада, яке аз тарозухоро гирӣ ва аз рӯи он қарздиҳӣ ё қарз гирӣ, бо ёрии чӣ фаҳмӣ, ки чанде кам додӣ дар вакти адой қарз ва чанде дар вакти бар гирифта ни қарз зиёд гирифтӣ? Исмоилий ҷавоб додааст: «Мусулмононро писандам, онҳо амале накунанд пеш аз тарозуро соз кардан. Аммо агар тарозуero шубҳа оварам, онро бардошта ба паллаҳою забонакаш нигоҳ кунам. Агар забонак дар байн истода бошад, ба ягон тараф накашидаву дар айни вақт паллаҳо баробар ва дар як хат буда, пас ман фаҳмам, ки тарозу дуруст ва рост аст» (23, с. 316—317).

Фазолӣ идома медиҳад: «Бигузор забонак дар байн истодаву паллаҳо баробар бошанд, аз кучо донӣ, ки тарозу рост нишон медиҳад? Исмоилий дар ҷавоб гӯяд: «Ман инро аз дониши даркорӣ, ки аз ду муҳокима ҳосил шавад, бидонам. Яке аз онҳо — таҷрибавӣ, дуюм — ҳиссӣ. Он чизе, ки ба таҷрибавӣ даҳл дорад, аз он иборат аст, ки ман аз таҷриба медонам: вазнин ба поён қашад ва вазнинтар поёնтар фурӯяд. Ва ман бовар дорам: «Агар яке аз паллаҳо вазнинтар мебуд, вай ба поён оvezон мешуд». Ин муҳокима пурра таҷрибавӣ буда, ба зарурат маро маълум гардад. Муҳокимаи дуюм он аст, ки ман диддаам, — ягон паллан ин тарозу ба поён намекашад, онҳо рӯ ба рӯи якдигар дар мувозинанд. Ин муҳокимаи ҳиссӣ буда, ман инро бо ҷашм диддаам. Ман на ба муҳокимаи ҳиссӣ шубҳа дорам ва на ба якум, яъне таҷрибавӣ. Дар дили ман аз ду муҳокима хуласаи даркорӣ мебарояд ва маҳз дар бораи мувозинанд тарозу, ва ман гӯям: «Агар яке аз онҳо вазнинтар мебуд, ба поён мекашид, аммо ман мебинам, ки вай намекашад: яъне маълум гардад, ки вай вазнинтар аст». Фазолӣ ба ин эътиroz карда, қайд мекунад, ки ин «фикр» ва «қиёс» ақлгарӣ аст, яъне он чизе ки ӯ пештар «меъёри шайтон» ӯзлон карда буд. Ба маънои ди-

гар, исмоилӣ ба эътиборнокии маълумоти ҳавосу ақл бовар дорад ва донишро аз ин маълумот мегирад. Хеле тааччубовар аст, ки Ғазолӣ дар вақти баёни ақидаи исмоилиён доир ба маърифат, дар бораи имому таълим гӯё фаромӯш мекунад ва таълимоти аслии онҳоро дар бораи маърифати ҳодисаҳои ҷисмонӣ ба воситаи идро-ки ҳиссӣ ва муқоисаи ақлии маълумотҳои гирифташу-да, ки дар бораи маърифатшаванда дониши ҳақиқӣ медидҳанд, меоварад. Эътиборнокии ахбороти Ғазолиро мазмуни рисолаҳои назариётчиёни исмоилии асрҳои X—XIV тасдиқ мекунанд ва дар ин бора дар қисмати алоҳидаи ин китоб сухан ҳоҳад рафт. Ба муборизаи идеевии Ғазолӣ бо исмоилиён нигоҳ накарда, ў ба тав-ри объективӣ озодии амал ва тафаккури исмоилиёнро бе даҳолати имом эътироф кардааст. Ин бори дигар беғараз набудани муҳокимаҳои Н. Одиловро доир ба истибдоди ақлӣ дар исмоилия тасдиқ мекунад. Ғазолӣ, бар хилофи файласуфу олими мусоир, бо исмоилиён ҳамчун тарафдорони даҳрия мубориза мебарад, ки он-ҳо ваҳӣ илоҳиро инкор карда, ба қурдати тафаккур ва ақли худ умед бастаанд, ки ин аз назари дин ба ил-ҳод баробар аст. Тасодуфӣ нест, ки Ғазолӣ ба исмоилиён фикреро талқин мекунад, ки умед бастан ба фик-ри худ ё ба қиёс — роҳи ростест ба илҳод. Қайд кардан зарур аст, ки дар ин масъала Н. Одилов бешубҳа ҳақ аст, зеро ин гуна нуктаи назар бо маърифати ирфонии сӯфиён умумияте надорад. (ниг. 176, с. 53—54).

Хатари усули исмоилиён барои дин на факт дар эътироф кардани имконияти донисташавандагии ҳиссӣ ва ақлии олами берунӣ, балки бештар дар татбиқи ин усули тафсири Қуръон буд, маҳз он чизе ки Ғазолӣ аз он ҳавф дошт. Ва бинобар ин, ў тадриҷан ба танқи-ди таълимоти исмоилиён шурӯъ менамояду усули муташарреъонро нисбат ба масъалаҳои дин аз мавқеи таълимоти Қуръон истифода мебарад. Вале ба баҳси Ғазолӣ бо исмоилӣ боз мегардем.

Вақте ки Ғазолӣ таълимро барои аз усулҳои ақлӣ истифода бурдан айбдор мекунад, таълимӣ ҷавоб медиҳад: «Афсӯс! Ин дониши заруриест, ки аз муҳокимаҳои эътиборнок пайдо шудааст. Эътиборнокӣ тавассути он-ҳо аз таҷрибаву ҳавос ҳосил гардидааст. Ҷӣ тавр ин «фикр» ва «қиёс» бошад, вақте ки «қиёс» фарзу таҳ-мин аст, ки эътиборнокиро тасдиқ намекунанд ва ман бошам дар ин ҷо тасдиқи эътиборнокиро ҳис-

мекунам?» Сонй Ғазолӣ менависад: «Агар ту дурустии тарозуро бо ин усул муайян карда бошӣ, пас бо ёрии чӣ вазни сангҳои тарозу ва мисқолхоро муайян кунӣ? Шояд онҳо аз мисқоли дуруст сабуктар ё вазнинтар бошанд?» И smoилий ҷавоб медиҳад: «Агар ман ба ин шубҳа кунам, ман қимати онҳоро аз рӯи санги ба ман маълум муайян карда, бо он мисқол мукоиса нағоям. Агар вай аз рӯи вазнаш ба он баробар бошад, ман мефаҳмам, ки тилло низ ба вазни санги ман баробар аст, ба шарте ки вай бо вазни он баробар бошад. Баробар ба баробар баробар аст». «Оё ту созандай ҳақиқӣ, яъне созандай нахустини тарозуро медонӣ,— мепурсад Ғазолӣ,— ки аз ў бидонӣ, ки чӣ тавр бар қашанд?» Ба ин исмоилий мегӯяд: «Не! Ман ба ў эҳтиёҷе надорам, зеро ман дурустни тарозуро бо мушоҳида ва басорат муайян кардам. Охир ман мева меҳӯраму аз боғаш намепурсам-ку. Созандай тарозу дар ин сурат факат барои он лозим аст, ки аз ў дурустни тарозу ва чӣ тавр бар қашиданро донем. Ман-ку, чӣ тавре ки гуфтам, иро фаҳмидааму муайян кардаам ва бинобар ин эҳтиёҷе надорам, ки аз нав дар вакти ҳар баркашӣ ба созандай тарозу муроҷиат кунам. Ин қашолкорист ва дар ҳар мавриде талаб карда намешавад. Ман ба ин эҳтиёҷе надорам» (23, с. 317—318). Дар бораи созандай аввалини тарозу ғап зада Ғазолӣ ҳолики оламро дар назар дорад, на шахсеро, зеро аз нуктаи назари Ғазолӣ, ҳаргуна ҳодисоти олам бо фаъолияти муттасили эҷодии худо вобастагӣ дорад. Бинобар ин, барои Ғазолӣ ҳам тарозу ва ҳам чӣ тавр бо он баркашидан фаъолияти худо буда, зоҳирان гӯё аз тарафи одам ба амал оварда мешаванд. Минбаъд ў мефаҳмонад, ки сӯхан на дар бораи устоде меравад, ки тарозуро соҳтаст, балки аз он дониши илоҳие, ки аз нуктаи назари ў дар Қуръон омадаасту ҳамчун меъёри ҳамаи донишҳо ҳисоб меёбад. Ғазолӣ нуфузи Қуръонро чун ягона сарчашмаи дониш ва дар айни ҳол меъёри ҳақиқат баланд мебардорад. Ў ба меъёри ҳиссиёту таҷрибаи исмоилиён меъёри илоҳӣ, ба тарозуи ҷисмонӣ тарозуи рӯҳонӣ, ба имом пайғамбарро муқобил мегузорад. Ғазолӣ ба исмоилий мегӯяд: «Акнун ман аз ту хосияти маккориро мебинам. Аммо ҳоҳиши ман он аст, ки туро ислоҳ кунам ва ҳақиқати мазҳаби туро дар таълими ту ба ту самимона фаҳмонам. Ман ба ту панҷ меъёро мекушоям, ки дар Қуръон ато шудаанд, то ки ту онро аз ҳар

имоме афзалтар дониву сарҳади нобиноиро гузарӣ, то ки имоми содик ва роҳнамои ту Қуръон ва усули ту мушоҳида ва биниш бошанд. Ман туро ёд диҳам,— давом додааст Фазолӣ,— ки аввалин, меъёр ба он монанд аст, ки ту гуфтӣ, аммо аз рӯи маъно, на аз рӯи сурат. Он меъёри рӯҳонӣ аст ва ба меъёри ҷисмонӣ баробар нест. Зиёда аз ин, ҷаро вай бояд монанди он бошад, вакте ки меъёрои ҷисмонӣ худ муҳталифанд? Карас-тун меъёр аст, тарозуи даҳӣ ҳам меъёр. Аммо нуҷум — меъёри андозаву ҳаракати фалак, ҷадвал — меъёри ан-дозаи тӯли ҳатҳо ва шоқул — меъёри ҳамвориву қаҷӣ мебошанд. Ҳамаи инҳо, гарчанде дар сурат муҳтали-фанд, аз он ҷиҳат ягонаанд, ки ба воситай онҳо барзиё-дӣ аз норасоӣ фарқ карда мешавад. Ва арӯз меъёри шеър аст... Ин меъёр нисбат ба меъёрои моддӣ беш-тар рӯҳонист валие вай ҳам аз робита бо ҷисмҳо озод нест, азбаски меъёри овозҳо аст ва овоз аз ҷисм ҷудо-нашаванда аст. Бештарини меъёрои рӯҳонӣ — Таро-зуи рӯзи қиёмат аст, ҷунки дар вай корхову фикрҳои бандагон ва донишҳои онҳо баркашида мешаванд, ам-мо донишу эътиқод бо ҷисмҳо алоқаманд нестанд ва барои ҳамин меъёри онҳо соғ рӯҳонист» (23, с. 318—319).

Инак, аз нуқтаи назари Фазолӣ дониш бо ҷисмҳо алоқа надорад ва барои ҳамин, бар ҳилоғи исмоилиён, вай ба ҳиссиёт бовар надорад. Дониш дар бораи олами ҷисмонӣ дониш нест. Фазолӣ мантиқи ашъёро рад кар-да, субъективиро ба асос мегирад. Исмоилиён бошанд, чӣ тавре ки баъдтар ҳоҳем дид, мантиқи ашъёро ба асос мегиранд, ки вай ба воситай ҳавосу ақл маърифат карда мешавад. Ҷаҳз барои ҳамин Фазолӣ талаб меку-над, ки исмоилиён ба Қуръон баргашта, меъёрои рӯ-ҳонии ҳолис диниро писанданд. Фазолӣ, албатта, бай-ни меъёрои ҷисмониву рӯҳонӣ фарқият мегузаронад, аммо ба меъёрои рӯҳонӣ афзалият медиҳад. Ба зам-ми он, чӣ дар қитоби «Ал-мунқиз мин аз-зулол» ва чӣ дар рисолаи «Ал-қустас-ул-мустаким» Фазолӣ ҳавосу ақлро писанд накарда, талаб мекунад, ки ба онҳо эъти-бор надиҳанд ва ҳудаш ҳам эътибор намедиҳад. «На-хустин ҷизе, ки бароям зарур аст,— менависад ӯ,— маърифати табииати ҳақиқии ҷизҳо бошад ва барои ҳа-мин маро ногузир лозим ояд, то бикӯшам чӣ будани та-биати ҳақиқии худи маърифатро дарёбам. Ба назар чунин намояд, ки дониши эътиборнок — ин ҷунин до-

нишест, ки он вақт чисми маърифатшаванда худро тавре зоҳир кунад, ки барои шубҳа ҷое намонад ва худи маърифат бо имконияти ҳатогӣ ва ҳаёлот вобаста на-бошад... Сонӣ, маро равшан гашт: агар дониши ман ва дараҷаи эътиборнокии вай на он тавр аст, ки дар боло гуфта шуд, ба ҷунин дониши ман набояд бовар ку-нам — вай ноустувор асту ҳар дониши ноустувор дони-ши эътиборнок нест» (22, с. 213—214). Бо ин роҳ Ғазолӣ ба инкори эътиборнокии чӣ маърифати ҳиссӣ ва чӣ ақлӣ расид. Ягона дониши эътиборнок барои ӯ дониши дин, ҷунин донишест, ки вай мутлақо бо ҷизҳои чисмо-ний алоқа надорад. Дар қитобаш «Ал-қустас-ул-муста-қим» Ғазолӣ навишидааст: «Ҳамчунон дар Куръон низ меъёри дониш рӯҳонист, аммо муайян кардани он дар олами ҳиссӣ бо пардае алокаманд аст ва барои ҳамин парда бо ҷисмҳо ҳамхудуд аст, гарчанде худ ҷисм нест. Ҳамаи дигар ҷизҳоро дар ин олам факат лафзӣ муайян кардан мумкин аст, яъне бо овозҳо, аммо овозҳо ҷис-монианд ва ё ҳаттӣ, яъне бо аломатҳо, ки дар рӯи ко-ғаз нақш шудаанд ва инҳо ҷисманд. Ин ҳукм дар бо-раи пардаи он аст, ки ҷиз дар ин парда ба назари монерасад. Он чӣ худ ба худ (ба меъёр) даҳл дорад, хо-лис рӯҳонӣ буда, бо ҷисмҳо алоқа надорад, зеро бо ӯ дониши Оллоҳ, ки берун аз олами ҳис меистад, барка-шида мешавад: натанҳо ба худи ҷисмҳо, балки ба ҳа-май иқлимҳову заминҳо мувоғиқ меояд. Аммо дар ай-ни ҳол вай меҳвар ва ду палла дорад, паллаҳо бо меҳ-вар пайваста шудаанд ва меҳвар барои ҳар ду палла умумист, зеро ҳар яке бо он пайваста аст. Он чӣ ба меъёри зотӣ тааллуқ дорад тарозуи даҳиро ба хотир меовоарад, ҷунки вай як палла дорад, аммо дар тара-фи дигар ба вай санги мутахаррик мувоғиқ аст, ки фарқият ва баҳоро нишон медиҳад». Ба ин ақидаҳои Ғазолӣ исмоилии таълими бепарвоёна ҷавоб медиҳад: «Ин қадар мағал, аммо маъно кани? Ман ғиҷирросро мешунавам, аммо санги осиёро намебинам» (23, с. 319).

Моҳияти меъёрҳои кор кардаашро баён намуда, Ғазолӣ ба исмоили ваҳдати худо, қудрати ӯ ва ғайраҳоро исбот карда даъво мекунад, ки ин меъёрҳо «аз муҳоки-маҳои таҷрибавӣ ва ҳиссӣ возеҳтаранд» (23, с. 321). Дар айни замон Ғазолӣ ба нишон додани роли мағ-хумҳои абстрактӣ, мӯҷаррадкуни онҳо аз фард ва исти-фодаи минбаъдаи мустакили онҳо барои исботи эътибор-нокии дониш мегузарад. Моҳиятан вай ба далелҳои

исмоилии таълимӣ боз мегардад, vale ба мубоҳиса фақат воситаҳои мантиқ ва исботи мантиқиро дохил ме-кунад: «Қасе, ки дар тарозу тиллоро бар мекашад, ў метавонад нукраву ҳар санги қиматбаҳоро баркашад, чунки тарозу миқдори онро на барои он муайян кард, ки вай тилло аст, балки барои он, ки миқдор аст. Ҳамчунин исботи мазкур ба мо ҳамин донишро на чун худи дониш кушод, балки дар алоқамандӣ бо он, ки вай яке аз моҳиятҳо ва яке аз маъноҳо аст. Мо фикр ме-кунем, ки рӯҳи чизеро мебарорем, ки аз он хулоса ҳо-сил гардидааст ва онро аз ин мисоли ҷузъӣ барои он озод мекунем, ки минбаъд дар мавриди зарур аз вай истифода барем». Ҷӣ тавре, ки диде мешавад, идеалисти моҳиятшинос дарҳам-барҳамӣ карда, аз усули қи-ёс истифода мебарад, гарчанде пеш онро рад мекард. Ба мантиқ муроҷиат карда, ў чунин мисол меоварад: «Агар ба ту мисол оваранд, ки ҳар як ҳайвон эҳсос ме-кунаду баъд гӯянд, ки кирм ҳайвон аст, ту шубҳа наку-ни, ки вай эҳсос мекунад» (23, с. 312—326).

Тамоми қӯшиши Ғазолӣ ба он равона шудааст, ки бартарии дониши илоҳиро, ки гӯё пайғамбар Муҳам-мад дар Қуръон ниҳодааст нишон диҳад ва ба он даъ-ват мекунад, ки мӯъминон ба ҳақ будани он шубҳа на-кунанд.

Эҳтимол, Ғазолӣ бо таълимоти исмоилий дар бораи маъни ботинии Қуръон ва тафсири он бо усули рам-зии таъвил хуб шинос буда, фалсафаву таълимоти он-ҳоро дар бораи нубувват нағз медонистааст. Ў аз он чиз норозӣ буд, ки исмоилиён олами зоҳирро эътироф карда, дар маърифати худ ақидаи мазкурро ба асос ме-гирифтанд, ки ин рафтори онҳо ба таври катъӣ бо фал-сафай ин мутафаккири муташарреъ, мухолиф буд. Дар баҳси Ғазолӣ бо исмоилиён ва дар ҷавоби онҳо ба вай мубориза дар байни ҷаҳолатпарастии мухакқикиони илоҳиёти шаръӣ ва озодандешии оммаи ҳалқ, ки на-зариётчиёни исмоилия манфиати онро ифода мекар-данд, зоҳир мегардид. Дар ҳалли бисъёр масъалаҳо ис-моилиён ба даҳрия майл доштанд ва маҳсусан ин дар таълимоти онҳо дар бораи маърифат ва сарчашмаи вай ифода ёфтааст. Барои ҳамин Ғазолӣ онҳоро ба ин чиз-ҳо айбдор карда, майли исмоилиёнро ба даҳрия Ғазо-лӣ заифии тафаккуру рағbat ба ҳаёлот меномад. Дар баҳси худ бо исмоилии таълимӣ ў даъво мекунад: «Ман аз заифии ақли ту ва рағбатат ба ҳаёлот ҳабар дорам.

Ман дидам, ки ту ба зохир бовар дорӣ. Ту ба мушоҳидай зохир, ки пардаи чиз асту на моҳияти он, банд будӣ. Барои ҳамин ту дар бораи қалимаҳо на аз рӯи маъно, балки аз рӯи садо мулоҳиза мекунӣ ё аз рӯи фикрат дар бораи нотиқ...

Вақте ман дидам, ки ту ва рафиқонат аз аҳли таълим ақли зониф доред ва шуморо зоҳири ҷизҳо фиреб медиҳанд, ман туро гузашт карда, аз кӯзани об дорӯ нӯшонидам, то шифо туро расонам ва бо ту чун дуҳтур бо бемор меҳрубон будам. Аммо агар мегуфтамат, ки ин дорӯ аст ва онро ба ту аз ҷоми дорӯ медодам, ту онро қабул накарда, ба дору нафрарат меомад ва агар қабул ҳам мекардӣ, бо қултҳои майдон-майдон нӯшида базӯр фурӯ мебурдӣ. Барои иваз кардани ин номҳо ва иншои номҳои нав узр меҳоҳам» (23, с. 335). Бояд дар назар дошт, ки ҳамчун мутакаллим Ғазолӣ ақлро бо дин айният медод. Барои ин, вақте ки ӯ дар бораи зонифии ақли исмоилиён сухан мегӯяд, ӯ сустии эътиқоди онҳоро ба аҳкоми ислом дар назар дорад. Ҳамин сустии эътиқодро ӯ қасалӣ номид, исломро дорӯи он медонад ва ҳаракат мекунад, ки ба воситай он қасалии исмоилиён — озодандешии онҳоро табобат кунад. Вале дар мавриди як нукта Ғазолӣ ба хато роҳ дод. Исмоилиён ҳаргиз аз пай зоҳири қалимаҳо намешуданд. Баръакс, онҳо системаи томи таъвили қалимаҳои Қуръонро кор кардаанд, ки аз барои ин низ онҳоро дигар бидъатшинюсони асримиёнагӣ сарзаниш намудаанд. Аммо дар ин баҳс ду лаҳзаи мухим ҷой доранд. Аввалан он, ки исмоилиён дар соҳаи маърифат аз пай зоҳир мешаванд, он до нишро ҳакиқӣ мефаҳманд, ки аз олами берунӣ ба воситай ҳавос ҳосил шудааст. Лаҳзаи сонӣ аз он иборат аст, ки Ғазолӣ ба онҳо ҷизеро нисбат медиҳад, ки онҳо онро дар амал инкор мекарданд. Ин зоҳири Қуръон аст. Сирри дониш ё дониши ҳакиқӣ аз нуктаи назари ин худошинос дар дигар ҷиз аст. Ӯ навиштааст: «Чун туро боби мувозина дар байни ҳисшавандаву мулоҳизашаванда күшода гардад, бидон, ки туро боби бузурги мувозина дар байни олами шаҳодату ламспазир ва олами ғайбу дунъёни басират күшода шуд ва таҳти он сирри бузургесту касе, ки онро надонад, аз имконияти ба даст овардани нури Қуръон ва омӯҳтани он маҳрум аст ва фақат пӯҷоқи донишро мегирад. Ва чӣ тавре ки дар Қуръон меъёри ҳамаи донишҳо ҳаст, мисли ин

дар он калиди ҳамаи донишҳо вучуд дорад» (23, с. 337).

Чолиби кайд аст, ки исмоилиён низ дар бораи аҳли суннат ва дигар мусулмононе, ки аз паи зоҳирӣ Куръон шудаанд, ҳамин тавр мегӯянд. Роли маърифати маънои ботини Куръонро таъкид карда, исмоилиён таълим мебоданд, ки дар вакти гузаринҷаз аз зоҳир ба ботин қувваи эътиқод даҳ маротиба зиёд мешаваду одам ба маърифати ҳакиқати илоҳӣ мерасад. Барои чунин дарки ҳакиқат худо ба кас гуноҳҳои дар зинаи зоҳир содир кардаашро мебаҳшад ва ўсаодати ҷовидон мейбад. (ниг. 57, с. 132—133). Аз ин ҷо огоҳии қатъие мебарояд, ки исмоилиён ба мусулмонон муроҷиат мекардаанду онҳоро ба донистани ботини Куръон дашват менамудаанд (ниг. 152, с. 474). Бидъатшинос Бағдодӣ дар бораи иҷаҳи исмоилиён мегӯяд: «Қасе, ки ботинро донад фаришта аст ва он қасе, ки фақат зоҳирро пазирад,— бемон ва муртад аст» (18, с. 310).

Ҷӣ навъе ки аз баҳси Фазолӣ ва исмоилиён диде мешавад, ҳам исмоилиён ва ҳам ҳарифони онҳо дар бораи зоҳиру ботини Куръон гап мезананд, аммо ҳар яке аз онҳо масъаларо мувофиқи максади худ мефаҳманд: муташарреъон барои мустаҳкам намудани дини ислом далел мечӯянд, исмоилиён бошанд, баръакс, аз Куръон акоиди зиддинисломӣ мебароранд. Ҳулоса карда гӯем, исмоилиён на он ботинро меписанданд, ки дар бораи вай Фазолӣ сухан меронад. Ба маънои муайян гуфтан мумкин аст, ки исмоилиён на аз Куръон ба сӯи воқеяти беруниӣ, олами моддӣ равонаанд, балки аз мавқеи олами воқеӣ, аз назари олами табии ба Куръон ва аҳкоми он баҳо медиҳанд. Ба маънои дигар, исмоилиён мазмuni Куръонро аз рӯи дониши ҳакиқие, ки ба ёсими ҳавосу ақл ба даст оварда шудааст, медианд. Барои ҳамин худи олам меъёри донишу ақл аст, на он меъёре, ки Фазолӣ онро кор карда баровардааст. Ва он инчунин дар таълимoti исмоилиён дар бораи зоҳиру ботин ва таъвил — тафсири ботинии исмоилиён акс ёфтааст. Фазолӣ моҳияти таълимoti исмоилия, муносибати онҳоро ба Куръону аҳкоми он, ба нуфузи пайғамбар ва тасаввуроти мусулмонон дар бораи худо хуб медонист. Ба фикри мо Фазолӣ ба муқобили исмоилиён ҳамчун ҷараёни фалсафӣ мубориза бурдааст. Аз рӯи таҳмини баъзе олимон асари Фазолӣ «Таҳофут-ул-фалосифа» бештар зидди ботиния (исмоилия) навишта шудааст.

дааст — на зидди фалсафа (ниг. 23, с. 340). Дар воқеъ бисъёр лаҳзахои ҷаҳонбии и smoилиён таълимоти мутафаккирони машшоъ, аз ҷумла таълимоти Форобӣ ва Ибни Синоро ба хотир меоваранд.

Масалан, З. А. Қулизода чунин мешуморад, ки «таҳлили мукоисавии фикрҳои асосии фалсафаи Ибни Сино бо ақадаҳои мушобехи таълимоти и smoилия шаҳодати фаҳмиши умумии масъалаҳои олам ва худо, худшинойи ва худтакмилдӣ, нафси фардӣ ва ҷисм, имом, хайру шарр, саодат ва ғайраҳо мебошад» (216, с. 150). Аз ин пеш С. Б. Морочник ва Б. А. Розенфельд яке аз назариётчиёни машҳури и smoилия Носири Ҳусравро пайрави фалсафаи машшоъ ва ҳатто «шогирди Ибни Сино» (168, с. 29) медонистанд. Шояд аз он сабаб Ғазолӣ дар баробари танқиди машшоъ ба и smoилия ва танқиди таълимоти фалсафиву таълими онҳо диққати қалон додааст.

Аз суханҳои овардашуда маълум гардид, ки таъвили и smoилия дар ташаккульёбии таълимоти фалсафии онҳо роли қалон бозида, ба инкишофи минбаъдан озодандешӣ дар мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Миёна таъсири муайян гузоштааст. Ин таъсир маҳсусан дар тасаввuf намоён аст, ки дар он рамз нақши муҳим мебозад.

И smoилиён таъвилашонро ба таври конкретӣ ба шариат ва дигар аҳқоми ислом паҳн карда, ба фикри мо, аз дигар равияҳои ба ислом зид пеш гузошта, ба илҳод наздик шуданд ва асосҳои дини исломро танқид карда бъазе далелҳоеро пешниҳод кардаанд, ки онҳо ба муқобили ҳама гуна дин равона шудаанд. Дар ин роҳ мағҳумҳон асосӣ — шариату ҳақиқат дар таносуб гирифта шудаанд ва дар айни ҳол аҳамияти маърифати ҳақиқат маҳсус қайд мешавад.

ШАРИАТ ВА ҲАҚИҚАТ. МАВЌЕИ ЭЪТИҚОДИ ДИНИ ДАР ФАЛСАФАИ И СМОИЛИЯ

Дарки ба худ хоси тавҳид ва тасаввуроти аз он хосил гардида — дар бораи ҳолиқи олам ҷун зоти мутлақо номуайяну ғайри ифодашаванд, вале воқеан вучуд дошта, маълумоти китобати илоҳӣ ва ваҳӣ илоҳӣ ба табиати моддиву ақли инсон тақсими китобати муқаддас ба зоҳиру ботин ва зарурияти таъвили таълим —

ба исмоилия имконият дод, ки ба шариат ва аҳкоми дини ислом бештар шаккокона ва беларвоёна муносибат кунанд. Дар чунин роҳ ба сўи илҳод усули исмоилии таъвили ботинӣ, ки ба дараҷаи ифрат расонида шуда буд, роли муҳим бозид. Ин хусусияти исмоилияро ҳанӯз бидъатшиносони асримиёнагии мусулмон қайд кардаанд, аммо онро муҳаққиқони таърих, филология ва фалсафаи Шарки исломӣ дуруст ба эътибор нагирифтаанд ва ё ба он дикқат надодаанд.

Маълум аст, ки муҳокима ва инкори аҳкоми шариат дар давраи ҳукмронии томи ислом машғулияти ҳатарноке буд. Шариат иродай синфҳои ҳукмронро аз номи Оллоҳ ба дараҷаи қонун бардошт ва аз ин рӯ дарҳостҳои он шарти баҳснапазири ҳаёти ҷамъияти ва шахсии ҳар як мусулмон ҳисоб меёфтанд. Ҳатто мутафаккирони пешқадаму озодандеши он давра эътирофу риояи қонунҳои шариатро шарти ҳатмии нёкукорӣ ва итоат медонистанд. Масалан, Ибни Рушд, ки дар вакътҳои гуногун вазифаи қозии қалонро ичро кардааст, дар ин хусус чунин навиштааст: «Ҳукамои фалосифа муҳокима ва ё мубоҳисаи асосҳои шариатро ноҷоиз мешуморанд ва ононе, ки машғули ин коранд, аз назари онҳо саъовори ҷазои саҳт мебошанд. Зеро, агар ҳар як саъъат дорои аҳкоми ҳуд бошад ва ҳар касе, ки ба он саъъат машғул аст онҳоро эътироф кунад, пас ин барои чунин саъъати амалий монанди шариат бештар зарур аст. Зеро, мувофиқи таълимоти файласуфон, ҳар шахсе мувофиқи ҷодаи аз тарафи шариат муайяншуудаи нёкукорӣ на факат ҳамчун инсон, балки ҳамчун одаме, ки дорои илм аст, бояд амал кунад; барои ҳамин ҳам ҳар кас бояд ҳатман аҳкоми шариатро эътироф кунаду аз шахсе, ки онро муқаррар мекунад, ибрат гирад. Инкор ё мубоҳисаи ин аҳком — инкори мавҷудияти օдамизод аст ва бинобар ин қатли бидъаткоронро зарур донистаанд. Бояд гуфт, ки ин аҳком илоҳӣ буда, аз ақл болоянд ва бинобар ин онҳоро эътироф бояд кард, гарчанде сабабҳои он номаълуманд» (27, 513). Чунинанд талаботи қозии қалон, ки дар соҳаи фалсафа ба даврони баъдина таъсири ниҳоят қалоне дошт. Шоёни дикқат аст, ки Ибни Рушд дар бораи мунюсиват ба аҳкоми шариат сухан ронда қайд мекунад, ки ба гайр аз бидъаткорон, касе аз файласуфони аз ўпешгузашта рӯи ин масъаларо мубоҳиса накардааст (27, с. 512—513). Ҳатто машҳоиёне, ки дар соҳаи фалсафа аз пай

Арасту шудаанду бисьёре аз таълимоти онҳо бо ислом зид буданд, чуръат накарданд, ки ба муқобили шариат бархезанд. Пеш аз ҳама ин гуна муносибатро мавқеи синфии файласуфон муайян мекунад. Баҳси назариявӣ дар атрофи масъалаҳои фалсафӣ ва таълимоти эътирознозиши дини ислом манфиати синфҳои хукмронро факат дар ниҳояти кор даҳл мекард. Тасодуфӣ нест, ки ҳатто чунин масъалаи барои дин нозуқ — масъалаи азалияти олам дар байни табақаҳои болон ҷамъияти мусулмонӣ будуни зиёне барои ислом муҳокима карда мешуд. Аммо шариат ба манфиатҳои синфҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ хукмрон бевосита муносибат дошт ва барои мудофиааш тамоми воситаҳои имкон-пазир, аз ҷумла муассисаҳои маҷбуриятро истифода мекард. Барои ҳамин ҳам ба таври кушод мубоҳиса кардан дар атрофи шариат ва аҳқоми он ба ҳудкушӣ баробар буд. Дар чунин шароит баромади исмоилия бо тағсирӣ шариат аз мавқеи ботиния маънои ба муқобили ҳокимиюти синфҳои хукмрони ҷамъият баромаданро дошт.

Исмоилиён аҳқоми шариатро дар шакли истилоҳоти тасаввуф, пеш аз ҳама шариат, тариқат ва ҳақиқат, муҳокима мекарданд. Барои тасаввуф ва назариётчиёни он, чӣ навъе ки Е. Э. Бертельс нишон додааст, ин истилоҳот назарияҳои равоншиносиву маърифати ирфонӣ ва ҳудтакмилдиҳии шахсӣ ва роҳи мураккаби дарки ҳақиқат ё ҳудоро ифода менамуд. Ин истилоҳот инчунин нормаҳои ахлоқии тасаввуфро ифода намуда, барои ҳамаи онҳое, ки ба роҳи сӯфиён даромада буданд, ҳатми шумурда мешуданд. Дар бораи аҳамияти ин истилоҳот барои равоншиносии тасаввуф Е. Э. Бертельс чунин навишта буд:

«Қарib дар тамоми тӯли таърихи тасаввуф тақсимшавии роҳи ҳудтакмилдиҳии ирфониро ба се зинаи асосӣ мушоҳида кардан мумкин аст: шариат, тариқат ва ҳақиқат. Зинаи нахустин — шариат, яъне айнан ба амал баровардани қонуни ваҳӣ, албатта, ҳануз дар маънои тангаш ба тасаввуф тааллук надорад. Он барои ҳар як мӯъмини мусулмон шарт аст. Ваъле бо вуҷуди он, ин зина барои сӯфӣ низ зарур мебошад, зоро онро нагузашта ба роҳи минбаъда баромадан мумкин нест. Фақат замоне, ки одам ба камол расид ва аҳқоми асосии исломро пазируфт, дар пеши назари ў тариқат — айнан «роҳ, ҷода» кушода ҳоҳад шуд. Ин истилоҳ ҳа-

нұз дар аспи IX пайдо шуда буд ва дар' ибтидо усул-хон гуногуни ахлоқиву равоншиносие ифода менамуд, ки ба воситай онҳо шахси қасди худтакмилдихй дошта метавонист бо роҳи қутоҳтарин ба сўи мақсад равон гардад. Ин як навъ роҳнамоест барои рӯҳе, ки дар ҷустуҷӯи худост. Истилоҳи тариқат метавонад бо мағҳуми ба он баробарқимат сулук («сафар») иваз шавад ва он вакт мусофири дар ин роҳ номи солик (дарвеш) мегирад» (96, с. 36).

Аз ҷиҳати маърифатӣ — ин салоса — шариат, тариқат, ҳақиқат — ба се зинаи гуногуни маърифат... муовифиқанд. Назариётчиёни тасаввуф ин се зинаро бо муқоисаҳои ациб, ки дар асарҳои муаллифони хеле зиёд тақрор мешаванд, тасвир мекунанд. Ин зинаҳо чунинанд: 1) илм-ул-яқин (дониши устувор); ин дониш бо чунин киёс фаҳмонда мешавад: ба ман ҷаидин маротиба фаҳмонданд, илмӣ исбот карданд, ки оташ месӯzonад ва ман ба ин боварии қатъӣ дорам, гарчанде дар амал насанҷидаам; ин дониши муқаррарии мантиқиест хоси ҳамаи ононе, ки дар зинаи шариатанд; 2) айн-ул-яқин («бовари қатъӣ») — ман ба ҷашми худ дидам, ки оташ месӯzonад, рафти сӯзишро дидам; чунин дониши амалӣ бешубҳа аз донише, ки ба воситай таълим гирифта шудааст, болотар ва бовариноктар аст ва онро солик дар вакти гузаштани тариқа ба даст меорад; 3) ҳаққ-ул-яқин («бовари ҳақиқӣ») — ман худ дар оташ сӯҳтам ва бо ҳамин хосияти сӯзондани оташро донистам. Ба ҳамин тариқ, ин ихлот — маҳлут шудан бо муоинашаванда аст, ки ба фано гаштани наззор оварда мерасонад. Чунин аст шакли маърифате, ки ба зинаи ҳақиқат ҳосаст. Азбаски дониши ин роҳ тавассuti завқ ба даст меояд, пас фаҳмост, ки ақидаи касе, ки ин зинаро ноил шудааст, аксаран шакли рамз доғанду муғолата мешаванд (96, с. 38—39).

Дар байни тасаввуф ва исмоилия дар ин масъала ба ғайр аз шабоҳати зоҳирӣ, умумияте вучуд надорад. Дар соҳаи назария тасаввуф ба шариати ислом даҳл накард ва факат дар амалияи сӯфиён беэътиноиро нисбат ба қонуни шариат, расму оини мусулмонӣ мушоҳида кардан мумкин буд. Баръакси ин, исмоилия чӣ дар соҳаи назария ва чӣ дар соҳаи амалия тамоюли инкори шариат ва бо ҳақиқат иваз кардани онро дошт. Вале ин на он ҳақиқатест, ки назариётчиёни тасаввуф онро таълим медоданд.

Ба ин се истилоҳи тасаввуф боз маърифатро зам кардан даркор аст, ки дар адабиёт онро бо қалимаи «ilm» тарчима мекунанд. Ҳамаи ин истилоҳот ба таври васеъ дар исмоилия низ истифода шудаанд. Аммо агар маънову моҳияти сӯфиёнаи онҳо пурра ва амиқ омӯхта шуда бошад, пас фахмиши исмоилии онҳо он қадар мағҳум нест, гарчанде чунин кӯшиш дар адабиёт ҷой дорад. Шарқшинюси машхур А. А. Семенов дар муқаддимааш ба қитоби Фидой Ҳурисонӣ «Китобу ҳидоят-ул-муъминини-т-толибин» («Таърихи исмоилия») аз нуктаи назари исмоилиёни «донандаи мазҳаби хеш» чунин фахмиши ин истилоҳотро овардааст: «Дар исмоилия ҷаҳор зинаи ҳудтакмилдихӣ вучуд доранд: шариат, тарикат, ҳақиқат ва маърифат. Шариат, мачозан гӯем, ҳисори дин буда, аз он берун моҳият пинҳон аст; тарикат дараҳти дин бо шоҳу баргаш, ки берун аз он ҳисор месабзад; ҳақиқат ифодай намуди меваҳои ин дараҳт, сурату ранги онҳо; ва маърифат мазмуни ботинии ин мева буда, ба воситаи таъми он эҳсос гардауду доништа шавад. Ба ҳамин тарик, на ҳақиқат, чун дар тасаввуф, балки маърифат зинаи охирини такмилдихии исмоилий мебошад» (68, с. 20).

Бояд қайд кард, ки ду истилоҳ — тарикат ва маърифат дар рисолаҳои исмоилиён хеле кам дучор мешаванд ва эҳтимол факат дар исмоилияи байдана ва муосир ба сабаби бо тасаввуф маҳлут шудани он дар натиҷаи шикаст ҳӯрдани исмоилиён дар оҳири асри XIII ва аввали асри XIV васеъ интишор ёфтаанд. Қитоби номбурдаи Фидой, ки дар соли 1910 навишта шудааст, шаҳодати ин аст. Чи навъе, ки А. А. Семенов дар муқаддимааш менависад, «баъзе назариётчиёни мазҳаб ҷаҳор зинаи ҳудтакмилдихии тасаввуфро бо ҳамон тартиб дар исмоилия низ овардаанд» (68, с. 22).

Мо чунин мақсад надорем ва кӯшиш мекунем ба таври қаноатбахш доир ба моҳияти асосан ду истилоҳ — шариат ва ҳақиқати исмоилия таваққуф намоем. Чунин мақсади муайян аз он ҷиҳат зарур аст, ки муаллифони исмоилий ва зиддиисмоилии асримиёнагӣ маҳз ба ин ду истилоҳ аҳамияти ҷиддӣ додаанд. Ва дар он ҷое, ки зарур донем, фахмиши сӯфиёнаи онҳоро низ хоҳем овард.

Масъалаи шариату ҳақиқат масъалаи хеле мураккабу душвори таъриху фалсафаи исмоилия аст. Агар дар тасаввуф фахмиши роли шариат, ҳақиқат ва дигар

тарики шинохти худо, ҳамчун мақсади асосии илми ваҳдонии сўфиён нисбатан осон бошад, дар исмоилия бо таълимоти комилан шинохтанашавандагии худо, маълум намудани маънои аслии ин истилоҳот он қадар осон нест. Дар тадқиқоти мавҷуда ин масъала ба дараҷае норавшан нишон дода шудааст, ки ягон нуқтаи назарро интихоб кардан душвор аст. Ин душворӣ ва норавшанӣ аз муносибат ба исмоилия ҳамчун мазҳаби динӣ оғоз меёбад. Аксарияти мухаккикон бар акидаанд, ки исмоилия мазҳаби динист ва аз ин рӯ ҳамаи истилоҳот ва мағҳумҳое, ки дар онҳо таълимоти ин мазҳаб акс ёфтаанд, бояд мазмуни динӣ дошта бошанд. Аммо онҳо фаромӯш мекунаанд, ки назариётчиёни исмоилия ҳама вакт таъқид мекарданд, ки «дини хаққ» бояд бо илми ашъё пайваста бошад ва ин «вазифаи фалсафа аст» (52, с. 13). Аз ҳусуси он, ки исмоилиён таълимоти «мазҳабашонро» дар асоси фалсафаи Афлотун, Арасту, навафлотуния ва «Ареопагитик» (асосан илоҳиётшиносон истифода кардаанд) ба вучуд овардаанд, қариб ҳамаи олимони советиу хориҷӣ навиштаанд. Вале дар вакти таҳлили ин таълимот бештар ба ҷиҳатҳои динии масъалаҳое, ки онҳоро назариётчиёни исмоилия кор кардаанд, дикқат дода, мазмуни фалсафии онҳоро намебинанд. Чунин усули тадқиқ дар таҳлили истилоҳоти «шариат» ва «ҳақиқат» ва муносибати онҳо ба «илм» низ зоҳир гардидааст. Барои он ки моҳияти ҷаҳонбинии исмоилия дуруст дарк карда шавад, мо бояд аввал мантиқи мулоҳизаҳои исмоилиён (доир ба маърифати мағҳуми «холик» ба воситаи мағҳуми «маҳлук» ва илми инсонӣ)-ро аз назар гузаронему факат сонӣ ба таърифи шариат, ҳақиқат ва имомат гузарем. Масалан, агар мо надонем, ки исмоилия оғаринишро чӣ навъ тасаввур кардаанд, хеч вакт маънои истилоҳи «илм»-ро дар фалсафаи онҳо фахмида наметавонем. Аз ин ҷиҳат беҳтарин тадқиқот оид ба исмоилия асари А. Е. Бертельс «Носири Ҳусрав ва исмоилия» мебошад, ки дар он муаллиф аз рӯи асарҳои Носири Ҳусрав кӯшидааст калиди моҳияти исмоилияро чун мазҳаби динӣ ёфта гирад. Вале факат чун мазҳаби динӣ на зиёда аз ин. Ин, ба фикри мо, камбудии асосии асар аст.

Албатта, исмоилияро аз дин чудо набояд кард, вале дар айни ҳол дар он набояд факат динро дид. Охир худи А. Е. Бертельс аз Носири Ҳусрав ҷунин иқтибос

мекунад: «Ва касе намонд дар он замин (Хурросон — тавз. муаллиф), ки тавонад илми дини ҳакро, ки он натончи рӯҳи қудс аст, бо илми оғариниш бипайвандад, ки он феъли фалсафа аст...» (93, с. 205).

Исмоилиён, аз ҷумла Ҳамидуддини Қирмонӣ ва Носири Ҳусрав, фалсафаро ҷун илми оғариниш таъриф дода, таъкид мекунанд, ки илми оғариниш феъли дин ва ё илми қалом нест. Махлук, аз назари онҳо, ба ақл шинохта мешавад ва он вахӣ ҳолик дар инсон аст. Акнун мо медонем, ки дар исмоилия роҳи худошиносӣ ба ҷуз донистани «қитобати» ӯ — олами чизҳои моддиву рӯҳонӣ роҳи дигаре нест. Пас, ҳуди илму донишро исмоилия ҷӣ навъ мефаҳманд? Ба ин савол мо дар қисмати дигари ин қитоб ҷавоб ҳоҳем дод. Аммо барои аниқ наਮудани мазмуни истилоҳҳои «шариат» ва «ҳаққиат» зарур аст, ки баъзе нуктаҳоро дар ин ҷо низ хотиррасон қунем. Ҳусусан, он ҷизро, ки бе муайян намудани мағҳуми «илм» ҷизро дар ин соҳаи исмоилия фахмидан мумкин нест.

Дар қисмати «Ҷанбаҳои муҳталифи андешаи зарурияти «илм» дар асарҳои Носири Ҳусрав» А. Е. Бертельс ҷунин ҳулоса мекунад: «Агар ба назар гирем, ки ҳуди «илм» аз назари Носири Ҳусрав ба «дини ҳаққ» баробар шуданаш мумкин бошад, пас таассуби тозаи динӣ, ки ба воситаи он ӯ ҳуқуқи маърифатро дифоъ мекунад, маълум мегардад» (93, с. 226). Аммо тааҷҷуввар аст, ки ақидаашро дар боран баробарии истилоҳҳои «дини ҳаққ» ва «илм» пайваста тақрор намуда, муаллиф дар ҳеч ҷо таърифи моҳияти «дини ҳаққ»-ро аз назари исмоилиён ва ё ҳуди Носири Ҳусрав наовардааст. Бинобар ин ҳар ҷизро, ки мутафаккир оид ба илму маърифат гуфтааст, А. Е. Бертельс онро ба «дини ҳаққ» тааллуқ медонад. Дар натиҷаи ин оддитарин дарҳост — дарҳости донистани олами моддӣ ва гирифтани фондаи амалий аз он «таассуби тозаи динӣ» эълон карда мешавад.

Дар оғози боби V, боби асосии асараи А. Е. Бертельс менависад: «Вазифаи худро Носири Ҳусрав дар ҷамъоварӣ, баён ва дифоъи таълимоти файласуфони исмоилия (аҳли ботин, аҳли таъвил, аҳли таъйид) мебинад.

Дар рисолаҳои қалонтаринаш ӯ бо мутафаккирони давраҳои муҳталиф ва равияҳои гуногун баҳс мекунад ва ақоиди назариётчиёни исмоилияро баён месозад» (93,

с. 200). «Интишори «илм»-и исмоилияро ў... вазифа ва мақсади ҳаёти худ медонист» (93, с. 193). Мутаассифона, дар ин асар ҳатто таҳлили оддии масоили мазкур вуҷуд надорад ва осори Носири Хусрав берун аз доираи ҷаҳонбинии исмоилия таҳқиқ шудааст. Ҳувайдост, ки муаллиф ҳатто қӯшише надорад ҳонандаро бо масъалаи мавқеи илм дар ҷаҳонбинии исмоилия ва таносуби он' ба ақоиди динӣ шинос карда, ақаллан барои худ чӣ будани «дини ҳаққ» ва «илм»-и исмоилиёнро аниқ қунад. Барои ҳамин таҳлили ақидаҳои фалсафаи Носири Хусрав яктарафа ва на он қадар дуруст баромадааст. Гарчанд аз нуктаи назари методология А. Е. Бертельс дуруст қайд кардааст: «Дар замонҳои Носири Хусрав таҳқиқе дар илми илоҳиёт ва фалсафаи дар он давра аз вай ҷудонопазир бидуни риояи қавонини Қур'он ва бидуни назорати гурӯҳе аз худошиносон ғайри имкон буд. Гӯё Носири Хусрав низ пайрави ин тарикҳа бошад» (93, с. 201). Минбаъд А. Е. Бертельс эътироф мекунад, ки Носири Хусрав ба таъвили маҳсуси исмоилии Қур'он ва дигар усулҳои исмоилия пайравӣ мекунад. Пас, лозим буд, ки ақаллан ба таври қӯтоҳ моҳияти «дини ҳаққ»-и исмоилиён ва фарқияти байни имону илмро дар ин шакли ҷаҳонбинӣ нишон дихад. Инак, пеш аз Носири Хусрав файласуфони исмоилий «Ихвон-ус-сафо» оид ба таносуби имону илм ҷунин навиштаанд: «Азбаски бисъёр аз уламо фарқи илму имонро намедонанд, мо лозим донистем фахмонем, ки он дар чист. Аксари мутакаллимон имонро илм мефаҳманд. Онҳо гӯянд, ки имон илмest, ки ба воситаи таълими маълум — самъ гирифта мешавад, ҳол он ки маърифат аз рӯи қиёс илмest, ки ба воситаи ақл гирифта шудааст. Бинобар ин, мо меҳоҳем дарҳол фахмонем, ки дар воқеъ илм чист. Ҳукамо гӯянд, ки илм тасаввури нафс аст сифати ашъёи маърифатро дар моҳияти он. Агар ин илм аст, нафс ўро дар ҳақиқати напазирад ва аҳборот дар бораи он бо роҳи таълими самъ ояд. Ба навбати худ, ҷунин аҳборот илм нест, балки имон, иқрор ва тасдиқ аст. Ба ҳамин сабаб пайғамбарон' аввал умматро ба иқрор ноил карданҷу сипас ба тасдиқ даъват намуданд ва бо барори мақсад онҳо ҳалқро ба маорifi ҳақонқ-ул-ашъё таклиф намуданд. Исботи ҳақиқати фикри мо дар ҷунин ояти Қур'он аст: «Онҳо, ки ба фавқуттабия имон овардаанд...» Дар ин ҷо Ҳудо нагуфтааст: «фавқуттабиаро медонанд». Ҳудо

одамонро ба چустучүй илм водор мекунад ва мегүяд: «Андеша кунед, ахли фаҳм ё ахли ваҳӣ». Сипас Ҳудо аҳсан хонда гуфт: «Худо онҳоеро, ки имон оварданд ва онҳоеро, ки соҳибilmанд ба дараҷаҳои муҳталиф ағзалият медиҳад. Инчунин гуфт: «Онҳое ки эшонро илму имон додаанд. Ва ин басандад аст барон исботи фарқи байни илму имон» (иктибос аз 188, с. 114—115). «Ихвон-ус-сафо» мегүянд, ки худашон ҳам илм ва ҳам имон фаровон доранд (ҳамон чо, с. 115). Ба мустаҷиб мурочиат намуда «Ихвон-ус-сафо» мегүянд: «Бибоядат донистан, ки илму имон нисбати суханони ахборрасонат бароят зарур аст, ки ўдар илму маориф аз ту болотар бувад, зоро агар ба ахбори бароят гуфта бовар нақунӣ, аз улуми латиф ва маорифи муҳим бенасиб бошӣ. Ту мефаҳмӣ, ки пеш аз ҳама роҳи ягонаи имкон-пазири бовар ба ахборрасон — бовар ба сидқӣ ўст. Дар он сурат бо мурури замон ҳақиқат ба ту кушода хоҳад шуд. Пас, дар ибтидо исбот матараб. Беҳтараш саъӣ, кун, ки он чиро мешунавӣ дар ақлат тасаввур кунӣ ва сонӣ усулу исботро چустучӯ намо. Бо қабули қўрқўона қаюат макун, агар ҳангоми расидан ба илм факат нисфи роҳро тай кардай; ва исбот маҷӯй, агар дар ибтидиои роҳ бошӣ. Аз пай мо, эй дӯст, ба маҷлис биё, ки дар он чо ту ҳайрҳоҳон ва олимону дӯстони ба ту кўмак ра-сонандаро пайдо кунӣ; суханони онҳоро ба гӯш гир, сифатҳояшонро бубин, ба асрори онҳо соҳиб шав, бо зоти поки нафсат он чиро онҳо бо зоти поки нафсашон дарк кардаанд, дарк намо, ҷашми дилатро тез кун чи навъе ки онҳо ҷашмҳон дилашонро тез намудаанд, бо машъяли ақлат он чиро онҳо бо машъяли ақлашон идрок кардаанд, дарк намо» (икт. аз 188).

Ф. Роузентал баъди бодиққат омӯхтан ва муқоиса намудани ақидаи «Ихвон-ус-сафо» оид ба масъалаи таносуби имону илм бо дигар ақоид ба чунин хулоса меояд: «Аммо «Ихвон» ният надоранд, ки ба таври катъӣ илмро аз имон чудо созанд. Онҳо якумин будани имонро кайд мекунанд то андозае, ки ҳайнӯз сухан аз шиносоӣ бо илм меравад, vale максади асосии имон—тадриҷан ба воситай расму коидае, ки ақоид ва амалияни исмоилиёнро ба хотир меоварад, соҳиби илм шудан аст ва он илми ҳақиқатан ботиниест, ки «Ихвон-ус-сафо» тарафдори он буданд. Барои «Ихвон», чун барон аксарияти дигари мусулмонон, имон ба таври ҷудонопазир бо илм алоқаманд аст. Vale ин имон аз

имони мутакаллимон ба куллй фарқ дорад. Ин на «ислом» асту на маҷмӯти қавонини динӣ. Ин олоти оддии ҷӯяндаи илм аст, ки баъд аз истифодааш нолозим гардад, ва аз хусуси ў гумон бурдан мумкин аст, ки вай хеле кам ба ин ё он тарафҳои расмии ақоидӣ динӣ ва расму русум манфиатдор аст» (188, с. 116). Дар тавзехоташ ба ин нуктаи назар Ф. Роузентал кайд мекунад: «Ин мушоҳидаҳоро ба дараҷаи фикрии нисбатан пасти исмоилия татбиқ кардан мумкин нест, чунки дар он имонро... ҳамчун илми «ҳақоик-ул-ашъё» метавоно муйян кард (188, с. 116).

Ҳамин тавр, агар имон илми воқеият бошад, пас «дини ҳаққ»-и исмоилиён дарьёфти фалсафии моҳияти оламест, ки онро ҳамчун «китобати илоҳӣ» тасаввур мекарданд. Махӯз барои ҳамин ҳам исмоилиён якшавӣ имонро бо фалсафа, ки вазифаи он шинохти маҳлӯқ дониста мешуд, талаб мекарданд. Дар баҳси Фазолӣ бо исмоилиён дар асарааш «Ал-қустас-ул-мустаким» низ аз ин хусус сухан рафтааст ва мо онро пештар аз назар гузаронидем. Ва тасодуфӣ нест, ки Ф. Роузентал дар бораи «дараҷаи фикрии нисбатан пасти исмоилия» ҳарф мезанад. Аз таълимоти исмоилия дар бораи илм «бӯй» материализм меомад ва барои идеалист, чӣ навъе ки маълум аст, материализм ҳамеша чун дараҷаи пасти ақлии маърифат ва ё чун судгирӣ будааст.

Хатто агар гуфтаҳои боло ғалат бошад ҳам дар ҳар сурат нуқтаи назари А. Е. Бертельс таълимоти исмоилиён, алалхусус ақидаи Носири Ҳусравро ба таълимоти исломи шаръӣ дар бораи илм баробар месозад, чи навъе ки дар ин бора дар Қуръон гуфта шудааст: «Тамоми илми инсонӣ ба худо мансуб аст» (иқт. 188, с. 46). А. Е. Бертельс менависад: «Тасаввуроте, ки ба замонӣ ў хос буданд, тафаккури Носири Ҳусрав аз онҳо холӣ набуд ва ў аз доираи онҳо берун баромадан наметавонад. Мо дидем, ки аз ибтидои фикри иқтибосшуда ў аз чунин мавкеъ сухан меронад: майли маърифат карданро ба инсон худо додааст. Ва дар ин сурат он ҳаргиз услуби санад, истинод аз манбаи бонуфуз нест. Равиши минбаъдаи фикри ў нишон медиҳад, ки ин тарзи баён оқибати ақидаи маъмул будааст. Инсон, ба фикри Носири Ҳусрав, аз тарафи худо муваққали маърифати олам шуда, маҳӯз аз ин рӯ вай сазовори китоби худо аст. Тамоми «илми» инсон (то худи дастури дорусозӣ) натиҷаи хитоби худо, вҳай, таълими

худо аст. Носири Хусрав махсусан имконияти донистани дастури дорусозиро тавассути таҷриба инкор мекунад» (93, с. 221—222). Ин фикри А. Е. Бертельс ба мазмуни боби XVII асари Носири Хусрав «Зод-ул-мусофирин», ки дар он ҷо мутафаккир фахмиши исмоилии «робитай» худоро бо инсон маънои вахй ва таълим, инчунин нубувватро мефаҳмонад, зид меояд. Мо дар боло ин масъаларо ҳангоми шарҳи фахмиши исмоилии пайдоиш ва моҳияти Қуръон дида баромадем. Нишон додем, ки аз назари Носири Хусрав Қуръон чунин вахье нест, ки муташарреъон тасаввураш мекарданд. Аз нуктаи назари ў Қуръон ғаттичаи маърифати «китобати илоҳӣ» ё беҳтараш омӯзиши он аз тарафи Муҳаммад буд. Китобати илоҳӣ бошад ба ғайр аз он оламе, ки инсон дар он зиндагӣ мекунад, ҷизи дигаре нест. Қуръон маҳз ба сабаби он илоҳӣ аст, ки илми «илоҳӣ» — олами воқеиро таҷассум намудааст. Агар ба ҳамаи ин фикрҳо аз нуктаи назари исломи шаръӣ нигоҳ кунем, бидуни ягон душворӣ мебинем, ки дар ин ҷо ҳама чиз сарозер нишон дода шудааст. Алалхусус, мо ягон равияни дигареро дар ислом ва ё дар мазҳаби дигаре ғамедонем, ки вай табиат, оламро маҳлуқи худо не, балки «китобати абадии» ў дониста, ахкомро дар бораи Қуръон ба табиат нисбат медиҳад ва пайғамбарро якумин шаҳсе аз арабҳо эълон мекунад, ки худо қироати ин «китобат»-ро ба ў бовар кардаасту ўро муваккал намудааст, ки ба мусулмонон китобера чун дастури роҳбариқунанда пешкаш намояд (ниг. 46, с. 197—228). Чунин фахмиши Қуръон ба исмоилиён имконият медод, ки ба усули таъвили рамзии оятҳои он дониши ба онҳо даркориро ҳосил кунанд. Ф. Роузентал дар ин хусус менависад: «Рамзро ба илм олимони исмоилий дар ҳичоби гуногуни Қуръон ва дигар асарҳои бонӯғузи динӣ дарёфт мекунанд» (188, с. 153). Дониши, ки исмоилиён «дар ҳичоби гуногуни Қуръон» дарёфт мекарданд, на ислом, балки ҷизи муҳолифӣ ислом буд. Роузентал мисолҳои бисъёруро аз асарҳои олимони даврони фотимӣ меоварад, ки дар онҳо ҳикояҳои Қуръонӣ аз мавкеи таъвили исмоилиён шарҳ дода шудаанд: «Ба ин тарик «мол» аз ҳикоя дар бораи Нӯҳ аз Қуръон.. ба тарики рамз чун илм, «об», ки киштии Нӯҳ дар рӯи он шино кардааст, низ ҳамчун илм маънидод мешавад. Ҷой навъе ки киштий одамони дар он савор бударо аз ғарқшавӣ начот медиҳад, ҳамчунин

солехон ҳаёташонро бо шӯълаи илми рӯҳонӣ (нуронӣ) аз марги ҷаҳолат начот медиҳанд. Ҷӣ тавре ки қишиғӣ ба манъои ботинӣ самти ҳаракати худро дар рӯи об, нигоҳ дошта, саворонро мебарад, даъвати ҳаққ низ ҳамин тавр самти худро ба сӯи илм мегирад ва онҳоро, ки савори он шудаанду онро қабул кардаанд, аз мағзи вай мегузаронад... Гузашта аз ин, муқоисаи обу илм ҳаминиро дар назар дорад, ки ҳам онҳое, ки дар баҳр бе қишиғӣ шино мекунанду ҳам онҳое, ки илмро аз бе-саводон талаб доранд, ҳалок мешаванд» (188, с. 153). Дар тавзехи ин фикри Ф. Роузентал олимӣ советӣ А. В. Сагадеев қайд мекунад: «Шарҳи овардашудаи таъвили рамзии ҳикоя дар бораи тӯфони Нӯҳ ва қишиғии Нӯҳ аз тарафи исмоилия шубҳаангез аст: агар дар ин ҷо об илмро ифода кунад, пас сё фикр дар бораи он, ки «ҳам онҳое, ки дар баҳр бе қишиғӣ шино мекунанд ва ҳам онҳое, ки илмро аз ҷоҳил мечӯянд, ҳалок мешаванд», ҳак аст? Ва дар ин матн маънои рамзии қишиғро ҷӣ ҳел бояд фахмид? Эҳтимол, шарҳи дигар бошад: об — на илм, балки ҷаҳолат, аниқтараш — ин дини расмӣ, шариат, аст ҷӣ навъе ки онро намояндагони «оммаи васеъ» мефаҳманд ва аз он рӯе ки исмоилиён онро ба ҷаҳолати онҳо мутобиқ кардаанд. Илми ҳақиқӣ бошад, мувофиқан бояд дар қишиғии Нӯҳ таҷассум ёбад. Ҷунин фахмиши рамз бо як нишондоде аз як рисолае дар бораи ақоиди исмоилия ислобот мешавад ва дар онҷо ин тавр гуфта шудааст: мазмуни ҳикояи қуръонӣ дар бораи тӯфони Нӯҳ ва начоти онҳое, ки ба қишиғии Нӯҳ баромадаанд, сафсата аст: мазмунӣ рамзии вай аз ин иборат аст, ки «Нӯҳ дар замони ҳуд шариат барпо кард, ки вай монанди об тамоми дунъёро зер кард ва сонӣ ин пайғамбар баргузидагонро ба илм даъват намуд, ки он аз «шариат» болотар аст: «қасе, ки ба ин илм расид, ӯ аз гаркшавӣ дар баҳри шариат начот ёфт, зоро дар ин ҷо «об» гуфта шариатро, «қишиғӣ» гуфта илмро дар назар доранд» (188, с. 334).

Пас, на ҳамаи он ҷиҳе ки бо истилоҳи «илм» омехта аст, дар исмоилия мазмуни динӣ дорад. Фаҳмиш ва тавзехи дигари ин масъала маънои нест шудани фарқияти байни ислом ва исмоилияро дошт, ки онро ҳуди исмоилиён қайд мекарданд ва бидъатшиносони мусулмони асримиёнагӣ онҳоро барои муносибати танқидӣ ба шариат саҳт сарқӯйӣ менамуданд. Ин муносибати танқидӣ дар муқобилгузории ботину зоҳир, ҳақиқату

шариат, дар таъвили рамзии ахкоми ислом ва шариат зоҳир мегардад. Худи А. Е. Бертельс низ дар асарашибнишон додааст, ки исмоилиён дар байни илму дин, ислом ва мазҳаби худашон фарқ мегузоштанд. Аз нуктаи назари исмоилиён «ислом — ин зоҳираству, имон — ботин». Ислом икрор буда, имон икрор дар якчояйӣ бо маърифат аст» (93, с. 125). Пас, ислом на илм аст. Аммо маълум аст, ки бисъёр мутафаккирони Шарқи исломӣ исломро илм медонистанд (ниг. 188, боби 5). Аллаҳай дар ин маєъала майлу рағбати исмоилия ба илми гайридинӣ ошкор мешавад. Агар Носири Хусрав ва дигар назариётчиёни исмоилия илмро бо мазҳаби ислом як чиз мефаҳмиданд, он вакт ҳамаи ҳаракатҳои онҳо барон дарьёфти дониш ба воситаи маърифати олами ашъё ва таълим дар назари пайравони исмоилия аҳамияте намедошт. Исломро ифодаи зоҳираи ҳақиқат эълон намуда, исмоилиён ин ҳақиқатро ҳамчун шабоҳати чизҳо ва ҳузуроти олам мефаҳманд: ҳар чизе дар ҳастии худ моҳияте дорад, ки он аз хис пинҳон аст. Мавзӯъ ё мақсади маърифат донистани ин ҳоқиқат аст. Худи ҳамин тавр ҳар як қалимаи забон низ маъное дорад. Модом ки ин тавр бошад, мазмунни ислом на дар қалимаҳо аст, ки дар Қуръон овардаанд, балки дар маъное мебошад, ки дар он қалимаҳо ифода ёфтааст. Бино-бар ин, вазифаи исмоилий маърифати ботини Қуръон аст, маърифати ҳақиқате, ки расул дар зоҳираи қалимаҳо ифода кардааст.

Яке аз муаллифони асримёнагии зиддинисмоилий дар ин бора навиштааст: «Онҳо (исмоилиён) даъво карданд, ки шариат зоҳиру ботин дорад, зоҳир (зимнан) он чизест, ки мӯъминон ба он моиланд ва ба он амал мекунанд ва ҳар зоҳир ботине дорад, ки онро фаяқат расул, салаллоҳи алайҳи вассалам, мелонист ва ба-касе, ба гайр аз Али пагуфтааст ва Али (онро) ба писаронаш, пайравони шия ва муқаррабонаш гуфтааст ва барои касе, ки он ботинро донад, машаққати итоат шарт нест». Ва баъдтар ин муаллиф хулоса мекунад: «Мухтасаран, ҳамаи ин таъвил — бекор кардани шариат аст... Ва (исмоилиён) гӯянд, ки расул аҳкоми шариатро барои аҳмақу ҷоҳил бофта баровардааст, ки ҳамаи вакт онҳоро банду ошуфта нигоҳ дорад, то ки онҳо ба ҳамоқат машғул нашаванд: ва ба гайр аз ин дар (аҳкоми) шариат маъное нест» (иқт. аз 93, с. 58—99). Дар рисолаи исмоилии «Тоҷ-ул-ақоид» гуфта шудааст:

«Зоҳир (-и шариат) — гузашт кардан ба ҷаҳолати инсонӣ, аблайӣ ва заифист. Ҳудо зоҳирро бо лутфи худ барои он иҷозат додааст, ки аксарияти одамонро аз умди начоти нафс бенасиб накунад». Муаллифи ин рисола мегӯяд, ки «барои исмоилие, ки ботинро маърифат кардааст, шариат шарт нест» (икт. аз 93, с. 62). Гуфтаҳои ин муаллифро бо он чӣ яке аз назариётчиёни қарматия Убайдуллоҳ ибни Ҳасани Кайрувонӣ гуфтааст, муқоиса кунед: «Ва тадбири ў (расули Муҳаммад) он буд, ки ў барои одамон ҳамаи сарватхоро мамнӯъ кард ва онҳоро бо чизе тарсонд, ки ўро дидан ва ҳатто дарк кардан мумкин нест ва ин чизи ақлиорас, он тавре ки мусулмонон ҳукм кардаанд, ҳудо аст. Ў барои онҳо аз мавҷудияти чизҳое ҳикоят мекард, ки онҳо ҳеч вакт онҳоро наҳоҳанд дид,— аз ҳусуси нушур, рӯзи қиёмат, дӯзаху биҳишти; ва то он вакте, ки онҳоро мағлуб кард ва дар давоми ҳаёти ҳуд ва ҳаёти авлоди ҳуд онҳоро ғулом соҳт... Ў аз онҳо талаб мекард, ки ҳаёту молашонро барои вакте, ки ҳеч гоҳ намерасад, қурбонӣ қунанд. Магар биҳишти дигаре ба гайр аз ин дунъё ва неъматҳои он вучуд дорад? Ва магар дӯзах бо азобу уқубатҳояш — шароите, ки дар он аҳли шариат дармондаанд — меҳнати вазнин, иштирок кардан дар намозҳо, дар ғазовот ва ҳаҷ — аз ин зиёд мешавад» (икт. аз 227, с. 148).

Дар партави ин ақоиди муаллифони исмоилий ва зиддиисмоилий таълимоти исмоилия дар бораи шариат ва ҳақиқат дар матни ҷаҳонбинии онҳо маънои муайянни зиддидинӣ мегирад. Шариат, чӣ тавре ки мо дидем, зоҳири имон аст ва ҳақиқат он илмest, ки дар ботини шариат ҷой дошта, дар ниқоби зоҳири он пинҳон аст. Вазифаи ҳақимони исмоилия аз он иборат аст, ки илми ҳақиқатро аз ниқоби зоҳири он озод намуда, онро ба мазмуни ботин расонанд. Муносибати шариат ба ҳақиқат мисли муносибати зоҳир ба ботин ё ҳиссӣ ба ақлий мебошад. Шариат зухуротест, ки дар он моҳияти аз мардум пинҳон вучуд дорад. Ин моҳият ботин аст. Ботин дар айни ҳол ҳақиқати дин аст, аммо на ҳақиқати зоҳириён, балки он илмest, ки мӯътамадии вай барои исмоилиён шубҳае намеоварад. Ин нуқтаи назарро бисъёрии олимони исмоилий, аз ҷумла Носири Ҳусрав, тарафдорӣ мекарданд. Аз нуқтаи назари Носири Ҳусрав, менависад. А. Қорбэн, «шариат шакли зоҳири ҳақиқат аст ва ҳақиқат шакли ботини шариат аст. Ша-

риат рамз аст, ҳақиқат маъно. Шариат бо давраҳо ва марҳалаҳо инкишофи таърих вобаста аст ва дар як-чоятй бо таърих тағиیر меёбад: ҳақиқат — қувваи илоб-хист, ки ба тағиирёбии ҳасти ва махлуқ вобастагӣ на-дорад (149, с. 13). Ҳақиқат ё илм ба дараҷае тағиирно-пазир ва доимӣ мебошад, ки вай яке аз сифати ақли абадӣ аст. Ба ин маъно ҳақиқат мисли ақл абадист. Бинобар ин пайдоиши ҳақиқатро бо номи ягон созандай дин (шариат) пайвастан мумкин нест. Созандагон ё роҳбарони шариат бояд ба омма дар кӯшиши онҳо ба сӯи ҳақиқату илм роҳбарӣ кунанд.

Шариат ва ҳақиқат, чӣ тавре ки маълумоти оварда нишон медиҳад, ба ҳам робита доранд, аммо шариат нисбат ба ҳақиқат мақоми тобеият дорад. Якум, шариат пайдоиши заминӣ дорад ва аз тарафи пайғамбари ҳар давра соҳта мешавад. Ба қавли исмоилиён вай ба-рои одамонро аз ишратпарастӣ нигоҳ доштан зарур аст. Ба тарзи дигар, шариати ҳар як расул аз маҷмӯи қавонину қавоийд иборат аст, ки онҳо барои ҳар як ҷамъият заруранд ва маҳсус барои онҳое, ки ҳақиқати динро намедонанд. Аммо «ҳар хотик (расул) дар тар-ғиби шариаташ моҳияти пинҳонии он, меваи (ҳақиқа-ти) онро дар назар дорад, монанди онҳои дехқон замин-ро шудгору кишт карда, ғундоштани галларо пешбинӣ мекунад. Имоми (асос, бунъёди дин) назди хотик бу-да мазмуни ботини шариати ў, маърифати ў ва маъною мазмуни дар он пинҳон бударо таъвил мекунад, монанди он ки ба воситаи хисси зоика инсон меваи пешкаш-шуда ва меҳӯрдаашро мефаҳмад ва ба он баҳо меди-ҳад. Пайравони исмоилия аз қабили аҳли ҳақиқатанд, зоро факат як худи онҳо маърифати ҳақиқии муроди дин, меваи онро, ки барояшон тайёр намудаанд, доро мебошанд» (68, с. 20).

Ҳақиқатан ҳам дар таърихи афкори мусулмонии асрҳои миёна ғайр аз исмоилия ҷараёни дигаре набуд, ки дини исломро чунон амиқ ва ҳаматарафа таҳқид карда бошад. Ба фикри мо ва ин ақидаро бисъёрии му-ҳаққикони дигар тарафдорӣ мекунанд, исмоилиён эъти-кодро ба аҳкоми дини ислом бо эътиод ба қувваи хи-ради инсону ба қобилияти инсон — бе ёрии «қонунҳои илоҳӣ», ки зери ин ибора шариати дини ислом фаҳмида мешуд, зиндагӣ карда тавонистан — иваз намуданд. Муроҷиат ба ақл ҳамчун сарчашмаи абадии донишу имконияти маърифати олам аз ақлгирои (рационализ-

ми) исмоилиён гувоҳӣ медиҳад. Исмоилиён на ба туфайли бехтару ростар будани мазҳабашон аз мазҳабҳои дигар, балки ба туфайли рад кардани дини айанавӣ (расмӣ) ва иваз кардани он бо эътиқод ба қувваи худи инсон ахли ҳақиқат дониста шудаанд. Бигузор ин эътиқод баъзан дар шакли ирфонӣ ва ҳатто динӣ ифода шуда бошад. Аммо ин намуди зоҳирӣ набояд ба тавре фаҳмида шавад, ки дар баъзе рисолаҳо омадааст. Охир, назариётчиёни исмоилия, фозилони Басра ҳамаи дину мазҳабҳои ислом, насрония ва яхудия ва ҳатто ақидаҳои тоисломиро, ки дар замони онҳо дар мамлакатҳои Шарқ маълум буданд, номбар карда, гуфтаанд, ки онҳо «аз ҳамаи ин динҳо, мазҳабҳо ва таълимотҳо озоданд» (икт. аз 127, с. 110). Оид ба масъалаҳое, ки мо дар ин қисмати китоб муҳокима карда истодаем, «Ихвон-ус-сафо» навиштаанд: «Бидон, эй одам! Пайғамбарон табибони нағхону мунаҷҷимони онҳоянд. Ба табибон ба ғайр аз қасалон ва маслукон касе мӯҳточ нест; ба мунаҷҷимон касе мӯҳточ нест, ба ғайр аз одамони бадбаҳт. Но аз ҳамаи ин мӯҳточӣ дар эминем ва ба ҳамин сабаб мо ўҳдадор неstem, ки рӯза гирен, намоз хонем ва ба худо ибодатҳои гуногуноро ичро на'моем» (икт. аз 127, с. 111). Онҳо аз ин м'авқеъ рӯҳониёни исломро сарқӯб кардаанд ва ба диндорон муроҷиат намуда таъқид мекунанд: «Чизе, ки ба ҳатибони Куръон, обидони шумо ва бо онҳое, ки шумо одамони беҳтарин мешуморед ва умедин мебандед, ки худо намоз ва арзи онҳоро ба назар мегирад, даҳл дорад, фиреб аст ба воситаи намуди зоҳирӣ парҳез аз ҳамаи он чизе, ки шариат манъ кардааст. Онҳо шуморо бо зоҳирӣ ҳалиму камгап будану садоқати худ ба ибодати худо, бо шақлҳои ғайриоддии либосашон... пӯшидани суф ва мӯй мондан фиреб мекунанд ва ҳамаи ин бе донистани масъалаҳои дин ва таълими қоидаҳои шариат ба ҷо оварда мешавад. Онҳо ба таъзимҳои бисъёре то дараҷае машгул мешаванд, ки дар ҷабинҳояшон аломати таъзим боқӣ мемонанд ва az хӯроку нӯшҷоӣ то вакте даст мекашанд, ки майнаҳояшон хушӯк мешаванд, лабҳояшон мекафанд, танҳояшон ҳароб мегарданд, ранги рӯяшон дигар мешавад ва кафи пояшон тағиیر меёбад. Ео ин ҳама қалбаҳон аз ҳусумат ва бадбинӣ шур аст, онҳо ба ҳама қаёс, ки ба худашон монанд нест, бо адват нигоҳ мекунанд» (икт. аз 127, с. 111).

Носири Хусрав низ уламои мусулмонро, зимнан дар

шакли тезу тунд, тақиҷид мекунад. Аммо А. Е. Бертельс онро натиҷаи муносибати шаҳсии душманонаи Носири Ҳусрав ба рӯҳониёни суннимазҳаб ва натиҷаи таассути динии ў, содик будан ба кори фотимиён мешуморад (ниг. 93, с. 212, 226). Шояд ҳамин тавр ҳам бошад, лекин Носири Ҳусрав онҳоро на факат барои муносибати ҳусуматнокашон ба «дини ҳаққ» балки барои г муносибати душманона доштанашон ба фалсафа низ тақиҷид кардааст ва az ин ҳусус маълумоти овардан А. Е. Бертельс низ шаҳодат медиҳад. Илова ба ин, бо тақиҷиди намояндагони қалом аз ҷумла рӯҳониёни дигар тамоми назариётчиёни исмоилия машғул буданд. Олимӣ Ҷ. И. Муҳаммад Поризӣ дар ӯбараи назариётчи исмоили Ҳамидуддини Кирмонӣ ҷунин навишиштааст: «Кирмонӣ мекӯшид дар байни фалсафаи юнонӣ ва ҳикмати исмоилия мувафиқате ба вуҷуд оварад ва дар ин роҳ ў ҳақиқатан ба муваффақияти қалон ноил гардид ва илми қаломро тақиҷид мекард» (182, с. 261). Чи навъе ки маълум аст, маҳз ба ҳамин масъала асари қаломи Носири Ҳусрав «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» баҳшида шудааст.

Исмоилиён қаломро нисбат ба машҳоиёни шарқӣ амиқтар тақиҷид мекарданд. Дар айни ҳол ҳарди ин ҷаҳоен ба фалсафаву илми табиатшиносӣ муроҷиат мешнамуданд. Вале машҳоиёни файласуф нисбатан эҳтиёткорона ва ҳатто ینҳонӣ ӯбарамад мекарданд, исмоилиён бошанд, каму беш ошқоро. Ин ҳусусият дар таъвили шариат ва ҳақиқат ва инҷунин дар таърифи имону илм зоҳир мегардад.

Вақте ҷи А. Е. Бертельс дар ӯбараи ғаҳмиши исмоилии илм ҳамчун шарти зарурии такмили нағс ва бозгашти он ба дунъёи улӣ сухан меронад, ў жомилан ҳақ аст. Аммо дар ин таълимот үнсуре ҳаст, ки он ба муқобили оҳиратшиносӣ ислом нигаронида шудааст. Ин үнсур ینкори рӯзи қиёмат ва ҷӯшур, ҷвоҷеияти дӯзаху биҳишт мебошад. Барои ғаҳмидани ботилии ин таълимоти дини ислом маърифати муғассали олам зарур аст. Маҳз барои ҳамин исмоилиён дар ӯбараи зарурати ҳосил кардани илм ва мустаҳкам кардани эътиқод ба воситаи маърифати маҳлуқ сухан меронанд. Дар рисолаи якум аз қисми ҷаҳоруми «Расоил» и «Ихвон-ус-сафо» дар тартиби ҳосил кардани дониш ва зарурияти маоди нағс ба мабдааш ҷунин гуфта шудааст: «Бидон, ки дар ин расоил мо бисъёрие az эътиқодоти ҳукамо боз гуф-

таем, валекин на ба тартибе. Ва дар ин чо низ ба тарики чумла гүем: эътиқод тариқе бошад, ки мардум бар он бинистанд ва бад-он роҳ чўяңд ба маоди хеш. Ва ин ҳакиқат дорои маъни оғизи тартибидан мазҳабу дин ва инчунин шариату ҳамаи он чизе, ки ба ин тарик аст, мебошад. Эътиқод бояд саҳеҳ бошад, дар ниҳоди чаҳон ва ҳар-ҷӣ ўро ҳаст хонанд,— аз муҳити қураи мутаҳаррик то маркази Ҳок. Ва мардум ҳар эътиқоде жард, ўро аз хештан берун наниҳад. Ва агар илми тиб донад, худ некомаду устоди табиби мӯътамадро ба даст орад..., ба мантиқ рӯ оварад, риёзиёту нучум омӯзад ва байд аз ин улум ба маърифати моддиёт ва рӯхониёт гузарад, то моҳияти онҳоро бифаҳмад. Сони ՚ба омӯхтани илми ҳакимон сар кунад, аз иллати чизҳову таълимотҳо, аз мабдаъ ва маоди хеш бипурсаф ва ба чизе ՚бовар накунад то даме ки ҳакиқат пайдо кунад, чӣ тавре ки ҳакимони бузург жардаанд... Дар ин иллати начоти мардум аст» (55, с. 146—147). Фикрҳои ба ҳамин наздикро дар асарҳои Носири Ҳусрав «Зод-ул-мусофирин» ва «Ҷомеъ-ул-хикматайн» хондан мумкин аст. Аммо ин чи мазҳабест, ки дар он омӯхтани илмҳое монанди тиб, мантиқ, риёзиёт, нучум ва фалсафа зарур будааст?

Ғазолӣ, сарфи назар аз шаккокияву лоадрияни худ нисбат ба маърифати олам ё ба мӯътамадии маълумоти ҳисс ва ақл, низ ғидди илмҳо нафуд, аммо талаб мекард, ки онҳо ба дин тобеъ бошанд. Дар айни ҳол Ғазолӣ улумро чунин чудо мекунад, ки онҳо ба «қонуни мусулмонӣ... ҳам ба маъни инкору ҳам ба маъни иқор» муносибате надоранд (21, с. 225). Ба ин гурӯҳи илмҳо ўриёзиёт, мантиқ, тиббро нисбат дода таъкид мекунад, ки «дин асосе надорад, ки илми тиббо ро нафӣ кунад» (22, с. 227). Агар сухан дар бораи табиатшиносӣ равад, пас «амиқ аст,— қайд мекунад Ғазолӣ,— ки табиатшиносӣ нисбат ба дин муносибати тобеъӣ дорад» (22, с. 227). Аз вазифаҳои табиатшиносӣ ҳамчун илм сухан ронда ў талаб мекунад: «Асоси онро бояд фаҳмише ташкил дихад, ки табиат ба Оллоҳи таоло итоат дораду мустақил нест, балки, баръаҳс, дар дasti Ҳолиқаш олоти фармонбандор аст. Офтоб, моҳ, ситораҳо, ҷисмҳои табий— ҳама ба фармони ў тобеъанд ва дар онҳо чизе нест, ки худ ՚ба ҳуд ё ҳуд аз худ фаъол бошад» (22, с. 227). Агар ба талаботи исмоилия аз ин нуктани назар нигоҳ қунем, равшан аст, ки дар онҳо ба маъни омӯхтани илмҳои мухталиф чизе зид-

дидинӣ нест. Вале чӣ тавре ՚ки олими чех В. Садек тасдиқ мекунад, «файласуфи ба доираҳои исмоилиён наздик Йуда ибни Ниссим ибни Малкӣ, масалан, ғалабаи динро аз болои фалсафа чун тантанаи зулмат бар нур ва ҳукмронии онро бар одамон ҳамчун ҳукмравоии абллаҳӣ тавсиф кардааст» (иқт. аз 192, с. 5). Эҳтимол арзу доди Носири Ҳусрав аз пастравии илмҳо, фалсафа ва дини замони худ, ки дар боло зикр кардем, ҳамин маъно дошта бошад.

Аз сарчашмаҳои ба мони маълум аён аст, ки исмоилиён дар ягон чо дар бораи ՚зарари машғулшавӣ ба илм таъкид накардаанд. Ғазолӣ бошад, сарфи назар аз муносибати зоҳирان дурусташ ба риёзат, мантиқ, тиб ва дигар фанҳо, ба ҳар ҳол оғоҳ мекунад, ки шаъку завқ ба мантиқ ва омӯхтани китобҳо аз дигар соҳаҳои илм метавоънад ՚ба он оварда расонад, ки омӯзанд «шитоб кунад, ки худ бидъаткор шавад» (22, с. 226). Аз ин чо Ғазолӣ чунин ҳулоса мекунад: «Ба ин ваҳҳ зарур аст, ки ба тариқи имкон барои эшон ба ҳондани китобҳо, ки одамони гумроҳ навиштаанд, иҷозат дода нашавад, зоро агар ҳатто бо онҳо бадбахти номбурда рӯй надиҳад ҳам, онҳо аз бадбахти раҳо намеёбанд...» (22, с. 230). Аммо Ғазолӣ таъкид мекунад, ки умуман манъкардани ҳондани китобҳо ба дин ՚зарар меоварад. Аз назари ў китобҳои ҳакимони қадимро низ ҳондан мумкин аст, агар онҳо ба китобҳои муқаддас ва суннат зид набошанд. Ҳарифони ин ақидаро танқид карда, ў навиштааст: «Баъзе фикрҳои мо дар асарҳои мухталифамон, ки ՚ба масъалаҳои асроромези илми қалом бахшида шудаанд, бо ѡюрӯзигии доираи ՚муайянни ашҳосе дучор омаданд, ки дар илмҳо ҷандон пурқувват ва дар фахмиши мақсадҳои ниҳонии таълимоти мухталиф ин қадар нуктасанҷ нестанд. Онҳо тасдиқ мекарданд, ки ин ақидаго гӯё аз мутафаккирони қадим гирифта шудаанд, гарчанде баъзеи онҳо маҳсули майнаҳои гунонганд (ҳамин тавр ҳам мешавад, ки як сум ба изи суми дигар меафтад), дигарон— дар китобҳо оид ба шариат вомехӯранд ва ақсарияти ин фикрҳо дар китобҳои сӯфиён ՚омадаанд. Фарз қардем, ки ин фикрҳо факат дар китобҳои мутафаккирони қадим чой доранд. Оё ҳоҷате ҳаст, ки ин фикрҳоро номақбул ё фосид шуморем, дар сурате ки онҳо худ ба худ оқилонаанд, бо далелҳо қувват дода шудаанд ва ба китобати муқаддас ва суннат ягон ғиддияте надоранд? Агар мо ин тавр рафтор

кунем ва ба роҳи инкори ҳаматуна ҳақиқат бароем, ки вай як вакте ба майнаи қадом як муаллимтарош омадааст, ба мо^н лозим меомад, ки аз бисъёр ҳақиқатро даст қашем» (22, с. 230). Ақидаҳои «Ихвон-ус-сафо»-ро аз қабили җамиин гуна таълимоти ботил эълон карда, Ғазолӣ ба он дикқатро ҷалб мекунад, ки бисъёр бидъаткорон дар асарҳои худ оятҳои Қуръон, ривоятҳоро дар бораи пайғамбар ва аз дигар сарчашмаҳои динӣ фақат барои он овардаанд, ки мусулмононро ба тарафи ҳуд қашанд. Бо вучуди ин, аз ин рафтари онҳо таълимоташон ҳақиқат пайдо намекунад (аз нуктаи назари ислом) ва ботил мемонад. Ғазолӣ менависад: «Дар ин сурат моро лозим омад, ки аз баъзе оятҳои Қуръон, ривоятҳо дар бораи расули ҳудо, қиссаҳо аз саргузашти зоҳидон панду ҳикмати ҳақимон ва суфиён фақат барои он даст қашем, ки муаллифи «Ихвон-ус-сафо» онҳоро дар асараш овардааст ва онҳоро барои исботи ақидаҳои худ истифода бурдаасту хостааст, ки аҳмаконро ба тарафи таълимоти ботили ҳуд қашад. Интарзи рафтор моро барои он таҳдид мекунад, ки ҳақиқат мумкин аст аз мо дур равад ва сарвати муаллимлаҷабоне шавад, ки дар асарҳои он даъво мекунанд». (22, с. 230—231). Ин гуна муносибатро ба таълимоти гузашта Ғазолӣ «бадбахтӣ аз инкор» (22, с. 231) ном мондааст.

Барои мо дар ин пандҳои Ғазолӣ муҳимаш ишорати ў ба усули муаллимлаҷабон аст, ки онҳо китобати муқаддастро ба манғиати ҷараёнҳои зиддишаръӣ истифода ҷардаанд. Ба қатори онҳо Ғазолӣ «Ихвон-ус-сафо»-ро низ доҳил намудааст. Ва хеле муҳим аст, ки аз рӯи эътироғи имоми муташарреъ фаровонии оятҳои Қуръон ва дигар сарчашмаҳои дини ислом дар асарҳои ин ғурӯҳи мутафаккирон табииати зиддиисломии таълимоти онҳоро аз ақлҳои «нуктасанҷ» пинҳон дошта наметавонад. Инак, агар «Ихвон-ус-сафо» дар ҳақиқат назарӣтчиёни исломия бошанд, пас маънои ҳақиқии таълимоти исломия дар бораи шариат ва ҳақиқат дар муносибати фаҳмиши маънову моҳияти Қуръон, дар он фарқ кардани ботин ва зоҳир каму беш мағҳум мешавад.

Дар ин чо боз як савол гузаштан мумкин аст: агар шахс донишҳои илмиро ёд гирифта, маърифатнок шавад, чи тавр ў бояд ба нишондодҳои дин муносибат кунад? Ғазолӣ метарсид, ки ёд гирифтани донишҳои ил-

мй ва фалсафа сабаби пайдоиши бидъат мешавад ва маҳз барои ҳамин ҳам ў манъкардани китобҳои оид ба фалсафа ва дигар илмҳоеро, ки муаллифонашон бе-эътиmodанд, талаб мекард (ниг. 22, с. 226—233). Фазолӣ талаб мекард, ки илм бояд мутеъи дин ва қонуни динӣ бошад, исмоилия бошад, итоати шариатро ба ҳақиқате, ки ақл маърифат кардааст, талаб менамояд.

Сонитар исмоилиён нишон медиҳанд, ки шариат азалии аз тарафи худо барпошуда нест ва Худо «ба олам исломро наёвардааст» (43, с. 172) ва он дар замони майян ба вучуд оварда шудааст. Қабл аз ин, аз нуқтати назари онҳо «давраи ғафлат» гузаштааст. Чӣ будани ин давраро мо намедонем. Аз рисолаҳои исмоилий фақат он чиз маълум мешавад, ки дар ин давра шариат набудааст ва таърихи шариат ё қавонини динӣ аз расули нахустин — Одам сар мешавад. «Донишмандон ҷунин тартиби пайдоиши мавҷудотро эътироф карданд,— навиштааст муаллифи рисолаи «Саҳифа», — ки зинаи аввалро дар он ҷамодот, сонӣ — наботов, баъд аз он ҳайвонот ва сонӣ одам ишғол мекунад. Пас, одам ҳамчун фарди ягона натанҳо вакте буд, — ў ҳаст ва ҳамеша ҳоҳад буд. Ва ақидаи маъмуле, — ки мувофиқи он вакте буд, ки одам набуд ва танҳо баъд оғарида шуд ва нахустин инсон Одам буд, — нишон медиҳад, ки баъд аз тамом шудани давраи ғафлат, ки хафт ҳазор сол давом мекардааст, давраи нубувват сар мешавад ва шаҳсеро, ки дар ибтидои ҳар давра (аз шаш давраи эътирофкардан исмоилия — X. Д.) ҳалқро бо одатҳо, забон ва тарзи фаъолияти он сардорӣ мекунад, Одами он даврон маноманд» (58, с. 30, 31). Ин фикр дар «Рисола дар ақонди исмоилия» низ омадааст. Муаллифи ин рисола менависад, ки «дар замони Одам олами шариат соҳта шуд ва он шаш ҳазор сол давом ҳоҳад ёфт» (57, с. 152—153). Насириддини Тӯсӣ низ бар ҳамин ақида будааст (ниг. 39, с. 47—50). Аз ин порчаҳо бармеояд, ки аз назари исмоилия оғариниши нахустин одам афсона ё асотир аст ва дар ҷоқеият одам ҳама вакт вучуд дошту дар таърихи ў даврае буд, ки вай на шариат ва на набувватро медонист. Ин фикр ба қавли Носири Ҳусрав дар бораи норавоии ақида дар бораи оғариниши одам аз тарафи худо шаҳодат медиҳад. Дар ин бора дар боло гуфта шуда буд. Пас, вакте ки исмоилиён мегӯянд, ки табиат дарахт асту одам меваи он, ҳаргиз ақидаи диниро дар бораи аз тарафи худо

ба шаклу сурати худ офаридан одамро далолат накунад. Ин ақида, ба фикри мо, хеле хуб ба таълимоти исмоилия дар бораи он, ки вакте буд, ки одамон чӣ будани шариатро намедонистанд, мувофиқ меояд. Ин давра ҳафт ҳазор сол давом ёфт ва сонӣ давраи шариат омад. Эҳтимол исмоилиён ба тарики худ ба фаҳмиши таърихии дин ҳамчун ҳодисаи таърихан пайдошу да ва муранда сарфаҳам рафтаанд.

Гап дар сари он аст ки исмоилиён нафакат дар бораи соҳтмони шариат аз тарафи пайғамбарон сухан меронданд, балки ин чизро ҳам Ҷайд мекарданд, ки шариат таърихан давраи муайянे амал мекунад ҷа ҷудро ба ҳақиқат медиҳад. Замон ё давраи ҳақиқатро онҳо ҳамчун давраи ҳуқмронии ақлу адолат медонанд. Исмоилиён таълим медоданд, ки шариат аз замони пайдоши он дар давраи Одам ҷанд давраи ба миқдори пайғамбарон баробар (ҳафт)-ро гузашта ҷояшро ба ҳақиқат медиҳад. Бар хилоғи таълимоти ислом дар бораи он, ки Қуръон ҷаҳди оҳирин ҷа Муҳаммад пайғамбари оҳирин аст, исмоилиён ақида доштанд, ки пайғамбари оҳирин Муҳаммад ибни Исмоил (набераи имоми шашуми шииён Ҷаъфари Содик) ҳоҳад буд. Аммо ин пайғамбар ба одамон шариати нав намеоварад, балки шариатро барҳам медиҳаду ба асри ҳақиқат, асри тантанаи илму адолати иҷтимоӣ ибтидо мегузорад.

Дар таърихи ҳаракати исмоилия борои барҳам додани шариат қӯшишҳои воқеӣ ҷой доштанд ҷа он дар соли 1164 амалан барқам дода шуд. Ин воқеаи хеле аҷоибе дар таърихи ин ҳаракат ҷа умуман ҳаракатҳои бидаъаткорон дар ислом аст ҷа бинонбар ин онро мӯфассал мебинем. Вай нафакат борои он аҷоиб аст, ки нахустин ғбор дар таърихи ислом қонуни динӣ ба таври расмӣ барҳам дода шуд, балки борои он низ, ки вай бъазе тарафҳои ҷунбиши исмоилиёни Эронро дар асрҳои XI—XIII, ки дар адабиёт ҳамчун ҳаракати ҳашниёни ҷотил тавсиф шудааст, равшан мекунад (ниг. 91, с. 70—80; 146, с. 141—142).

Майл ба бекор қардани шариат дар исмоилия зоҳирان аз аввали пайдоши он вучуд дошт ва асоси назариявии онро таълимот дар бораи шариату ҳақиқат, зоҳиру ботини дин, дар бораи афзалияти ҳақиқат нисбат ба шариат, ботин бар зоҳир ташкил медод. Аммо дар баробари ин майл дар исмоилия ҳама вақт

майли дигар — саъю қӯшишне барои нигоҳ доштан ҷа риоя намудани аҷкоми шариат аз тарафи ҳамаи исмоилиён вучуд дошт (ниг. 93, боби 2). Мубориза дар байни ин ду майлон то асри XIV давом қард, яъне то вакте ки исмоилия мустақилияти ҳудро гум ҷамуд, гарчанде назарияи ботину зоҳир дар эҷодиёти бъазе назариётчиёни исмоилий вучуд дошт (ниг. 89, с. 19). Аз мавқеи иҷтимоӣ ин мубориза муборизаи дохилии ҷунбиши исмоилияро дар байни табақаҳои муҳталифе, ки асоси иҷтимоӣ онро ташкил медоданд, ифода менамуд. Майлон ба бекор қардани шариат ҷа ба амал ғовардани он дар давлатҳои исмоилий ба ғайр аз хилоғати Фотимиён, манғиати табақаҳои поёнии ҷунбиши исмоилиёнро ифода мекард. Ҷунин ба назар мерасад, ки ба амал ғовардани ин ақида ҳамеша ба таносуби қувваҳои синғӣ дар ҷунбиши исмоилия вобаста буд, ба он ки қадом табака дар рафти мубориза ғараба мекард. Ин масъала ба таври каму беш қаноатбахш нисбат ба давлатҳои исмоилии Баҳрайн ва Аламут омӯхта шудааст.

Носири Ҳусрав дар «Сафарнома»-аш дар бораи муносибат ба дин дар давлати Баҳрайн ҷунин навиштааст: «Ва гуфтанд, сultonи он марде шариф бувад. Ва он мардумро аз мусулмонӣ боз дошта буд ва гуфта: «Намозу рӯза аз шумо баргирифтам» ва даъват қарда буд юн мардумро, ки «марҷаъи шумо ҷуз бо ман нест» (150, с. 89). Носири Ҳусрав боз давом додааст: «Ва дар шаҳри Лаҳсо масҷиди одина набуд ва хутбаву нағоз намекарданд...» (150, с. 89). Мутафаккир инчунин дар бораи муносибати мӯъминон ба аҳли Лаҳсо, ки онҳоро коғир меҳонданд, низ түфтааст: «Ва амире араб ба дари Лаҳсо рафта буд ва як сол он ҷо нишаста: ҷа аз он ҷаҳор бора, ки дорад, яке ситада: ҷа хеле ғорат қард ва ҷизе ба даст надошта буд бо эшон ва ҷун маро бидид аз рӯи нуҷум пурсид ки «Оё ман меҳоҳам, ки Лаҳсо бигирам, тавонам ё на, ки эшон бединанд». Ман ҳар чӣ маслиҳат буд мегуфтам...» (57, с. 91). Ҳуди мутафаккир, чӣ навъе ки аз суханони ўбар меояд, ба аҳолии Лаҳсо бо шафқат муносибат мекард.

Дар бораи муносибати бепарвӯёнаи исмоилиёни қарматӣ ба дини Муҳаммад инчунин воқеаи маълуми ҳамлаи ҳокимони Лаҳсо ба Макка ва аз он рабудани санти сиёҳӣ «муқаддас», ҳуҷум ба ҳоҷиён ва ғайраҳо

шаходат медиҳанд. Носири Хусрав дар ин бора менависад: «Ва яке аз он салотин дар айёми хулафои Багдод бо лашкар ба Макка шудааст. Ва шаҳри Макка ситада ва ҳалке мардумро дар тавоф дар гирди ҳонаи Каъба бикишт ва ҳаҷаруласвад аз руҳи берун карда, ба Лахсо бурданд. Ва гуфта буданд, ки ин санг миқнотисти мардум аст, ки мардумро аз атрофи ҳаҷон ба ҳештан мекашад. Ва надонистаанд, ки шараф ва ҷалолати Муҳаммад ғалаллоҳи алайҳи васалам, бадон чо мекашад, ки ҳаҷар аз бисъёр солҳо боз он чо буд ва ҳеч кас ба он чо намешуд ва охир ҳаҷаруласвад аз ёшон бозхариданд ва ба ҷои ҳуд бурданд» (50, с. 90—91). Баъзе аз муаллифон дар ин кирдор таассуби динии қарматиёни исмоилиро мебинанд (игр. 91, с. 61). Пас, агар қарматиён мусулмонони мутаассиб буданд, магар онҳо метавонистанд ба ҳоҷиёни мусулмон ва маҳсусан ба Каъба ҳамла оваранд. Вале ин кирдор дар байни мӯъминони мусулмон таассуротеро дар бораи қоғир будани қарматия ба вучуд овард. Е. А. Беляев менависад: «Дар байни мӯъминон тасаввуроте паҳн шуда буд, ки қарматияи Бахрайн ва ҳамсояҳояшон — бадавиён — қоғираанд. Қарматиён ба қитобҳои мӯқаддаси сунниён ва расму русум оид ба намоз, таҳорат, рӯза, ҳаҷ ва ғайраҳо бепарво муносибат мекарданд. Онҳо шариатро написандиданд, масҷид на доштанд шақлҳои ибодату итоати мақбули мӯъминони мусулмонро рад кардаанд» (91, с. 62). «Аз рӯи ақидаи қарматия,— менависад бидъатшиноси асримиёнагӣ Багдодӣ,— ҷунин пайғамбарон, монанди Нӯҳ, Иброҳим, Мӯсо, Исо ва Муҳаммад гумон карданд, ки онҳо аз мардум боло меистанд ва хостаанд, ки бар онҳо ҳокими кунанд. Қарматиён мегуфтанд, ки пайғамбарон мардумро ба ғафлат меандохтанду бо қонунҳояшон онҳоро ғуломи ҳуд месоҳтаанд» (18, с. 317—318). Озодкунии мардум аз ин қонунҳои шариат вазифаи назариятчиёни қарматию исмоилий ва қисман ҳокимони онҳоро ташкил медод.

Агар дар Лахсо давлати қарматиён бошад, дар Аламут вай исмоилий буд. Ва маҳз дар Аламут ба амал баровардани таълимoti исмоилий дар бораи ҳақиқат ба охир мерасад. Ҷӣ тавре ки маъхазҳо ва тадқиқоти олимони советӣ ҳабар медиҳанд, дар соли 1164 ҳокими Аламут Ҳасан ибни Муҳаммад ибни Кийи Бузург Умед (солҳои ҳукмронӣ 1162—1166) «Рӯзи қиёмат»-

ро эълон кард (ниг. 209, с. 171). Вале ин эълон рӯзи қиёмат ва нушури дини ислом набуд. Охиратшиносии дини ислом дар ин чо тамоман дигар ҳел, на ҳамчун ба охир расидани дунъё ва фаро расидани рӯзи қиёмат, балки ҷун ба охир расидани замони шариат ва оғози замони ҳақиқат фаҳмида мешуд. Ин воеа ба ҷарои тасаввур кардани моҳияти умумии фаҳмиши исмоилии аҳқоми дини ислом ва муносибати исмоилия ба онҳо аҳамияти қалон дорад.

Албатта, гуфтан намебоист, ки Ҳасан ба ақидаи бекор кардани шариат ва эълон намудани ҳақиқат биноҳост омад. Ба ғикри мо ва инро маъхазҳои исмоилий тасдик мекунанд, аз ҷиҳати назариявӣ ин масъала бо мурури инкишофи исмоилия ҳамчун ҷараёни ғайришаръӣ ва ба маънои муайян зиддидинӣ тайёр қарда шуда буд. Ғикри мо ба он асос ёфтааст, ки исмоилия тамоми аҳқоми исломро баръакси фаҳмиши исломии юн таъвил дода, он маъное ки онҳо дар дини ислом доштанд, инкор мекарданд. Илова бар ин, ба аҳқоми маҳкум мазмуни наవӣ динӣ дода намешуд. Ин масъаларо муфассалтар мебинем.

Маълум аст, ки намоз, закот, рӯза, ҳаҷ ва ҷиҳод асоси исломанд. Мазмуну вазифаи ин асосҳои дини ислом ба ҳама маълуманд. Дар баробари таъвид, азиқтараш дар якчоягӣ бо он, мувоғиҳи фаҳмиши мӯъминони мусулмон ин асосҳои вазифаи ба мақсади охирин расидани ҳар як мусулмон — начоти нағсрот дар охират ташкил медиҳанд (муғассал дар ин ҳусус ниг. 154, с. 10—25). Исмоилиён бошанд, ин асосҳои исломро нағӣ (инкор) мекарданд ва онҳоро асло муқарраркардаи ҳудро намедонистанд, чӣ наవъе ки дар ислом қабул шудааст. Исмоилиён ҷамоз, закот, рӯза ва ҳаҷро ҳамчун расму қоидai соғ заминӣ фаҳмида, муносибати онҳоро ба масъалai начоти нағс дар рӯзи қиёмат инкор мекарданд. Мувоғиҳи ҳабари Багдодӣ, исмоилиён мегуфтанд, ки «маънои намоз дӯстӣ ба имом асту маънои ҳаҷ — дидани дидори ў. Ва муород аз рӯза на имсок аз ҳӯрок аст, балки имсок аз кушодани рози имом» (18, с. 311). Ин гуна тавсифи асосҳои динро дар рисолаҳои исмоилии «Қаломи пир», «Рисола дар ақоиди исмоилия» ва дигарҳо дучор омадан ўмумкин аст. Аммо дар ин рисолаҳо тавсифи онҳо муайянтар асту маънои дунъявӣ дорад. Маъмуланҷ тавсифи онҳо дар исмоилия ҷун пештара бо масъалai

илму маърифат алоқаманд буд. Дар «Рисола дар ақодиди исмоилия» гуфта шудааст: «*Taҳorat* — тоза кардани ақидаҳои дошта бо оби маърифат бошад» (57, с. 29). Чӣ навъе ки маълум аст, таҳорат расму қоидает, ки мӯъминони мусулмон пеш аз намоз юба ҷо меовваранд, ва ҷӣ тавре ки тасдиқ мекунанд, барои иҷрои чунин вазифа, монанди намоз, аҳамияти мухим дорад. Бе таҳорат намоз ҳондан мумкин нест. Бинобар, ин муаллифи рисолаи номбурда «фаҳмиши» маънои асоскoi исломро маҳз аз ҳамин расму қоидашар мекунанду мазмуни онро ба тоза намудани ақидаҳои худ тавассути маърифат мерасонад. Эҳтимол маърифат дар ин ҷо ҳамчун ҳосили «дини ҳаққ», яъне исмоилия фаҳмида шавад, зоро аҳкоми дигар — ҷаҷ ҳамчун дасткашӣ аз мазҳаби пешинайи худ ҷа гаравидан ба исмоилия маънидод шудааст: «Маънои ҳаҷ — даст кашидан аз мазҳабест, қи ба он пеш эътиқод доштӣ» (76, с. 96). Пас, намоз дар исмоилия на чун олоти илтифоти худо, балки ҳамчун «амали мувофики маърифатшуда», (76, с. 97; 57, с. 29) фаҳмида шудааст. Аз нуқтаи назари исмоилиён ҳаким қасест, ки «имрӯ ба амал пайвандад» (икт. аз 188, с. 55). Вале ин амали динӣ, риояи юдатҳои диние нест, қи шариат таъйин кардааст. Баъдтар мебинем, ки ин амал иштироқи амалиро дар ҷунбиши исмоилия бо маъсади мубориза бо феодалон ва васъе кардани нуғузӣ хилҷофати Фотимиёну давлати исмоилиёни Аламутро дар назар дорад. Дар ҷайни замон, ба назар мерасад, ки ин сиррест, ки бунъёди дини ҳаққро ташкил медиҳад ва барои ғайри исмоили маҳфӣ буд. Бинобар ин, аз назари исмоилиён, «rӯza имсок 'az интишори дини ҳаққ 'dar bâini kofigiron ast» (57, с. 30). Чунин таърифи рӯза дар партави ташкили таблиғоти исмоилиён «ба ҳамаи забонҳову дар ҳамаи кишварҳо» (ниг. 217, с. 229) ғайри оддӣ ба назар мерасад. Маълум аст, қи яке аз сабабҳои қомъёбииҳои бузурги исмоилия дар байни омма аз Испания то Осиёи Миёна дуруст ба роҳ мондани масъалаҳои тарғибот мебошад. Таҳмин мекунанд, ки вай на факат дар байни мусулмонон, балки дар байни мардуми ғайри мусулмон низ бурда мешуд (ниг. 217, с. 229). Пас, «имсок аз интишори дини ҳаққ дар байни коғирон»-ро ҷӣ тавр бояд фаҳмид? Гумон мебарем, ки калимаи «коғирон» дар ин ҷо маънои динӣ надораду яқинан онҳоеро дар назар дорад, ки ба шиорҳои

исмоилиён дар мубориза бо феодалоն зид буданд. Ба ҳамин матнё муаллифи «Каломи пир» мөхияти рӯза-ро аниқтар таъриф мекунад: «Ва маънои рӯза ѡн аст, ки дини ҳакқро ниҳон доранд, ва аз рақибон онро ниғаҳ доранд» (76, с. 97). Тахмин қардан даркор аст, ки ин ба маъсаду мароми исмоилия чун ташкилоти маҳфии зидди феодалий бештар рост меояд. Ба ин маслихатҳои доъӣ дар бораи он, ки «дар хонае, ки дар он ҷароғ месузад, аз дини ҳакқ сухан мазанед» ё «дар шӯразор кишт макунед» (18, с. 313—314) мувофиқанд. Агар сухан дар бораи нӯжтаи назари зиддидинии исмоилия нисбат ба рӯза равад, пас мӯ дар ин боб суханони «Ихвон-ус-сафо»-ро, ки онҳо қасонеро, ки им-сок аз ҳӯроку нӯшоқӣ менамуданд, тамаҳсур мекарданд ва дар бораи хушӯж шӯдани майнаашон ва кафидани лабҳояшон сухан меронданд, дар боло овардаем.

«Ва маънои закот — омӯхтани илми дини ҳакқ ва садақа кардани он ба ҳар як мӯъмин мувофиқи ҳадди қӯшиши ў бошад» (76, с. 96). Моли закот, метуфтанд исмоилиён, на сарватҳои моддӣ, неъматҳое, ки одамондоранд, балки илму таълими мардум ба илму дини ҳакқ ба виситай гузариш аз зоҳир ба ботин аст. Ҳуд ба ҳуд, метуфтанд онҳо, зоҳир ҷаҳолат асту ғақат ботин ба ҳикмат тааллук дорад. Бинобар ин вазифаи муаллим — доъии исмоилий, бартараф кардани ин ҷаҳолат аст. Ба маънои дигар, мувофиқи таълимоти исмоилия ҷаҳолат қасалиест ва муаллим сабабҳои қасалии шахсу ҷаҳолати ўро нишон дода, ўро табобат қунад, ба ў илм таълим дихад (ниг. 57, с. 30). Ба ҳамин тарик, ин ё он таърҳамаи асосҳои ислом ба маърифати дини ҳакқ расонда мешуданд ва ҳуди ин мазҳаб ҳамчун тантанаи ҳақиқат бар шариат дониста мешуд. Барои ҳамин ҳам дар исмоилия риоя кардани қонунҳои зоҳирӣ шариат на некӯкорӣ, балки ҷаҳолат дониста мешуд. Ҳамаин ин то бекор кардани шариат дар соли 1164 вуҷуд дошт.

Ҷӣ наъъе, ки мутахассиси барҷастаи советӣ дар соҳаи таърихи исмоилии Аламут, Л. В. Строева қайд мекунад, «таълимоти Ҳасани ибни Саббоҳ ягон ақидай нави динӣ надошту ислоҳоти исмоилии фотимӣ набуд. Дар «Даъвати ҷадид» ба ботин ва қисми муҳимтарини он — ҳақоқӣ, ки кайҳоншиносӣ, фалсафаи судур, таносуби олами сафиру кабир, зинаҳои нубувват ва ғайраҳоро фаро мегирифт, ишорае ҳам набуд»

(209, с. 57). Қайд мекунем, ки қисми дуввуми ин ақида он қадар ба өвкеят баробар намеояд. Асархон давраи мазкури таърихи исмоилия (рисолаҳои Насиридини Тӯсӣ, Шамсиддини Низории Қўҳистонӣ, ки дар Аламут зиндагию ёҷод кардаанд) минбаъд ҳам ба таври пурра ботин ва ҳақоикро дар худ нигоҳ доштанду аз назариётчиёни фотими ҳатто пеш гузаштаанд. Албатта, Л. В. Строева аз ҳусуси он, ки баъд аз «ташкильёбии давлати Фотими» ва барқарор кардани ҳокимияти сиёсиву динии халифа-имомҳо мақсади асосии «Даъвати қадим» иҷро шуда буд, бешубҳа ҳақ аст. Минбаъд мазҳаби расмии хилофати Фотимиён мақсади дар шуури аҳолии он мустаҳкам кардани қонуниву пойдор будани ҳокимияти имомони музассамшуда — «Фотимиёнро дар назар дошт» (209, с. 56). Вале ин шаҳодати он аст, ки юммаи асосии чунбиш ба ин қаноат ҳосил накард ва муборизаашро дар таҳти ҳамон шиорҳо ва вазифаҳои идеолотӣ давом дод. Принципҳои асосии таълимоти исмоилий дар «Даъвати ҷадид» нигоҳ дошта шуданд, гарчанде дар маъсалаи имом чудой ба вучуд омад. Л. В. Строева чанд нуктаи фарқияти байни «даъвати ҷадид» ва «даъвати қадим»-ро аз назари худ овардааст. Аз ҷумла ў менависад: «Ба таълимоти Ҳасан ибни Саббоҳ мағҳуми тавҳиди худо, ҳолиқи ҳамаи ҳастӣ («худони Муҳаммад — худои мост»), эътиқод ба Муҳаммад ва расулияти ў, эътиқом нисбат ба Қуръон (ҳамчун ҷизи азаливу гайри-маҳлук), суннат ва шариат; эҳтирофи он, ки маънои ҳақиқияти Қуръонро Муҳаммад фақат ба Алӣ кушодаасту ин ин илм ба аҷдоди ў (имомон) боқӣ мондааст, доҳил мешаванд» (209, с. 58—59). Ҳуллас, аз назари Л. В. Строева Ҳасан ибни Саббоҳ ва пайравони ў ба ғӯши исломи шаръӣ баргаштаанду аз мазҳаби исмоилия даст қашидаанд. Вале ҳамаи ин он зоҳирест, ки дар ҳар яке аз рисолаҳои исмоилий вучуд дорад ва чӣ навъе ки қайд шудааст, тақияи исмоилиёнро ифода мекунад. Л. В. Строева ҳулосаҳояшро дар асоси баҳсҳое соҳтааст, ки дар давраи Ҳасан ибни Саббоҳ бо сунниён ҷараён ёфтаанд. Бешубҳа дар баҳс исмоилиён худро зоҳиран мӯъмин нишон дода, дар бораи он мазҳабе сухан меронданд, ки сунниён ба он эътиқод доштанд, ба ҷуз аҳжоми шиа дар бораи имом ва маънои ботинии Қуръон. Дар амал бошад, онҳо таълимотро пайравӣ мекарданд, ки исмоилиёни пешгузашта

эътироф намудаанд. Масалан, муаллифи китоби «Табакоти Носирӣ», ки дар соли 1260 навишта шудааст, муроҷиатномаи яке аз сардорони рӯҳониёни эронӣ Шамсиддини Қазвиниро бо Ҳулокухон овардааст, ки дар он гуфта мешавад: «Ин издиҳом (исмоилиён — Х. Д.) бар муқобили дин аст, чӣ насрониву чӣ мусулмонию чӣ муғулий. Онҳо ба шумо ҳироҷ дода, ҳушомадгӯй кунанд ва дар сурати камтарин сустшавии давлати шумо аз истеҳқому қальҳояшон бароянду бозмондаҳои исломро сарнагун созанд» (иқт. аз 89, с. 10—11). Аммо яке аз мутафаккирону доъиёни он-вақтаи исмоилия Шамсиддин Низорӣ, ба монанди дигтар назариётчиёни исмоилий, ақида дошт, ки «ба шарият факат ҷоҳилон эътиқод доранд» (иқт. аз 89, с. 9).

Далелҳое, ки Л. В. Строева дар китоби хеле шавқангезаш овардааст, ин фикрҳоро тасдиқ мекунанд. Вале Л. В. Строева исмоилияи Аламутро ба ду давратаксим мекунад: давраи аввал аз ибтидои фаъолияти диниву сиёсии роҳбари «Даъвати ҷадид» Ҳасан ибни Саббоҳ то соли 1164, яъне то бекор карда шудани шариат аз тарафи ў давом мекунад: давраи дуюм ўз ин таъриҳ сар мешавад, ў ин таъриҳро санаи пайдоиши расмии низория ҳамчун таҷдиди исмоилияи фотими мединад, ки ин вақт «таълимоти Ҳасан ибни Саббоҳ ба таълимоти низорӣ табдил ёфт» (209, с. 125). Саволе ба таълимоти низорӣ табдил ёфт? Исмоилияи фотимиро ва ё ягон мазҳаби дигареро? Мо дар боло суханони Л. В. Строеваро дар бораи он, ки Ҳасан ибни Саббоҳ ба исмоилияи фотими ҷизи наверо надаровардааст, қайд кардем. Пас, ў аз таълимот дар бораи ботин ва ба зоҳир муқобили гузоштани он, аз ҳақиқат, ки хилофи шариат аст, низ даст қашида наметавонист. Сабаби дигари муваффқияти Ҳасан ибни Саббоҳ ва нуғузи азими ўро дар байни одамони ўддӣ гуфтан хеле душвор аст.

Аниқтарин таҳмин ин аст, ки аз ҷиҳати таълимоти динӣ ақидаҳои Ҳасан ибни Саббоҳ аз ақоиди исмоилияи фотими фарқияте надоштанд ва фақат шиорҳои сиёсиаш, ки ба табакаҳои поёни ҷамъият даҳл доштанд, «даъвати ҷадид»-ро аз «даъвати қадим» фарқ мекарданд. Бисъёр ҷизҳо дар бораи соҳти сиёсӣ ва ҷазъияти юммаи ҳалқ дар хилофати Фотимиён маълум нестанд. Вале ба таври кулӣ ва умумӣ аниқ гуфтан мумкин аст, ки баъди ба сари ҳокимият ғомадан Фо-

тимиён ба оммаи халқ хиёнат кардану худ ба синфи истиисморкунандай чамъият табдил ёфтанд, гарчанде давлати онҳо бо кувваи халқи меҳнаткаш сохта шуда буд. Ҳасан ибни Саббоҳ аз ин кирдори онҳо ноумед шуда, «даъвати чадид» эълон мекунад ва давлати ташкилкардаи ӯ шаҳодати он буд, ки аз ҷиҳати иҷтимоию сиёсӣ вай аз Фотимиён чудо шудааст. Вале аз ин хусус баъдтар сухан хоҳем гуфт.

Сарфи назар аз муносибати Ҳасан ибни Саббоҳ ба дини ислом аз худи исмоилия ворисони ӯ, ва хусусан Ҳасани ибни Муҳаммад ибни Киёи Бузург Умед, ба рои ба амал баровардани таълимоти афзалияти ҳақиқат бар шариат ҷуръат карданд. Рӯзи қиёматро эълон карда, чӣ тавре ки маъхазҳои исмоилий ва зиддиисмоилий хабар медиҳанд, Ҳасан ва одамони ӯ «занчиру тавқи шариатро аз гардани бандагони худо соқит кардаанд» (икт. аз 209, с. 179). Чувайнӣ аз хусуси мазҳаби исмоилиёни ин давра ҷунин мегӯяд: «Моҳияти ин мазҳаби бехудаву сирри ин даъвати тамомон ҷаҳонкетовар дар он буд, ки онҳо (исмоилиён — Х. Д.) ба файласуфон пайравӣ карда, гуфтанд, ки олам аз азал вучуд дорад: замон бекарон асту Қиёматро назарӣ шинохтан зарур аст. Ва онҳо биҳишту дӯзах ва ҳамаи он ҷизеро аз ин қабил, тавре фахмондаанд, то ба онҳо моҳияти ақлӣ дигҳанд. Дар ин асос онҳо гуфтанд, ки Қиёмат вақте меояд, ки одамон назди Худо шаванд ва асрору ҳақоики махлук ошкор гарданд ва амали итоат барҳам ҳӯрад, зоро дар ин олам ҳама ҷиз амал асту ҷазо нест ва дар охират ҳама ҷиз ҷазо аст, аммо амал нест. Ва ин (нушури) рӯҳонист ва Қиёмате, ки ваъда аст ва дар ҳамаи динҳо маътадл аст. Ва имон ҷизест, ки Ҳасан эълон кардааст. Ва ҷонибати ин одамон бояд аз вазифаҳои дар шариат таъйиншуда озод гарданд, зоро дар давраи Қиёмат онҳо бояд ба худо муроҷиат намоянд, расму русуми қонуни динӣ ва ҷодати таъйиншудаи ибодатро тарк кунанд. Дар шариат таъйин шуда буд, ки одамон бояд рӯзе панҷ маротиба намоз хонанд ва бо худо бошанд. Йи вазифа «соф рӯяъӣ» бувад. Акнун, дар рӯзи Қиёмат, онҳо бояд дар қалбашон бо худо бошанду ваҷҳи нағашон доим ба худо нигарад ва ин намози ҳақиқист. Ба ҳамин тарик онҳо ҳамаи аҳжоми шариат ва ҳамаи расму русуми исломро мефаҳмонданд ва расму русуми бударо бекор медонистанд. Ва бештар онҳо аҳжомро

дар бораи равову нораво бекор карданд. Ҳасан мутасил, баъзан равшану баъзан ҷандон норавшан меѓуфт, ки дар замони шариат агар шахсе итоат оварду расму русумро риоя ҷакард, аммо бо амри Қиёмат дар бораи фахмиши рӯҳонии итоату ибодат розӣ буд, ӯро воҷиб буд ҷазову подош ва сангӯб шудан. Ба мисли ҳамин, агар дар давраи Қиёмат шахсе мувоғики аҳжоми шариат амал қунад ва дар порсии мoddӣ ва ҷодатҳои ба ин монанд саъӣ қунад, бештар зарур аст, ӯро ҷазо додану ба марғ дучор сохтан ва санткубӣ кардану азоб додан» (икт. аз 209, с. 184). Агар баъзе лаҳзҳои ин ҳабари Чувайнӣ доир ба Қиёмат ва амалияи ҷорӣ намудани онро дар замони Ҳасан ба назар нагирем, маълум мегардад, ки ӯ моҳияти бидъати исмоилияро дуруст пайхас намудааст.

Эълони рӯзи Қиёмат аз тарафи Ҳасан ситезачӯе буд аз тамоми олами мусулмонӣ, зоро ки он дар моҳи рамазон, дар вакте, ки мусулмонон аз рӯи шариат рӯза медоштанд, эълон шуда буд. Л. В. Строева, ки ин маъсаларо хуб омӯхтааст, аз ин хусус ҷунин менависад: «Ҳасани ало (зикриҳи-с-салом) мақсаде нағузоништ, ки маърифати кӯҳна ё наверо тарғиб қунад. Мақсади асосии ӯ даъват ба бекор кардани шариат буд. Қатъи муносибаташро бо он ошқоро ва умуми-ҳалқӣ намоиш дод. Барои ин мардонагии бузургу бовари қомил ба тарафдории ҳалқаш лозим будаанд. Ӯ намози ҳатмии панҷбораи ҳаррӯзаро ҷун «расмияти соф шаклӣ» дур афқанд. Тамоми ҳалқ дар рӯзи равшан ба қатъ кардани рӯза (савм), ки риоя намудани он — имсок кардан аз қабули таом аз тулӯъ то ғуруби офтоб дар муддати моҳи рамазон — вазифаи мусулмонон дониста мешавад, даъват карда шуд. Ба ҳамин тарик, се аҳжоми асосии ислом аз панҷтоаш, ки худи пайғамбар Муҳаммад таъин карда будааст, дар назди ҳалқ аз тарафи Ҳасани ало (зикриҳи-с-салом) ради карда шуданд. Агар сухан аз ду аҳжоми дигари ислом — ҳаҷрвӣ ба Ҷаҳон, ва закот (2,5 фоизи даромади худ) равад, пас Ҷаҳон мегӯяд, ки онҳо дар мулкҳои исмоилиён ба кор ҷабуданд» (209, с. 185). Аз хусуси моҳияти иҷтимоии ин амали роҳбари исмоилий сӯҳан ронда Л. В. Строева менависад: «Ба ҳамин тарик, иқдоми аввали Ҳасан дасткашии том аз шариат буд. Ба ҳалқӣ оддӣ, исмоилиёни каторӣ ин иқдом чиҳо дод? Ҷиэҳо бисъёре. Пеш аз ҳама тамоми зиндагии

одамон сабуктар гардид, чунки то ин чониб вай аз тарафи шариат саҳт танзим мегардид. Мәйлум аст, ахқоми дин ислом аз ибтидои пайдоишаш маҷмӯи қоидоҳои тағиরназарие буд нафақат дар мавриди коркарди ақидаҳои динӣ, балки инчунин барои зиндагии ҳаррӯзаи одамон. Ҳатто ҷиҳатҳои ниҳонитарини ҳастии инсон, ки мӯҳточи тавсифи ҳомиёни дин набуданд аз танзими саҳт гузаштанд. Аз ибтидои зиндагӣ то нафаси оҳирин мӯъмини мусулмон ба қоидоҳои муфассалу бо ҷидду ҷаҳд кор карда шуда тобеъ буд. Акунун исмоилиён аз қонунҳои асосӣ ва мамнӯъҳои шариат озод мешуданд» (209, с. 186). Дар ин нукта инкишофи бидъати исмоилий дар дини ислом ба анҷом мерасад. Дар айни ҳол, аз ҷиҳати назариявӣ мавҷудияти вай баъд аз дар соли 1256 аз тарафи муғулҳо нест карда шудани давлати исмоилий идома дошт, аммо дар ин вакт вай бо тасаввуф наздик шуда, аҳамияту мустақилии худро аз даст медиҳад.

Дар бораи танқид ва инкори динҳои анъанавӣ аз тарафи исмоилиён дар асарҳои аксарияти олимони советӣ ва исломшиносони ҳориҷӣ сухан меравад. Бо вучуди ин назариётчиёни исмоилий монанди файласуфони машшоъ нигоҳ доштани дину шариатро барои «оммай ва сеъи бесавод» зарур медонистанд (190, с. 15—16). Барои исмоилиён ин даъво дар эътирофи зоҳир ва шарт будани риояи талаботи шариат аз тарафи ҳар як мӯъмин ифода ёфта буд. Аммо ин равияро барои ҳамаи назариётчиёни исмоилия умумӣ донистанд ҳато мебуд. Ҳимояи зоҳирӣ дин ва ширинат пеш аз ҳама ба он мутафаккироне ҳос буд, ки онҳо ба роҳбарияти хилофати фотимиёй наздик буданду манфиати давлати онҳоро ҳимоя мекарданд. Ва, баръаҳс, мутафаккироне, ки манфиатҳои оммаи асосии ҷунғиширо ифода менамуданд, ботиро афзалтар медонистанд. Вале дар ҳар ду лаҳза ҳам назариётчиёни исмоилия назар ба дин бештар ба масъалаҳои фалсафӣ майл доштанд. Муҳокимаи масъалаҳои динӣ аз назари фалсафа мегузарад ва назариётчиёни исмоилия тайёранд, ки ба ҷои ҳар як ақидаи динӣ асоси фалсафиро пешниҳод кунанд. Ин усул барои инкишофи озодандешӣ дар ислом аҳамияти қалон дошт ва исмоилиёнро бо файласуфони машшоъ наздик месозад, ки аз ин хусус поёntар сухан ҳоҳад рафт.

Қайд кардан даркор аст, ки «муборизаи» исмоили-

ён ба мужобили дин шакли баҳси мазҳабиро гирифта буд дар атрофи ҳақиқат ё иштибоҳ будани аҳкомҳои исломи шаръӣ,— аз тавҳид сар карда то расму русуми зоҳирӣ ислом. Асоси назариявии «дини ҳаққ»-ро тасаввурот дар бораи зарурияти омехтани дину фалсафа ташкил медод. Аммо талаботи амалии ҷунғиши исмоилия назариётчиёни онро баъзан ба инкори аҳкоми дин меовард, ки нуфузи ҷаҳонбинии фалсафиро меафзуд. Бинобар ин дар таълимоти исмоилия нуфузи файласуфон баъзан аз нуфузи пайғамбарон бештар буд. Баёни ақидаҳои зиддиисломӣ ҷун қоидоҳои суханони «ҳуқамои фалсафа гӯянд...» сар мешавад. На ҳикмати динӣ, балки ҳикмати фалсафӣ асоси таълимоти назариётчиёни исмоилияро ташкил медиҳад. Вобаста ба ин саволе худ аз худ ба миён меояд: исмоилияи асримиёнагӣ чӣ буд — дин ё фалсафа?

Аз афти кор, ба ин савол ҷавоби яктарафа додан мумкин нест, зеро чӣ ҳеле ки Ф. Энгельс қайд кардааст, асрҳои миёна «фақат як шакли идеологииро мединистанд: дин ва ҳудошиноӣ» (6, с. 411). Аммо исмоилияро фақат ҷун таълимоти яке аз мазҳабҳои ислом маънидод кардан низ мумкин нест, зеро дар он ақидаҳои фалсафии дунъявӣ нисбат ба ҷаҳондаркӯни динӣ бартарӣ доранд. Мазмуни таълимоти исмоилиён дар бораи Қуръон, зоҳиро ботини дину шариат, шариат ва ҳақиқат аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар он тарафи порсии зоҳирӣ исмоилиён адовате нисбат ба дини Муҳаммад ва аҳкоми вай, майле ба асосноккӯни даъво ба «дини ҳаққ» ба воситаи инкишофи таълимоти фалсафӣ дар бораи оламу одам ниҳон аст. Ва ин фалсафай диние набудааст, ки аҳкоми исломро асоснок мекард. Баръаҳс, бо тамоми қувваташ вай видди ислом, таълимоти он дар бораи оғарниши олам, қазову қадар, шариат ва расму русуми зоҳирӣ вай ва ғайраҳо равона шудааст.

Ба дарачаи муайян гуфтан мумкин аст, ки исмоилияи асримиёнагӣ ба таври кулӣ соҳти фалсафай идеалистиест, ки дар асоси муносибати танқидӣ ба ислом аз мавқеи фалсафай атика ва афкори фалсафии шарқи пеш аз исломӣ ба вучуд омадааст. Исмоилиён дар байни дин ва фалсафай идеалистӣ (худашон пай мебурданд ё на) фарқияти қалоне намегузарониданд, зеро дар идеализм низ, махсусан дар идеализми юъективӣ, «ин ё он тарзи оғарниши олам», «мавҷу-

дияти рұх пеш аз табиат» (6 с. 403), әътироф карда мешағад. Ин лаҳзаи назари идеалистің ба олам назар иётчиёни исмоилиро ба таври пурра қонеъ мекард ва онҳо бошууруна аз дүнболи идеализм рафта, бо таълимоти вай «дини хакк»-ро ассоcнюк менамуданд. Ба хамин тарик, исмоилиён зохиран дар таълимоти худ тамоми алматхой динро никоҳ доштанд, аммо мазмұни ботини вай бештар ба фалсафа мувоғиқ меомад, на ба дин.

БОБИ II

ТАЪЛИМОТИ ФАЛСАФИИ ИСМОИЛИЯ

«ОЁ ОЛАМРО ХУДО ОФАРИДААСТ?..»

Яке аз масъалаҳои фалсафие, ки онро исмоилиён мухокима мекарданд, масъалаи абадият ва ғайрифонӣ будани олам буд. Худ аз худ маълум аст, ки ин масъала соғ фалсафӣ буда, ба ҳалли масъалаи асосии фалсафа «Оё оламро худо оғаридааст ё вай аз азал вучуд дорад?» бевосита даҳл дорад (6, с. 442). Ҷӣ тавре ки аз боби гузашта медонем, назариётчиёни исмоилий ин масъаларо сарфи наҷар накардаанд. Баръакс, ҷӣ дар диалектикаи тавҳид, ҷӣ дар таълимоташон даӯ бораи ботину зоҳир ва дину шариат ин масъаларо даҳл намудаанд. Муҳаққиқони таърихи фалсафай Шарки исломӣ, аз чумла Г. Лей, қайд мекунанд, ки дар фалсафай ботиния (исмоилия — X. Д.) таълимот дар бораи абадияти олам, таълимот дар бораи ақли кулл ва нафси кулл асосӣ мебошанд. Эътиқод ба абадияти олам ва қонунҳои он ба инкори нушури ҷисмонӣ дар пайравии фалсафай Ибни Сино пайваста шудааст» (156, с. 68). Аммо қайд кардан даркор аст, ки ҷунун ҳалли ин масъала имтиёзи фақат фалсафай исломилия нест. Дар амал ин масъала мавзӯи баҳси байни ҷараёнҳои афкори ҷамъияти, асосан қаломи шаръӣ ва ҷараёнҳои ғайришаръӣ ва инҷунун мактабҳои материалистӣ, аз чумла мактаби даҳрияи Закариёи Розӣ (865—925) буд. Ақида дар бораи абадияти олам дар он вакт ба дараҷае паҳн шуда буд, ки ин масъала «ҳатто дар доираҳои дарборӣ мухокима карда мешуд» (144, с. XXIII).

Масъалаи абадияти олам дар ҳар сурате дар доираи ҷаҳонбинии ҷинӣ гузашта шуда наметавонист. Дин, аз чумла ислом, фикрро дар бораи абадияти олам ё ҳамабадиятии он бо худо ба таври қатъӣ рад намуда, фақат як ақида — ақидаи аз тарафи худо аз ҳеч чиз оғаридани оламро эътироф мекунад. Бинобар ин, ҳама гуна ақида дар бораи абадияти олам бо

таълимоти динӣ зид меояд ва ҳамчун илҳод рад карда мешавад. Дар таърихи фалсафай Шарқи исломӣ **ин таълимот на илҳоди юшкӯр**, балки созишикюре буд, зеро ин гуна мутафаккирон дар он вақт ҳам абадияти табиат ва ҳам абадияти худоро эътироф кардаанд. Ваъе «акидаи ҳамабадияти табиат ва ҳудо маънои ситезаҷуи революционӣ ба ҷаҳонбинии ҳукмрон дошт» (177, с. 43). Дар байни исмоилиён мутафаккироне будаанд, ки дар бораи абадияти олам бе ягони ишӯра, ба қурдати илоҳӣ сухан гуфтаанд ва дар ин бора баъдтар ҳоҳем гуфт. Дар ин ҷо фақат қайд мекунем, ки рисолаҳои ин гуна мутафаккирон ажсаран бе нишон додани муаллиф паҳн карда мешуданд. **Фаҳмиши материалистии табиат дар фалсафаи он замон, чун қоида, дар шакли илоҳиёт, зоҳир мешуд.** Чунин фикр аз назари аввал алалхусус ғайриоддӣ менамояд, аммо дар воеъ ҳамин тавр буд.

Мутафаккирони солимфикр ақидаҳои худро дар шакли асоснонкунини фикр дар бораи қурдати ҳамчун асос ва шарти абадияти олам байён мекарданд. Нахустин мутафаккире аз ин қатор Абулаббоси Эроншахрӣ (асри IX) — устоди Закариёи Розӣ буд. Мувофиқи шаҳодати Носири Ҳусрав Эроншахрӣ чунин таълимотро тарғиб менамуд: «Муҳаммад Закариёи Розӣ таълимоти тамоман дурусти файласуф Эроншахриро дар бораи азалияти ҳаюло ва макон таҳриф кардааст. Эроншахрӣ мегӯяд, ки Ҳудои Таъоло ҳама вақт оғаридгори ҳастӣ буд ва замоне набуд, ки ў наоғарид ба бошад, ё аз ҳоли наоғаридан ба ҳоли оғаридан гузашта бошад. Оғаридгор абадӣ буд ва он ҷизе, ки ў оғаридаст, зуҳури ў буда, ба зарурият азалий мегардад. Махлуқи оғаридгор дар ҳаюло зоҳир гардад. Пас, ҳаюло низ монанди оғаридагорашт абадӣ мебошад. Ҳаюло чун оғаридай оғаридагор аз қурдати ў шаҳодат дихад. Ва чун ҳастии ҳаюло бе макон мумкин нест, пас воҷиб кунад, ки макон низ ҳамчун ҳаюло абадӣ бошад» (иқт. аз 87, с. 104). Бо ин фикрҳои Эроншахрӣ Носири Ҳусрав муттағиқ аст, зеро аз назари ў «ҳаким Эроншахрӣ масоили фалсафиро ба занони дин фаҳмонда, мардумро ба дини ҳаққ ва донистанини ягонагии ҳудо даъват намудааст» (46, с. 98). Аммо Розӣ «таълимоти уро (Эроншахриро — Х. Д.) ба забони дағали бидъатомез оварда, ақидаҳояшро дар истилоҳоти устодаш зикр кардааст ва касе, ки

«китобҳои ҳакимонро нахонда бошад, гумон мебарад, ки ин фикрҳоро ў иншо кардааст» (46, с. 99). Дар айни ҳол Носири Ҳусрав таъқид мекунад: «Яке аз ақидаҳои неки Эроншахрӣ — ақидаи абадияти оламу макон мебошад» (46, с. 99). Умуман Носири Ҳусрав бо баъзе ақидаҳои Эроншахрӣ ва ҳусусан бо ақидаи ў дар бораи ҳамабадияти ҳаюло, макон ва ҳудо, розӣ аст. Носири Ҳусрав Эроншахрӣро даҳрӣ (материалист) ном намебарад. Аз назари ў Закариёи Розӣ даҳрӣ буд, зеро вай оғаринишро инкор карда, аз таълимоти устодаш дур рафтааст. Аз нуктai назари Розӣ «азбаски оғариниш муҳол аст, пас зарур бувад, ки ҳаюло абадӣ бошад. Ва ҳаюло бе макон вуҷуд надорад ва пас макон ҳам монанди ҳаюло азалий бошад» (иқт. аз 87, с. 104).

Ҷӣ тавре ки маълум аст, дар фалсафай Розӣ низ оғаридагор ба сифати яке аз панҷ ҷаъҳари аз ҷониби ў эътирофшуда (ҳаюло, макон, замон, нағс ва ҳолиқ) ҷой дорад. Ҷаъқеи ҳолиқ дар соҳти олами фалсафай Розӣ ба мо маълум нест. Аммо ҳуди он, ки Розӣ ҳолиқро дар қатори дигар ҷаъҳарҳо ном бурдааст, шаҳӯдаҳти он аст, ки материализми ў низ аз ҳислатҳои илоҳиётӣ ғозод набудааст. Аз ин ҳусус ҳатто чунин ҷумла гувоҳӣ медиҳад: «Ҳудо ҳамаро баробар оғаридагор ба касе нисбат ба дигарон имтиёзе надодааст» (иқт. аз 46, с. 103). Дар ин масъалаи муҳим материализми Ибни Ровандӣ событқадамтар буд, ки навиштааст: «Маълул ба иллат ишора намекунад ва иллат ба ҳосил. Олам бо ин Оғтоб, моҳ ва ситораҳо бе ягон оғарандагон ва гумоштагон аз азal вуҷуд дошт ва қасоне, ки оғарандай азалии ин оламро эътироф кардаанд, зиддиятнок ва беисрор фикр кардаанд» (иқт. аз 200, с. 104—105). Ҳамин тавр, мутафаккироне, ки дар адабиёти фалсафай материалист тавсиф шудаанд, имкониятҳои эҷодии ҳудо ва дар айни замон абадияти оламро эътироф мекарданд. Аммо чунин таълимотро намояндагони машҳои шарқӣ Форобӣ, Ибни Сино, Носириддини Тӯсӣ, Ибни Боҷа, Ибни Рушд ва дигарон низ инкишоғ додаанд. Ба ин маъно дар байни мактаби даҳриёну машҳои шарқӣ робитаи табий вуҷуд дорад. Ҳамаи онҳо, мумкин ба ғайр аз Ибни Ровандӣ ва пайравони ў, тарафдори ақидаи ҳамабадияти оламу ҳудо будаанд. Аммо дар адабиёт якеро материалистон ва дигареро идеалистони объективӣ, деис-

тон, пантеистон ва бәлзан ориф ҳам меноманд. Вобаста ба ин Ф. Сирочов дуруст қайд кардааст, ки «абадият ва азалияти олам — яке аз масъалаҳои марказии ҷаҳонфаҳмии машшоъ мебошад» (200, с. 104). Дар ҳакикат ҳам ин масъала бо ин ё он шакл дар эҷодиёти ҳамаи нағояндагони фалсафаи машшоъи Шарқ инъикос ёфтааст. Агар дар фалсафаи Киндӣ ва Форобӣ ин масъала ҳанӯз ба дараҷаи эътирофи кушод бардошта нашуда бошад, пас Ибни Сино ва Ибни Рушд аз маъни ботини матни онҳо хулосаҳои даркорӣ бароварданд. Яке аз муҳакқикони эҷодиёти фалсафии Форобӣ А. Х. Қосимчонов дар бораи муносибати ў ба масъалаи абадияти олам чунин навиштааст: «Ҳукм дар бораи беибтидои олам фалсафаро аз илоҳиёт, мӯъминонро аз юнҳое, ки Ғазолӣ бидъаткӯр номида буд, ҷудо мекард. Файласуф онҳоеро меномиданд, ки пайрави Арасту буданд, ки ў дар анъанаҳои афкори араб тимсоли фалсафа дониста мешуд. Ҳуди Арасту ақида-ро дар бораи беибтидои олам комъёбии шаҳсии худ мефаҳмид. Форобӣ арастувияи арабро ба дараҷаи система бардошта, номи «муаллими сонӣ»-ро гирифт. Аз рӯи ҳабари Маймонид Форобӣ рисолае доштааст, ки гӯё дар он шубҳаи Ҷолинус нисбат ба ҳалпазирӣ масъалаи абадияти олам ва ё оғарида будани он танқид шуда буд ва ў гуфта бошад, ки ақли ў хуқмҳои пайғамбарро дар бораи амали оғариниш ба ҳеч ваҷҳ намепазираид. Маҳз ин суханони ошқоро нобоварӣ ва дунబолагирии муташарреъонро нисбат ба ў ба вучуд оварданд.

Дар ин ҷо ақидаи оид ба абадияти олам, ки ба сабаби азалияти моддаву сурат ҳамчун иллатҳои ниҳои ҳар як пайдоишу фасод (ақидаҳои Арасту, ки дар «Метафизика» инкишиф додааст) бо ақидае дар борҷи оғаридаи худо будани олам мувоғиқ намеояд. Форобӣ ин масъаларо бо баёни фикре ҳал карданӣ мешавад, ки олам аз рӯи моҳияту вобастагиаш нисбат ба амали оғариниши худо дуюмин аст, аммо на дар замон. Ҳаракатро ў, дар мувоғиқати пурра бо Арасту, ҳамчун гузариш аз имконият ба воқеят, абадӣ ва ноғарифда мешумурд. Замон, монанди ҳаракат, абадӣ аст, vale таърифи замони Форобӣ аз Арасту фарқ мекунад ва онро сифате аз сифоти ҳаракат медонад» (177, с. XXIV—XXV). Пас, Форобӣ ба эътирофи абадияти олам дар замон майл дошт.

Ба таври возехтар масъалаи абадияти олам дар фалсафай Ибни Сино таъжиқ гардидааст. Принципи муҳимтарини фалсафай ибни Сино ҳамчун фалсафай машшоъ таълимот дар бораи абадиву азали будани олам аст. Ин таълимот нафақат равшан баён шудааст, балки Ибни Сино онро бо як қатор далелҳои мантиқӣ ва ақлӣ исбот меқунад, ки муҳимтаринашон инхоянд:

1. Асоси ҳама чиз воҷиб-ул-вучуди абадӣ ва азали аст. Бинобар ин, олам, ки ҳастиро аз воҷиб-ул-вучуд гирифтааст, бояд абадӣ вучуд дошта бошад. Агар фарз кунем, ки одам аз воҷиб-ул-вучуди абадӣ ва азали оғози пайдоиш намуд, пас маълум мешавад, ки вай пеш вучуд надоштааст ва воҷиб-ул-вучуд аз ин пеш асоси ҳастӣ набудааст. Мантиқан фарз кардан зарур аст, ки олам дар замон пайдо нашудааст, балки аз азал ва абадӣ монанди худо, ҳамчун маълули зоти ў, вучуд доштааст.

Воҷиб-ул-вучуд қабл аз имкон-ул-вучуд на дар замон, балки зотан вучуд доштааст, монанди он ки воҳид табиатан қабл аз сониву иллат қабл аз маълум вучуд доранд, гарчанде дар замон онҳо якҷоя вучуд дошта метавонанд. Агар қабл аз имкон-ул-вучуд вучуд доштани воҷиб-ул-вучуд ҳамин маъно дошта бошад, пас аз ин ҷо бармеояд, ки ё ҳардуяшон абадианд ё пайдо шудаанд, зоро муҳол аст, ки яке аз онҳо абадӣ ва дигаре пайдо шуда бошад. Агар худо нафақат аз рӯи моҳият, балки дар замон низ муқаддам буд ва оламу ҳаракат набудаанд, пас истилоҳи «буд» ҳастиено нишон медиҳад, ки вай гузаштааст ва дигар вучуд надорад. Пас, то оғариниш ҷизе будааст, ки ҳозир нест. Барои ҳамин то замон ва ҳаракат замони дигаре будааст. Пас, ҳукм дар бораи он, ки замон ибтидо доштааст, ботил аст. Ва агар замон андозаи ҳаракат буда, абадӣ бошад, пас ҳаракат низ абадӣ аст. Агар абадияти ҳаракат зарур бошад, пас абадияти мутаҳаррик, яъне олам, ҳаюло низ зарур аст (ниг. 117, с. 23).

Далели дигари Ибни Сино ба фоидай ақидаи абадияти олам — ақидаи Арасту дар бораи табдилёбии имконият ба воқеяният буд, ки онро мутафаккир барои исботи масъала истифода бурдааст. Ибни Сино инчунин таълимоти Арастуро дар бораи ҳаюло ҳамчун асоси ҳамаи он ҷизе, ки пайдо шудааст ва пайдо ме-

шавад, кур фармудааст. У менависад: «Пас, событ шуд, ки ҳар ҳодисаеро пеш аз ин ки ҳудус ёбад, муддае бояд бошад» (икт. аз 117, с. 24). «Ин далел-ҳо нишон медиҳанд,— менависад М. Диноршоев,— ки Ибни Сино абадияту ҷазалияти оламро ба воситаи исботи азалият ва абадияти худо, мӯдда, ҳаракат, замон ва имконияти ҷабадии ҳасти асоснонек мекунад» (117, с. 24).

Чӣ тавре ки дар боло қайд карда шуд, ақида дар бораи абадияти олам дар маркази муборизаи байни намояндагони қалом ва машшоъ, дар байни ҷараёнҳои фалсафӣ ва динию фалсафии афкори ҷамъияти Шарқи исломӣ меистад. Барои ҳамин онро ҳосияти фақат машшоъ доностан ҳатоост. Албатта, машшоъ, ҳамчун мактаби событкадамтарини фалсафаи асримиёнагӣ дар шаҳси пайравони худ барои тасдики ин ақида мубориза мебурд. Ва тасодуфи набуд, ки Ғазолӣ ва пайравони ўпеш аз ҳама ба муқобили ақидаи машшоён дар бораи абадияти олам ва асосан ба муқобили Форобӣ ва Ибни Сино мечангиданд.

Дар тадқиқоти таърихио фалсафие, ки ба таърихи афкори фалсафаи давраи асримиёнагии Шарқи исломӣ бахшида шудаанд, бештар аз таъсири фалсафаи Арасту ба пайдоишу ташақкули машшоъ сухан ронда, ба роли ин фалсафа дар инкишофи дигар ҷараёнҳои афкори ҷамъияти хеле кам диққат дода мешавад. Ҳол он ки ин масъала барои дуруст дарк кардан мөхияти процесси фалсафӣ дар мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Миёна, Осиёи Миёна аҳамияти якумдараҷа дорад. Сухан аз муносибати мухталиф ба фалсафаи Арасту, истиғодабариву шарҳи он аз тарафи ҷараёнҳои гайримашшоъ меравад.

Фалсафаи Арасту нафақат барои таълимоти шогирдони бевосита, пайравон ва шорехони ўпеш асоси назариявии мулоҳизаҳо дар бораи масъалаҳои ҳастибу маърифат гардид. Вай ба маънои муайян барои чунин ҷараёнҳои бидъатомез, монанди исмоилия, низ ба сифати ҷаводӣ ғаъюлияти зеҳни хизмат кардааст. Ба ҳар ҳол Ҷисъёрии назариётчиёни исмоилий бо мақулаҷу мағҳумҳои фалсафаи Арасту фикр ронданд ва худи он дар байни онҳо хеле мақбул будааст. Маҳз ин вазъият таълимоти фалсафии исмоилиён ва машшоъро ба ҳам наздик месозад. Бинобар ин, бояд гуфт, ки агар дар Farb фалсафа ва мантиқи Арасту дар дои-

раи зохирпаратии моҳияттан ягона инкишоғ ёфта бошад, пас дар Шарқ бо ду нағуди муносибат ба Арасту ва фалсафаю мантики ў дучор меоем.

Намуди аввал — ин муносибати машҳоиён ба Арасту. Ин намуд хеле хуб тадқиқ шудааст ва бинобар ин боғаштан ба он зарурияте надорад. Факат қайд меқунем, ки машҳои араб, аз ҷумла мутафаккирони Осиёи Миёна дар ҳақиқат ҳам унсурҳои мусбати фалсафай Арастуи бузургро нигоҳ доштанд ва майлонҳои материалистии онро инкишоғ доданд. Мантики оғаридааш дар дасти пайравони шарқии ў чун олоти маърифат ва илм хизмат мекард. Машҳоиёни шарқӣ бо истиснои баъзе лаҳзахо, дар шарҳи масъалаҳои фалсафӣ аз доираи арастувия берун набаромадаанд. Ҳатто назарияи судури Фулӯтин (Плотин) ба мавкеъҳои ибтидоии ин система, маҳз дар масъалаи таносуби худову олам, ё оддитар, масъалаи оғариниш, мутобиқ ҷарда шудааст. Ин нафақат барои он рӯй дод, ки машҳоиёни шарқӣ асари Фулӯтинро чун асари Арасту доностаанд, балки барои он низ, ки назарияи судур ба ақидаи оғариниши дини ислоҳ хеле наздиқ буд. Аммо машҳоиёни шарқӣ, албатта, онро на барои асоснок намудани назарияи оғариниши ислоҳ, балки, Ҷаръаҳои барои ғаъл мӯғофӣк шардан ҷаҳон рӯҳияи фалсафӣ бахшидан истифода кардаанд. Барои ҳамин таълимоти машҳоиёни шарқӣ шакли фалсафӣ қабул меқунад. Таълимоти онҳо дар бораи олам, аз руи эътирофи умум, идеализми объективӣ мебошад. Идеализми объективӣ бошад, дар ин ё ҷон шакл оғаринишро эътироф меқунад. Чунин муносибат ба олам ба исмоилия низ ҳос аст, ки онро ба нағуди дуюми муносибат, ба фалсафаи Арасту дохил кардан мумкин аст. Ба ин намуд инчунин қалом ва тасаввуф (бо баъзе қайду шарт) дохил мешаванд.

Дар таълимоти ин ҷараёнҳо мо нафақат бо муносибати манғӣ ба ақидаҳои Арасту чун ақидаҳои «шахси куфрпеша» (Ғазолӣ), балки бо истифодабарии мусбии идеяҳои ў барои асоснок кардани даръои онҳо ба ҳақиқат дучор мешавем. Албатта, сухан на фақат аз мантики Арасту меравад, ки онро Ғазолӣ ва дигарон барои таҳофути таълимоти машҳоиёни, исмоилиёни ва дигар ҷараёнҳои бидъаткори он замон истифода менамуданд. Мутакаллимон Арастуро ҳамчун мутафаккири куфрпешаву пешгузаштаи Форобӣ ва Йиҳни Сино тан-

қид мекарданду vale ҳатто аз фалсафай ў барои нозуқ сохтани таълимоти динии худ истифода мебурданд. Ин, масалан, дар таълимоти мутакаллимон оид ба моддаву сурат, нафсу тан, ҳаракат, макону замон, ҷавхару араз, тоқаву кулл ва ғайраҳо зоҳир гардидаст (ниг. 153: 176). Дар омади гап, ин масъала дар адабиёт маҳсус таҳлил нашудааст, аммо мазмуни асарҳои мутакаллимон, сӯфиён ва исмоилиён аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар ин сурат мо ба таълимоти Арасту, ки монанди фалсафай аврупой ба зоҳирпарастӣ мувофиқ ҷунонида шудааст, кор дорем. Қайд кардан зарур аст, ки роли асосиро дар ин ҳол фалсафай Афлотун за дигар ҷараёнҳои идеалистии фалсафай атика бозидаанд.

Ба фикри мю фалсафай Арасту дар таърихи афкори фалсафай ва иҷтимоию сиёсии Шарқи исломӣ нақши дутарафа бозидааст: аз як тараф фалсафай Арасту сарчашмаи бевоситан пайдоиши чунин ҷараёни машҳур монанди машшоъ, гардида бошад, аз тарафи дигар ва на камтар «самаранок» вай ба ҷараёнҳои ғайримашшоъ хизмат кардааст. Мантиқи Арасту бошад, то дарасае машҳур буд, ки ҳатто намояндагони қалом, аз он чӣ тавре ки Ғазолӣ ҳабар додааст, барои исботи ақидаҳои динии худ истифода бурдаанд (ниг. 22, с. 219). Аммо ин масъалаи муҳим ҳанӯз тадқиқ нашудааст ва тадқиқи он метавонист баъзе масъалаҳои баҳспазири таърихи фалсафай Шарқи исломиро равшан созад.

Қайд кардан даркор аст, ки дар натиҷаи таъсири дутарафаи арастувия ба инкишофи афкори ҷамъиятий олами мусулмонӣ ҷараёнҳои бисъёри ин афкор ҳарактери зиддишаръӣ пайдо кардаанд. Аммо дар ин роҳ дигар ҷараёнҳо низ роли муайян бозидаанд.

Масалан, навафлотуния, дар баробари арастувия, барои муттаҳидшавии идеявии ҷараёнҳои асосии афкори ҷамъиятии ин ноҳия — машшоъ, тасаввӯф ва исмоилия ба як турӯҳи зиддишаръӣ роли қалон бозидааст. Назарияи судури Фулӯтин асоси таълимоти афлоқшиносии ҳар се ҷараёнро ташкил медод. Албатта, дар яке аз ин ҷараёнҳо таълимоти Фулӯтинро «дар борай судури олам аз як сарчашма» мувофиқи мақсади худ шарҳ медод. Ҳам барои Фулӯтин ва ҳам барои машшоиёни Шарқ, сӯфиён ва исмоилиён худо он вахдате буд, ки ҳамаи зиддиятҳоро пайваст намуда, та-

моми чизҳои рӯҳонӣ ва ҷисмониро меофарад. Дар фалсафай Фулӯтин мо ақидаи Ибни Синоро дар бораи аз тарафи худо на аз рӯи ирод, балки аз зарурият оғаридани оламро мебинем. А. Е. Бертельс дар бораи Фулӯтин ва нуқтаи назари ў ба оғариниш навиша буд: «Худованд — он ягонагиест, ки дар паси ҳамаи зиддиятҳо меистад, вай ҳайри ҳолис, қувваи нахустин аст. Олам зодаи ў мебошад, аммо ў оламро на ба ироди худ, балки аз зарурат, абадӣ ва берун аз замон моеофарад» (96, с. 28).

Фалсафай Фулӯтин ва назарияи судури ў дар таърихи фалсафай ноҳияҳои муҳталиф ва шаҳсони алоҳидӣ, роли гуногун бозидааст. Мабдаъ ва сабабҳои ин зуҳурот дар асарҳои бисъёре, аз ҷумла дар тадқиқоти Г. Лей (ниг. 156, с. 94—103) хуб нишон дода шудаанд. Дар бораи таъсири таълимоташ ба фалсафай арабу мусулмонӣ Г. Лей чунин менависад: «Аз ҳама бештар таъсири фалсафай судури Фулӯтин аён аст. Таъсири ин фалсафаро аз Қиндӣ ва Форобӣ сар карда то Ибни Рушд ёфтани мумкин аст, вай то асрҳои XVI ва XVII давом мекунад ва дар фалсафай ақлгарӣ, ки ба материализм майл дорад ва инчунин дар ирфони «чап» — плебейӣ (табакоти поёни) ва дехқонӣ зоҳир мешавад. Барои ҳамин пеш аз баёни муғассали таълимоти муҳталиф дидан даркор аст, ки унсурҳои наవ-афлотуния ӯмуман чӣ аҳамият доштанд» (156, с. 97). Дар ҳақиқат ҳам фалсафай судури Фулӯтин, бо тамоми хислати иртиҷои буданаш, дар шароити нави таърихии Шарқи исломӣ дар тақида бартараф карданӣ таълимоти оғариниши исломӣ дар системаҳои фалсафии машшоъи шарқӣ, тасаввӯф ва исмоилия роли мусбат бозид. Тамоюлҳои пантеистӣ ва дейстӣ дар фалсафай арабу мусулмонӣ, аз ҷумла дар таълимоти назариётчиёни тасаввӯф ба туфайли фалсафай судури Фулӯтин пайдо шудаанд. Исмоилиён таълимоташро дар бораи ҳудованд қабул намуда, онро бо тасаввуроти мӯътазила дар бораи сифати худо омехта, таълимоти тамоман наверо барои олами мусулмонӣ оид ба ҳудоеву олам, муносибати онҳо ба ҳамдигар ба вучуд ҷаварданд. Эҳтимол, таълимоти исмоилия дар бораи олам низ аз ҳамон ҷо сарчашма гирифта бошад.

Дар боло, дар вакти таҳлили масъалаи тавҳид дар исмоилия, мо қайд карда будем, ки исмоилиён масъалаи муносибати ҳудору ба олам ба таври ҳос ҳал кар-

да, худоро ҳаддалимкон ба чои охирини силсила гу-
ваштанд ва фақат номи ҳолиқро барояш нигоҳ дош-
танд. Махрум кардани худо аз сифатҳои ў ба исмои-
лиён имконият дод, ки дар масъалаи оғариниши олам
аз мавкеи зиддиисломӣ баромад кунанд. Дар таъли-
моти онҳо ақидаи ирфонӣ дар бораи ақли қулл ва
нафси қулл ҳамчун ҳолиқони ҳақиқии олам ба мадди
аввал гузашта шудааст. Вале маҳӯз дар ин ирфон ақи-
даи зарурияти оғариниш зоҳир мегардад, ки аз он
дар боло сухан гуфта шуд.

Назариётчиёни исмоилий, аз ҷумла «Ихон-ус-са-
фо», бовар доштанд, ки асоси моддии олам, ки аз он
оламҳои муҳталифи табиат пайдо шудаанд, наметаво-
нист ҷаз ҳеч оғарида шавад. Эътироғи ақидаи ақси
ин метавонист тамоми фикри исмоилиёнро дар бораи
худои аз сифатҳояш маҳрум ботил созад. Дар ҳақиқат
исмоилиёнро ҳеч мӯяссар нашудааст, ки системаи ҷа-
ҳонфаҳмии мавзунро ба вучуд оваранд. Дар ин мав-
рид, дар масъалаи оғариниши олам ё абадияти вай
низ онҳо событқадам набуданд. Аммо қӯшиши исмои-
лиён барои бартараф кардани назарияи исломии оға-
риниш, дар рӯҳи фалсафа ҳал намудани масъалаи «оё
оламро худо оғаридааст ва ё он аз азал вучуд дорад?»
аҳамияти қалон дошт. Ба ин савол исмоилиён ҳар ҳељ
ҷавоб медоданд.

А. Корбэн менависад, ки «мутафаккирони мо (ис-
моилиён — Х. Д.) зидди онанд, ки ҷаҳони ҳасти «аз
ҷизи дигаре» ба вучуд омада бошад ва ба ҳилқати ҷа-
ҳон аз «нестӣ» бовар надоранд» (149, с. 108). Ба фик-
ри мо ҷунин ҷавоб ҳанӯз ҳалли масъалаи ҷаҳонбинӣ—
ё олам аз азал вучуд дорад ва оғарида нест, ва ё он
оғарида ҷасту дар замон маенӯъ тардidaаст,— шуда
наметавонад.

Дар байни назариётчиёни исмоилий дар ҳалли ин
масъалаҳо ягонагӣ вучуд надошт. Ҳатто дар таълимоти
як муаллиф ҷавобҳои муҳталифро зоҳир кардан
мумжин аст. Бинобар ин, барои исмоилиён умуман ду
намуди ҳалли масъала ҳосанд.

1. Дар он ҷое, ки исмоилиён ба зоҳира дин пайра-
вӣ мекарданд, онҳо мавкееро тарафдорӣ мекарданд,
ки ба назари шаръӣ юид ба оғариниш наздик буд. Ам-
мо дар ин сурат низ нуқтаи назари исмоилиёнро бе-
туфтугӯ ба таълимоти шаръӣ дар бораи оғариниши
олам айният додан мумжин нест. Вақте ки исмоилиён

оид ба офариниши олам сухан ронда, худоро Холики он мегүянд, онҳо бештар аз пай навафлотуния мешаванд, на аз пай илоҳиёти шаръй. Вале агар асоғузори навафлотуния — «Фулутин ба худошиносии насронӣ та моман даҳл накарда бошад» (226, с. 275), пас исмоилиён бояд яктонастии исломро ба асос мегирифтанд. Аз тарафи дигар илоҳиёти нафий исмоилиён имконияти эътирофи бечуну ҷарои офариниши исломиро рад мекард. Худои аз ҳусусиятҳои шаҳсии худ ва аз сифатҳояш маҳрум дигар наметавонист тавре офарад, ки илоҳиёти шаръй тасаввур мекард. Ҳалли зиддиятено, ки дар ин асос пайдо шуд, боз ҳамон навафлотуния бӯ таълимоташ дар бораи судур нишон додааст. Вай имконият дод, ки бо нигоҳ доштани назари яктонастӣ ба худо масъалаи офариниши олам ба таври дигар ҳал карда шавад.

Фулутин навиштааст: «Ягона ҳама ва ҳеч аст, зеро ибтидои ҳама ҳама нест, аммо ҳама — аз ўст, зеро ки ҳама гӯё ба ў бармегардад, беҳтараш, гӯё ҳоло нест, аммо мешавад. Чигуна ҳам вай аз ягонаи оддӣ пайдо шудан тавонад, чун дар айният ягон ғуногуни дугонагӣ мавҷуд нест» (15, с. 549). Ва худ ҷавоб медиҳад: «Маҳз барои он, ки дар ў чизе набуд, ҳама — аз ўст ва маҳз барои он ки ҳастӣ бошад; худи ягона ҳастӣ нест, балки волиди ўст ва ин гӯё тавлиди нахуст аст, зеро қомил буда (чунки чизе намечӯяд, чизе надорад ва ба чизе мӯҳтоҷ нест), ў гӯё лабрез шуда, худ ба худ пур гашта, дигареро офарида; офарида ба ў рӯй ғоварду пур шуд ва ба худ нигоҳ карда, ба ин тариқ ақл гардид. Ва, аз як тараф, вучуди номутахаррики ба «он» (ягона — X. Д.) рӯоварда ҳастиро офарида, ва аз тарафи дигар, — муоинаи худ — ақлро. Инак, вакте ки ў вучуд дошта, ба худ нигаронида шуда бошад, то ин ки мурӯқиба қунад, вай дар айни замон ҳам ақл ва ҳам ҳастӣ шуд. Ва акнун, мисли «он» вучуд дошта, мушобехро меофарад ва нерӯи бисъёре фуруӯ мерезад; ва ин ғояи ўст, чи тавре ки пешгузаштаи ў фуруӯ рехтаст. Ва ин фаъолияти аз моҳият бароянда нафс аст, ки дар ҳоли бетафийр мондани «он» ҷунин шудааст, веро ақл ҳам вакте пайдо шудааст, ки пешгузаштааш бетафийр буд. Аммо нафс меофараду бетафийр намемонад, вай ба ҳаракат ғоварда шуда, сурат ба вучуд ғовардааст. Инак, ба чизе, ки аз вай пайдо шудааст, назар карда пур мешавад ва ба ҳаракати дигару

мухолифи худ дохил шуда, сурати худ — эхсос ва табиати наботиро меофараад» (15, с. 549—550).

Дар исмоилия се асоси Фуллутин ба худову ду ҷавхар (акли куллу нафси кулл) табдил меёбанд. Илова бар ин акли кулл ҷавхари оғаридаи худо аз рӯи рамзи қуръонии «кун!» дониста мешавад. Моҳиятан ин он сарҳадест, ки дар он илоҳиёти исмоилия ба охир мерасад ва назари фалсафӣ ба олам сар мешавад. Аз ин ҷо назариётчиёни исмоилий на чун илоҳиётчиён, балки чун файлласуф ғикр баён мекунанд. Илоҳиёти исмоилия ба пардае табдил меёбад, ки дар паси он идеализми фалсафӣ рушд меёбад. Дар ин вазъият аҳамияти ҳақикии навафлотунияро барои исмоилия ва оғодандешии вай, инчунин ҳатари исмоилияро барои дини шаръӣ, ки онро бидъатшиносони мусулмонӣ, аз ҷумла Ғазолӣ, овоза мекарданد, бояд фаҳмид. Дар айни ҳол ба назар гирифтан даркор аст, ки масъалаи оғаринишро исмоилиён аз муҳокима набароварданд. Вай факат нисбат ба шакле, ки дар исломи шаръӣ мағчуд буд, шакли дигар, мураккабтар ва печ дар печтареро метирад. Аммо исмоилиён дар ин масъала ба фалосифа наздиқ мешаванд. Мазмуни рисолаҳои исмоилиён нишон медиҳад, ки онҳо аз фалсафай Ибни Сино, Форобӣ ва машҳоиёни дигар аз ҳам ба кулӣ фарқ намекунанд. Фалсафай исмоилияву фалсафай машҳоиёни шарқӣ бо як маҷмӯи мағқумҳо ифода ёфтааст. Ҳатто гуфтан мумкин аст, ки умуман исмоилиён нисбат ба машҳоиёни Шарқ ҷараёни бештар ифратӣ буданд. Ин ҳуљса ба он асос ёфтааст, ки дар масъалаҳои илоҳиёт чӣ тавре ки зикр шуд, исмоилиён аз фалосифа пеш гузаштаанду дар ҳалли масъалаи «оё оламро худо оғаридааст ва ё он аз азal вучуд дорад?» пайрави файлласуфон буданд ва бъязан абавдияти олам дар таълимоти онҳо нисбат ба Форобӣ ва Ибни Сино ба таври кушодтар баён мешуд.

Силсилаи ҳасти дар системai исмоилиён тақрибан ҳамон тавре буд, ки дар навафлотуния ҷой дошт. В. В. Соколов процесси судурро дар фалсафай навафлотуниён таъсиф намуда, навиштааст: «Навафлотуниён процесси судурро соғ идеалистӣ маънидод мекунанд: дар натиҷа афзоиш заволи ҳасти ба вучуд меояд. Зинан аввали судур — акли кулл, ё нус мебошад. Дар он аллакай дугонагӣ ҷой дорад: вай — субъектест, ки мафтунона объекти худ — ягонаро мулоҳиза, мекунад.

Дар процесси минбаъдаи судур ақли кулл зинаи охирини салюсай (сегона)-и олии кайхонӣ — нафси куллро меофарад, ки вай олами сувар, намудҳои олии ҳастиро дар бар мегирад. Процесси судурро идома дода, сувар тамоми гуногуни беохир ашъёи алоҳидаро ба вучуд меоваранд. Дар охири ин процесс дар натиҷаи хомӯш гаштани нури дурахшони нахустягонагии ҷаҳонӣ модда пайдо мешавад, ки он бо зулмати мутлақ айният дода мешавад» (205, с. 52). Агар силсилаи ҷаҳониеро, ки дар рисолаҳои исмоилиён оварда шудааст дар шакли аҳром тасвир намоем, пас куллаи онро ҳудои ба ақлу эҳсоси инсон дастиорас ташкил медиҳад, ки ҳудаш, монанди ягонаи Фулӯтин, аз ҷизе вобастагӣ надорад, «аммо ба вай тамоми процесси минбаъдаи ҷаҳонӣ вобастааст» (205, с. 51), вали фикат ба он маъно, ки ў ақли куллро оғарида, ба ин процесси ҷаҳонӣ ибтидо гузаштааст. Аз нуктаи назари исмоилиён ақли қулл асоси ду ҷаҳон — олами ҷизҳои ҷисмонӣ ва олами рӯҳониро ташкил медиҳад (ниг. 59, с. 15—16). Оғариниш амри эзид аст, мегӯяд Сиҷистонӣ. Аммо амри эзид оламро на дар танҳоӣ, балки дар якҷоягӣ бо ақл меофарад. На амри эзид, на ақл ҷудо-ҷудо оғарида наметавонанд. Бинобар ин, оғариниш ҷараёни таъсири мутақобилай амри эзиду ақл буда, ба ақл асос ёфтааст. Сиҷистонӣ навиштааст: «Агар ақл намешуд, ягон ҳастие вучуд намедошт» (59, с. 22). Ҳасти, азбаски вай нисбат ба ҳудо қобили татбик нест, аз пайдоиш ва оғариниш ибтидо мегирад. Ақли аввал, аз назари Сиҷистонӣ, нисбати ҳасти на қабл асту на баъд» (59, с. 23), аммо асоси онро ташкил медиҳад. «Амри эзид, — мегӯяд мутафаккир, — ба вучуд овардан аст ва ақл ба вучуд овардан аввал; ва байни амри эзиду мавҷуди аввал қаблу баъд нест», (59, с. 23). Дар рисолаи исмоилии «Саҳифа» низ тасдиқ шудааст, ки ақли қулл оғаридаи аввал аст, аммо муаллиф дар зимни он мазмуни ин процесси оғаринишро накушоддааст. Носири Ҳусрав менависад: «Худо ҳолики ҳақиқӣ ва оғарандай иллати иллатҳо — ақл аст» (46, с. 194). Носири Ҳусрав ин принципи исмоилияро минбаъд инкишиф медиҳад, гарчанде зохирان ў нисбат ба Сиҷистонӣ ва муаллифи «Саҳифа» мӯъминтар менамояд.

Носири Ҳусрав ақида дошт, ки ҳудо ақлро аз ҳеч оғаридаст. Аммо дар айни ҳол ў махсус қайд меку-

над, ки ақл маълули ягон иллате нест. Носири Хусрав нисбати ин масъала назарияи робитай сабабию натичавиро дар рӯҳи машшоъи шарқӣ ба кор бурда, қайд мекунад, ки ҳар маълуле иллате дораду агар иллат аз байн раҷад, маълул низ нест гардад (46, с. 196). Аммо ақл, аз нуктаи н'азари ўна иллат дораду на маълул аст, бинобар ин абадист. Носири Хусрав дар хукми худ зиддият ҳис мекунад, аз ин сабаб аз номи муҳолифони эҳтимолии худ савол гузашта, ҷаъюб медиҳад: «Аммо ту мегӯй, ки Ҳолики ҳақиқӣ ақлро оғаридааст ва боз мегӯй, ки ақл абадӣ мебошад». Дар байнин ин ду даъво зиддият аст. Мо ба пурсанда ҷаъюб медиҳем ва мегӯем: вуҷуде, ки ҳастиаш иллат дорад, абадӣ нест. Аммо мо мегӯем, ки вуҷуди ақл ба ҷизе вобаста нест. Пас, аз ин ҷо маълум мешавад, ки ақл абадӣ аст, зоро мавҷудияти он ба ҷизи дигаре вобастагӣ надорад» (46, с. 194—195). Барҳилофи Сиҷистонӣ Носири Хусрав «камри илоҳӣ» ва ақлро як ҷиз мединад. Ӯ мегӯяд, ки баъзеҳо ақлро амр, дигарон ирода меҳонанд, аммо ин мөдияти маъаларо тафсил намедиҳад, гарчанде Носири Хусрав боҷунин фахмиши ақл роҷӣ шуда наметавонад. Ӯ ақида дар, ки ақлро ирода гуфтан нодуруст аст, зоро ирода ҳамеша воситаест байнин муриду мурод. «Агар ҷӯяндаи мурод мавҷуд набошад, худи мурод ҳам вуҷуд надорад, чунки мурод худ аз худ вуҷуд дошта наметавонад. Ва факат ба тарики рамз ақлро амр гуфтан мумкин аст, зоро амр фармон аст. Ба таври дигар, фармон ду ҷизро дар назар дорад — яке фармон медиҳад ва дигаре иҷро мекунад. Агар иҷроқунанда набошад, пас ба кӣ фармон диханд?» Дар натиҷаи чунин таҳлил Носири Хусрав ба чунин хулоса мейяд: «Пас, ақл табиатан оғаранде аст, вай ҳастии аввал ва иллати иллатҳост» (46, с. 196). Дидан душвор нест, ки Носири Хусрав оҳиста-оҳиста аз ақида дар бораи аз тарафи худо оғарида шудани ақл даст қашида, ақлро ягона ҳолики ҳақиқии ҷизҳои моддиву рӯҳонӣ, иллати иллатҳои ҳар ҳастии имконпазир эълон мекунад. Дар чунин система худо ҳатто аз вазифай иллати иллатҳо низ озод мемонад, чӣ навъе ки ўромашшоённи шарқӣ тасаввур мекарданд. Барои ҳамин тасодуғӣ нест, ки Носири Хусрав онҳоеро, ки наботот, ҳайвонот ва инсонро оғаридаи худо медонанд, коғир ҳондааст. Носири Хусрав аз назари мо на чун

иллохиётшинюс, балки ҳамчун файласуф баромад мекунад. Махз чун файласуфи идеалист ў ба таълимоти калом доир ба оғариниш шубҳа мекунад ва барои қамин хитоб намудааст:

Надорам эътикоде як сари мӯй,
Каломи зоҳиди нодон шунидан.
Сухан кӯтоҳ аз ин матлаб гузаштам,
Сари ин риштаро бояд, буридан (45, с. 40, 44).

Кудрати ақл, аз нуктаи назари исмоилиён, дар имкониятҳои эҷодии нағси кулл зоҳир мегардад, ки вай винаи дуюми процесси ҷаҳонии оғаринишро ташкил медиҳад. Барои исмоилиён ин ду ҷавҳари рӯҳонӣ як нағӣ ягонагиро ташкил медиҳанд, ки вай аз доҳил ба принципҳои ба ҳам зиёд тақсим мешаванду асоси вучуди тузаштаву ҳозира мебошанд. Ин ягонагӣ асоси ҳама — қавну фасод, умумияту тафриқаи ҷизҳои олам аст. Вале дар ин ягонагӣ нақши асосиро ақли кулл иҷро мекунад: вай оғарандай нағси кулл, воҷиб-улвучуд, иллати иллатҳо буда, амри илоҳиро дар ҳуд таҷассум мекунад (ниг. 46, с. 22—23). Бе вай нағси кулл курдати ҳудро зоҳир карда наметавонад. Аз нуктаи назари исмоилиён агар вобастагии нағси кулл аз ақли кулл қонунӣ бошад, шаҳс вобастагии ақли кулл низ қонунист: бе нағси кулл ақли кулл наметавонист аз рӯҳонӣ ба моддӣ, аз номаълум ба маълум гузарад. Ба замми ин, нағси кулл шакли дигари ҳастии ақли кулл, шакли зоҳиршавии вай аст, монанди он ки нур вуҳури Офтобро таҷассум мекунад (ниг. 58, вар. 5—6).

Дар системаи фалсафии исмоилиён ақли кулл ва нағси кулл ба монанди асосҳои ҳавафлотуния ва дигар ҷаҳои фалсафӣ, ба сифати ҷавҳарҳои рӯҳонӣ тасаввур карда мешаванд. Чунин ақида ба дараҷаи муайян барои исмоилиён фаҳмидани масъалаи гузаштани рӯҳониро ба моддӣ душвор мекунад. Навафлотуния ин масъаларо ба таъри идеалистӣ ҳал мекард (ба таъри дигар онро ҳал кардан юнумкин аст) ва таҳмин дошт, ки нағси кулл дар ҳуд олами идея ва намудҳои идеалии ҳастиро дорад, ки онҳо дар материя таҷассум мешаванд. Исмоилиён дар ин масъала бештар фикрҳои муҳталиф доранд. Албатта барои онҳо низ олам таҷассуми ақли кулл ва нағси кулл мебошад. Вале Сичистонӣ нуктаи назареро, ки мувоғи-

ки си акл чавхари ба туфайли табиаташ мавчуда до-
ниста мешавад, ки қабл аз пайдоиши чизҳо ва чиз-
ҳои аз вай пайдошаванда, вучуд дошта бошлад, ғалати
машхур мешуморад. Аз нуктаи назари ў акл нурест,
ки дар махлукот зохир мегардад, вай асоси мувофи-
кату мутобиқати моддӣ ва рӯҳонӣ, асоси пайваста-
шавии унсурҳои ҷисм бо ҳамдигар буда, ифодаи ваҳ-
дати ҳудо мебошад (ниг. 59, с. 23—24). «Агар акл на-
бувад, дар олам на ягонагӣ бошад, на мувофиқат»,—
мегуфт ў. Аз назари Сичистонӣ акл дар инсон таҷас-
сум ёфтааст. Ақли дар инсон таҷассумёфта дар ҳуд
шакли чизҳо дорад. Сичистонӣ дар бораи пайдоиши
чизҳо аз акл ҷизе ҷамеғӯяд. Ба гумонам ў онҳоро
қабл аз акл вучуддоштаву тавассути акл зохирша-
ванда мепиндорад. Барои зуҳури чизҳо, барои ба он-
ҳо баҳшидани ҳастии мавчудаву эҳсосшаванда акл
бо нафс омехтааст. Нафс принципи тағриқати чизҳо,
тағовути сифатии онҳо буд ва ё мегардад: ҷамодот,
наботот ва ҳайвонот, ки асосашон як асту нафсанон
гуноғун (ниг. 59, с. 27—29).

Дар асарҳои Носири Ҳусрав ба таври равшан фик-
реро мушоҳида кардан мумкин аст, ки нафси кулл ба
чизҳои мавчуда табиатеро мебаҳшад ва он чизҳоро аз
нестӣ ба ҳастӣ меоварад. Ў нафси куллро «чавхари
фаъъол» мегисобад. Носири Ҳусрав мепурсад: «...юфа-
рандаи олами ҷисмонӣ қист?» Ба ҷавооб медиҳад: «Гӯ-
ем, ки оғарандай олами ҷисмонӣ чавхари рӯҳониест,
ки бо ҷисм шабоҳати чавхарӣ дорад. Вай ҷисм нест,
аммо ҳосиятҳо дар ҷисм ба туфайли ў пайдо мешавад,
бе он ки вай бо ҷисм омехта шавад ё доҳили ҷисм
гардад... ин чавхари рӯҳониро, ки бо ҷисм шабоҳати
чавхарӣ дорад, нафси кулл гӯянд» (46, с. 174—176),
Соёнӣ Носири Ҳусрав қайд мекунад, ки «агар касе ин
чавхарро номи дигар гӯяд, эътироze нақунем», ба шар-
те, ки ў онро «Оғаридагори олами ҷисмонӣ» хонад ва
«Холики оғро Ҳудои Таъло» донад» (46, с. 174). Ми-
солҳои барои тағвири ин ақида ҷаҳардашуда нишон
медиҳанд, ки нафси кулл маҳз фаъолияти ҳуди ҳаю-
люст, ки аз он ҷудо карда шуда ва бо он аз нав боз
гардонда шудааст, аммо акнун ба сифати қуввае, ки
ба он аз берун доҳил шудааст. Аз ин ҷо Носири Ҳус-
рав таҳмин мекунад, ки нахустин амали оғариниш
(ба ҷуз оғаридани ҳудо акли куллро) ё «ибтидои ав-
валин» (яъне фаъолияти нафси кулл) ба ҳам пайвас-

тани чаҳор унсур буд. Шаҳодати дурустии ин ҳукм он
аст, ки мо бадали мутақобилаи ин унсурҳоро аз як
ҳолат ба ҳолати дигар мушоҳида мекунем. Масалан,
гармӣ ба сардӣ табдил ёбад ва сард гарм шавад;
хушӯк намонк шаваду нам ҳушӯк. Оташ ба мурури за-
мон об гардад. Ва тағири ҳолатҳо (дар олам) аз иб-
тидо он шаҳодат медиҳад. Пас, ҳуди ин унсурҳо иб-
тидо надсштаанду он ибтидо ҷизи дигарест, на ҳуди
онҳо» (46, с. 188). Ин ибтидо нафси кулл ё ҳудо бу-
дааст. Аммо ҷолиби қайд аст, ки ҳудо можиятан ба
кор даҳл надорад, чунки ба пайвастани унсурҳо наф-
си кулл машғул аст, зоро Носири Ҳусрав бовар дорад,
ки агар нафси кулл лаҳзае оламро тарқ кунад, олам
нест шавад (ниг. 46, с. 190). Паис, нигоҳ доштан ё нест
жардани олам дар ҳукми ҳудо нест.

Ирфони исмоилия майли ҳатарноки ғечиш ба сӯи
деизм дошт. Албатта, ҳатар бараи дини шаръӣ, ки дар
ин бора дар боло қайд қарда шуда буд. Дар ҳақиқат
ҳам ақида дар бораи он, ки асоси фаъолияти табиат-
ро нафси кулл ташкил медиҳад ва эътироф намудани
ин фаъолият дар шакли ирфон, ба исмоилия ҳусусиятэ
мебаҳшад, ки он ба деизм ҳос аст. Ба ҳар ҳоле ин-
кори иродай илоҳӣ ва ба олам имқонияти вучуди мус-
такил додан ба туфайли дар ҷизҳои он мавчуд будани
фаъолият, ки аз таъсири ибтидоии нафси кулл ба он-
ҳо пайдо шудааст, ситезачӯие буд аз дини шаръӣ.
Исмоилия асоси дини ислом — қазову қадарро инкор
мекард (ниг. 1, с. 427). Аммо исмоилиён таълимата-
шонро ба деизм нарасонда, аз ҷорҷӯби ирфони фал-
сафӣ набаромаданд.

Бояд қайд қард, ки ирфони исмоилиён ҳусусиятҳо
дошт, ки онро аз ирфони шаръӣ ва тасаввуф фарқ
мекард. Ирфони исмоилиён ҳусусияти онтологӣ ва пси-
хологиро, ирфони сӯфиён, илова бар ин, ҳусусияти
маърифатиро доштанд. Дар ирфони исмоилиён ҳакими
асосири нафси кулл, дар ирфони шаръиву тасаввуф —
ҳудо соҳиб аст. Барои ҳамин ирфони исмоилиён дар
оқибат ба эътироғи вучуди мустақили табиати аз
ҳудо новобаста меоварад. Ин ақида дар таълимоти
исмоилиён оид ба олами кабиру сағир — оламу ин-
сон ифода ёфтааст.

Исмоилиён таълимоти дар Шарқи Қадим машҳур-
ро дар бораи мувофиқати соҳти олам ба соҳти ин-
сон — соҳти олами кабир ба олами сағир — дар таъ-
сон — соҳти олами кабир ба олами сағир — дар таъ-

лимоти худ юнд ба мавчудияти олам ва ашъёй он но-
еобаста аз такдири худо истифода бурдаанд. Дар ин
назария фаъолияти инсон ба тамоми табиат пахн ме-
шавад ва он ба эътирофи дар олам мавчуд будани
нафси кулл, ки тамоми табиатро монанди одам зинда
мекардааст, асос мейбад. Чӣ тавре, ки дар тани ин-
сон ҳар як узв ё қисми он ба шароғати нафс вази-
фаашро иҷро мекунад, ҳамин тавр қисмҳои коинот
ва ҳодисаҳои табиат ба шароғати нафси кулл «кор»
мекунанд. «Оlam барҳақ шахсест» (38, с. 24 а). Ин
«шахс» аз рӯи сохту таркиби худ нусхай одам буда
ва баръаҳс, соҳти одам соҳти оламро хотиррасон мекуна-
д. Назариётчиёни исмоилий бо ин, албатта, қаноат
нақарданду таълимот дар бораи таъносуби олами қа-
бири ғағирро ба дигар таълимоти «дини ҳаққ» муто-
бик қарданд, ки дар ин хусус дар асаарҳои А. Е. Бер-
тельс ва муаллифи ин сатрҳо муфассал гуфта шуда-
аст (ниг. 93, с. 237—246; 121, с. 72—83).

Аз сухайнони гуфта шуда маълум мешавад, ки таъ-
лимоти ирфонии исмоилиён дар бораи олам, пайдо-
ишу мөҳияти он барои ба даҳрия гузаштан замина
тайёр карда буд. Ба ҳар ҳол барои қисми назариёт-
чиёни исмоилий ин ақида чун ақлиҳаи фаҳмондани тар-
тиботи олам аз мавқei ба даҳрия наздиқ хизмат кар-
дааст. Ин тарафи таълимоти исмоилия абадияти олам-
ро дар замон эътироф мекард.

2. Эҳтимол назариётчиёни исмоилий хатари таъли-
мотро дар бораи абадияти олам барои шуури динии
замон ва нуфузи мазҳаби худ, ки ба омма чун «ди-
ни ҳаққ» пешкаш ғардида буд, мефаҳмиданд. Бино-
бар ин, бисъёрие аз онҳо таълимотеро тарафдорӣ мекарданд,
ки ҳолики оламро инкор намекарду оламро
ҳамабадияти худо медонист. Дар ин сурат онҳо аз
руи эҳтиёчи мазҳаби худ баъзе сифатҳои худоро ин-
кор намекарданд, ки ба онҳо абадияти олам пайваста
буд. Ба ин муносибат баҳси Носири Ҳусрав бо
Закариёи Роҳӣ на ба муқобилии абадияти олам, бал-
ки ба муқобили он ақидае, ки мувоғики он эътироф
кардани абадияти одам ба инкюри ҳољики он оварда
мерасонад, нигаронида шуда буд. Чунин ақидаи даҳ-
рӣ дар ҳақиқат ба Носири Ҳусрав маъқул нест, зеро
вай ба илҳод меоварад. Дар боло қайд шуда буд;
ки Носири Ҳусрав бо Эроншаҳрӣ ҳамфирӯ асту ақи-
даи ўро дар бораи ҳамабадияти худо ва олам қабул

кардааст. Ин ақидарю дар таълимоти назариётчиёни дигари исмоилий низ дидан мумкин аст. Муаллифи «Рисолай ақоиди исмсилия» навиштааст: «Дар Қуръон омадааст, ки Худои Таъло осмону замиро дар шаш рӯз оғарид, ва ибтидои ин замину осмон аз давраи Одам сар мешавад... Агар бо зохиринин оят равем, ин муҳол аст, зеро дар ин сурат зарур аст, ки то оғиридан инҳо замину осмони дигар вучуд доштаанд, то ки ин замину юсмоне, ки вучуд доранд, оғарида шаванд; ва то ки иллати мавҷудияти онҳо маълум гардад. Ин ба зиддиятҳову ҳукмҳои беохир меовард ва ин ҳам мухол аст. Олам ҳама, вакт буд ва хоҳад буд, зеро агар гӯем, ки вакте буд, ки оғариниш набуд, зарур аст гӯем, ки ҳолик ниҳ набудааст. Аммо ин маъни надорад. Пас, ин оят маъни дигар дорад: дар давраи Одам олами шариат оғарида шуд, ки он шаш ҳазор сол давом ҳоҳад кард» (57, с. 151—152). Аз ин порча хулоса мебарояд, ки агар ин олами мавҷуд ҷамешуд, худо онро аз ҳеч оғарида наметавонист. Вале агар олам аз азали вучуд дошта бишад, пас нақши худо дар юфариниши олам дар чист? Ба ин савол муаллифи рисола ҷавоб надодааст. Олами шариат бошад, чи нағъе ки медонем, аз тарафи пайғамбарон сохта мешавад ва ба эҳоди худо ғоҳистагӣ надорад. Аз ин ҷо фаҳмост, ки ишора ба худо барои назариётчиёни исмоилий ҷоидан шаклий ҳолис буда, барои нишон додани порсони зоҳирин динии худ зарур аст. Илова бар ин, набояд фаромӯш кард, ки таълимоти исмоилий дар бораи худо ҳамчун мабдаъи номуайян ва номағхуме, ки на кувва, на ироди, на дониш дорад, оғариидани оламро ғайриимон месозад. Аммо бар хилоғи худо олам сифатҳои бисъёр, аз ҷумла сифати «ҳастӣ» дорад. Ба ин маъни исмоилиён ҷавоби диниро ба саволи «оё оламро худо оғаридааст?» муҳол ва афсона эълон мекунанд. Муаллифи «Саҳифа» менависад: «Ҳастии оламро набояд тавре тасаввур кард, ки вакте буд, ки олам ба ин сурате, ки ҳозир дорад набудааст ва дар он на афлок мавҷуд буду на чаҳор унсур ва на тибӯу на инсон. Агар (ҳастии оламро) чунин тасаввур кунем, зарур аст, ки сифоти худо монанди «ҳолик» ва «роziк» низ набудаанд. Сифоти худо абадӣ аст. Пас, ин олам, ки сифати худост, ҳеч вакт пайдо нашудааст ва пайдо нашавад. Касе, ки бо моҳиёти ин сирр нарасид,

ў рохзан аст дар роҳи (чўяндагони) ҳақиқат ва қуввати таҳаюли ў бар қувваи ақлаш ғалаба кунаду бинобар ин ў афсона гўяд» (58, вар. 295).

Олам абадӣ буда, ёфарида 'нашудааст ва оғарида намешавад, таълимот дар бораи ёфариниши олам афсона аст ва маҳсулни хаёл мебошад. Ақлро, мегуфтанд назариётчиёни исмоилий, набояд ёбо ин афсона розӣ шудан». Магар дар давраи асрҳои миёна ақидай аз ин равшантар дар бораи абадияти олам вучуд дошта метавонист? Мумкин, ки дар мактабҳои материалистии фалсафаи ҳалқҳои Шарқи исломӣ чунин ақидаҳо вучуд доштанд, аммо маълумоти дастрас доир ба онҳо хеле кам аст. Лекин агар ақидаҳои муаллифони исмоилиро ёбо таълимоти маъшшоъ ва тасаввуф дар бораи абадияти олам мукоиса намоем, ба гӯмон аст 'дар он чунин ақидай юшкорро ёфта тавонем. Дуруст аст, ки дар асарҳои Насириддини Тўсӣ ёбо чунин ақида дучор омадан мумкин аст, аммо ў бештар ба исмоилия наздик буд, на ба маъшшоъ ва иловга бар ин идеяи абадияти оламро ў дар асаре овардааст, ки замони дар Аламут хизмат қарданаш навишта буд. Дар бораи Насириддини Тўсӣ ҷаҳони робитаи ў ёбо исмоилиён ҷизи бисъёре гуфтаанд, вале дар ҳар сурат таълимоти ў дар бораи абадияти олам аз назариётчиёни исмоилии гирифта шудааст.

Таълимоти исмоилиён дар бораи абадияти олам унсури таркибии системаи фалсафаи юнҳо мебошад. Ҳатто чунин мутафаккир монанди Носири Хусрав, ки ноҳақ диндори мутаассиб хонда мешавад, ин ақидаро рад намекунад. Ў жавиштааст: «Чун маълум аст, ки иллати вучуди олам саҳовати ёфаридағор аст, ки вай абадӣ саҳоватманд буд, пас зарур аст, ки олам чун маълули саҳовати ў низ абадӣ бошад, веро ки иллату маълул аз ҳамдигар чудонашавандайд. Ва чун жасе даъво кунад, ки вакте буд ки олам набуд, гуфта бошад, ки вакте буд, ки ёфаридағор босаҳоват набудааст. Агар даъвои он, ки вакте буд ки ёфаридағор босаҳоват набуд муҳол бошад, пас даъвои он ки олам чун маълули саҳовати ў вакте буд, ки вучуд надошт, низ муҳол аст» (иқт. аз 87, с. 46). Таълимоти Носири Хусравро муфассалтар дидан ҷоиз аст.

Дар китоби мъаруфи А. Е. Бертельс тасаввуроти

Носири Хусрав юид ба соҳти юлам муфассал баён шудааст. Вобаста ба ин масъала муаллиф қушидааст, ки фикри Носири Хусрав дар бораи 'аз паи ҳам омадани унсурҳои рӯҳониву мoddӣ — қисмҳои таркибии олам барои муайян намудани тасаввuri мутафаккир оид ба мувофиқати юламҳои муҳталиф мағфум шавад. Мутаассифона, А. Е. Бертельс масъалаи абадият ё ҳамабадияти юламу худоро дар асарҳои Носири Хусрав мавзӯи тадқики маҳсус қарор надодааст. Аммо як мулоҳизаи А. Е. Бертельс аз нуқтаи назари тадқикоти 'мό хеле муҳим менамояд. У менависад, ки барои Носири Хусрав, «тартиби ёфаридағи олам дар замон аз тарафи ҳудо... ба таркиби юлам гӯё рост меояд ва бинобар ин баъзан фаҳмидан душвор аст, ки сухан аз тартиби мантиқӣ ё даврабандии мақулаҳо меравад» (93, с. 241). А. Е. Бертельс нишон медиҳад, ки Носири Хусрав «чаҳор намуди пеш ва пасро фарқ мекунад: 1. Замонӣ, монанди ҳичрати пайғамбар аз Макка ба Мадина нисбат ба ҳичрати васӣ (яъне Али) аз Макка ба Куфа. 2. Пешин зотӣ, чун пешин ҳайвон нисбат ба инсон. Ин пешин замонӣ нест. Маънои он чунин аст: ҳамаи он чизе, ки дар ҳайвон аст, дар инсон вучуд дорад, аммо дар инсон чизе аст, ки дар ҳайвон нест. 3. Пешин мартабат — монанди пешин ҳарфҳо нисбат ба сухан ё ба қитоб. 4. Пешин шарифият — монанди бартарӣ ва пешин ҳаким нисбат ба дуредгарон» (93, с. 241—242). Аз ин ҷо А. Е. Бертельс хулоса мекунад «вакте ки Носири Хусрав 'пеш' ё 'пас' мегуяд, ин таъмоман маънои юнро надорад, ки яке 'аз дигаре дар замон пеш аст» (93, с. 242). Мутобики масъалаи моин ҳулюсаро ёбо пешин нафси қулл нисбат ба чор унсур нишон додан мумкин аст. Вакте ки Носири Хусрав аз оғози ёфариниши сухан мегуяд, таъмоман дар назар надорад, ки чор унсурро нафси қулл ё ягон ҷавҳари рӯҳонии дигар меофарад. Ў тахмин мекунад, ки ин чор унсур то ёфаридағи нафси қулл вучуд доштанд ва нафси қулл ба онҳо фақат ҳосиятҳои муайян, табииати муайяннеро мебахшад, ки вай онҳоро ба ҳаракат меовоарад ва онҳо ба таъсири мутақобила даромада, дар натиҷа ҷизҳои муҳталиф ва тобеъ ба вучуд меоянд (ниг. 46, с. 173—188).

Барои исмоилиён, аз ҷумла Носири Хусрав, чор унсури олам асос ё иллати табииест, ки шарти аба-

дият за маҳвнопазирии олам мебошад. Дар ин сурат исмениён пайрави фалсафаи атика буда, диалектикан робитай байніхамдигарӣ ва табдили мутақоби-лаи чор унсурро ба сифати далели абадияти олам юваранд. Исмбилиён таълим медоданд, ки ин унсурҳо, ин асоси моддии кавну фасоди намудҳои конкретии ҳастии ҷисмониро ташкил медиҳанд, мухталифанд ва дар айни замон дар ягонагӣ мебошанд, яъне дар як вакт ҳам ягонаву ҳам ғайри ягонаанд. Дар ин диалектика Ҷабаби абадияти олам, маҳвнопазирии он ифода ёфтагаст. Масалан, Носири Ҳусрав навиштааст: «Ҳар яке аз ҷаҳор унсур ба дигаре аз як тараф мувофиқ асту аз тарафи дигар на. Ҷй таъре ки оташу ҳаво ба гармӣ яканд ва ба намнокиву ҳушкӣ мутафарриқ, ҳавову об низ ба намнокӣ яканд ва ба гармиву сардӣ ғуногун. Ва об бо ҳок ба сардӣ як аст ва ба намнокиву ҳушкӣ дигар; ҳоку оташ ба ҳушкӣ яканд, аммо ба сардику гармӣ дигар. Ба Ҷабаби ягонагии ин унсурҳо олам вуҷуд дорад ва маҳв намешавад. Аз барои ин эзиддиятҳо ва ҷудоғиҳо, ки дар ҷайни онҳо вуҷуд дюранд, онҳо ба ҳам мубориза мебаранд ва омехта намешаванд. Агар онҳо омехта ва як мешуданд, дар олам на набоғот ва на ҳайвонот зоида мешуд, ҷй навъе ки аз марди муҷаррад ва зани муҷаррад фарзанд назояд» (48, с. 54). Дар ин порча Носири Ҳусрав шояд ба монанди Гераклӣ таъсири нағси куллро ба унсурҳои олам таъкид накардааст, гарчанде дар «Зод-ул-мусо-фирин» ин фикр қариб ҳама, вакт тақрор мёбад.

Носири Ҳусрав гардиши унсурҳоро, ки аз абадияти олам шаҳодат медиҳад, эътироф меқунад. Аз нуктати назари ӯ дар олам ҷизе беасар нест намешавад, балки яке ба дигаре табдил мёбад. Ӯ бовар дорад, ки «оҳири тани одам ҳок аст..., монанди он ки оҳири об — ҳаво, оҳири ҳаво — оташ ва оҳири оташ фалак аст» (48, с. 35). Дар ин гардиши ҳаюло ё унсурҳо фасоди яке шарти кавни дигаре, фасод ё марги ин замана ва асоси дайдоши он аст, ва ин раванд беюхир бувад. Ҳатто тани инсон беасар нест намешавад, зоро ки вай асоси пайдоиши ҷисми дигар мегардад: ба ҳок табдил ёфта, вай ҷисмҳои дигарро ба вуҷуд меоварад ва ба ҳамин тарик ба гардиши умумии унсурҳои табиат дохил шуда, ҳастии дигареро соҳиб мешавад, ки он аз тани зинда фарқ дорад.

Дар ин ақидаи Носири Хусрав ба фикри мо, ба ғайр аз идеяи асосӣ, фикр дар бораи ғайриимкон будани жушур лас аз 'марг ифода ёфтааст. Вале мақсади асосӣ дар ин чо, албаттā, идеяди ғадијати олам, маҳвонпазирӣ, ғайрифонӣ будани вай, қобилияти оғаридани яке дар асоси фасоди дигаре ва ғайра мебошад. Бинобар ин, Носири Хусрав менависад: «Кавн — пайдоиши чизе аз унсурҳост дар шакли муайян ва фасод — бозгаштан аст аз шакли муайян ба унсурҳо» (46, с. 39).

Носири Хусрав бӯвар доғрад, ки қавну фасод факат дар ашъёҳои алоҳида ва қисматҳои олам ҷойдоранд. Аммо ба олам макулаҳои қавну фасод татбикназариранд. Ба ин маъсала Носири Хусрав дар вакти ҳаҳлии макону замон боз мегардад.

Макону замонро Носири Хусрав дар рӯҳияни машшоъ ҳаҳлил мекунад. Аммо мо дар ин ҷо ба фахмиши макону замон дар Ҷӯёндёти фалсафаи мутафаккир, балки ба масъалайи ғадијати олам диккат медиҳем. Дар ин ҷо низ ақидаи муҳими ғадијати олам пайваста бо ғадијати замон мушоҳида карда мешавад.

«Замон, — мегӯяд Носири Хусрав, — ба ғайри тағийири ҳолати ҷисм ҷизи дигаре нест» ва ҳолати ҷисм факат дар ҳаракат тағийир мейбад (46, с. 111—116). Барои ҳамин, «замони ҷиз бо фасод шудани ҷиз фасод мешавад», вале олам замон (даҳр) нест. Носири Хусрав таълимоти 'атомистони атиқаро оид ба ҷавхарияти замон танқид ҷарда, онҳоро ном намебарад, вале менависад: «Қасоне, ки замонро ҷавҳар донистаанд, даъво мекунанд, ки агар ҷисм нест шавад, замони вай низ нест гардад. Монанди он, ки агар қасе бимирад, замони ў низ мурда бошад. Пас, агар олам, ки ҳаракати вай бехтарини ҳаракатҳост, нест шавад, замон низ нест гардад. Аммо олам замон нест, балки ҷавҳарест, ки ҳаёташ ба туфайли воти хеш вуҷуд дорад, ба монанди оне ки замон замони зиндагии ҷизест, ки ҳаёти вай аз мөҳияти замон нест. Олам, албаттā, нест 'намешавад ва он ҳама вакт як ҷиз аст, зеро вай ҳаёт ва ҷизи сабот аст, ки ҳолаташ тағийир наёбад» (46, с. 117—118). Носири Хусрав аз таърифи замон ҳамчун ивазшавии ҳолати ашъёву ҷисмҳои алоҳида ба хулосае меояд, ки ҷизҳои олам қавну фасодназариранд, макону замони ҷисм-

хой алоҳида даргузаранд, аммо олам' чун чизи том абадӣ ва сабот аст. Носири Ҳусрав ҳаюлоро аз олам, ниҳоиро аз беинтиҳо фарқ мекунад: дар макону замон ҳаюло ва ҷизҳоти аз ҳаюло ва сурат таркибёфта вучуд доранд, аммо олам ба ин мағҳумҳо дохил намешавад. Агар замон тағиیرёбии ҳолати ҷисм бошад ва ҳолати ғолам тағиیر наёбад, пас макулаи замон ба олам татбиқназир аст. Макон низ ба олам татбиқназир аст, зеро олам ба олами дигар ҳамояги надорад (ниг. 46, с. 118).

Ин ақидаҳои Носири Ҳусрав метафизикий бошанд ҳам, маъниои амиқ доранд. Вақте ки мутафаккир аз татбиқназирӣ мағҳумҳои макону замон ба олам сухан мегӯяд, ў бо ҳамин ақидаи даҳриро дар бораи абадияту бениҳояти олам дар макону замон тарафдорӣ мекунад. Вале Носири Ҳусрав чун идеалист ин фикрашро то ҳоҳир бурда наметавонад. Ба ў лозим аст, ки таълимоти даҳрияро рад қунад. Бинубар ин дар «Кӯшиш ва раҳбиш» ҳамон далелҳоро дар бораи қавну фасоди ҷизҳоти алоҳида 'дар макону замон ў барои исботи оғаридани олам истиғфода мебарад (ниг. 48, № 23, с. 47—48). Дар ӯн маъсала 'инкишофи ҷаҳонбинии Носири Ҳусрав аҳамияти қалон дорад, вале дар ин бора мо маълумоти ҳоҳир на�отем. Аммо як чиз аниқ маълум аст: эҷодиёти файласуфи идеалист Носири Ҳусрав аз унсурҳои 'материалистӣ' юзӯд нест. Ба' ўн унсурҳои материалистие, ки дар эҷодиёти пешгузаштагони вай, аз ҷумла, «Ихвон-ус-сафо» 'ва Сиҷистонӣ ҷой доштанд, бегона нестанд. Чӣ тавре, ки А. К. Закуев 'менависад, «Ихвон-ус-сафо» мавҷудияти ҳастии абадӣ ва тағиирназирӣ моддиро Ҷътироф мекунанд» (127, с. 31).

Агар 'сухан аз таълимоти Сиҷистонӣ рӯвад, пас дар рисолаи ў «Қашғ-ул-маҳҷуб» кӯшиши асосножкуни абадияти оламро бо бароҳини мухталиф, аз ҷумла бо далели маҳвоназирӣ он дидан мумкин аст. Ў навиштааст: «Агар эдун, ки табиат ботил шавад ба ҷумла, чунон ки аз вай асаре намонад, 'аз он берун шавад, ки ба ҳости оғаридагор бувад ё аз ҷиҳати зоти табиат бувад табоъ шудани ў, ё аз ҷиҳати тазодди хеш. Пас воҷиб ояд бар он қас, ки даъво ҳамекунад ба ҳоҳир кардани ҷизе, ки зидди табиат аст, то табиат бадон ботил гардад. Ва нест ҷизе, ки зидди табиат бошад, албатта. Ва дигар, мумкин

неест, ки табиатро фасод андар ояд аз ҷиҳати ҷоти ў, соро ки агар будӣ дар замонҳои бисъёр ва қарнҳои гузашта... падид ѿмадӣ. Ва нест дидор ба як заррае фасод андар табиат. Ва дар' ҳости оғаридагор хилоф ояд (оне), ки эшон ҳукм карданд, (зеро ки агар Ҷизид ботил гардонад табиатро ба ҷумлагӣ, мутаваддулоти табиат ботил шаванд ва ҷумлагӣ)... Пас ҳамеша табиатро бар ҳоли хеш бошад, то тарафи ў дарbasta бувад ба қудрати Ҷизид ва инчунин сазовортар бувад аз табоҳ кардан. Пас ботил шуд даъвои он қас, ки туфт: «табиат табоҳ гардад», ва дуруст шуд ки «табиат аз ҳоли хеш барнагардад»» (59, с. 42).

Мулоҳизаи исмоилиён оид ба ҳабадияту беохирӣ олам дар замон сарфи назар аз хислатҳои илоҳиётии он дар замони худ дар муборизаи ду ҷаҳонбинӣ — динӣ ва фалсафӣ аҳамияти ҷиддӣ дошт. Вай бар зидди ҳоҳиратшиносиву қазову қадари дини истом ниғаронид шуда, дар шуури одамон зиндадили нисбат ба мавҷудияти олам ва инсоният ба вучуд меовард. Сиҷистонӣ бар муқобили таълимоти динӣ дар бораи ҳоҳират, киёмат ва аҷр ғояи ҳабадияти инсониятро пешкаш кардааст: «Аммо он қасоне, ки Ҷудун туфтанд, ки «табиат ба ҷумлагӣ табоҳ нағардад, балки мағзи ў табоҳ шавад 'в'а қасофати ў бимонад», ин ағсонаҳои ноғумумкин аст. Ва дӯст дорам, ки маро он қас оғоҳ қунад, ки (то) ин даъво кард, то мағзи табиат дар қадом ҷиз ҳосил ояд? Агар Ҷудун гӯянд: «Маволидро ҳосил шавад, ҳосса мардумро, ки шарифтарини ҳама маволид аст», пас воҷиб буд, ки мардум бимонд, ва ҳарчанд мардум бимонд, ки мағзи табиат аст, дар қадом ҷиз бимонд ва аз қадом ҷавҳар буд мӯддай ў, яъне қуввати ў» (59, с. 42—43). Албатта, ҷавҳари инсонро исмоилиён дар нағси ў медианд ва онро ба таври идеалистӣ мефаҳмонданд. Аммо сарфи назар аз ин онҳо аҳқоми диниро дар бораи ҳоҳирату аҷр аз рӯи ҳаҷоҳи инсон дар ҳаёти заминӣ инкор намекарданд ва онро бо маюди нағси нотиқа ба аслаш — нағси кулл мепайвастанд. Эътироф карданни нағси ҷавҳари ғайримоддӣ, ки дар тан вучуд дораду баъд аз марғ онро тарқ мекунад, бояд бе чуну ҷаро бо чунин ҳулоса меанҷомид (ниг. 6, с. 402). Вай монанди мабдаи худ — нағси кулл ҳабадӣ мебошад. Аммо исмоилиён барояш олами ҳосса «намесозанд», ки дар динҳо ба номи дӯзах ё биҳишт

юварда мешавад. Бешубъха, исмоилиён ҳам баъзан онро «охират» меноманд, вали дар «охирати» онҳо на нушур вучуд дораду на аҷр, зеро вай фақат аз зотҳои рӯҳонӣ иборат аст, ки ба ҳаёти худӣ вучуд доранду танҳо тобеъи ақли қулл ва нафси қулл мебошанд.

Ба ҳамин тарик, барои назариётчиёни исмоилий ба саволи «оё оламро худо оғаридааст ё вай аз азал вучуд дорад?» ҷавоби яктарафа нест. Ҷӣ тавре ки мебинем, ҳалли ин масъала зиддиятнок аст, аммо ба ҳар ҳол исмоилиён аз ҳалли шаръиу динии он дуранд ҷа ба ҷараёнҳое ҳамроҳ шудаанд, ки бештар ба фалсафа майл дошта, аз кӯр карда баромадану асоснок намудани аҳкоми илоҳиёти мусбӣ дар канор истодаанд.

Чунин ҳулоса нафакат аз ҷавоби исмоилиён ба саволи «Оё оламро худо оғаридааст?», аз нафӣ ҷардани баъзе аҳкоми ислом, шарҳи маҳсуси шариат ва «қитобати илоҳӣ» ҳосил мешавад, балки аз фаҳмиши исмоилии табиат низ бармеояд. Зоҳири ин таълимот ҳамчун навъи қайҳоншиносии ислом ба назар мерасад. Аммо ӯмӯзиши дақиқтари манбаъҳои исмоилий ва манбаъҳои ғайриисмоилии муташарреъон ва таҳлили муқоисавии онҳо нишон медиҳад, ки исмоилиён дар таълимоти худ оид ба табиат бештар аз назари фалсафи доир ба ҷолам мулоҳиза намудаанд, на аз назари динию аҳкомпарастона ва мустақилияти табиатро дар ҳудуди имкониятҳои асримиёнагӣ эътироф кардаанд.

ТАБИАТ АЗ ДИДГОҲИ ИСМОИЛИЁН

Дар тасаввуроти исмоилиён оид ба силсилаи ҳастӣ табиат, баъд аз ақли қулл ва нафси қулл, дар ҷои сеом меистад. Худо, ҷӣ тавре ки медонем, ба ин силсила доҳил намешавад ва ҷинобар ин, сухан фақат аз «оғаридаҳои» ӯ, ё ба таври дигар «шаходати мавҷудияти» ӯ меравад, ки мачмӯи онҳо табиатро¹ ташкил медиҳад. Ба ин мачмӯи исмоилиён таомоми «маҳлукот» (ақл, нафс, афлоқу сайёраҳо, чор унсур,

¹ Мағҳуми «табиат» дар ин ҷо ба маънои даҳр, олам, ҳастӣ истифода шудааст.

ҷамодот, наботот ва ҳайвонот)-ро, ки бо мағҳуми «ҳастӣ» фаро гирифта мешавад, доҳил ҷардаанд. Ҳастӣ, аз нуқтаи назари онҳо, ҷисмонӣ ё рӯҳонӣ будан метавонад. Ҳастии ҷисмонӣ фақат дар табиат вучуд дорад ва ба воситаи табиат зоҳир мегардад. Берун аз табиат ягон ҷизи ҷисмоние вучуд ҷадораду зуҳур намебад. Аммо ба воситаи табиат инҷунин ҳикмати илоҳӣ падидор мешавад: «Агар табиат фасод гардад, мурӯқибаи он нест шавад ва бо ин ҳикмати илоҳӣ ботил гардад. Аммо ҷун табиат вучуд дорад ва вучудаш абадист, пас роҳҳои дидорӣ ва зоҳири ҳикмат падид ояд» (46, с. 40). Барои ҳамин ҳама гуна ҳастӣ дар табиат ба воситаи ҳис ва фикри солим дониста мешавад ва ин ду ҷиз ба туфайли табиат вучуд доранд. Ва ҳамаи он ҷӣ, ки бо ҳис ва мулоҳиза дониста намешавад, ба ҳастӣ сазовор нест, зеро вай оғарандай ҳастӣ мебошад (ниг. 46, с. 41). Исмоилиён дар байни ҳастии ҷизҳои табиат ва мавҷудияти худо тағовут мегузаронанду худоро ҳастӣ наменоманд. Дар бораи ӯ бо мағҳумҳое, ки оғаридаҳои ӯро ифода мекунанд, сухан гуфтан мумкин нест. Ҳастӣ он ҷизест, ки бо ҳис пазируфта шавад ё ҷизе, ки дар бораи он мулоҳиза кардан мумкин бошад. Охирин ба ҳастии рӯҳонӣ ё олами нағс даҳл дорад, зеро нағс бо ҳавос дарж нашавад. Ба ҳамин тарик, дар фалсафаи исмоилиён табиат мачмӯи ҳамаи он ҷизҳои дониста мешавад, ки бо ҳавос ва мулоҳиза фаро гирифта шудааст ва ҳастӣ дорад. Исмоилиён дар бораи ҳастии ҷоқеи табиат сухан мегӯянд. Аммо ҷосеяни он дар маънои фалсафӣ ҳеч гоҳ аввал будани онро нисбат ба рӯҳонӣёт нишон намедиҳад. Дар ин масъала исмоилиён ҳалли идеалистии онро пайравӣ мекунанд. Дар ин ҷо сухан аз таносуби табиат ва худо намеравад. Исмоилиён монанди баъзе назариётчиёни тасаввиф дар бораи тақсимшавии ҳастӣ ба ҷоламҳои ба ҳам зид, ки аз азал дар ягонагӣ вучуд доранд, возеҳ гап мезананд. Дар як рисолаи исмоилию тасаввифӣ гуфта шудааст: «Бидон, ки олам иеми ҷавоҳир ва аъроз аст. Мачмӯи ҷавоҳир ва аърозро ҷолам гӯянд ба ҳар навъе аз анвоъи ҷавоҳир ва аърозро ҳам олам гӯянд. Ва олам дар қисмати аввал бар ду қисм аст: қисми аввалро олами шаҳодат номанд ва қисми дуввумро олами шаҳодат номанд» (26, с. 96—97). Ва баъдтар ин муаллиф нишон дода-

аст, ки дар таълимоту китобҳои мухталиф ин юламҳо бо номҳои туногун оварда шудаанд: «Олами халқ (офирида) ва олами амр, олами малак ва олами ма-лақут, олами аҷсом ва олами арвоҳ, олами маҳсус ва олами маъқул, олами ғайб ва олами шаҳодат, ола-ми нуронӣ ва олами зулмонӣ ва монанди ин; ва му-род аз ин чумла ҳамин ду олам аст» (26. с. 97; 55, с. 89). Ба таври дигар гӯем, мавҷудоти табиат ба ду қисми калон — моддӣ ва латиф, ҷисмонӣ ва рӯҳонӣ, физикиӣ ва психикиӣ мунқасим будааст. Оламҳои охи-рин, ба назарам, факат ба инсон даҳл доштанд ва таносуби онҳо чун таносуби нағсу тан дар одам ва ҳайвон дида мешуд. Ҷӣ тавре ки аз исмҳои оламҳои номбурда маълум аст, ҳамаи онҳо нақши назари динӣ ба ҳастӣ доранд: олами халқ, олами рӯҳонӣ, ола-ми нуронӣ, олами маъқул ва ғайраҳо. Ва ҷизи аз ҳама асосӣ — ҳамаи ин оламҳо барои инсон ва дар мавриди мавҷудияти ғоҳӣ дониста мешаванд. Зиёда аз ин, олами арвоҳ, аз ин нуқтаи назар, нисбат ба олами аҷсом бештар ғоҳеист. Дар ин ҷо ба таври рӯйрост ба тасаввуроти мусулмонӣ дар бораи олам тузашт карда шудааст ва он, бо баъзе ақидаҳои аф-лотуния, ки мувофиқи талаботи ислом тағиیر ёфтанд, тақмил дода шудааст. Ба назар меояд, ки ин тасав-вурот ба ҳар се ҷараёнҳои мухолифи исломи он за-мон — машҳоъи шарқӣ, тасаввув ва исмоилия хо-санд. Тағовути байни онҳо дар ин масъала аз он иборат буд, ки машҳоъи шарқӣ ва исмоилия олами моддиро «бехуда» нашуморидаанд ва нақшу аҳамияти онро дар ҳёт ва фаъолияти индунёни инсон қайд кардаанд ва ўро ба донистани сирру асрори табиат даъват менамуданд; тасаввувф, баръақс тарки олами хиссӣ, олами ҷисмониро тарғиб намуда, онро сазово-ри эътибори инсон намешуморид. Машҳоъи шарқӣ ва исмоилия одамонро даъват мекарданд, ки рӯй ба табиат оваранд ва дар он ҳикмати илоҳиро бинанду онро барои ба ҷо оварданӣ корҳои заминӣ (маса-лан дар тиб, зироаткорӣ, қосибӣ) ва корҳои ғайриза-минӣ — бозгашти нағс ба мабдаи ҳуд истифода ба-ранд. Тасаввув пайравони ҳудро ҳидоят медод, ки ба табиат пушт гардонанд, ҳамаи ҷизҳои онро, аз чум-ла тани хешро ба нафрат бинанд. Аммо аз ин ҷо маъ-лум мешавад, ки маънои ба ҳам мӯкобилгузории рӯ-ҳонӣ ба ҷисмонӣ, арвоҳ ба аҷсом аз ин ҷиҳат маъ-

нои тамоман дигар пайдо мекунад, на он тавре ки ҳалли фалсафии масъалаи асосии муносибати тафаккур ба ҳастӣ, рӯҳ ба табиат талаб мекунад. Аз катори дуаъзои муносибатҳо дар фалсафа (тафаккур — ҳастӣ, рӯҳ — табиат) мо гӯё ба қатори се аъзо мегузарем: худо, олами арвоҳ, олами аҷсом. Инро чӣ тавр бояд фаҳмид?

Дар идеализми объективӣ, чун қоида, рӯҳ муродифи худо аст. Бинобар ин, ვაқте ки сухан аз таносуби рӯҳ ва табиат меравад, вай ба ҳукми мутафаккиро ни мусулмонӣ дар бораи гузориш ва ҳалли масъалаи таносуби худо ва табиат баробарқимат аст. Пас, дар ин сурат, таносуби аҷсому арвоҳ аҳамияти мустақил пайдо мекунад, зеро сухан аз маҳлуки худои ягона меравад, ки вай нишбат ба ҳарду олам, олами арвоҳ (аз ҷумла ҷизҳои рӯҳонӣ, масалан ғариштаҳо) ва олами аҷсом, яъне табиат, якумин аст. Илоҳиётшиносони шаръӣ ин масъаларо маҳз ҳамин тавр мегузоштанд. Вале онро ба таври дигар гузоштан ва фаҳмидан низ мумкин аст, агар пештакӣ ҳақиқати таъриҳро таҳриф намоем: азбаски худо вуҷуди рӯҳонӣ дониста мешавад (ба ғайр аз ақидаи мунҷасимон), пас ҳалли масъала низ тафйир намеёбад — муносибати рӯҳонӣ ба ҷисмонӣ, худо ба табиат боқӣ мемонад. Дар воқеъ ҳанӯз ғозодандешони асримиёнагии мусулмонӣ ҳуб мефаҳмиданд, ки асоси нахустин ва асли бунъёдии дини шаръӣ эътирофи ҳоли ҷаҳонӣ таърихи табиати сунъ ва ғайриабадӣ (ҳам дар гузашта ва ҳам дар оянда) мебошад. Ба қавли бидъатшиносӣ маъруфи асримиёнагӣ Абдуллоҳири Бағдодӣ аъмоли тамоми равшанфирсни Шарқи исломӣ дар атрофи ҳамин масъала давр мезад. Вай як навъ меёри муайян нағудани эътиқоди қасоне буд, ки худро пайрави дини Муҳаммад меҳонданд (ниг. 18, с. 9, 337). Эътирофи ғанои табиат аз ҷиҳати ҷаҳонбинӣ мақсади муайянни иҷтимоӣ дошт ва барои синфҳои дорои ҷамъият таълимсти хеле муфиде барои муҳофизати моликияти ҳусусии онҳо аз тааррузи табакаи бенаво хизмат мекард. Маҳз барои ҳамин таълимоти дини ислом дар бораи маҳвазир ва ғайриабадӣ будани табиат ба маҷмӯи тоҷи масъалаҳо ё чудо карда мешавад, ки ақоиди муташарреъонро тағсил медиҳанд: таълимот дар бораи нушур ва аҷр, ҳалол ва ҳаром ва қоидонҳо ба онҳо мувоғики ахлоқӣ ва ғайраҳо. Ва дар

ин чо ба мадди аввали фаъолияти уламои шаръӣ вазифаи бо даҳриён (материалистон) ва таълимоти онҳо оид ба абадияти олам, ки ба инкори ҳамаи он чизе, ки аз ақидаи маҳвпазир будани олам хулоса мешуд, мубериза бурдан гузашта шуда буд, зеро даҳрия «оламро қадим донанд ва кирдигори ҷаҳонро инкор кунанд, ҳамаи динҳоро низ ботил ва бехуда пиндоранд» (18, с. 338). Бидъатшинос Бағдодӣ маънову мазмуни равияни даҳрии фалсафаро аниқ медонист ва ҳатари онро барои эътиқоди динӣ хуб мефаҳмид. Ва ба ин равия ў дар катори файласуфон таълимоти бостињиён, яъне исмоилиёнро дар бораи оламу табиат нисбат дода, муносибати онҳоро, ки «коил ба вучуди фариштагон, ҷин, шаётин дар миёни ачноси ҷонварни ин ҷаҳон шуданд ва фалосифа ва ботиниёнро, ки мункири онҳо ҳастанд, коғир шумурданд» (18, с. 342), нишон додааст. Бағдодӣ айборд кардани исмоилиёнро ба даҳрия, аз рӯи сухани ў, бо китобҳои онҳо асоснок мекунад: «Аз дини ботиния ба дурустӣ донем, ки онон даҳрӣ ва зиндиқанд, ки ба дерина Ҷудани ҷаҳон қоиланд ва пайғамбарон ва шароєъро инҷор кунанд ва он чиро, ки табъ майл бадон дорад, раво шуморанд ва далели мо бар ин китобе аз эшон аст...» (18, с. 309).

«Ва он номаи Убайдуллоҳ ибни Ҳасани Қайрувонӣ аст ба Сулаймон ибни Ҳасан Ибни Саиди Ҷанобӣ, ки ўро андар он андарзҳое додааст»,— менависад Бағдодӣ. Аз ҷумла менависад: «...даҳрияро гиромӣ дор, эшон аз мову мо аз эшонем» (18, с. 309—310). Қайрувонӣ гӯё ба доъии исмоили туфта бошад: «Агар ба марде фалсафа даст пайдо кардӣ, ўро аз даст мадех, зеро пуштгармии мо бар файласуфон аст ва мову эшон бар радди қаҷонини пайғамбарон ҳамдостонем ва ҳар ду ба дерина будани ҷаҳон қоилем» (18, с. 309). Даҳрияву илҳоди исмоилиёнро нишон дода, дар баробари он Бағдодӣ қайд мекунад, ки «бархе аз онон бо мо (яъне муташарреъон — Х. Д.) мухолифат накарда ва мегӯянд, ки ҷаҳонро мудаббire аст, ки мо ўро намешиноsem» (18, с. 309).

Дар ҳақиқат ҳам, назарияи исмоилиён оид ба табиат зиддиятнок аст. Аз як тараф абадияти табиат ё ҳамабадиятии онро бо худо эътироф карда, исмоилиён ба даҳрия наздик мешаванд. Аз тарафи дигар, ҳолики оламро, бигузор ҳатто дар шақли оғарида-

гори маълумнозазир ва донистанашаванд ё ақли кулл, эътироф намуда онҳо ба дин ва идеализми фалсафӣ наздик меоянд. Аммо ҳатто дар мавриди мазкур исмоилиён аҳқоми диниро дар бораи табиат тақрор накарда, кӯшиш кардаанд, ки аз онҳо тавассути баҳонаҳо, рамзҳо, ва ба лиҳози фалсафӣ овардани аҳқоми дин гузаранд ва инро ба хирад мувоғиқ карданни дини ислом гуфтан мумкин нест.

Назари исмоилиён ба табиат таъсири хеле зиёди илм ва фалсафаи атиқаро дошт. Ҳуди мақсади фаъолияти идеологии онҳо — омезиши дин ва фалсафа исмоилиёнро ба хулосаҳои зидди ағкори мусулмонӣ дар бораи табиат ва ҳастии он овардааст. Дар айни замон исмоилиён наметавонистанд, ки он манзараи табиатеро, ки дар давраи атиқа ҳукмрон буд, пурра тарғиб намоянд. Ағкори атиқа, ки аз наъ таҳқиқ гардидла, ба шароити нави таъриҳӣ ва мақосиде, ки ба ислому қайхоншиносии он пайваста буданд, мутобиқ карда шуд, ба ҳар ҳол дар инкишофи ақоиди зиддиисломии исмоилиён дар бораи табиат роли пешқадаме бозид. Ин ақоид на ба тасаввуроти атиқа оид ба табиат чун як чизи мoddӣ, абадӣ ва аз тарафи қаҷсе оғарида нашуда ва аз унсурҳои ягона иборат буда мувоғиқ асту на ба таълимоти дину фалсафай ислом оид ба оғариниши олам ва доимӣ оғаридани он, қисмати илоҳии ҳамаи он чизе, ки дар вай рӯй медиҳад. Ба қавли дигар, аз рӯи масъалаҳои мухимтарини дини ислом дар байни исмоилиён ва ҳарифони шаръии онҳо фарқиятҳои куллие вучуд доштанд, ки аз назарияи исмоилии табиат сар мезананд.

Дар назарияи мазкур исмоилиён нисбат ба Қуръон бештар ба фалсафай илми замони худ ва замони атиқа такъя мекарданд. «Ҳукамо», ки исмоилиён дар вақти исбот ё рад кардани ин ё он ҳукм оид ба табиат ба онҳо иснод мекунанд, олим ва файласуф будаанд. Инҳо пеш аз ҳама Файсоғурас, Афлотун, Арасту ва дигар мутафаккирони гузашта буданд. Аммо аз Қуръон низ иқтибоҳои бисъёре оварда мешаванд, ки онҳоро бо усули таъвил ташрҳ дода ба таълимoti худ мутобиқ мекарданд. Умуман назарияи исмоилии табиат дар мағҳумҳо ва мақулаҳои ифода ёфтааст, ки дар онҳо таълимоти машҳоиёни шарқӣ баён шудааст. Онҳо мағҳумҳою мақулаҳои фалсафай Афлотун, Арасту ва навафлотуния мебошанд. Аммо мо-

нандии манзараи табиати исмоилиён ва машиноиёни шарқиро қайд намуда, тафовути калони байни онҳоро низ бсяд нишон дод, ки аз ин хусус дар қисматҳои алоҳидай ҳамин китоб гуфта ҳоҳад шуд.

Пеш аз ҳама як лаҳзаи асосии таълимоти исмоилии сид ба табиат — организми онро қайд мекунем, ки аз таълимост дар бораи нафси кулл ва шабоҳати олами сағир ва олами кабир хулоса мешавад. Акнун мо медонем, ки тасаввуроте, ки аз мутафақкирони атиқа дар бораи ақли кулл ва нафси кулл иқтибос карда шудаанд, аз тарафи исмоилиён барои тағйироти таълимоти муҳими ислом дар бораи оғарениши слам ва ҳолики он истифода шудаанд. Муҳимтарин лаҳзаи ин тағйиротро инкори пурра ва бегуфтугӯи оғарениши исломӣ ва баровардани табиат аз ҳаюлои аввали абадӣ ё аз чор унсури моддӣ, ки низ абадианд мавҷуд будаанд ва ё, бо ақидай дигар, аз ҳаюлои аввал пайдо шудаанд, шояд ҳисобидан мумкин бишад. Лаҳзаи дигари на камтар муҳими таълимоти исмоилиён онд ба табиат, организм, таълимот дар бораи он буд, ки ҳаётро ба табиат нахудои сഫаридағор, балки худи ҳамон нафси кулл баҳшидааст, ки дар баробари ақли кулл ё бо ҳамроҳии вай асоси қувваи эҷодии табиатро ташкил медиҳад. Ин албатта ирфон аст, аммо ирфоне, ки аз эътирофи ғояи шаръии (аз тарафи худо муттасил оғаридани олам ва назорат кардани он) дур аст. Дар манзараи табиати исмоилия нафси кулл гӯё ба худ вазифаи муҳсифизи оламро мегирад, зеро исмоилиён бовардоранд, ки «агар нафси кулл як лаҳза оламро тарқ қунад, вай фасод гардад» (46, с. 386). Дар ин таълимот нафси кулл ба табиат томӣ, устуворӣ ва ҳаёт мебахшад. Аммо аз нуқтаи назари исмоилиён ҳамай ин сифатҳои нафси кулл худ ба худ зоҳир намешаванд. Шарти ҳатмии фаъолияти нафси кулл муттасидшавии вай бо ақли кулл доноста мешавад. Ҳар яке аз онҳо бе дигаре амалеро ба ҷо оварда наметавонад ва бинобар ин «оғаридагор онҳоро абадӣ пайвастааст» (68, с. 12). Намунаи ин пайвастагӣ инсон аст, ки дар ў, аз нуқтаи назари исмоилия, яғонагии ақлу нафс ҷомаи амал пӯшидааст (ниг. 59, с. 27—28). Барои исмоилиён инсон маҳз он суратест, ки нафси кулл қабул намудааст ва дар он феъли ақли кулл зоҳир мешавад. Инсон барои ҳамин олами сағир аст.

Дар он, чун дар миньётур мохияти табиат — олами кабир акс ёфтааст (ниг. 121, с. 72—78). Чй навъе ки олами сағир ба шарофати нафс ва акли худ фаъол аст, худи ҳамин тавр олами кабир фаъолияти худро ба туфайли нафси кулл ва акли кулл зоҳир мекунад. Дар ин маврид таълимоти исмоилиён дар бораи нафси кулл ва нақши он дар муҳофизати табиат, фаъолияти он дар шакли ирфонӣ фаъолияти меҳнатии инсонро ба маъни васеъаш инъикос мекунад. Нафси кулл, мувофиқи ин таълимот, на бевоситаи аз чизе балки ба воситай инсон, фаъолияти истехсолӣ ва маърифатии ў ба ҳаёти табиат таъсир мекунад. Таъсири инсон ба табиат сегона аст: аввалан, ба таври амалий ё назариявӣ сурат мегирад; сонӣ, ба воситай талоши нафс ба афзалият бар акл; сеюм, ба воситай сиёсати идорақунӣ ва дар навбати аввал ба воситай шарият (ниг. 59, с. 48—52). Қайд кардан лозим аст, ки ба ирфонӣ будани ин ақида нигоҳ накарда, вай баъзе чизҳои вожеиро аз ҳаёти инсон, таъсири мутақобиларо байнин инсон ва муҳити маскуни он ифода намудааст. Ба ин ақида Носири Ҳусрав низ тарафдор будаасту онро дар рисолаи «Ваҷхи дин» қайд кардааст, ки мавҷудият ва пойдории табиат (факат муҳити зиндагонии инсон дар назар дешта шудааст) ба инсон, аз муносибати хирадмандонаи ў ба табиат вобастагӣ дорад, зеро факат инсон метавонад заминҳоро объёри кунад, наботот ва хайвонотро парварад, ҳаёти табиатро нигоҳ дорад (ниг. 197, с. 63—64; 121, с. 30—31). Инчунин ақидаҳои «Ихвон-ус-сафо» низ дар бораи муносибати одамон ба табиат, фаъолияти истехсолии онҳо маълуманд. Бинобар ин, мувофиқи таълимоти исмоилиён гулистон шудани табиат ё ба биёбон табдил ёфтани он ба инсон вобастагӣ дорад. Барои замони худ ин ақидай хеле часуронае буд, ки роли инсонро дар муайян намудани тақдири зиндагии хеш ба худи инсон вобаста мекард. Албатта, сухан аз одами меҳнатӣ мераҷад. Вале бе ин ҳам, дар маъни умуми фалсафӣ ин ақида на факат бар зидди назарияи қазову қадар, балки ба муқобили назарияи сӯфиёни тарки олам, ки дар он вакт дар байнин табакаҳои гуногуни ҷамъият васеъ паҳн шуда буд, равона шудааст. Ва дар ин маврид низ робитан фалсафаи исмоилиёнро бо талаботи иҷтимоии замон қайд кардан лозим аст.

Чӣ тавре ки дар боло нишон дода шуд, нафси қулл мабдаи ҳаёт ва ҳаракати табиат дониста шудааст. Тағийрёбии табиат, эътирофи ҳаракати он яке аз қонунҳои бунъёдии фалсафаи исмоилиён мебошад. Албатта, худ ба худ эътироф намудани тағийрпазирӣ табиат дар инкишифӣ афкори фалсафии Шарқи исломӣ чизи наъе набуд. Ба замми он, тағийрпазирӣ олам, ноустувории табиат барои ислом ва равияҳои муҳталифи фалсафаи динии идеалистӣ ҳамчун далели фонӣ будани ин дунъё ва абадияти он дунъё хизмаг мекунад, зеро дар он дунъё гӯё оромӣ, устуворӣ ва абадият ҳукмфармо будаанд. Ин таълимот дар байни исмоилиён низ роиҷ буд, ҳусусан дар байни онҳое, ки ба дарки таълимоти динӣ дар бораи ду олам майл доштанд, масалан, муаллифи рисолаи «Ҳафт боб ё Қаломи пир» ва баъзан Носири Ҳусрав (ҳусусан дар рисолаи «Қушоиш ва раҳоиш» ва дар «Саодатнома») ва мутафаккироне, ки тарафдори бοқӣ гузаштани зоҳири шариат барои ҳамаи замонҳову шароит будаанд. Аммо дар ин нукта ягон чизи ачибу наъе нисбат ба он чизе, ки дар ислом ва дигар динҳо вуҷуд дошт, нест. Ин масъала дар житоби дигари муаллифи ин сатрҳо ба таври пурра таҳлил шудааст (ниг. 121, с. 51—53).

Аҳамияти бунъёдии эътирофи ҳаракати табиат барои фалсафаи исмоилиён пеш аз ҳама аз он иборат буд, ки таҷдиди нафақат табиат, балки таҷдиди таъриҳ ҳам бе ҳосияти ҳаракат ва тағийроте, ки ба олам ва таъриҳ ҳосанд, пайваста дониста шудааст. Барои исмоилиён ҳаракат умуман чизи манғие дар ҳаёти табиат нест. Аниктараш — баръакс аст. Исмоилиён дар ҳаракати ашъё, тағийрёбии онҳо манбаи пайдоиш ва фасоди ҳодисоту ашъёи олами ҳиссиро медианд. Аммо худи фасод на чун нестшавии чизе, балки чун бозгашти он ба асоси худ, ки аз он пайдо шуда буд, дониста мешуд. Илова бар ин баъзе аз исмоилиён қайд кардаанд, ки фасод фақат ба шакл даҳл дорад, на ба мабдаи моддии чизҳо. Мабдан моддии чизҳо бо тағийрёбӣ ва табдилёбии шакл ҳама вакт як хел мемонад: оҳане, ки шакли ҳанҷар дорад, метавонад шакли табар қабул қунад ё шакли тирро ё чизи дигарро, аммо худи оҳан, чун асоси моддии ин шаклҳо ва шаклҳои дигари имконпазир оҳан хоҳад монд; чӯб, ҳамчун асоси моддӣ, метавонад шаклҳои

мухталифро қабул кунад, ба шакл тағиیر ёбад, аммо вай бесар нест намешавад. Ин қоидаро исмоилиён ба ҳамаи ҳодисоти моддиву рӯҳонӣ ҷорӣ кардаанд. Аз нуқтаи назари исмоилиён рӯҳонӣ низ аз рӯи шакл тағиир мейёбад. Барои ин, мегуфтанд, онҳо, шариат мисол шуда метавонад: зоҳири он тағиирпазир буда, ботини он,— ҳақиқати он ҳама вақт бетағиир мемонад, монанди он, ки асоси моддии ашъё бо тағиир ёфтани шаклашон тағиир намеёбад. Аз диди исмоилиён фақат оғаридағор тағиир намеёбад, зеро ў, бо қавли онҳо, шакл надорад. Шояд ҷунин андеша барои ҳамаи таълимоти мусулмонӣ умумӣ буда, нуқтаи назари исломро ба зоти худо ифода мекунад, фақат ҳукм дар бораи набудани шакл дар оғаридағор аз он берун мемонад, зеро ин маъсаларо ислом умуман ба муҳокима нагузоштааст. Худо тағиирпазир доноста шуда, ў дар исломи шаръӣ мабдаи ҳама гуна тағиирёбӣ ва ҳаракат фаҳмида мешавад, зеро бе ҳукими ў ҳатто барг аз дараҳт намерезад. Исмоилиён, аз афти кор, ин аҳкомро эътироф намекарданд, зеро онҳо нафси куллро мабдаи ҳаракати табиат медонистанд — идеяе, ки онро аз Афлотун иқтибос кардаанд. Лекин агар Афлотун аз идеяи тайирпазирии олам нестии онро хулоса карда бошад, пас исмоилиён, баръакс, худи ин идеяро барои ифодаи мустақилияти табиат ва маҳдуд намудани даҳолати Ҳолики Қодирни дини яктонастӣ ба процесси табиии пайдоишу фаношавӣ ва ҳатто барои инкори пурраи ҳаргуна даҳолат истифода бурдаанд.

Ин ақида, ки бо таълимоти Арасту дар бораи ҳаракату намудҳои он пурра гардида буд, ба инкишофи озодандешӣ дар мамлакатҳои Шарқи исломӣ аз ҷумла аз тарафи исмоилиён ва машҳоиёни шарқӣ, кӯмаҳи хубе расонидааст. Ҷунки исмоилиён худоро аз ҳуқуқи ба ҳаракат овардани табиат маҳрум соҳта, ин ҳуқуқро ба нафси кулл додаанд, ки вай дар фольияти худ аз оғаридағор вобастагӣ надорад. Ҷунин таълимот ба илоҳиёти нафӣ ва фаҳмиши органикии олами исмоилиён хеле мувофиқ меояд, ки он аз тасвуроти онҳо дар бораи мувофиқати олами сағир ва олами кабир ва нафси кулл хулоса мешавад. Дар ин ҷо ба гайр аз муроҷиат ба машшоъ илоче набуд: таълимоти Арасту оид ба се намуди нафс барои фаҳмондани нафақат ҳаракати набототу ҳайвонот, балки

харакати чамодот низ ба кор омад. Агар табиат чун чизи том тавассути мавчудияти нафси кулл дар он харакат кунад, пас ашъёву ходисоти чудогонаи он ба туфайли дар онҳо мавчуд будани нафсхон фардӣ — чамодӣ, наботӣ ва ҳайвонӣ ҳаракат меқунанд. Албатта, ин фахмиши идеалистии сабаби ҳаракати табиат аст. Лекин ин гуна фахмиш дар ин маврид дар мубориза бо идеологияи динӣ муттафики фалсафаи даҳрӣ мегардад. Барои дуруст фахмидани чунин эзоҳ, муқоисаи ду таълимотро оид ба мувофиқати олами сағир ва олами кабирро меоварем: таълимоти аввал мансуб ба Ғазолист, ки яқин нуқтаи назари муташарреъонро ифода меқунад, дуюм — таълимоти исмоилиён аст, ки хислати зиддишаръӣ дорад. Ғазолӣ дар назарияи худ аз олами кабир — табиат ба олами сағир — инсон мегузарарад. Исмоилиён — баръакс. Ба назари аввал чунин менамояд, ки дар ин ҷо фаркҷе нест: аз соҳти олам ба соҳти одам мегузаранд ё, баръакс, аз соҳти одам ба соҳти олам. Мөҳиятанд ин маънои амиқ дошт. Онҳое, ки меҳостанд мустақилияти табиатро нишон диҳанд, дар баёни мувофиқати олами сағиру кабир аз олами сағир ба олами кабир, аз одам ба олам, аз нафси фардӣ ба нафси кулл мегузаштанд. Аммо онҳое, ки меҳостанд бо ин мувофиқат ҳикмати илохиро нишон диҳанд, дар бораи нафси кулл чизе нагуфта, қайд кардаанд, ки инсон, чун оғаридаи охирин, нусхан сағири салтанати ҷаҳонии Султони олам — Ҳудои Таъоло мебошад. Аз рӯи ин таълимот на олам мушобехи тани инсон аст, балки «тани одам... дар асл мушобехи таъоми олам аст, зеро дар он сувари ҳамаи он чизе, ки дар олам оғарида шудааст, вучуд дорад» (236, с. 21). Ҷӣ тавре ки дид мешавад, чунин организм натиҷаи мутобиқ кардани назарияи қадимаи мувофиқати олами сағиру кабир ба талаботи дини нав ба мақсади исботи ҳикмати ҳолик ва оғаридаи ҳикматонаи ў — олами кабир истифода шудааст, зеро аз рӯи ақидаи Ғазолӣ ҳамаи он чизе, ки дар олам дар рӯи Замин ва дар афлоқ вучуд дорад, Ҳудои Таъоло онро ба ҳакқ, ба адл ва ба ҳикмат оғаридааст (ниг. 236, с. 507). Исмоилиён баръакс, мувофиқати олами кабирро ба олами сағир қайд намуда, ҳаракат кардаанд, ки ҳокимијати ҳоликро ҳарҷӣ камтар созанд; агар инсон ба туфайли нафси худ фаъол бошад, пас олам, ки мушобехи одам

сохта шудааст, ба туфайли нафси кулл фәйол мебошад. Албатта, ин таълимоти нав набуда, такрори ақидай Афлотун аст. Дар таълимоти Афлотун низ олам чун вучуди зинда пиндошта шудааст. Ҳатто «ситорахову сайёраҳо вучуди илоҳӣ буда, нафси кулл онҳоро монанди слами боқимонда зинда меқунад» (82, с. 164). Дар ин масъала исмоилиён ҳақиқатан аз пай Афлотун рафтаанд.

Эҳтимол исмоилиён низ чондор будани ситорахову сайёраҳо эътироф мекарданд. Ба ҳар ҳол аз рӯи ин масъала дар байни исмоилиён ва Газолӣ баҳси тезу тунд ва айборкунни дугарафа ба бидъат чой доштааст. Газолӣ исмоилиёнро ба он айбор мекард, ки на танҳо зинда будани сайёраҳо эътироф меқунанд, балки «ба ҳар яке аз ҳафт сайёра аз Зухал то Қамар пай ҳам идоракуниро дар ҳар ҳафткунҷаи ҳафтҳазор-солагӣ мансуб медонанд». Ин мегӯяд Газолӣ, «мазҳабест, ки аз мунаҷҷимони бидъаткор гирифта шудааст ва он ба таълимоти санавия (дуализм) дар бораи он ҷиҳатҳои нур, ки бо зулмот омехтаанд ва он дар ҳақиқат аз тарафи ҳафт сайёра идора карда мешавад, майл дорад» (148, с. 77). Исмоилиён ба ин даъво ҷавоб додаанд, ки худи Газолӣ яке аз он «мунаҷҷимони бидъаткор» аст. Зиёда аз ин, исмоилиён ўро ба эътирофи ширқ айбор намуда, таълимоти ўро дар бораи воҳиб-ус-суввар (бахшандай суратҳо) ё ақли фәйол, ақли даҳум дар силсилаи уқули қайҳонӣ, бидъати ошкоро пиндоштаанд. Газолӣ аз рӯи шаҳодати исмоилиён, аз абадияти муҳити афлок сухан ронда, бо ҳамин муқобили худ баромада, худи он бидъатеро эътироф меқунад, ки ба дигарон нисбат медод: «он тири фиребаш ба худи ў бозгардад, зоро аз ҳадафаш (санавия) хеле пеш мегузарад. Чун ў даъво меқунад, ки на ду худо, балки даҳ худо вучуд дюранд ва ў онҳоро укул меномиду ба қавлаш ҳар яке аз онҳо ба дигаре ҳаёт мебахшад, онро аз нестӣ ба ҳастӣ меовараад ва ҳар яжеро иллати осмонӣ бувад» (иқт. аз 148, с. 77—78). Чӣ навъе ки муҳаққикон қайд меқунанд, ин айборкунӣ на он қадар дуруст аст, чунки худи исмоилия қайҳоншиносиро эътироф меқунад, ки он силсилаи даҳ уқулро дар таркиби худ дорад. Дуруст аст, ки баъзе муаллифони исмоилий — аз ҷумла, Носири Ҳусрав, чунин ақида надоранд, вале дар қайҳоншиносии Ҳамидуддини Қирмонӣ (ваф. с. 1037) — ҳамасри

Ибни Сино, чой дорад. Шояд исмоилиёне, ки бо Газолй аз рӯи ин масъала бахс кардаанд, дар ҳақиқат ҳам назарияи даҳ укулро эътироф намекарданд, гарчанде вай дар байни файласуфони равияҳои мухталиф васеъ паҳн шуда буд. Онро чунин файласуфони маъруф монанди Форобиву Ибни Сино эътироф мекарданд. «Ихвон-ус-сафо» дар ин масъала аз мавқеи ба афлотуния наздик баромад кардаанд. Аз нуктаи назари «Ихвон» «се имкон вучуд дорад: якум, ситораҳо ишорат доранду афъол надоранд; дуввум, ситораҳо на ишорат доранд, на афъол; сеюм, ситораҳо ҳам ишорат доранду ҳам афъол. Онҳое, ки ба дуввум дъево доранд, чизе намефаҳманд; онҳое, ки ба якум дъево доранд, ба ҳақоики ашъё амиқ сарфаҳм нарафтанд; ҳақ бар ҷониби ақидаи сеюм аст, ки он ба ғояи умумии қисман илмии олам, ҳамчун олами кабир асос ёфтааст» (90, с. 131). Тааҷҷубовар аст, ки «Ихвон-ус-сафо» барои ифодаи мустақилияти табиат дар баробари эътироф намудани назарияи мувофиқати оламҳои сағири кабир ва ақидаи афлотуния нафси кулл, чун қувваи хаётбахши олам, аз ибораи динии «фаришта» истифода бурдаанд. Барои онҳо «табиат фарқат дар сурате маъно дорад, ки агар онро чун фаришта бинанд» (90, с. 130). А. Баусонӣ қайд мекунад, ки табиатро фаришта дониста «Ихвон-ус-сафо» ашъёву зухуроти онро ҳаргиз натиҷаи мӯъцизай бе-асос нагуфтаанд. Баръакс, аз нуктаи назари «Ихвон» табиат — фаришта натиҷаи қонунҳои муҳим аст (ниг. 90, с. 134). Онҳо ашарияро барои он танқид мекунанд, ки онҳо вучуди табиатро инкор мекунанд ва ҳамаи афъолро бевосита ба ирова худо нисбат дода, намефаҳманд, ки табиат фаришта аст. «Худо бо ачсон робитаи бевосита метавонад доштан ва худ мустақиман феъле ҷакунад,— менависанд «Ихвон»,— балки онро ба фариштаҳо месупорад, ки ба амраш феъл биқунанд» (икт. аз 90, с. 130). Албатта, «Ихвон-ус-сафо» монанди исмоилиён табиатро аз худо тамоман чудонамекунанд, аммо тобеияти онро аз ӯ мутлақ низ намешуморанд. Барои онҳо табиат мазҳари Мутлақ аст, аммо ин табиати хаёлӣ ботил набуда, балки ҳақиқӣ, воеӣ мебошад. Ақидаро дар бораи он, ки олам мазҳари мавҷудияти Мутлақ аст, мутафаккирони шаръӣ, монанди Газолӣ, низ тарафдорӣ мекарданд. Аммо оламро хаёлӣ, ғайривоқеӣ, тезгузар медонистанд.

ва ба қавлашон гүё вай сазовори таваҷҷӯхи инсон нест. «Ихвон» бошанд, воқеяти табиатро инкор на-мекарданد ва ба омӯзиши зухуроти физики, ҳарака-ти сайёраҳо ва ба муайян намудани иллати мавҷудият ва ҳаракати ҳодисоти табиат, пайдоиш ва фаношавии онҳо бо эҳтиром муносибат мекарданд. Пас эътиро-фи вобастагии табиат ба худо дар фалсафай исмои-лиён ва «Ихвон-ус-сафо» хусусияти мазҳарӣ, маъни-и эътирофи зоҳирӣ дорад. Дар ягон чое исмоилиён даъ-воро дар бораи вобастагии чизҳо ва зухуроти табиат аз иродай худо исбот намекунанд, гарчанде дар рисо-лаҳои онҳо ибораҳое дучор мешаванд, ки зоҳирان аз эътирофи аҳқоми мусулмонӣ дар бораи калимаи ило-хии «кавн» шаҳодат медиҳад. «Ихвон-ус-сафо» онро чунин таъриф додаанд: «Кавн берун баромадан бо-шад аз кувват ба феъл» (55, с. 145). Ин таърифро ҳар мутафаққир ба таври худ метавонист маънидод кунад, масалан дар рӯҳи фалсафай Арасту, на ило-хиёти ислом. Исмоилиён ин калимаро факат барои нишон додани зухури иродай илоҳӣ дар оғаридани ақли кулл истифода кардаанд. Вакте ки исмоилиён фаҳмиши ҳудро оид ба кавну фасод сар мекунанд ва онро чун оғариниш баён менамоянд, ҳатто нафси кулл аз доираи процесси илоҳии оғариниш берун ме-монад.

Ҳамин таър, исмоилиён барои тасдиқи мустақи-лияти табиат аз таълимоти муҳталифи идеалистӣ, на аз назарияҳои динию аҳқомпарастӣ, гузашта, маҳсу-сан афлоқшиносии Афлотун ва онтологияи Арастуро истифода бурдаанд. Дар баъзе рисолаҳо, аз чумла «Расоил»-и «Ихвон-ус-сафо» инчунин унсурҳои таъ-лимоти Файсоғурасро оид ба ададҳо ва ҳамоҳангӣ дучор омадан мумкин аст. Умуман тасаввуроти исмо-илий оид ба мустақилияти табиат аз тасаввуроти анъа-навии муташарреъон дар бораи вобастагии мутлақи табиат ва ашъё аз Ҳудон Таъло тафовути хеле қалон доштанд. Ин тафовут нафақат ба таълимоти исмоилий оид ба нафси кулл ҳамчун қонуни мавҷудияти олам ва ҳаракати он асос ёфтааст, балки тавассу-ти тасаввуроти исмоилий дар бораи сабабҳои кавну фасод дар табиат низ ифода шудааст. Охир моҳия-тан таълимоти Файсоғурасу Афлотуну исмоилия дар бораи аъдод ва ҳамоҳангӣ дар шакли ирфонӣ қону-нияти табиатро ифода мекард. Дар исмоилия ин қо-

нуният бо таълимот оид ба сабабият робитаи зич дорад.

Болотар нишон дода шуд, ки исмоилиён ақли куллро нахустиллат ё иллати иллатҳо медонистанд, ки вай афъоли худро ба воситаи нафси кулл ба ҷо меоварад. Дар сурате ки қазову қадар инкор карда шавад, мо тавассути зинаҳои силсилаи кайхонӣ поён фуромада, бо ҳамроҳии исмоилиён ба зарурияти шарҳи сабабҳои қавну фасоди унсурҳои табиат мерасем. Дар ҳақиқат, агар аз илоҳиёти исмоилиён, ки дар маҳлӯк мавҷуд будани маъсади илоҳиро тарғиб мекард, таҷрид кунем, мебинем, ки ҷараёни қавну фасодҳо ҳамчун сифати асосиву тавсифи асосии ҳодисоти табиат номағхум мемонад. Нафси кулл барои исмоилиён ва инҷунин барои Афлотун фақат оғози ҳаражатро ба вуҷуд меорад. Вай ҳамчун сабаби ашъёву ҳодисот дар системаи исмоилиён иллати дур ном гирифтааст. Аммо боз иллати наздиқ вуҷуд доштааст. Ва барои маърифати моҳияти қавну фасод, моҳияти ҳастии ин ё он ҷиз, аз назари исмоилиён ин иллати наздиқро донистани муҳим аст. Носири Ҳусрав ин ақидаи иллати дурӯи наздики қавну ҳастиро бо мисоли зерин мефаҳмонад: «Иллати наздиқтарини (пайдоиш ва мавҷудияти) одам падару модар бошанд, иллати дур — ҳӯрок аст. Сустии бадани кӯдак имкон намедиҳад, ки ў ҳӯрок ҳӯрад. Дар байни кӯдак ва ҳӯрок падару модар меистанд. Ҳангоме ки одам қалон шуда, қобилияти бевоситаи ҳӯроқҳӯрӣ пайдо мекунад, ҳӯроқ иллати ў ме гардад. Ҳӯрок маълули чаҳор унсур аст. Агар чаҳор унсур фасод шаванд, пас наботовот низ фасод гардад, аммо наботовот ҳӯроқи ҳайвонот аст. Пас, падару модар — иллати кӯдак, ҳӯрок — иллати падару модар, иллати ҳӯрок — наботовот, иллати наботовот — чаҳор унсур ва иллати чаҳор унсур — ҳаюло бошад» (46, с. 187). Ин силсила бо нахустиллат ё иллати иллатҳо — ақли кулл ва ҳолиқи он анҷом меёбад. Идомаи мантиқии ин ҳукми Носири Ҳусрав шояд он буд, ки ҳӯроқро нафақат инсон меҳӯрад, балки дар баробари ў тамоми мавҷудоти зинда ҳӯрок меҳӯранд. Аз ин ҷо ҳулоса бармеояд, ки тамоми мавҷудоти зинда ба сифати иллати мавҷудияти худ моҳияти дигар дорад, аммо на ҷизи рӯҳонӣ, балки ҷизи моддӣ. Ин ҳамоно ибтидой детерминизм мебошад. Ба маънои дигар, барои фаҳмидани ҳастии ҳодисоти муфрادي табиат на

дар олам мавчуд будани нафс, на далели мавчудияти холик, балки дар табиат мавчуд будани равобити мутакобиларо ба асос гирифтан зарур аст, ки он процесси пайдоиши як ашъёву ходисот ва фасодшавии дигареро ифода мекунад. Аз байни ин робитаҳо исмоилиён робитай сабабии ашъёву ходисотро фарқ кардаанд. Ин масъала барои фаҳмиданӣ моҳияти таълимоти исмоилиён хеле муҳим аст ва бинобар ин онро муфассалтар аз назар мегузаронем.

Таърифи иллат (сабаб) дар исмоилия аз рӯи таърифи дар байни файласуфони Шарқи Наздик ва Миённа маъруф буда оварда шудааст: «Иллат зоте бошад, ки вучуди зоти чизи дигар аз вай бувад» (55, с. 143). Аммо дар таснифи иллатҳо исмоилиён ба таълимоти Арасту оид ба чор намуди сабаб пайравӣ намудаанд, ки он дар байни зоҳирпастони асримиёнагии аврупой ва инчунин дар байни мутафаккирони Шарқи исломӣ, ки ба равияҳои муҳталифи афкори ҷамъияти мутаалиқ буданд, васеъ паҳн шуда буд. Дар ҳар ҳоле ин таълимогро машҳоиёни шарқӣ, назариётчиёни тасаввuf ва исмоилия эътироф кардаанд. Арасту навиштааст: «Дар бораи сабабҳо ба ҷаҳор маъно гӯфта мешавад: яке аз ҷунин сабабҳоро мӯ моҳият, ё асли ҳастии чиз мешуморем (зеро ҳар як «чаро» охир охирон ба тавсифи чизе меоварад ва «чарои» якум маҳз сабабу мабдаъ бошад); ҳаюло, ё асоси моддиро мӯ сабаби дигар мешуморем; сеюм — чизе ки мабдай ҳаракат аз ӯст; ҷаҳорум — сабабе, ки ба охирӣ муқобил истад ва маҳз «ба туфайли чӣ» (зеро рафоҳ муроди ҳар як пайдоишу ҳаракат аст)» (16, 1, с. 70, 146). Дар фалсафаи асри миёнагӣ, ки навъе ки маълум аст, ин чор сабаб ба таври зерин ифода ёфтаанд: сабаби моддӣ, суварӣ, фоъилий ва сабаби вопасин ё мақосидӣ. Дар таълимоти машҳоиёни шарқӣ ба такрори амиқи таълимоти Арасту оид ба чор ҷамуди сабабият дучор шудан мумкин аст. Исмоилиён низ ин таълимотро эътироф кардаанд, аммо сабаби ҷорумро номи дигар ниҳодаанд. «Ихвон-ус-сафо» онро «иллати ғайб» номидаанд (ниг. 55, с. 146), валие мазмуни онро накушодаанд. Маълум аст, ки «Ихвон-ус-сафо» ақидаҳои илоҳиётро маъқул медонистанд. Аммо исмоилиён илоҳиётро бо эътирофи характери объективии сабабият ҷаҳдуд мекунанд. Сичистонӣ ин фикро ин тавр баён кардааст: «Бидон, ки ҳар чизро фурӯ иллатест, ки он чиз пеш аз он усули табиӣ пайдо

натауонад шуд ва натауонад пайдо шудани чизи табиӣ бе иллат» (59, с. 66). Агар «Ихвон-ус-сафо» фикрашонро чунин возех ифода накарда бошанд ҳам, бо мисолҳои конкретни худ ҳангоми фаҳмондани ҳодисоте, ки дар он замон хурофоти диниро ғизо медоданд, ба ҳонандагони муфаккир ботили ақидаҳои рӯҳониёнро нишон медоданд. Ин шарҳҳо ба гирифтани Офтобу Моҳ, заминчунбӣ, тирукамон, раъду барқ, ва дигар ҳодисоти барои мардуми он давра номағҳум даҳл доштанд (ниг, 90, с. 129—137). Ин шарҳу эзоҳро сонитар назариётчии дигари исмоилия Носири Ҳусрав дар асараш «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» такрор кардааст. Шояд «Ихвон-ус-сафо» ва сонӣ Носири Ҳусрав ин ақоидро аз олимомни атика иқтибос карда бошанд. Аммо ҳуди далели такъя намудани онҳо ба комъёбиҳои илм (атика ва асримиёнагӣ) барои фаҳмондани пайдоиши табиии ҳодисоти табиат ва инкори даҳолати бевоситан ҳудо ба он, комъёбии қалони афкори исмоили буд. Аҳамияти ин афкорро дар таърихи озодандешӣ фаҳмидан мумкин аст, ба шарте ки онро бо ақоиди мутакаллим Ғазолӣ оид ба сабабият ва нақши оғаридағор дар пайдоишу мавҷудијати ашъё ва ҳодисоти олам мукоиса кунем.

Мувофиқи ақоиди Ғазолӣ ширк (бисъёрхудоӣ) — ин на фақат дар баробари Оллоҳ эътироф кардани ҳудоҳои дигар аст, балки эътироф кардани сабаби объективи ҳодисоте низ мебошад, ки он таъсири Оллоҳро ба ҷараёни қавну фасод ва умуман ҳаёти табиат мустасно месозад. Яктопарастии ҳақиқӣ эътироф кардани он аст, ки Оллоҳ ба сифати сабаби ягонаи ҳамаи он ҷизе, ки дар олам ва ҳаёти одам ҷоқеъ шудааст, ҷоқеъ аст ва ҷоқеъ ҳоҳад шуд, дониста шавад. «Ҳамин тавр,— навиштааст Ғазолӣ,— ў—Ходими ягона ва ғайри муқаррар аст. Боқимонда фақат ба маҷбурият афъол аст ва ҷаметавонад мустақил зарраи оддиеро аз олами заминӣ ё осмонӣ ба ҳаракат оварад. Чун дарвозаи Илми ваҳӣ дар пешат қушода шуд, ту инро басе хубтар фаҳмӣ, нисбат ба он, ки бо роҳи назари ҷашм бинӣ» (21, с.208). Ба ҳонандааш муроҷиат карда Ғазолӣ ба ў ҷунин фикро талқин мекунад: «Шайтон туро аз ҷунон яктопарастӣ дур бурда, дар пояе нигоҳ медорад, ки вай тавонад ки дар дили ту бо ду роҳ иллати ширк андозад: якум, вакте ки ту ба иродай ҳайвонот дикқат дихӣ, дуюм — вакте ки ту ба ҷизҳои ғайризинда дикқат дихӣ. Оҳирӣ он вакт ҷой дорад, ки ту дар рӯидан ва қад қашида-

ни майса ба борон умед мебандй, ба абрхо, то ки борон
борад, ба сармо, ки дар он абрхо пайдо шаванд, ба ша-
мол умед мебандй, то киштии ту равад.

Хамай ин ширк ва ғафлати ҳолати ҳақиқии кор аст»
(21, с. 208).

Аз таълимоти Ғазолӣ бармеояд, ки дар табиат ягон
сабабе нест, зеро ягон чиз ё ҳодисоти табиат қобилият
надорад, ки чизи дигар ё ҳодисоти дигареро ҳаёт баҳ-
шад. Ҳамай ин феъли як худи Оллоҳ аст. Чунин таъ-
лимотро дар назар дошта Гегель дар «Лекцияҳо оид ба
таърихи фалсафа» гуфтааст, ки чунин файласуфон
«Ҳама гуна робитаҳои заруриро тавре барҳам меди-
ҳанд, ки табиат ягон маъно доштанашро қатъ мекунад»
(103, с.. 103). Со尼 Гегель аз асари файласуфи яхудӣ
Моисей Маймонид (тав. с. 1131) порчаero меоварад:
«Ин ҳукмро (ҳукм дар бораи он ки ҳама чиз аз худо
аст — Х. Д.) ба роҳбарӣ гирифта, онҳо (мутакалли-
мон — Х. Д.), масалан, мегӯянд, ки вакте ки мо либос-
ро бо ранги сурҳи ранг мекунем, дар воқеъ ҳаргиз на мо
он либосро ранг мекунем, балки худо дар он лаҳзае ки
мо гумон доштем, ки ранги сурҳро бо он либос пайвас-
тем, ранги сурҳро дар он либос оғарида. Худо чунин
одатро риоя мекунад, ки ранги сиёҳ факат он вакт пай-
до мешавад, ки либос бо ин ранг рангин карда шавад,
ва ин ранги якум, ки дар натиҷаи чунин пайвастшавӣ
пайдо шудааст, мавҷудияташро идома надода, дар як
лаҳза нест мешавад ва дар ҳар лаҳза ранги дигар пай-
до мешавад, ки худо онро аз наъ меофараад. Ва айнан,
ҳамин тавр, илм ҳам аразест, ки худо онро ҳар лаҳза
месозад, вакте ки ман чизро ҷаърифат мекунам; мо
имрӯз дигар он илмеро надорем, ки дирӯз доштем. Ода-
ми навишта истода қаламро ба ҳаракат намеоварад.
гарчанде ў фикр кунад, ки онро ў ҳаракат медиҳад,
балки ҳаракат арази қиматбаҳои қалам аст, ки ҳамин
лаҳза худо оғаридааст» (103, с. 103). «Ҳамин тавр,—
хулоса кардааст Гегель,— танҳо худо дар ҳақиқат
сабаби фаъол аст» (103, с. 104). Агар ба Маймонид ва
бо ҳамроҳи ў ба Гегель бовар кунем, пас яке аз ахко-
ми мутакаллимон чунин будааст: «Аъроз (аз рӯи исти-
лоҳоти мутакаллимон ҳамай чизҳо, ҳодисот ва хосият-
ҳои онҳо — Х. Д.) ҳамдигарро надоранд, дар байни он-
ҳо робитай сабабӣ ё ягон хел муносибати дигаре вуҷуд
надорад» (103, с. 104).

Исмоилиён ботил будани чунин навъи таълимотро

медонистаанд. Ба таври күшод харчумарчро чун принципи асосии табиат ва худоро ҳамчун принципи низому зарурият эълон қарданашон робитаҳо ва муносибатҳои бо ҳисс дарк шавандай табиатро гайри имкон месоҳт. Олам, табиат дар чунин таълимот дар дасти ҳолиқ бозиче мегардад, ва инсон нафакат аз ирода, балки аз ҳама гуна фаъолияти мустақил маҳрум мешавад. Чунин таълимот бо фалсафа, ки аз нуктаи назари исмоилиён, бояд мабдаъ ва иллатҳоро тадқиқ кунад, зид меомад ва барои ҳамин рад карда мешавад. Исмоилиён ба Арасту рӯ оварда, сабаби ҳодисоти ҷузъиро дар худи табиат мечӯянд ва таълимоти мутакаллимонро «мазҳаби фосид ва тасаввуроти бемаъни» (46, с. 173) дар бораи ҳастӣ эълон мекунанд. Албатта, дар таълимоти исмоилиён низ робитаҳои сабабӣ дар партави илоҳиёт дидда мешавад, ки дар ниҳояти кор сабаб ба ақли кулл ва ҳатто ба худо мутааллиқ гардонида мешуд. Дар ин система илоҳиёт низ ҷой дошт. Аммо ҳамаи ин танҳо дар ниҳояти кор. Процесси воқеии қавну фасодро исмоилиён бо сабабҳои табиӣ меҳоҳанд маънидод кунанд. Ҷӣ навъе ки дар боло дидем, мутакаллимон масъалаи пайдоиши аъроз, яъне ҷизҳо, ҳодисот ва муносибатҳои байнин онҳоро бо фаъолияти эҷодии ҷавҳар — худо мефакмонданд. Дар ин сурат мутакаллимон ҷавохир ва аърозро нисбат ба машҳоиёни шарқӣ ва исмоилиён та моман дигар хел маънидод мекарданд. Ду ҷараёни оҳирӣ ҷавохир ва аърозро якранг шарҳ доданд, ба истиснои лаҳзахои ҷудогона. Файласуфони машшоъ ҷавҳар гуфта ҷизеро фахмидаанд, ки мавҷудияти он ба мавҷудияти ҷизи дигар эҳтиёҷ надорад (ниг. 30, с. 106—107). Ин таърифро «Иҳвон-ус-сафо» эътироф қардаанд (ниг. 55, с. 142). Носири Ҳусрав низ навиштааст: «Гӯем, ки ҳамаи ҳастӣ ё ҷавҳар бошад ё араз. Ҷавҳар ҷизест, ки ба зоти худ вучуд дораду дар зоти худ тазодеро дорост ва ҷавҳарии худро барои ин нигоҳ дошта; ва мавҷудияти ў ба зоти ўст, на ба ҷизи дигаре. Араз ҷизест, ки дар ҷизи дигар вучуд дошта, вале қисми он ҷиз нест. Араз дар зоти худ бе ҷизи дигар вучуд надорад» (46, с. 30). Ба ҳамин тарик, барои исмоилиён, монанди машҳоиёни шарқӣ, ҷавҳар ва араз ду навъи ҳастӣ буда, ба ҷизҳои ҷолами ҷисмонӣ ва рӯҳонӣ муносибат доранд, зоро «ҷавҳар ду навъ аст: яке ҷавҳари ҷисмонӣ, дигаре—ҷавҳари рӯҳонӣ» (46, с. 30).

Таълимоти исмоилиён дар бораи ҷавҳар зиддиятнок

мебошад. Таърифи ҷавҳар чун чизе ки ба табиати худ вуҷуд дорад, комилан материалистӣ менамояд, агар аз мавзеъи ибтидоии фалсафаи исмоилиён таҷрид намоем. Вале ҳатто маънидодкуни идеалистии ҷавҳар дар магни ҷаҳонбинии шаръӣ аҳамияти қалон дорад. Ҳуди таърифи ҷавҳар бар зидди илоҳиёти расмӣ нигаронида шудааст: ҷавҳар на худо, балки чиз, ҷисм, нафс, ақл аст. Албатта, ҳам исмоилиён ва ҳам файласуфон ҳато мекарданд, ки ҷавҳар ба дигар ҷизҳо вобастагӣ надорад. Ин гуна ҷизҳо дар табиат умуман вуҷуд надоранд. Аз тарафи дигар ҳардӯи ин ҷараён дуруст мефаҳманд, ки ҷавҳар асоси тағйирназари хамаи ҳодисоти моддӣ ва рӯҳонӣ ё аъроз мебошад. Дар ин таълимот аз тарафи худо муттасил оғарифа шудани олам тамоман инкор карда мешавад, яъне он ҷизе, ки мутакаллимон ба он эътиқод доштанд. Ба таври равшантар ин таълимот дар ақоиди исмоилия оид ба аъроз намоён аст.

Араз ҳосияти ҷисмҳо буда, аз назари исмоилиён, ҳеч вақт ҷудо аз ҷисм вуҷуд дошта наметавонад. Аъроз монанди чор унсур (оташ, об, ҳаво, хок), ки асоси моддии ҷизҳоро ташкил медиҳанд, тағйирназарианд. Ҷисмҳо бошанд, ҷавоҳирину мураккаб буда, дорои аърози муайян ё ҳосиятҳо мебошанд. Ин ҳосиятҳо ё аъроз дар ҷисм аз кучо пайдо мешаванд? Оё инҳо дар процесси оғариниш соҳта мешаванд ё табиати мустақил доранд? Ба ин саволҳо исмоилиён ҷавоби якранг медиҳанд: аъроз дар ҷисм ба таври табиӣ пайдо мешаванд. Зиёда аз ин, «ҳосияти ҷисм иллати ташаккули ҷисм аст» ва «як ҷисм аз ҷисми дигар бо ҳосиятҳои худ фарқ мекунад», «ҳосиятро ба ҷисм иллате мебахшад, ки он (иллат) ҳолики ҳосият ва бинобар, ҳуди ҷисм аст» (46, с. 193—194). Аз ин ҷо маълум аст, ки бар ҳилоғи Ғазолӣ, ки аз рӯи ақидаи ӯ ҳодисоти табиати сабаби пайдоиш ва мавҷудияти дигар ҳодисот шуда наметавонад, Носири Ҳусрав рӯйрост эълон мекунад, ки сабаб ҳолики ҳосияти ҷисм ва ҳуди ҷисм аст. Ӯ ба донистани он, ки сабаби ҳосиятҳо ҳаракати ҷисм аст, наздик буд. Дар ин сурат мутафаккир характеристи объективии ҳосиятҳо, ба ҳуди ҷисмҳо тааллук доштани онҳоро қайд карда, таълим медиҳад, ки то вақти муайян ҳосият аз ҷавҳар ҷудонашаванда аст. Носири Ҳусрав нуқтаи назареро, ки мувоғики он на ҳамаи ҳосиятҳо ба ҷисм тааллукдоранд ва аз берун дохил карда мешаванд, танқид мекунад. Эҳтимол, мутафаккири мотаълимоти Демокритро дар бораи ҳосиятҳои дуюмдара-

чаи чизҳо дар назар дошта бошад, ки онҳо тӯё худ ба худ, дар ҷисмҳо вуҷуд надошта, балки фақат дар фикр вуҷуд доранд. Ба ақидаи Секст Эмпирик Демокрит тӯё гуфта бошад: «Аз рӯи одати муқарраршуда ширин дар айни замон аз рӯи одат талҳ, аз рӯи одат гарм, аз рӯи одат хунук, аз рӯи одат рангин мебошад, вали дар воқеият ҳамаи ин атомҳо ва ҳало мебошанд» (73, с. 87) Шакли дигари ин порча фикрест, ки онро Носири Ҳусрав рад мекунад: «(Фақат) дар фикри умум ширини вуҷуд дорад, дар фикр — талҳӣ, дар фикр — гармӣ, дар фикр — сардӣ, дар фикр — ранг, дар ҳақиқат (фақат) атомҳо ва ҳало (вуҷуд доранд)» (15, с. 330–331). Ё боз ҳам равшантар Демокрит мегӯяд: (фақат) одамон ҷизеро сафед, сиёҳ, ширин, талҳ ва дигар ҷизҳои ин навъро эътироф мекунанд» (15, с. 330).

Носири Ҳусрав ба ин ҷавоб медиҳад: «Ҳамаи он ҷизеро, ки нағс ба воситаи ҳавоси зоҳирӣ дарк мекунад, ҷисмонӣ аст, гарчанде баъзеҳо гуфтаанд, ки баъзе ҷизҳои ҳиссие ҳастанд, ки ҷисмонӣ набошанд, монанди рант, бӯй, рӯшной ва ғайра. Ҳақиқат он аст, ки ҳамаи ин ҳисси ҷисмонӣ аст. Ҳукм дар бораи он, ки ҳосияти ҷисм ғайри ҷисмонӣ бувад, ботил бошад... Аммо дар ҷисм қисматҳое ҳаст, ки бо ҳис дарк нашаванд, ва ба хирад шинохта гарданд: бӯй ҳосияти ҷисми бӯйнок аст, монанди мушк ва кофур ва ғайра. Бӯй аз ҷисми бӯйнок ҷудо шуда, бо ҳаво омехта мешавад ва ҷун бухор ба ҳис мерасад ва ҷун бӯй дарк мешавад. Ҳамин таър rangle таъми дигар ва монанди инҳо» (46, с. 28). Поёнтар Носири Ҳусрав фикри бештар муҳимро баён кардааст: «Чизи табии ҷисмест, ки ба туфайли табииҳои худ вуҷуд дорад... ва дар маконе ҷойгир аст ва аз рӯи миқдор натавонад бо ҷизи дигар дар ҳуди ҳамон макон мавҷуд бошад» (46, с. 28). Носири Ҳусрав тӯё фаромӯш кардааст, ки болотар ўвобастаии ҷисмҳои табииатро аз нағси кулл исбот карданӣ мешавад.

Мувофиқи ақидаи Носири Ҳусрав ҳосиятҳои ҷисм тағиیرпазиранд. Онҳо тағиир меёбанд, агар ҳуди ҷавҳар тағиир ёбад, аммо тағиир ёфтан ва ҳатто нест шудани онҳо ба нешшавӣ ва тағиiri ҷавҳар намеоварад. «Агар араз аз ҷавҳаре, ки дар он вуҷуд дорад ҷудо шавад, ҷавҳар аз ин тағиир наёбад» (46, с. 33), гарчанде дар байни ҷавҳар ва араз робитай мутақобили эътироф шуд: «Ҳақиқат он аст, ки араз дар ҷавҳар пайдо шавад ва

чавҳар ба воситай араз вуҷуд ёбад» (46, с. 32). И smoи-лиён, аз ҷумла Носири Ҳусрав, дар ин масъалаа событ-қадам набуданд. Омехтани таълимот дар бораи чавҳар ва араз бо дигар масъалаҳои фалсафа, аз ҷумла бо масъалаи таносуби моддаву сурат, ҷисму нафс, smoилиёро ба дарҳам-барҳамӣ мебараад, дар натиҷа як ҳукмашон ба дигар зид меояд. Сабаби ииро ба фикрам дар зиддиятнокии ҳуди сарҷашма — фалсафаи Афлотун ва Арасту ва инҷунин дар кӯшиши бо дини ислом онро оштӣ додан, дидан мумкин аст. Аммо сарфи назар аз ин дар мавриди мазкур мо бо шарҳи фалсафии масъала дучор меомем, на бо тарзи динию аҳкомпа-растона қайд намудани мавҷудияти сурат, нафс ва ғайра.

Маълум аст, ки масъалаи таносуби моддаву сурат яке аз масъалаҳои муҳимтарини фалсафаи Арасту буд. Барои фалсафаи smoилия низ вай ҳамин тавр муҳим аст. Мо ин масъаларо аз нуқтаи назари робитаҳои са-бабу натиҷавӣ дида мебароем, ҷонки Арасту моддаву суратро ба сифати сабаби пайдоиш ва вуҷуди чизҳо дар доираи таълимоташ онд ба ҷор ҷавъи сабаб тад-киқ қардааст. Дар таълимоти машҳоиёни шарқӣ ва smoилиён ин ҷиҳати масъала барои тавсифи мустаки-лияти табиат аҳамияти қалон дорад. Ҳарчанд дар ин масъала smoилиён аз доираи идеализм набаромада-анд ва ё хеле кам баромадаанд, таълимоташон аз ҳамин гуна таълимоти машҳоиёни шарқӣ қариб фарқ надошт.

Дар системаи фалсафии smoилия моддаву сурат накши сабаби пайдоиш ҷисмҳоро дорад. Дар ин маъ-но таълимоти онҳо ақидаҳои маълуми Арастуро дар бораи сабабҳои моддӣ ва суварии ҳастӣ тақрор мена-мояд. Монанди таълимоти Арасту барои smoилиён чизҳо аз моддаву сурат иборатанд. Модда (ҳаюло) асоси чизҳост, он ҷизе ки ашъе аз он пайдо мешавад. Вай ҷун «чавҳаре, ки қобили сурат ҷаст» (ниг. 59, с. 44—45; 52, с. 87; 55, с. 142) тавсиф карда мешавад ва ҳуд ба ҳуд, бе сурат ғеъзле надорад (ниг. 58, с. 8 а, б). Аммо ин нуқтаро набояд ҷунин фаҳмид, ки сурат сабаби мавҷудияти модда бошад. Ҷунин фаҳмиши су-рат ба таълимоти Афлотун дар бораи «идеяҳо» муво-ғиқ меомад, аммо на ба акоиди Арасту, ки ў, ҷи ҷавъе ки маълум аст, кӯшиш намудааст идеализми устодаш-

ро бартараф кунад. Исмоилиён суратро чун «чизе, ки ба он ҳастии чизҳо ҷобастагӣ дорад» (52, с. 87; 55, с. 142), муайян карда, фаҳмиши идеалистии суратро ривоҷ медиҳанд. Аммо сурат, ки тавре ки аз тавсифи он мебинем, сабаби маънудияти ёшъё аст, на сабаби вуҷуди модда. Ин лаҳзай хеле муҳими фалсафаи Арасту ва исмоилиён ҷаст. Чунки барои Арасту модда (ҳаҷуло) асоси абадӣ, имконияти пайдоиши чизҳо мебошад. Ин ақидаро қабул карда, исмоилиён мачбур буданд, ки аз назарияи оғарниши дини ислом даст ҳашанд, зоро чизҳо аз нестӣ оғарида нашуда, балки аз нахуст ҳаҷулои абадӣ бо қабули сурат пайдо мешаванд. Ин, албатта, маънидодкуни динии масъала на буд.

Сурат, аз нуқтаи назари исмоилиён, ҷавҳарӣ ва аразӣ, сунъӣ ва илоҳӣ, якумӣ ва дуюмӣ шуда метавонад. Ин суратҳои муҳталифро исмоилиён барои аз дарҳам-барҳамӣ тоза ҷамудани системаашон доҳил меқунанд, vale и бароямон аҳамияте надорад. Ба ҳол ҳамаи суратҳоро аразӣ гуфтаанд, ба ғайр аз хосијатҳои маконии чизҳо — дарозӣ, паҳнӣ ва баландӣ, ки бидуни онҳо тасаввури ҷисм ғайриимкон аст (46, с. 34). Лаҳзай муҳими ин ақида он аст, ки сурати аразӣ абадӣ ва тағйирназир дониста нашуда, бо тағйир ёфтани асоси моддӣ тағйир меёбад. Суратҳое, ки тағйирназиру ҷавҳарӣ Ҷӯтироф шуданд, якумӣ буда, суратҳои тағйирназиру аразӣ дуюмин ҳисоб меёбанд. Суратҳои дуюмӣ дар айни замон суратҳои сунъӣ дониста мешаванду суратҳои якумӣ суратҳоенанд, ки ба ёшъё доҳил нашуда, дар ҳуди он вуҷуд доранд. Ин фикрро Носири Ҳусрав ҷунин эзоҳ додааст: суратҳои сунъӣ — суратҳоенанд монанди сурати шамшер ё сурати ангушттарӣ, ки одам ба оҳан ва тилло баҳшидааст. Ҷунин суратҳо аразӣ мебошанд, зоро нест шудани ин суратҳо ба нешшавии асоси моддиашон — оҳану тилло намеоварад. Аммо оҳанӣ ва тиллой суратҳои илоҳӣ ва якумӣ мебошанд. Ҷунин суратҳо, мегӯяд оНсири Ҳусрав, нест намешаванд ва онҳоро аразӣ ҳондан нашояд (ниг. 46, с. 34—35). Дар ҳамаи табаддулот суратҳои якумӣ тағйирназиранд ва модда наметавонад, ки аз доираи онҳо барояд. Вай факат қобилият дорад, ки сурати дуюмӣ, аразиро қабул кунад: оҳан метавонад сурати шамшер, меҳ, занҷир ва ғайраро қабул ҷарда, дар айни ҳол сурати якумии худро нигоҳ дорад.

Сурати аразӣ метавонад ба якумӣ баргардад, яъне шамшер сурати шамшериро гум карда, ба порчай оҳан табдил ёбад, зоро қобилияти қабули сурати навро дорост. Шояд дар ин таълимот идеяи муҳими диалектириро дар бораи тағйирпазири устувории ашъёи табиат ёфтани мумкин бошад: худи ҳамон як модда қобилияти пай дар ҳам қабул намудани суратҳои мухталифро дошта (вай метавонад тағйир ёбад), дар айни замон дар сурати муайянӣ якумӣ боқӣ монанд. Эҳтимол сӯхан аз моддае равад, ки аз он чизҳои мухталифро ба суратҳои мухталиф, ба шаклу симо ва мақсадҳои гуногун месозанд. Аммо ин танҳо дар ҷаҳои мухталиф — дар фаъолияти одам ба вуҷуд меояд. Пас, дар шароити табии, дар шароити ба инсон новобаста ҳаюло ё модда суратро чӣ тавр қабул мекунад? И smoилиён қоиланд, ки суратро ба ҷисмҳои табии нағси кулл мебахшад ва баъзан даҳолати худи ҳоликро ҷиз ба ин кор эътироф мекарданд, гарчанде ин гуна фарзия бо таълимоти онҳо дар бораи ӯ зид буд. Барои идеалистон ин ҳодисаи мӯкаррарист, зоро дар рафти фаҳмондани ҳодисоти табиат, ҷун ба мушкилоте дучор шуданд, онро ба худо ҳавола мекунанд ё худ онро донистанашавандӣ эълон менамоянд.

Лаҳзай муҳими таълимот дар бораи моддаву сурат, ҷун сабаби ҳастии чизҳо, — ҳалли масъала оид ба пешиву пасии моддаву сурат аст: модда аз сурат пеш бувад ё сурат леш аз модда? Дар маънои муайянӣ мо ба ин савол ҷавоб ёфта будем. Агар модда, асос бетағйир монаду сурати ҷисм, сурати чизҳо тағйир ёбад, пас, табиист, ки модда пеш аз сурат вуҷуд доштааст. Шарҳи ин ҳолат аз назари исмоилиён ва инҷунин Арасту ба фикри боло мухолиф аст. Дурусттараш, назариётчиёни исмоилия на ҳама ин масъаларо якхела ҳал кардаанд. Худи Арасту, чӣ тавре ки маълум аст, ин масъалаор аз диди инчизом ба қалам дода, аз руи қиёс бо фаъолияти одамон дар процесси оғаридани ин ё он чиз гумон мекард, ки сурат қабл аз модда вуҷуд дорад. Бисъёрии муаллифони исмоилии ба мо маълум пайрави Арастуанд. Дар байни онҳо тафовути зоҳирӣ ҷой дорад, аммо дар асл ақидаҳои онҳо яканд. Дар таълимоти Арасту силсилаи суратҳо бо «сурати суратҳо» ё нахустумухаррик, дар таълимоти исмоилиён бо нағси кулл ва баъзан ақли кулл анҷом мейбад. Аз нуқтаи назари онҳо ин суратҳо дар нағси кулл ё ақли

кулл вучуд доштаанд ва маҳз онҳо суратро ба ҳаюло мепайванданд. Аз ин нуктаи назар сурат, албатта, аз модда пеш будааст. Чунин таълимотро дар бораи моддаву сурат «Ихвон-ус-сафо» ва Носири Хусрав инкишоф додаанд. Сиҷистонӣ бо таълимоти Арасту ва ҳам-маслакони худ муҳолиф буд ва чунин қида дошт, ки сурат факат дар саноэъ, яъне фаъолияти одам метавонад пеш бошад: одаме, ки хона месозад, пешакӣ сурати он хонаро то сохтанаш дорад; оҳангаре, ки шамшер месозад, пешакӣ сурати шамшерро тасаввур меқунад ва ғайра. Дар ин ҳол сурат ҳама вакта қабл یаз модда вучуд дорад. Вале табиатро, қайд кардааст Сиҷистонӣ, монанди одам фаъолияте нест ва дар табиат суратҳо пеш аз модда вучуд надоранд, балки ҳамвучуданд. Ў навиштааст: «Тадбир андар табиат нест, ки табиатро на дониш аст ва на маърифат ва на қасд, зоро ки чунбидани баҳре аз маволид тадбири он дар Замин бояд ба мисл — чун будани маволид замин надонад ин баҳрero. Аз кучо донад обу ҳаво ва аҷроми улвӣ, ки маволид ба тадбир аз замин падид омад баҳре ва замин огоҳие надорад? Ва агар эдун, ки ин табиат бичунбид, тадбир یаз кучо донад замин?» (59, с. 54). Табиат надонад ва дониста ҳам наметавонад, ки ходисот дар он чӣ тавр рӯй медиҳанд ва бинобар ин дар бораи табиат туфтан мумкин нест, ки вай мақсаде дорад, монанди қосиб ё созанди хона. Аз ин ҷост, ки Сиҷистонӣ бар зидди инчисоми масъалаи сурат аз тарафи Арасту ва баъзе исмоилиён баромада, қайд меқунад, ки дар табиат, нисбат ба фаъолияти одам, ҳама чиз дигар хел рӯй медиҳад. Аммо Сиҷистонӣ ҳалли дигари масъаларо намебинад ва бинобар ин мегӯяд: «Пас ҳамаро тадбири олам қодири ҳаким сабаб ва он ҳудой аст» (59, с. 54). Ба ин нигоҳ накарда ба ӯ як чиз маълум аст: дар табиат моддаву сурат пешию пасӣ надоранд, онҳо баҳам пайдо шуда, баҳам вучуд доранд ва баҳам нест мешаванд. Сиҷистонӣ қида дошт, ки «аслҳои табиӣ ва суратҳои табиӣ ҳикмат аст, ки бо ҳам бошанд на чун суратҳои пешакорон, ки пас аз аслҳои хеш оянд» (59, с. 45). Ў ин қидааро ба таври зер маънидод кардааст: «Ва ҳар гаҳ, ки мавлуде табиӣ падид ояд, сурати ӯ бо моддаи ӯ падид омада бошад агар жӯҷак бошад он маволид ё бузург. Ва мисоли он чунон аст, ки нутфае ки ҷасли зодани мавлуд аст, сурати он нутфа бо асли он нутфа ба як ҷойгоҳ бо-

шад» (55, с. 44). Дар асл ин ақидаи нав нест. Ин дар фалсафай Арасту ҷой дошт ва бисъёрии мутафаккирон, аз ҷумла пайравони шарқии ў ва исмоилиён онро тарафдорӣ мекарданд. Ҳатто Носири Ҳусрав, ки эҳтимол беш аз дигар исмоилиён ба идеаликунонии ҳодисоти табий майл дошта буд, дар ин масъала тарафдори он буд, ки чизҳои табий сураташонро дар худ аз ибтидо доштаанд.

Ин тасаввурот қисман бо айният додани сурат ба ҷор үнсур (об, оташ, ҳаво ва ҳок) робита дошт, ки аз онҳо, мувофиқи ақидаи исмоилиён, ҳамаи ашъё таркиб ёфтааст. Аҷсоми табиат суратро дар процесси ташаккул ёфтани (албатта, Ҷа бе даҳолати нафси кулли маъруф) онҳо аз ин ҷор үнсур, ҳамчун суратҳои ибтидой, қабул мекунанд.

Шоёни диккат аст, ки исмоилиён таълимоти Арастуро дар бораи сурат ҷун мақсаде, ки ба он ҳамаи чизҳо майл доранд, қабул накардаанд. Агар дар табиат ягон мақсад мавҷуд бошад ҳам, исмоилиён сиро дар соҳтани силсилаи мавҷудот бо ҳикмати илоҳӣ алоқаманд месозанд, ки аз ин ҳусус дар боло гуфтем. Вай на ба фардият, ба чизҳо ва ҳодисоти алоҳида, балки ба се маволиди олам — ҷамодот, наботот ва ҳайвонот ҳамчун зинаҳои он силсила даҳл дорад. Вале ҷун таҷассуми нафси кулл, ҷун доираи нуғузи фаъолияти вай ҳар се маволид дар воқеъ аз назорати бевоситай худо озод карда шудаанд, гарчанде ҳамаи ҷазариётчиёни исмоилия эътиқод доранд, ки дар олам ҳолиқе ҳаст, ки фаъолияти ў ба ҳамаи он ҷизе, ки Газолӣ дар ҷасархояш тавсиф кардааст, монанд аст. Аммо вакте ки исмоилиён ба таҳлили ҳодисоти конкретии табиат мегузаранд ё ягон масъалаи фалсафиро муҳокима менамоянд, ин ақидаашонро вайрон мекунанд.

Исмоилиён масъалаҳоеро ба миён гузаштаанд, ки дар дигар мактабҳои фалсафии атиқа ва асрҳои миёна муҳокима намешуданд. Ба катори ҷунин масъалаҳо масъалаи дар бораи қувваи ботинии чизҳои табиат, ки гӯё ҳолиқ ба онҳо баҳшида бошад, доҳил мешавад.

Мо дидা будем, ки Газолӣ ва мутакаллимон табиатро аз ҳамаи имкониятҳои зуҳури қувваҳои худ дар оғаридани чизҳо очиз медонистанд ва ҳама гуна ақидаро дар бораи он, ки баъзе аз чизҳои табиат метавонанд сабаби пайдоиш ва ғуҷуди баъзеи дигар бошанд, инкор мекарданд. Ҳатто рӯйдани майсаро дар замин

ба қувваи фавқуттабия мепайвастанд. Чун ҷавоб ба ин таълимоти динию аҳкомпарастии мутакаллимон исмоилиён дар бораи зуҳури қувваҳои худи табиат, зарурияти зуҳуроти он дар шароити муайян масъала гузаштаанд. Сичистонӣ навиштааст: «Огоҳ бош, ки чизҳои табий ҳар якero қувватест, ки бадон қувват баҳраманд аст ва чизҳои рӯҳонӣ баҳраманданд аз қувватҳои бисъёре аз микдор бигзашта ва чун марказро ёфтем, ки он Замин аст — баҳраманд ба қуввати хеш, ки ӯро додааст эзид. Ва баҳраманд аз қуввати об, ки бар ӯ ҳаме равад ва баҳраманд аз қувваи ҳаво, ки бад-ӯ бар қашидааст ва баҳраманд аз қуввати оташ, ки андар ӯ пинҳон аст ва баҳраманд аз қуввати афлок ва ситорагон ва ин ҳадис ба курсии хуршед тавон доностан, ки заминро ҳама парм кунад ва наботҳо бирӯёнад ва бузургии ҷурми хеш ва ситорагон рӯшнӣ дидад заминро, валекин аз кӯчакии ҷурмҳои эшон пинҳон аст» (59, с. 46). Дар ин ҷо бо нахустин кӯшишҳои ба таври деистӣ фаҳмондани ҳодисоти табиат дучор мешавем. Сичистонӣ ба муқобили таълимоте мебарояд, ки мувофиқи он Замин нуқтаи пасттарини кайҳон буда, моддаҳои он аз ҳама ғализ ва бе қобилияг ба мавҷудияти мустақил мебошанд.

Дар боби гузашта мо дар бораи ба ду қисми баҳам зид мунқасим будани оламро (заминӣ ва осмонӣ) диди будем, ки вай аз таълимоти Арасту дар бораи чор унсур (об, оташ, ҳаво, хок) сарчашма мегирад, ки онҳо мазмуни чизҳои заминӣ ва унсури панҷум — унсури латифи илоҳӣ мебошанд, ки аз он гӯё осмон ва ситораҳо таркиб ёфтаанд. Ин таълимот, ки дар зоҳир-парастии асримиённатӣ васеъ пахӯн шуда буд, дар таълимоти аҳкомпарастии динӣ ва афлокшиносии Шарқи асрмиёнагӣ роли қалон бозидааст. Дар ин ҷо пеш аз ҳама масъалае муҳокима карда мешуд, ки он бо муайян намудани мавқеи ҷаҳор унсур дар ҷараёни кавну фасод робита дошт. Дар ин маврид мутафаккирони бисъёр аз роҳи дуруст ғечида, маънидодкуни зоҳирри мавқеи унсурҳо ва умуман заминро дар силсилаи кайҳонӣ пеша намудаанд. Барои ҳамин, бар муҳолифи таълимоти динии аҳкомпарастӣ, қайд ҷардани он муҳим буд, ки Замин тамоман он ҷизе нест, ки намояндагони чунин назарияҳо ва динҳо тасаввур ҷардаанд. Аз нуқтаи назари Сичистонӣ вай сазовори он аст, ки монанди осмону ситораҳо, ки аз унсури латифи илоҳӣ

иборатанд, ба олами рӯхонӣ наздик бошад. Дар ин ақидаи номафҳум ва ба назари аввал зоҳирпастона идеяи бошууронаи ягонағии замину осмонӣ ифода ёфтааст, ки замин ҳам метавонад осмонҳо барин ҷои зиндагии фариштаҳо бошад. Сиҷистонӣ, ки ин масъаларо дар афлокшиносии исмоилий нисбат ба дигарҳо амиқтар гузаштааст, менависад: «Ва ҷун ҳамаи қувватҳоро дидем, ки дар табият зоҳир аст ва Замин онро пазиранда буд ва аз ин ҳам қувватҳо баҳраманд буд ба иттифоқ ва ҳаммаи қувватҳо ба замин гашт, донистем, ки замин сазовортар аст ба ҳамсоягӣ кардан бо рӯҳониёт аз оғоқ» (59, 9, с. 46). Мафҳум аст, ки сухан нисбат ба дигар сайёраҳо меравад. Бо қадом далелҳо Сиҷистонӣ ҳуқми худро дар бораи ҷои сазоворти Замин дар силсилаи қайҳонӣ нисбат ба он ҷои, ки таълимоти муҳталифи аҳкомпастӣ барои он муайян кардаанд, исбот мекунад? Аввалан, бо он, ки дар Замин инсон зиндагӣ мекунад, ки ў дар худ ягонағии ҳар ду олам — моддӣ ва рӯҳонӣ, заминӣ ва осмониро мӯчассам намудааст (зоро тани ў, чи тавре ки дар он вакт мефаҳмиданд, аз ҷор үнсур таркиб ёфтааст ва нағис ба тани ў аз афлоқ доҳил шудааст), ҳаёт ва марги ў бар замин аст ва «максад» — бозгашти ў бар замин аст ва барангҳтани ў аз замин аст» (59, с. 6). «Пас—давом медиҳад Сиҷистонӣ,—вочиб омад аз ин муқаддимот, ки зоҳир кардем, ки Замин камтар нест ба сазовор будани фариштагон андар ў...» (59, с. 46). Соњиён, барои он ки дар маркази олам, дар Замин, пайғамбарон — расулони худо, имомон, китобхое навиштаанд, ки қаломи илоҳӣ доранду ба забонҳои мардумони рӯи Замин оғарида шудаанд ва ҳамаи инҳо қуваҳои рӯҳонианд. Агар эдун, ки ҷизе будӣ бар марказ шарифтар, ин ҷизҳо дар он бастандӣ» (59, с. 47). Таълимоти Сиҷистонӣ дар бораи Замин, ҷун ҷои аз ҳама сазовори қайҳон, ба бисъёр таълимоти динию аҳкомпастӣ, маҳсус ба онҳо, ки Заминро ҷои гунаҳкорон ва осмонро ҷои саодати абадӣ медонистанд, зарбаи саҳт расонид. Ҳатто фариштагон, ки барои онҳо дин ҷойҳои илоҳии зиндагӣ муайян мекунад, аз нуктаи назари Сиҷистонӣ, беҳтарааш бувад, ки онҳо заминӣ бошанд, на осмонӣ.

Мо наметавонем гӯем, ки ин назари Сиҷистонӣ таълимоти расмий исмоилия буд, зоро ба ғайр аз ин даделе барои исбот даст надорем. Дуруст аст, ки аз

«Ихвон-ус-сафо» ва Носири Хусрав ақидаҳои ба таълимоти Сиҷистонӣ наздикро дарёфтан мумкин аст: аз «Ихвон-ус-сафо» — инкори биҳишту дӯзах (ниг. 127, с. 106), аз Носири Хусрав — танқиди назар ба фариштагон ҳамчун вуҷуди зинда, ки ба худо барои иҷро намудани корнамоиҳояш ёрдам мерасонанд ва ба инсон дар он сурате, ки аз рӯи тақдир лозим аст. Ба ақидаи Носири Хусрав фаришта чисмонӣ набуда, балки рӯҳ аст. Рӯҳ ва рӯҳонӣ бошанд, хосияти чисмонӣ надоранд: онҳо на овоз, на садо, на дигар сифат метавонанд доштан. Рӯҳонӣ чисмониро ба вуҷуд оварда на метавонад монанди он, ки фаришта овоз баровардан наметавонад (ниг. 46, с. 204, 214). Барои мукоиса сӯханони зерини Газолиро дар бораи воқеяти фариштаҳо ва дар бораи он, ки ҳаёти инсон ҳатто ҳозима ва ҳаракати хун дар бадани ў, аз рӯи таддири илоҳӣ, ба фариштаҳо вобаста буда, аз тарафи онҳо ба ҷо оварда мешаванд меоварем: «Гуфтам бешубҳа, бояд фариштае бошад, ки ҳӯрокро ба даруни бадан қашад, аммо азбаски ҳӯрок худ ба худ ҳаракат накунад, бинобар ин бояд фариштаи дигаре бошад, ки онро дохили бадан нигоҳ дорад ва ин чунин шубҳае нест, ки сеюмӣ низ бошад, ки (ҳӯрокро) аз сурати худ маҳрум созад ва ҷаҳорум, ки ба он шакли мушакҳо, рагҳо ва устухонҳо бахшад ва панҷум, ки бокимондан ҳӯрокро берун барорад ва шашум, ки он ҷизеро, ки шакли устухон қабул кардааст, бо устухон ва он ҷизе, ки шакли гӯшт гирифтааст бо гӯшт бипайвандад, то ки онҳо ҷудо набошанд ва ҳафтум, ки ба андоза дар вакти пайвасткунӣ назорат кунад, то он ҷизе ки гирд асту бо он ҷи гирдии вай вайрон нашудааст бипайвандад, паҳнро, бо ҷизе ки паҳнони вай нигоҳ дошта шудааст. Қовокро бо он ҷи дар ҳақиқат қовок аст ва ҳар яке аз рӯи зарурат диҳад» (21, с. 183).

Носири Хусрав ба даҳрия бисъёр наздик омад, аммо ба ин маҳдуд мешавад ва ин ҳуқми моҳиятн зоҳириро ба чунин зотҳои рӯҳонии эътироф кардааш монанди акли кулл ва нафси кулл кор намефармояд: агар онҳо хосиятҳои чисмонӣ надошта бошанд, пас ҷи тавр оламро оғаридаанд? Ба чунин савол Носири Хусрав, албатта, ҷавоб намедиҳад. Лекин ў тарафдори ғамхорӣ ба бадан ва ҳаловати чисмонӣ буд, ки ин аз наздик будани ақидаҳои ў ба таълимоти Сиҷистонӣ шаҳодат медиҳад.

Маъни бидъатомези чунин ақидахоро фахмидан мумкин аст, агар онҳоро бо ҳукми зерини Газолӣ муқоиса намоем: «Дилбастагӣ ба олам ва дилбастагӣ ба Оллоҳ ҷосозгоранд» (21, с. 20). Яъне из нуқтаи назари Газолӣ шахси ба Оллоҳ эътиқод дошта бояд фаромӯш кунад, ки табиат, муҳити зиндагӣ ва фаъолияти инсон вучуд дорад. Шояд ин ҳукм ҷӣ ба исломи шаръӣ ва ҷӣ ба тасаввуф як хел даҳл дорад. Аммо ин далели он аст, ки адрия (гностицизм) ба исмоилиён таъсир надоштааст, зоро онҳо «нуқтаи назари адриро, ки мувоғики он олами ҳиссӣ шарр аст» (185, с. 307), қабул њакардаанд. Исмоилиён ин ҳукмро ақаллан барои он қабул њакардаанд, ки онро навафлотуния ҳам рад кардааст. Фулӯтин низ табиатро шарр надоштиаст. Назарияи судури ўро дарк карда, исмоилиён пайваста ба ин таълимоташро дар бораи олам ҳамчун арши аълои арвоҳ низ қабул намудаанд (ниг. 185, с. 307). Ва барои ҳамин исмоилиён танро мутлақо зиндони нафс, ба сифати он ҷизе, ки монеаи роҳи шинохти зоти худо бошад, нафаҳмиданд. Баръакс, дар таълимоти исмоилиён тан ба ягона шароити мавҷудияту такимили нафс табдил меёбад. Берун аз тан нафс ҳеч аст, дар борааш ҳатто намебоист гуфтан, ки вай ҳастӣ дорад. Ин фикри барои замонаш часурона дар натиҷаи гузариш аз концепцияи табиат, ҳамчун зоти нисбат ба тақдири илоҳӣ мустақил, ба тани инсон, ки ба худи ҳамон табиат мутааллик аст ва аз он пайдо мешавад, ба вучуд омадааст. Ин таълимот монанди кӯшиши исмоилиён аз назорати мутлақи Оллоҳ озод кардан табиат, хеле аҷоиб аст. Барои ҳамин масъалаи муносибати нафсро ба тан мо дар ин ҷо дар матни таълимоти исмоилий оид ба табиат аз назар мегузаронем.

Таълимоти умумии исмоилиён дар бёраи тан ва нафс дар китоби «Очеркҳои фалсафай исмоилия» баён шудааст. Ин таълимот нақши идеализми арастувӣ ва қисман афлотунӣ дорад ва ҳамаи маҳдудияту камбузихои ин ду фалсафаро дар бар гирифтааст. Аммо дар матни таълимоти динии аҳкомпарастии ислом ва дар партави таълимоти тасаввуф ва машҳои шарқӣ таълимоти исмоилиён аҳамияти қалон дорад. Албатта, на ҳамаи исмоилиён ва эҳтимол на дар ҳамаи давраҳо ин таълимотро дар шакле, ки Сичистонӣ ва Носири Ҳусрав онро пешниҳод кардаанд, қабул намуданд. Ин табиист, чунки ҷараёни афкори исмоилия мутафаккиро-

неро муттаҳид менамуд, ки дар доираи таълимоти умумии онҳо оид ба тан ва нафс ақидаи шахсии мухталиф доштаанд. Амалан ин таълимоти умумии исмоилиён аз ҳамин гуна таълимоти ҷараёнҳои дигари афори шарқӣ тафовуте надошт.

Маълум ҷаст, ки мутафаккирони асримиёнагӣ нафсро ҷавхари басити рӯҳонӣ, мабдаи тағйирназари ҷисмро зиндакунанда медонистанд. Дар мамлакатҳои Шарқӣ Наздик ва Миёна ҳамаи таълимот оид ба нафс дар таҳти таъсири фалсафа ва равоншиносии Арасту будаанд. Ҳатто мутакаллимон кӯшиданд, таълимоти Арастуро ба сифати таҳқурсии фалсафии тасаввуроти шаръӣ оид ба тан ва нафс истифода баранд, то ки аз таълимоти файласуфон ва дигар ҷараёнҳои мухолифи ислом фарқи хеле зиёде надошта бошанд (ниг. 198, с. 31—34). Аммо ҳеч қадоме аз ин ҷаҳор ҷараён тамоюли материалистии концепцияи арастувии нафсро чун мабдаи моддӣ қабул накард. Ҳамаи онҳо ақидаи Арастуро дар бораи он, ки «нафс иллат ва мабдаи ҷисми зинда ҷаст» (16, с. 402) дарк намудаанд. Ин ақидаро маънидод карда Арасту навиштааст: «Маълуму равшан бувад, ки нафс иллат ҷаст ба маънои моҳият — ҷунки моҳият иллати ҳастии ҳар ҷиз ҷаст ва вучуди зиндаро будан маънои асоси ҳастиро дорад дар имкон — яъне камолот» (16, 1, с. 402). Ин ақидаро мутакаллимон, машҳоиёни шарқӣ, сӯфиён ва исмоилиён дарк намудаанд, аммо ҳар яке аз онҳо онро ба таври ҳуд маънидод карданд. Мутакаллимон ақидаи Арастуро дар рӯҳи ҷаҳонбинии дини шаръӣ фаҳмида, нафсро мутлақо аз тан ҷудо ва ба он нопайваста медонистанд. Ягон тағйироти тан ба нафс таъсир расонида наметавонад (ниг. 198, с. 34—35). Ҳар боре ҳудованд нафсро дар ҷисме, ки дар ҷонами модар пайдо мешавад, оғарида тақдиро онро то ба дунъё омаданаш муайян мекунад. Баъзан мутакаллимон ақидаҳои даҳриёнро истифода мекарданд, valee танҳо ба максади исботи аҳқоми дин, аз ҷумла нушури воқеӣ дар рӯзи қиёмат. Масалан, Н. Қулматов нишон додааст, ки Фаҳриддин Розӣ кӯшидааст «тадқиқи нафсро ба илоҳиёт ва вазифаҳои аҳлоқи динӣ, исботи оҳират, рӯзи қиёмат, таносух, ҷазо ва аҷр тобеъ намуда, таълимоти Афлотун ва пайравони Арастуро омехта, онро ба талаботи фалсафаи ҷалом мутобиқ созад» (198, с. 38).

Масъалаи нафс дар ҳақиқат ҳам масъалаи хеле

мураккаб аст. Дар таърихи фалсафай асрхой миёна нафс асосан ва пеш аз ҳама чун иллати ҳаёт, мабдаъ ва камолоти он дониста мешуд. Аз ин ҷо мағхум ҷаст, ки зоти рӯҳонӣ — нафсро асоси ҳаёт ё иллати мавҷуди ҷисми зинда дониста, мутафаккирони мо на факат идеализмо инкишоф додаанд, балки ақидаи диниеро оид ба маргнапазирӣ нафс тарафдорӣ кардаанд, ки он бевосита аз тасаввурот дар бораи рӯҳонӣ будани он хулоса мешавад. Албатта, ин гуна таълимотҳо тамоман ҳато ва ғайрииљӣ буданд. В. И. Ленин аз ҳусуси ин масъала навишта буд: «Психологи метафизик дар ин бораи муҳокима меронд, ки ҷон чист? Дар ин ҷо ҳуди усул ҳам бемаъно буд. Аз ҷумла, چӣ будани процессҳои психикиро шарҳ надода, дар бораи ҷон муҳокима рондан мумкин нест: тараққӣ дар ин ҷо бояд маҳз аз ҳамин иборат бошад, ки қас дар бораи ҷӣ будани ҷон назарияҳои умумӣ ва муҳокимаҳои философиро як сӯ партофта, тадқики фактҳоеро, ки ҷӣ будани ягон процесси психикиро нишон медиҳанд, ба замини илми гузашта тавонад» (11, с. 150—151). Сонијян, В. И. Ленин нишон додааст, ки «бевосита ба тадқики субстрати моддии ҳодисаҳои психикий, яъне процессыҳои асадҳо сар карда» ва «фалон ҳел процесси психикий ё процессыҳои психикиро таҳлил карда ва шарҳ» (11, с. 151) додан даркор аст.

Дар сурате, ки сухан аз мутафаккирони мо равад, мо бо бокимондаҳои ташхис кордорем, ки он бевосита ба назарияи начоти дини ислом оварда мерасонад. Маҳз дар ин ҷо, ба фикри мо, сарҳади ҳақиқӣ дар байни онҳое, ки аҳқоми диниро дар бораи охират ва тақдири нафси рӯҳонӣ, маргнапазиру фасоднашаванда, биҳишту дӯзах, қиёмату аҷр тарафдорӣ мекард ва онҳое, ки ҳамаи ииро рад мекард, сар мешавад. Дар ин ҷо ақидаҳои соғ даҳрӣ ва илҳод набуд, аммо кушиши як дараҷа аз ботилии ҳамаи ин таълимот гузаштан ҷой дошт. Касе аз ин мутафаккирон маргнапазирӣ нафсро рад намекард ва қӯшиши рад кардани маргнапазирӣ нафс ва ҳаёти баъд аз марги онро ҳам надоштааст. Моҳияти ин масъаларо Ф. Энгельс ба таври зерин кушодааст: «Аз замонҳои хеле қадим, ки одамон ҳанӯз дар бораи соҳти ҷисми ҳуд фаҳме надошта ва хобҳояшонро маънидод карда натавониста, чунин тасаввуре пайдо карда буданд, ки тафаккур ва эҳсосҳояшон фаъолияти ҷисмашон не, балки фаъолияти ка-

дом як мабдаи махсусе мебошад, яъне фаъолияти чонест, ки дар ин чисм воқеъ аст ва дар вакти мурдан аз чисм баромада мераавад,— аз ҳамон замонҳо ин ҷониб одамон дар бораи ба олами берунӣ чи гуна муносибат доштани ин ҷон фикру хаёл мекардагӣ шуданд. Агар ҷон дар вакти мурдан одам аз чисм чудо шуда, боз зиндагӣ карда мегаштагӣ бошад, пас ҳеч як асос нест, ки барои ин ҷон боз ким-чӣ хел марги махсусе фикр карда ёфта шавад. Ҳамин тавр дар бораи абадияти ҷон тасаввуре пайдо шуд» (6, с. 401—402). Аммо «як бор ки маҷудияти ҷонро эътироф карда буданд, бинобар умуман маҳдуд будани доираи назарашон, ҳеч ба худ шарҳ дода наметавонистанд, ки баъд аз мурданчи ҷон кучо мешавад» (6, с. 402).

Ба саволи охирин дар таърихи icasrimiёнагии афкори ҷамъияти Шарқи исломӣ се ҷавоб ҷой дошт.

Якум. Даҳриву илҳодӣ — инкори маргнапазирин нағс ва тасаввуроти ба ин вобаста оид ба тақдири минбаъдаи он. Чунин ақидаҳо дар шакли ҳаттӣ ба мо нарасидаанд, аммо аз ҳусуси онҳо манбаъҳои дигар ҳабар медиҳанд. Ишорат аз ин дар асарҳои бидаъатшинос Бағдодӣ, Газолӣ, «Расоил»-и «Ихон-ус-сафо», Носири Ҳусрав, Ибни Сино ва ғайраҳо ҷой доранд. Синфҳои ҳукмрон ва назариётчиёни онҳо кӯшиш кардаанд, ки ақоиди даҳриён ва асарҳои онҳо ба наслҳое, ки ворисони муносибашон ҳастанд, нарасанд. Аммо дар бораи дигар мактабҳои материалистӣ маълумоте дошта, мо таълимоти онҳоро оид ба тан ва нағс тасаввур карда метавонем. Ва худи мутафаккирони дар боло номбурда низ мазмуни таълимоти даҳриро дар бораи тан ва нағс овардаанд, агар чӣ номи муаллифро баъзан нағирифтаанд. Дар бораи Бағдодӣ мо аллакай гуфта будем, ки чӣ тавр ў исмоилиёнро ба даҳрияву илҳод айбдор карда буд. Газолӣ, дар бораи материалистон чун даҳриён ва табиатшиносон Ҷавишта буд, аммо якумиро ў мутафаккирони қадим медонад, ки онҳо «ҳолики ҳамаро ташкилкунанд, ҳамаро баранда ва муктадирро эътироф накардаанд ва даъво кардаанд, ки олам ҳамеша худ ба худ Ҷувуд дошту ҳолик надошт ва гӯё ҳама вакт ҳайвон аз нутфа ва нутфа аз ҳайвон пайдо шуда ва ин тавр буд ва асрҳои аср ҳамин тавр мемонад. Онҳо бидъаткоронанд» (22, с. 221). Дар бораи табиатшиносон Газолӣ нисбатан муфассалтар менависад: «Гурӯҳи дуюм — табиат-

шиносанд. Инҳо шахсоне буванд, ки дар олами табиат тадқикоти бузурге гузаронида, аз паси чустуцӯи зотҳои ачиби наботот ва ҳайвонот шуда, дар соҳаи соҳти ташреҳи узвҳои ҳайвонот ба тадқикоти зиёде машғул будаанд. Дар процесси ин тадқикот онҳо чунин мӯъцизаҳои оғариниши Ҳудои Таъоло ва чунин маҳсулоти ҳикмати ўро дидаанд, ки маҷбур шуданд мавҷудияти ҳолиқи ҳакимеро эътироф кунанд, ки ба ў маъни ва муроди ҳамаи чизҳо маълуманд. Зоро мумкин нест, ки касе ташреҳ ва зоҳиршавии ҳайратангези мақсаднокии узвҳоро омӯхта ва дар айни замон ба дониши зарурӣ дар бораи ин камолот, ки меъмори қабир дар соҳти ҳайвонот, хусусан соҳти инсон саришта кардааст, наояд. Вале дар баробари ин, ба ақидаи табиатшиносоне, ки дар тадқикоти худ оиди табиат ҷидду ҷаҳди барзиёд кардаанд, ошкор шудааст, ки тансуби мизоҷ ба таркиби нерӯи ҳайвон таъсири бузурге доштааст. Онҳо фикр кардаанд, ки нерӯи аклии инсон низ ба мизоҷи ў вобаста будааст ва он бо фасоди мизоҷи ў нест мешавад ва мемирад. Сонӣ онҳо гуфтаанд, ки маъоди он чизе, ки мурдааст, номумкин аст. Аз ин ҷо онҳо хулосаи густоҳе кардаанд, ки нағф бимирад ва маъод нашавад. Бо ҳамин онҳо оҳиратро рад кардаанд ва биҳишту дӯзах, нушур, аҷр ва рӯзи қиёматро инкор намуда. Ба ақидаи онҳо, итоат дигар подош намешавад ва беитоатӣ бечазо мемонад. Ишкел аз онҳо афтид ва онҳо, чун ҳайвон, ба қонеъ намудани шаҳвонияти қабех даромаданд. Инҳо бидъаткоранд, зоро бунъёди дин эътиқод ба Оллоҳи Таъоло ва рӯзи қиёмат аст. Ин одамон бошанд, рӯзи қиёматро рад намудаанд, гарчанде ба Оллоҳ ва сифати ў эътиқод доштанд» (22, с. 221—222). Ғазолӣ ин мутафаккиронро ном нагирифтааст, вале мағҳум аст, ки сухан на аз Ибни Сино ва пайравони ў мераవад, зоро инҳоро ў ба гурӯҳи сеюмӣ — фалосифа — метафизикҳо дохил намудааст (ниг. 22, с. 222). Шояд Ғазолӣ дар ин ҷо аз Закариёи Розӣ ва пайравони ў сухан гуфта бошад. Ин фикр бо ишороти Носири Ҳусрав ба ин масъалаҳо дар вакти танқиди табиатшиносон, ки ў Закариёи Розӣ ва устодаш Эроншаҳриро ба онҳо дохил намудааст, тасдиқ мешавад. Дар ин сурат Носири Ҳусрав низ ақидаи материалистии даҳриёнро оид ба табиати нағф сеюмӣ рад мекунад, ки аз рӯи он нағф ҳастии мустақил надорад, вай ҷавҳар нест ва

ба ғайр аз мувозинат, ки дар унсурхо дар натичаи таъсири ҳаракати ҷисмҳои заминӣ ва осмонӣ ба вуҷуд меояд, ҷизи дигаре нест. Ва пайдоиши наботот, ҳайвонот ва инсон, аз нуқтаи назари онҳо, на шарти ироди илоҳӣ аст, балки ба худи табиат вобастагӣ дорад. Нафси инсон, монанди нафси ҳайвон ё растани, миранда аст ва, албатт, бе тан вуҷуд дошта наметавонад (ниг. 46, с. 317—319). Ҳам Фазолӣ ва ҳам Носири Ҳусрав аз ақидаи даҳриён ва табиатшиносон дар бораи табиати ҷисмонӣ ё рӯҳонии нафс ҷизе нагуфтаанд. Онҳо фақат моҳияти материалистии назарияи нафси ин ду гурӯҳи философонро қайд намудаанд, аммо аз матни танқид маълум аст, ки сухан аз таълимоте меравад, ки он нафсро ҷисмонию миранда фахмидааст. Лаҳзай хеле муҳими ин таълимот нафсро ҳамчун араз, ҳосияти тан шинохтан аст, ки иҷақида ба таълимоти машҳоиёни шарқӣ, сӯфиён дар бораи нафс ҳамчун ҷавҳар ва бинобар ин рӯҳонию намиранда муҳолиф буд. Мағхум аст, ки масъала дар бораи ҷисмонӣ ё рӯҳонӣ, ҷавҳар ё араз будани нафс барои ҷаҳонбинӣ аҳамияти ҷиддӣ доштааст. Маҳз бо ҳалли ҳамин масъала самти ҷаҳонбинии таълимот дар бораи таносуби тану нафс, материалистӣ ё идеалистӣ фаҳмидани фаъолияти психикии одам ва моҳияти ҳаёт муайян карда мешавад. Албатт, тасодуфӣ набуд, ки дар фалсафа ва илми асрҳои XVII—XVIII Аврупои Ғарбӣ ин масъалаҳо мавзӯи тадқиқоти маҳсус мегарданд. Ва ҳатто давраи Эҳъё, ки барои материализми асрҳои XVII—XVIII замина тайёр карда буд, дар воқеъ аз танқиди ҳалли зоҳирпрастонаи масъалаи табиати нафс, муносибати вай ба тан ва ҷисмоният саркарда буд. Дар ин бораи таълимоти Б. Телезио (1508—1588) дар бораи ду нафси ҳамзист дар инсон — ҷисмонии миранда ва рӯҳонии намиранда шаҳодат медиҳад. Дар амал ин таълимот дар шакли дигар тасаввуроти Арастуро дар бораи се намуди нафс бо қувватҳо ва қобилиятаҳо онҳо дар инсон — наботӣ, ҳайвонӣ ва нотиқаро такрор мекард. Ҷӣ навъе ки маълум аст, минбаъд бисъёри мутафаккирони материалист ин масъаларо ба як сӯ гузашта, нафси инсониро чун ҳосияти ҷисми ў мавзӯи асосии тадқиқот карор доанд (ниг. 54, с. 151—342). Аммо файласуфони асри-миёнагии шарқӣ ба ин ақида расида натавонистанд.

Дуюм, файласуфон, исмоилиён ва дигар ҷараёнҳои

ғайришаръии афкори чамъиятӣ фасоднопазирии нафсу ҳаёти онро баъд из мурдани тан эътироф меқунанд, аммо қазову қадари исломро бешубҳа инкор менамоянд. Умуман ин ҷавоби динию фалсафӣ буд. Вале вай ба таълимоти исломи шаръӣ то дараҷае мухолиф буд, зеро нушур, воқеяти биҳишту дӯзах, ҷазову аҷрро инкор мекард. Ба ҳамин маъно ин таълимот демократтар буда ба даҳрия наздиктар ва барои он замон майли илҳодомези эҷодиёти мутафаккиронеро, ки бо фалсафа ва илм пайваста буданд, ифода менамуд. Ин гуна мутафаккирон, ҷун қоида, таносуҳро инкор мекарданд, ки баъзе аз мутакаллимон онро тарафдорӣ менамуданд. Аз нуктаи назари онҳо нафс аз ҷисм ҷудо шуда, на ба ҷои дигаре, балки ба мабдаи ҳуд — нафси кулл ё ҳудо боз мегардад. Ин масъала мавзӯи ҳатми рисолаҳое бо номи «Мабдаъ ва маод» буд, ки онҳо дар байнӣ файласуфон ва уламои он замон ба таври оммавӣ паҳн шуда буданд. Ба он дар асарҳои дигаре, ки ба масъалаҳои фалсафӣ баҳшида мешуданд, низ даҳл мекарданд. Аммо на ин ҷизи асосӣ буд. Зоро ҳам машҳоиёни шарқӣ ҳам сӯфиён ва ҳам исмоилиён нуктаи назареро тарафдорӣ мекарданд, ки мувофики он нафс рӯҳонию намиранда аст ва ақидаи материалистиро дар бораи моҳияти ҷисмонӣ — мирандагии нафс рад мекарданд. Бинобар ин, агар ҳакикат таҳриф нашавад, ҷунин таълимотро як ҷизи мусбат фаҳмида, онро ба таълимоти даҳриён оид ба ҷисмонию миранда будани нафс муқобил гузоштан мумкин нест. Агар ин тавр бошад, пас ягон ҷизи баде нест аз он, ки баъзан Ибни Сино барои пайвастагӣ ба илоҳиёти мусулмонӣ танқид қарда мешавад. Албатта, аз Ибни Сино ва дигар машҳоиёни Шарқ, аз баъзе назариётчиёни исмоилия ва тасаввуф оид ба масъалаи тан ва нафс ақидаҳои ба илоҳиёти шаръӣ наздик вучуд доштанд. Онҳо аллакай маълуманд, агар сухан аз машҳоиёни шарқӣ ва тасаввуф равад, аммо на он қадар маълуманд дар мавриди исмоилиён.

Аз рӯи масъалаи мазкур исмоилиён умуман ақидаи машҳоиёни шарқиро пайравӣ кардаанд. Дар қисмати аввали ин китоб қайд қарда шуда буд, ки исмоилиён нушур, биҳишт ва дӯзахро рад мекарданд ва онҳоро зоти рӯҳонӣ медонистанд. Дар ин маъно ба исмоилиён суханони Ғазолиро, ки дар ҳаққи файласуфон (Форобӣ, Ибни Сино ва пайравони онҳо) аз рӯи се

масъала гуфтааст, татбиқ кардан мумкин аст: «Чисм-хо растахез намешаванд; ачр ва ҷазоро факат нафсҳо мегиранд; ачр ва ҷазо моҳияти рӯҳонӣ доранд, на ҷисмонӣ. Изҳорашон доир ба вучуд доштани асрҳои рӯҳонӣ дуруст аст (ҷунин асрҳо низ дар ҳақиқат вучуд доранд), аммо дар мавриде, ки ачр ва ҷазои ҷисмони-ро инкор кардаанд, ба ҳатоғӣ роҳ доданд. Изҳори онҳо бинобар даҳрӣ будан ба шариат муҳолиф аст» (22, с. 227). Зиёда аз ин, поёнтари ин мулоҳиза Ғазолӣ «Иҳвон-ус-сафо»-ро ба қатори файласуфон дохил намуда, одамонро ба ҳуддорӣ кардан аз хондани китобҳои онҳо даъват меқунад (ниг. 22, с. 227). Ин бевосита ба исмоилиён даҳл дорад, агар «Иҳвон-ус-сафо»-ро дар воқеъ назариётчиёни онҳо шуморем. Дар ҳар ҳоле аз рӯи масъалаи муносибати нафс ба тан дар байни файласуфон ва исмоилиён умумияти муйяне вучуд дошт, аммо аз рӯи баъзе масъалаҳои ҷузъии ин мавзӯъ исмоилиён аз файласуфон бо озодандешии бештар қатъӣ пеш гузаштаанд.

1. Дар таълимоти файласуфон нафс то пайдоиши ҷисм вучуд надошта, вакте пайдо мешавад, ки ҳаюлои муносибе пайдо гардад, то нафс онро истифода кунад (ниг. 30, с. 488). Дар баробари ин, ба акидан онҳо, нафс дар тан ҳуд ба ҳуд ба вучуд намеояд, зеро ҷисм ва омехтаи унсурҳо дар он иллати аразии нафс буда, вакте ки ҳомили маҳсуси нафс пайдо мешавад, иллатҳои аз ҳаюло чудо (воҳиби сувар) вучуди нафси фардиро меофаранд ва маҳз ҳамин тавр нафс пайдо мешавад (ниг. 30, с. 491). Аз ин изҳороти Ибни Сино бармеояд, ки нафс дар ҷисм на ба воситай сабабҳои ҷисмонӣ, гарчанде инҳо ҳам барои пайдоиши он заруранд, балки бинобар даҳолати кувваи ғайри ҷисмонӣ, ки онро мутафаккир воҳиби сувар меномад, ба ин кор пайдо мешавад (ниг. 31, II, с. 54). Шояд ин ё ҳудо, ё нафси кулл бошад. Дар ҳар сурат нафс ба тан аз берун оварда шуда, хосияти он нест. Баръакс, ҷисм ба туфайли нафс зинда мешавад. Аз инҷо мағҳум аст, ки таълимот дар бораи рӯҳонӣ будани нафс ҳам барои оҳиратшиносиву назарияни дониш ва ҳам барои психология, зиёда аз он барои таълимот оид ба ҷисми зинда ё умуман ҳаёт ҷизи мусбате надорад.

Исмоилиён низ нафсро тақрибан аз ҳамин нуктаи назар мебинанд. Онҳо ҳам аз таълимоти арастувӣ оид ба нафс, ки бо иловай унсурҳои навафлотуния пурра

карда шудааст, истифода бурдаанд. Аммо исмоилиён ба таври күшод таълимотеро тарғиб менамуданд, ки мувофики он нафси фардӣ дар ачсом дар натиҷаи таъсири нафси кулл ба онҳо ба вуҷуд меоянд. Дар боло зикр кардем, ки барои исмоилиён нафси кулл, чун қонуни ҳаёти табиат, ҳаёти ачсоми фардиро низ муайян мекунад. Дар ин таълимот он ҷиз муҳим аст, ки вай оғариниши илоҳии нафсро ҳар боре, ки ҷисми нав та-валлуд мешавад, инкор мекунад. Моҳиятан ин ба таълимоти файласуфон ҳеде наздик аст. Аммо вай, монанди таълимоти файласуфон, ба дин наздикӣ дорад: нафс рӯҳонӣ, гайриҷисмонӣ буда, дар тан муваққатӣ ҷой гирифтааст, вай маргнопазир буда, мавҷудияташро баъд аз мурдани тан идома медиҳад. Абадияти вай аз рӯҳонӣ, баситӣ ё номункасимии он хулоса ҳарда мешавад, нисбат ба ҷисм, ки аз рӯи таркибаш мураккабу аз унсурҳои муҳталифи ҷисмонӣ таркибиб ёфта тасаввур ҳарда шудааст. Дар ин мураккабии соҳти ҷисм, мувофики таълимоти исмоилиён ва инҷунин файласуфон, сабаби мурандагии ҷисм ниҳон аст; дар рӯҳонӣ ва баситӣ будани нафс сабаби абадият ва фасоднопазирӣ вай дида мешуд.

2. Аз нуқтаи назари файласуфон пайдоиши нафс дар ҷисм дар сурати вазъияти муайяни ташкили ҷисмонии унсурҳо ифодаи вобастагии ҳастии нафс аз тан нест. Ибни Сино ба ин масъала диккати зиёде додааст ва гарчанде далелҳояш ҳусусияти соғ ҳаёлӣ ва тасаввурӣ доранд ў мӯътакид аст, ки нафс ва тан ду ҷавҳар буда, муносибати модда ва суратро мемонад.

Дар ин ҷо нуқтаи назари Ибни Сино санавӣ (дуалистӣ) мебошад, зеро ки ў нафсро аз мабдаи осмонӣ мебарорад, ки аз модда озод аст ва танро аз омехтани ҷор унсур таркиб ёфта медонад. Ин санавия дар фалсафаи Ибни Сино решай чӯкур дорад. Материя абадӣ ва фасоднопазир аст. Нафс низ абадӣ ва фасоднопазир аст. Фикр дар бораи он, ки «Форобӣ ва Ибни Сино абадияти нафсро инкор мекарданд» (153, с. 37—38) асосе надорад. Эътирофи фасоднопазирӣ нафс ҳуд эътирофи абадияти он дар оянда аст; маҳз ҳамин ақида ба эътирофи воқеияти охират оварда мерасонад. Он чӣ, ки ба аср ва ҷазо даҳл дорад, аз он дар боло гуфта шуд. Файласуфон таълимоташонро дар бораи қоҳили ва беҳаракатии материя ва ҳамаи ҷисмониро ба ҷисми инсон низ лаҳӣ намудаанд. Дар ин ҷо файласу-

фон ва исмоилия ба ҳам наздик меоянд: исмоилиён низ чисмро тарафи коҳили ҳастии одам ва билқувваи соф медонанд. Ҳамаи хосиятҳо ва тарзи зоҳиршавии фаъолияти ҳаётӣ чисм якбора ба нафс гузаронида шуда, тағзия ва инкишоф, афзоиш, эҳсос, идрок, тафаккур ва ирода хислати нафс фахмида мешаванд. Чисм дар дasti нафс — олотест барои ба даст оварданни мақсади нафси кулл. Аммо сарфи назар аз ҳамаи ин файласуфону исмоилиён қайд менамуданд, ки ҳамаи ин хислатҳои нафс берун аз тан вуҷуд дошта наметавонанд. Исмоилиён, чӣ тавре ки дар боло нишон дода шуд, мӯътакид буданд, ки нафс бе тан ҳастӣ надорад. Аммо ин ҳукми материалистӣ инкишоф дода нашуд ва зиёда аз ин, бо фикре дар бораи пайвасташавии нафси фардӣ бо нафси кулл маҳдуд гардид. Нафси фардӣ наметавонад аз чисм ба чисме гузарад (таносух). Сиҷистонӣ ва Носири Ҳусрав, монанди Ибни Сино, аҳли таносухро саҳт сарқӯй мекунанд (ниг. 121, боби 2). Ин ҷунин маъно дорад, ки онҳо на таълимоти файсаурасиён, на таълимоти Афлотунро дар бораи таносух писандидаанд. Мақсади ниҳоии нафси фардӣ ҳамроҳ шудан ба нафси кулл мебошад. Ин ҳулосаи исмоилиён бо тасаввуроташон дар бораи гардиши ҳамаи мавҷудот бо гузаштани замон вайрон карда мешавад. Лекин на ҳамаи исмоилиён ин нуқтаи назарро тарафдорӣ мекарданд. Масалан, барои «Ихон-ус-сафо» инсон, ки барои осмонҳо таъйин шудааст, аз ҳамаи зинаҳои ҳастӣ мегузарад, аммо ҳама вакт инсон мемонаду ба сӯи мақсади ниҳоии худ ҳаракат мекунад. Ҳаракати инсон ба ин мақсад, аз нуқтаи назари онҳо баъд аз марғи фардӣ идома мейбад. Инсон беш аз пеш ба зоти дастнораси худо наздик мешавад ва дар соҳаи иҷтимоӣ ба абадияти оянда, ки дар рӯи Замин Байтулмуқаддаси нав соҳта мешавад, яъне ҷамъияти наве, ки аз истисмор озод буда, дар он баробарии иҷтимоӣ ҳукмфармо аст, ҳаракат мекунад (ниг. 90, с. 68). Дар ин маънидодкуни ирфонии оянда зиндадилии фалсафаи исмоилиёнро дидан душвор нест ва ё худ бовари онҳоро ба ояндаи хубтаре на факат барои нафс, ки баъд аз марғ ӣаз тан чудо шуда, бо нафси кулл ҳамроҳ мешудааст, балки дар ин ҷо, дар рӯи Замин барои зиндагон инкор кардан мумкин нест.

Исмоилиён, монанди файласуфон, афзалияти нафсро бар тан қайд кардаанд. Агар дар замон модда пеш

аз сурат ва тан чун билфеъл, ки ба нури нафси кулл барой рӯҳсний гаштани худ ва фаъол шуданаш интизор аст, аз нафс пеш ҷувчуд дошта бошанд, пас минбаъд нафс ҳӯҷанини тан, ҳокими он мегардад ва онро бо ихтиёри худ истифода мебарад. Аммо тан ҳам барои нафс ва барои ба ҷо овардани мақсади вай дар маърифати олам ва ба дараҷаи ақл расидан муҳим аст. Дар таълимоти исмоилиён мо бо кӯшиши бечуръатони онҳо барои пайвастани тақдири нафс бо тан дар ҳаёти заминӣ дучор мешавем: тағйироти ҷисмонӣ ба ҳолати рӯҳӣ таъсири қатъӣ расонида метавонанд (ниг. 87, с. 55—57) ва дар соҳаи маърифат ба иштибоҳҳои дағал меоваранд (ниг. 121, с. 109—110).

3. Аз лаҳзахои (1) ва (2) таълимоти файласуфон ва исмоилиён оид ба нафсу тан барояшон умумӣ будани назарияи начот ҳулоса мешавад. Ин назария, ба фикри мо, ҳар дуи ин ҷараёнро бо ҳурофоти динӣ саҳт мепайвандад, гарчанде онҳо ҳаракат кардаанд, ки онро дар шакли мулоҳизаҳои фалсафӣ оид ба тақдири нафс баъд аз мурдани тан нишон диханд. Албатта, ҳам файласуфон ва ҳам исмоилиён ба муқсаби аҳкоми тағйирназари ислом дар бораи тақдири нафс ба ромада, дар назарияи начот ба ғайр аз маърифати мөҳияти олғами махлук, яъне табиат, ягон амалиёти дигари инсонро эътироф намекарданд. Риоя карданни нишондодҳои диниро дар соҳаҳои гуногуни ҳаёт, расму русуми зоҳирӣ ва шариат исмоилиён ба ин назария дохил накардаанд. Ин аз мақсади оғаридани одам дар рӯи Замин чун муваккали ақли кулл (ё ҳуди худ) ва нафси кулл барои кушодани сирри махлук ва бозгашти ў (азбаски инсон бо «ман»-и ў айният дода мешавад) ба онҳо баъд аз иҷрои рисолати қайхонӣ ҳулоса шудааст. Шояд онро қатъиян назарияи начот гуфтан ғайри имкон бошад, зоро исмоилиён воқеяти он дунъёро, ки муташарреъон эътироф мекарданд, рад на-мудаанд: онҳо, чӣ тавре ки ҷандин бор тақрор шудааст, воқеяти нушур, аср, биҳишту дӯзахро, ки бо онҳо тасаввуроти асотирии мӯъминони мусулмон дар бораи оҳират робита доштанд, эътироф намекарданд. Лекин абадияти нафсро қайд карда исмоилиён мачбур шудаанд, ки ҳаёти ояндаи онро низ дар нафси кулл эътироф кунанд.

Ба ҳамин тарик, тасаввуроти исмоилиён аз ақидаҳои муташарреъон дида ба фалсафаи машҳоиён наз-

диктар аст. Махз ҳамин чиз назариётчиёни ислом вә бидъатшиносон (Бағдодӣ, Ибни Ҳазм, Фазолӣ, Низомул-мулк ва дигарон)-ро ба ҳашм оварда, водор намуд, ки ба муқобили исмоилиён на факат бо воситаҳои илоҳиёту фалсафай динӣ, балки бо воситаҳои сиёсӣ низ: мубориза баранд.

Мехостам як лаҳзаи муҳими таълимоти исмоилиёнро дар бораи нафс, ки дар фалсафай машҳоиён, тасаввуф ва озодандешони дигар ҷой надоранд, қайд нағоям.

Баъзан дар адабиёти оид ба таърихи афкори фалсафии ҳалқҳои Шарқи исломӣ фикре дар бораи инкишофи нафс дар таълимоти мутафаккироне, ки пайрави чараёнҳои мухталиф будаанд, намудор мегардад. Дар ин ҷо пеш аз ҳама таълимоти Арасту дар бораи се намуди нафс — наботӣ, ҳайвонӣ ва нотика, ки барои мутафаккирони шаръӣ, аз ҷумла мутакаллимён, мақбул буд, дар назар дошта шудааст, ки вай инкишофи ҷисмҳои органикро аз наботот то ба инсони дорон хирад таҷассум кардааст. Маъно ва аҳамияти ин таълимотро М. Г. Ярошевский хуб нишон додааст (ниг. 235) ва таълимоти пайравони шарқии ўнисбати иҷ масъала дар асарҳои бисъёре оид ба таърихи фалсафай афкори ҷамъиятии ҳалқҳои Шарқи Наздик ва Миёна оварда шудааст. Ин аст якум. Дуюм ин, ки дар бораи тағйирёбии нафси нотикаи инсонӣ навиштаанду такмил ёфтани онро дар процесси маърифати худо ва табиат дар назар доштаанд. Ин нуқтаи назарро инчунин машҳоиён шарқӣ тарафдор буданд ва дар ин масъала ба маърифати табиат аҳамияти якумдарача доданд. Исмоилиён, чи навъе ки дар боло нишон дода шудааст, маърифати худоро инкор мекарданд, ва шарти якуми такмили нафсро дар шинохтани табиат медианд. Дар бораи такомули нафси шахси фардӣ дар давоми ҳаёти ў дигарон ҳам гуфтаанд. Масалан, аз назари «Ихвон-ус-сафо» инкишофи нафси фардӣ зина ба зина чун натиҷаи ба даст овардани ҳикмати фалсафӣ ва таҷрибаи зиндагӣ ба амал меояд (ниг. 20, с. 135). Мағҳум аст, ки дар чунин ҳолатҳо процесси таърихии инкишофи муттасили шуур ҳамчун хосияти ҷинсӣ дар рафти тараққиёти таърихи фаҳмида намешавад. Ба қавли дигар, гуфтан мумкин аст, ки инкишофи нафс (шуур) факат дар онтогенез ва соғ натуралистӣ гирифта мешавад. Бешубҳа, ин мутафаккирон дар бораи

төрли тарбия ва дониш дар такомули шахсияти одам, «ман»-и ў суханҳои зиёде гуфтаанд, аммо берун аз қаринаи худи таърих. Дар он давра ин ғайриимкон буд. Аз таълимоти номбурда таълимоти Носири Ҳусрав каму беш фарқ мекунад, ки ў, нисбат ба дигарон, ба назари таърихӣ ба нафс бештар наздик буд. Носири Ҳусрав нафсро бо дониш қариб айният дода, даъво мекунад, ки нафс пеш аз тан вучуд надорад ва он дар тан пайдо мешавад (ниг. 46, с. 330—337). Барои замони худ ин ақидаи хеле аҷоibe буд ва бинобар ин онро муфассалтар мебинем.

Дар боло қайд карда шуд, ки Носири Ҳусрав, монанди дигар мутафаккирони замонаш, нуктач назарро дар бораи он, ки нафси инсон бо тан пайваста аст ва баъд аз мурдани тан дар олами нафси қулл ҳаёт ба сар мебараад эътироф кардааст. Аммо ин пайвастагиро Носири Ҳусрав барои ҳар ду ҷавҳар — нафс ва тан — зарурӣ мешумурд. Носири Ҳусрав дар ин маврид аз таълимоте мебаромад, ки мувофики он пайвастани нафс бо тан барои такомули нафс ба вучуд меояд, аммо илова ба ин қайд мекунад, ки фоида аз ин пайвастагӣ барои тарафайн аст: тан ба ин тарик имконияти ғизотирӣ, инклишоф, ҳаракат ва афзоиш пайдо мекунад, нафс бошад, дар олами аҷсом олоти моддии маърифат — узвҳои ҳисро меёбад, ки фақат ҷисм дорои онҳо аст. Берун аз ҷисм нафс комилан имконияти иктиисоби донишро надорад ва бинобар ин, такомул ёфтта наметавонад. Ў навиштааст: «Гӯем, ки барои он ки нафс беҳтар шавад аз он ки пеш аз пайвастани ў ба тан буд, ақл зарур медонад, ки ў ба тан як шавад. Ва такомули ў бе пайвастани ў ба тан ба вучуд наояд. Шаҳодати ин такомули тан аст аз роҳи пайвастани ў ба нафс: ў ҳаёт ва ҳаракати иродӣ ёфт, ғарҷанде пеш мурда буд...»

Такомули нафс чизи дигаре, нест, магар иктиисоби илм ва ҳикмат, ки хосияти ақл ва арази ҷавҳари нафсанд. Вале илм ва ҳикмат ба нафс фақат ба хис оянд ва онҳо дар нафс фақат аз тан пайдо шаванд. Зоро, ки шахси нобино таваллудшуда наметавонад рангҳо, суратҳо, ҳаракатҳоро ба худ тасаввур кунад ва карсадоҳоро. Пас, пайвастани нафс ва тан зарур аст ва онро рад кардан мумкин нест» (46, с. 321). Ҳис кардан душвор нест, ки ин ақида бар зидди афлотуния ва тасаввуф равона шудааст, ки барои онҳо тан зинди ни

нафс буда, озодии он гүё дар чудо шудан аз тан бошад ва ба он ҳама вақт ҳаракат кунад.

Ақоиди Носири Хусрав зиддиятнок аст. Дар назари аввал ў гүё аз таълимоти Ибни Сино пас мегардад. Дар таълимоти Ибни Сино нафс дар лаҳзан ба вучуд омадани чисм пайдо мешавад. Дар таълимоти Носири Хусрав вай нусхай тайёри нафси қулл, зарраи он аст. Аммо барои Носири Хусрав ин факъат як тарикӣ имконият мебошад. Таълимоташро инкишоф дода, бар хилофи ин, ў вучуди нафсро то пайдоиши тан инкор мекунад ва пайдоишу ташаккули онро дар тан дар замон мебинад. Дар ин сурат сухан аз нафс чун аз шуур мeraвад ё худ Носири Хусрав шуурро бо дониш айният медиҳад. Дар сурати аввал дар ақонди мутафаккир ақидаи машшоъӣ оиди ҳаёт ҷой дорад, мувофиқи он нафс ба тан зиндагӣ мебахшад. Дар сурати дуюм Носири Хусрав мегӯяд: «Мозохир қардем, ки то нафс ба ҳис илм наёбад, гуфтан мумкин нест, ки вай вучуд дорад ва дар ҳақиқат қалимаи «ҳастӣ» бад-он раво набошад ва ҳисро вай дар тан ёбад. Пас, то нафс бо тан напайвандад, вай ҳастӣ надорад, агар ин тавр бошад, пас тан олоте аст, ки нафс ба воситай он ҳастии ҳақиқӣ ёбад» (46, с. 330). Носири Хусрав мӯътакид аст, ки агар тан намешуд, нафс ҳам вучуд дошта наметавонист, зоро ҳастии нафс аз пайвастани он ба тан вобаста аст (ниг. 46, с. 352). Агар ин суханони Носири Хусравро ба забони фалсафаи мусир баён кунем, онҳо чунин маъно медоштанд: шуур бидуни дониш, ки инсон ба воситай гаълиму тарбия ва инчунин маърифати олами моддии агроф ҳосил мекунад, вучуд надорад. Шуур чизи тайёр ва тағиیرназарие нест, ки аз рӯзи таваллуд то мурдани шахс як бошад, балки чун натиҷаи маърифати олам аз насл ба насл тағиیر мейбад. Бинобар ин, нафси фарзандон, мегӯяд Носири Хусрав, ҳама вақт аз нафси падару модар комилтар аст: «Агар фарзандон илми ҳақоики ашъёро донанд ва нафсҳои онҳо зинаҳои ин илмро дарж кунанд, пас онҳо аз он ду нафсе, ки аз онҳо зонда шудаанд, бигзаранд ва нафсҳои онҳо аз нафсҳои падару модарашон беҳтар бошанд» (46, с. 334).

Чунин тасаввурот дар бораи нафс (шуур) аҳамияти қалони иҷтимоию аҳлоқӣ ва маърифатӣ дошт. Вай ба тасаввурот доир ба шуур унсурҳои инкишофро дароварда, онро ҳодисаи тағиирпазири инкишофёбанда:

фаҳмида, ба имкониятҳои маърифатии инсоӣ ва шиносой ба донишҳое, ки инсоният ба даст овардааст, во-баста мекард. Албатта ин чунин маъно надорад, ки Носири Хусрав аллакай мефаҳмид, ки шуур ягон вакт ба гайр аз фаҳмидани ҳастӣ чизи дигаре набудааст (ниг. 4, с. 25), гарчанде ба ин хеле наздик шудааст. Ин таълимоти Носири Хусрав бо таълимоти аҳкомларастонаи дин дар бораи нафс чун зоти илоҳӣ тағиир-назарӣ ва фавқуттабиа, га таълимоти файласуфону таълимоти шахсии ў oid ба нафс, чун ҷавҳари тағиир-назарӣ ва мустакил муҳолиф буд.

Ин ақидаи Носири Хусрав аз доирӯи асримиёнагӣ хеле дур буда, дар ҷанбаи овардашуда инкишофи илм ва маърифатро қувват медод, гарчанде вай хусусияти соғҳои ҳаёлӣ ва тасвириро дошт. Аз тарафи дигар вай ақидаҳои мутафаккиро аз таълимоти ҳамасрони ўаз рӯи ин масъала, аз ҷумла аз таълимоти машҳоиёни шарқӣ, ба хубӣ фарқ мекунонид.

Манбаъҳои исмоилии ба мо маълум дар бораи таълимот оид ба инкишофи шуур (нафс) дар замон аз насл ба насл дар зери таъсири илм ва маърифат, ки Носири Хусрав аз он сухан рондааст, чизе намегӯянд. Аммо исмоилиён, чун пайравони мактаби гайришаръии афкори ҷамъияти, ҳама аз мавқеи донисташавандагии олами моддӣ ва рӯҳонӣ баромада, ҳамаашон ҳомии илму ҳирад ва тарафдори чунин фикр буданд: начоти нафс дар иктисоби дониш аст. Мо медонем, ки ин фикрро бисъёрие аз ҷараёнҳои шаръиву гайришаръӣ эътироф мекарданд, аммо илова бар ин тамомал муҳталиф маънидод карда мешуд ва ба он ки ҳуди донишҷӣ тавр фаҳмида мешуд ва ба мағҳуми дониш қадом мазмун дода мешуд, вобастагии зич дошт.

НАЗАРИЯИ МАЪРИФАТ. ТАСНИФИ ИЛМҲО

Назарияи маърифати исмоилиён қисми аз ҳама ҷолиб ва дар айни замон хеле мураккабу зиддиятноки фалсафаашон мебошад. Тасодуфӣ нест, ки ин қисми фалсафаи исмоилиён дар адабиёт баҳои муҳталиф гирифтааст. Еаъзехо дар он истибоди аклиеро диданд, ки гӯё пайравони исмоилияро аз доштани фикри шаҳсӣ дар бораи ҷизҳо маҳрум месозад (ниг. 176,

с. 55), дигарон онро ба ҳимояи таълимот дар бораи имомат, аҳкоми динии шия ва «ваҳий умумӣ» маҳдуд: кардаанд (ниг. 93, с. 215, 222), сеюмӣ онро ба маърифати ирфонии шия шабоҳат додаанд (ниг. 149, с. 13—14). Ҳар яке аз ин нуктаҳо, ки солҳои дароз аз як китоби дигар кӯчиданаанд, ба таври алоҳида, худ ба ҳуд чизеро намефаҳмонанд: онҳо маҳсули мутлак гардонидани лаҳзаҳои чудогонаи назарияи маърифати исмоилиён буда, танқиди оддиеро тоб намеоваранд. Нуктаи назари аввалро, ки ба Н. Одилов мутааллиқ аст, мо дар боби гузашта дида баромадем. Дар ин ҷо қайд кардан ҷоиз аст, ки ин нуктаи назар маҳсули ба тамоми фаъолияти маърифатии инсон тагбик намудани аҳкоми дар исмоилия ва шия маълум дар бораи имом ва роли ў дар шинохти дин мебошад. Фаҳмиши ва маънидодкуни нодурусти ин аҳком дар ҳақиқат ҳам ба ҳулоасе меоварад, ки исмоилиён гӯё аз имконияти маърифати мустақил ва фикри озод дар бораи чизҳои олами атроф маҳрум гардида, бо сарҳамӣ ба иродай имом итоат мекардаанд. Дар воқеъ ин тавр набудааст ё, дурусттараш, ин факат ба як тарафи назарияи маърифати исмоилиён, ки онро мо дар китоби дигар (ниг. 121, с. 116—128) дида баромадаем, даҳл дорад ва ба назарияи фалсафии маърифат аслан ҳатто муносибати камтарине ҳам надорад, зоро дар он сухан аз маърифати олами динӣ бо тамоми зуҳуроти он, монанди шариат, тарикат, ваҳӣ ва ғайраҳо мераҷад. Дар маърифати ин олами динӣ исмоилиён ҳақиқатан ҳам роли имомро ҳамчун сардори олии ҷамоати исмоилий ва муфассири ягонаи китобати мӯқаддас қайд мекунанд. Бо ин тарафи таълимоти исмоилиён нуктаи назари дуюм алоқаманд аст, ки он назарияи маърифати исмисилиёнро ба ҳимояи имомат ва парастиши шаҳсияти имом маҳдуд мекунад. Ин нуктаи назар лаҳзаҳои мусбати назарияи маърифати исмоилиёнро дар шаҳси Носири Ҳусрав инкор намекунад, вале дар баробари ин таълимоти ин мутафаккиро чун «акидаи ваҳий умумӣ» мефаҳмид. «Ҳамаи дониши» инсон (то ба ҳуди дастури доруҳо) факат натиҷаи «василаи ҳудо», «ваҳӣ ва таълими илоҳӣ мебошанд» (93, с. 222).

Дидан душвор нест, ки ҳатто дар ин нуктаи назарӣ аз ҳама мақбул ва ба ҳақиқат наздиқ назарияи маърифати исмоилиён рӯйкӣ ва новобаста ба таълимоти илоҳиёту охиратшиносӣ дида шуда, маънои мағҳумҳои

алоҳида аз матн канд шудаанду мутлақ гардонида. Дар ин маврид ин мағхуми «ваҳӣ» мебошад. Масъалаи дониш дар исмоилия бо ин мағхум зич алоқаманд аст. Илова бар он дар олами мусулмонии асримиёнагӣ, аз рӯи шаҳодати Фазолӣ ва муаллифони дигар, оид ба масъалаи дониш ҳеч вакт ягонагии ақоид вуҷуд на доштааст. «Одамон аз рӯи фаҳмиши дониш,— навиштааст Фазолӣ,— ки шавку рағбат ба он вазифаи ҳар як мусулмон аст, аз ҳамдигар ҷудо шудаанду аз ин рӯ ба зиёда аз бист гурӯҳ тақсим гардида. Дар ин ҷо зарурияти нест, ки ҳар яке аз онҳоро номбар кунем, ёммо мақсад аз ин аст, ки ҳар гурӯҳе воҷибияти он до нишро эътироф мекард, ки худ ба он такъя менамуд. Масалан, мутакаллимон гуфтанд, ки ин дониши қалом аст, азбаски ба воситай он яктонастӣ ва ҷавҳари Оллоҳ, ҳамду сано ўро, ва сифатҳои он дониста мешаванд. Фуқаҳо гуфтаанд, ки ин дониш қонун аст, зеро ба воситай он расму оин, ҳалолу ҳаром ва он чизе ки аз аҳлоқ манъ шудааст ва ба ҷизе иҷозат аст дониста мешавад ва онҳо дар ин ҷо ҳамаи он ҷизҳоеро, ки ба одамон зарур аст, ба ғайр аз мустаснои хеле кам, дар назар доштааанд. Муфассирон ва муратифони Ҳадисҳо гуфтаанд, ки он илм дар боран Китоб ва Сунна аст, зеро ҳамаи донишҳо ба воситай онҳо ба даст меоянд. Суфиён гуфтаанд, ки дониши онҳо дар назар дошта шудааст. Яке аз онҳо гуфтааст, ки ин дониш ҳол ва мақоми бандон нисбат ба Оллоҳи Кабир ва Қодир аст...» (21, с. 88—89). Ҳуди Фазолӣ дар мавқеи зерин истодааст, ки баъдтар мувоғики он исмоилиёнро танқид мекунад: «Хулосаи катъии мо, ки ба он шубҳае нест, он бошад, ки дар поён оварда шудааст ва он маҳз ин аст, ки дониш, ҷи тавре ки дар муқаддимаи ин китоб мегӯем, ба Илми аҳлоқ ва Илми ваҳӣ тақсим мешавад, ва ин дониш ба ғайр аз Илми аҳлоқ ҷизи дигареро дар назар надорад. Аҳлоқ бошад, ҷун вазифаи ҳар як бандон фозилу хирадманди (Оллоҳ), аз се навъ иборат аст: эътиқод, амал ва рад» (21, с. 89).

Шарқшиноси америкӣ Ф. Роузентал дар китобаш «Фирӯзи илм» дар бораи ҷунун таълимот оид ба дониш дар олами мусулмонии асримиёнагӣ сӯҳзӯн гуфтааст: 1) илм ислом аст, 2) илм нур аст, 3) ҷлм фикр аст ва 4) илм маъроф аст (ниг. 188, бобҳои 5—8). Ҳар яке аз ин таълимот дар навбати худ ба ақидаҳои мух-

талиф тақсим мешавад, аммо аз рӯи назар ба илм дар охир чун чизи том мемонанд. Таълимоти исмоилӣ оид ба дониш дар қатори тасаввуроти дигари шия ба таълимоти якум — «илм ислом аст» доҳил карда шудааст. Дар айни замон ӯ чунин хислатҳои хоси тасаввуроти шиаро дар бораи илму дониш қайд кардааст: «Барои шия каму беш чунин масъалаҳо хос буданд: 1) дониши маҳсусе, ки ба Алӣ ва имомон ғаз авлоди ӯ тааллук дорад; 2) истифода ғамудани асосҳои мазҳаби шия чун истилоҳот барои ифодаи дониш, (ки он ба дараҷаи муайян ба истифодабарии нахустин таърифҳои «имом» шабоҳат дорад); 3) рамзи ботинӣ дар дониш, ки он, эҳтимол, асосан ба исмоилия хос аст; 4) услуби маҳсусе, ки дар он дониши дунъявиро ба тарааддуди динӣ пайваста мекарданд» (188, с. 138—149). Дар айни ҳол Ф. Роузентал менависад: «Киноя аз донишро олимони исмоилӣ дар таҳти пардаҳои муҳталиф дар Куръон ва дигар адабиёти мӯътабари динӣ зоҳир мекунанд» (188, с. 153). Сонӣ ӯ асотирҳои муҳталифи диниеро меоварад ва тафсири рамзии онҳоро аз тарафи исмоилиён Нӯъмон ва Абӯхотими Розӣ нишон медиҳад. Эҳтимол, ин яке аз қисматҳои торик ва мушкитарини таълимоти исмоилӣ бошад. Ториқӣ иборат аст аз он, ки ягон рисолаи исмоилӣ аз он маълумоте намедиҳад, ки ба воситаи он дар бораи усули зоҳиркуни «ҳақиқат» дар таҳти «пардаҳои зоҳирӣ» суроҳо ва оятҳои Куръон ва дигар адабиёти динӣ тасаввур пайдо кунем. Тахмин кардан мумкин аст, ки шояд ин дар ҳақиқат ҳам дониши динӣ бошад, ки бе он дар давраи феодализм кор бурдан мумкин набуд, чӣ навъе ки Ф. Роузентал навиштааст: «Албатта, дониши динӣ дар исмоилия умуман ҳамчун сифати зарурии роҳбарӣ ба ҷамоати мусулмонӣ қайд карда мешуд, аммо роли олие, ки имомони шия мебозиданд, баъзе вақтҳо ба даъвоти барғалате дар бораи он меовараад, ки онҳо муҳофизи ҳамаи донишҳо, чӣ табиӣ ва чӣ фавқутгабӣ мебошанд» (188, с. 148). Аз тарафи дигар дар вакти тафсири Куръон ва дигар адабиёти динӣ ба хонанда ва ё шунаванда на донишҳои наве дар мавзӯи динӣ, балки чизи дунъявӣ ва ҳатто муқаррарӣ, ҳаётӣ пешкаш карда мешуд. Мо дар китоби дигар нишон дода будем, ки чунин рисолаҳои исмоилӣ, монанди «Саҳифа» ва «Рисола дар ақоиди исмоилия» микдори зиёди мисолҳое доранд, ки онҳо аз майли исмоилиён ба ғайри-

асотирий гардондани тасаввуроти диний мусулмонон аз рохи тафсири ботинии онҳо шаҳодат медиҳанд. Ачиб аст, ки дониши чунин чамъ гардида аз номи ин ё он имоми исмоилӣ ё шиа оварда нашуда, балки ба таври оддӣ маслиҳати муаллиф аст дар бораи он, ки чӣ тавр ҳикоятро дар бораи киштии Нӯҳ, дар бораи шайтон, парӣ ва фариштаҳо ва дигар чизҳои динӣ Ҷаҳқидан мебояд (ниг. 121, с. 36—40). Бинобар иш, далелҳои мазкурро бо таълимоти шиаю исмоилия дар бораи си, ки «бе василаи имомон ба мӯъминони оддӣ дониши таъсирбахши динӣ мусассар намешавад» (188, с. 150), мутобиқ кардан душвор аст. Вале онро фаҳмидан мумкин аст, агар ба назар гирем, ки «дениш ва пашн кардани дониш дар байнин мардум иллати ниҳояти ҳастии онҳо (имомҳо — Х. Д.) ва, мувофиқан, гуфтан мумкин аст, ки тамоми мавҷудияти заминӣ мебошад. Ин, бешубҳа, мадҳи назарияни дониш буда ва ба гумон аст, ки дар ягонҷои дигари олами мусулмонӣ ба худаш ҳамто дошта бошад» (188, с. 150). Дар ин кор имом силсилаи томи ёрдамчиёне аз ҳучҷат то музлими содиқ дорад, ки дар байнин онҳо доъиёни исмоилияҷои барҷастаро ишғол мекунанд. Ба ҳуди ҳамин фаъолият «Ихвон-ус-сафо» низ машғул буданд, зоро «Расоил»-и онҳо намунаи тарғиботи ҳаттии донишҳои динӣ, фалсафӣ ва илмӣ мебошанд, ки инсоният аз замонҳои қадимтарин то асари Х ба даст овардааст. Чӣ тавре ки мебинем, ин масъалаи хеле мурakkаб буда, ба он ҷаъви катъӣ додан мумкин нест. Аммо ба «ваҳӣ умумии» Носири Ҳусрав боз мегардем.

Дар ҳақиқат ҳам Носири Ҳусрав, монанди муаллифони дигари асарҳои исмоилӣ, аз истилоҳи «ваҳӣ» ва сеъ истифода бурдааст. Аммо барои чӣ бошад, ки тадқиқотчиён аз мазмуне, ки исмоилиён ба ин истилоҳ додаанд, сарфи назар қардаанд. Сирри ин ҳикматро дар боби XVII китоби Носири Ҳусрав «Зод-ул-мусофирин» ёфтан мумкин аст. Ин қисмат «Дар бораи китобати илоҳӣ» ном дошта, дар он сухан аз пайдоиши Қуръон ва ҳалли ин масъала дар ҷараёнҳои муҳталифи шаръиву ғайришаръии афкори динию фалсафии мусулмонӣ то Носири Ҳусрав ва замони ӯ меравад. Аммо моҳияти ин қисматро дар ҷудой аз дигар үнсурҳои системai исмоилиён фаҳмидан мумкин нест ва он ба ҳатоҳои дигар меоварад. Дар ин ҷо нақши асосири илоҳиётӣ нафии исмоилиён бозидааст, ки он ба мукобили

илохиёти шаръии мутакаллимон ва моҳиятан бар зидди Куръон равона шудааст.

Агар назарияни маърифати Носири Хусравро дар оинай илохиёти нафий ў бинем, пас маълум мешавад, ки ақидааш дар бораи «ваҳӣ умумӣ» баёнати оддие будааст, ки барои ислом ягон мазмуни мусбате надорад. Носири Хусрав, монанди дигар назарийётчиёни исмоилия арз мекунад, ки мусулмонон табиати хақикии худоро нафаҳмидаанд ва ба худо нисбат додани сифатҳои маҳлукро яке аз камбузиҳои тасаввуроти мусулмонон дар бораи худо медонист (ниг. 46, с. 342). Дар сатрҳои боло дидем, ки мувофики ақидаи Сиҷистонӣ ва маълумоти адабиёти муташшарреъон исмоилиён «дониш»-ро сифати худо не, балки сифати ақли кулл медонистанд. Дар бораи худо, аз нуктаи назари исмоилиён, гуфтан мумкин нест, ки ў доно аст ё нодон, зеро мо дар бораи ў на ҳукми мусбат ва на ҳукми манғӣ дошта метавонем. Агар ин тавр бошад, пас чӣ тавр ин зоти шарҳноразир ва номафҳум метавонад манбаи ҳамаи донишҳои инсон бошад, ки аз он Носири Хусрав ва қабл аз ў Сиҷистонӣ сухан гуфтаанд? Чӣ тавр ҳолик ё худо, аз нуктаи назари онҳо, бо ичсон робита мекунад ба донишҳои барои фаъолияти ў зарурро ба ў хабар медиҳад?

Исмоилиён аз усулҳои маърифати сӯфиён ва аз муоширати бевоситай одамон бо худо дар ваҷд дуранд. Ақидаи исмоилиён дар бораи донистанашавандагии худо онҳоро аз имконияти ба усулҳои ирфонии худошиносӣ, ки дар он замон дар мамлакатҳои Шарқи исломӣ васеъ паҳн шуда буданд, маҳрум месоҳт. Дар ин масъала нафакат дар байни исмоилия ва тасаввүф, балки дар байни исмоилия ва яке аз сарчашмаҳои назариявии он — навафлотуния ихтилофи равшан зоҳир мегардад. Агар навафлотуниён ваҷдро военигаи амики маърифати ягона медониста бошанд ва, сӯфиён, иловава бар ин, бо ў якшавии субъекти маърифаткунандаро то фаношавии «ман»-аш эътироф карда бошанд, пас исмоилиён на илҳоми илоҳиро эътироф мекарданд, на ҳадси ирфониву, на ягон усули дигареро, ки мустақилияти субъектро аз даҳолати илоҳӣ ба процесси маърифат вайрон мекарда бошанд. Дар назарияни маърифати исмоилиён низ худо унвони фахрии «ҳолики ҳама»-ро ба худ нигоҳ дошта, дар айни замон барои маърифати инсонии олам ягон чизи конкретиеро пешбинӣ

намекунад, ба ғайр аз он ки худи ақли маърифаткунанда атои илоҳӣ дониста мешуд ва ин барои мутафак-кирони асrimиёнагӣ асрорангезии аклро ифода менамуд ва онҳо ҳаракат мекарданд қувва ва моҳияти фикри инсониро фаҳманд, аммо он ҷустуҷӯи худро, ҷун қонда, бо муроҷиат ба ирфон, идеализм ва ҳатто дин ба охир мерасониданд. Дар ин масъала иsmoилиён мустасно набуданд, гарчанде ирфони онҳо аз тасаввуф фарқ дошт ва ягон фикреро дар бораи ҳадси инсон бо худо ва ҳадси забонии худоро бо инсон қабул намекард. Пас, «ваҳӣи умумии» иsmoилиёнро ҷӣ тавр бояд фаҳмид?

Шуури инсонӣ оламро ҳама вакт дар макулаҳои ба ӯ одатшуда дарк намуда, бо мурури замон ба онҳо мазмуни нав медиҳад. Мутобикан ба иsmoилиён ин ҷунин маъно дорад: шарт нест, ки «ваҳӣ» ҷун бунъёди умумии маърифат мазмунеро доро бошад, ки муташарреъон ва шиён ба он нисбат медоданд. Мэ ба таври коғӣ муносабати иsmoилиёнро ба дини ислом ва сарчашмаи асосии эътиқоди он — Куръон хуб медонем. Пайдоиши осмонии Куръонро инкор жарда, иsmoилиён «китобати илоҳӣ» гуфта табиат, оламро дар назар доштанд. Ин ақидаро бо далелҳои гуногун исбот намуда, Носири Ҳусрав муташарреъон ва намояндагони дигар маслаку мазҳабҳоро ба он айбдор мекунад, ки онҳо гӯё нафаҳмidaанд, ки на худи Оллоҳ, на малоики ӯ метавонистанд Куръонро ба пайғамбар бо овози муқаррарии ба онҳо хос набуда супоранд. Вале барои иsmoилиён ин ҷунин маъноро надошт, ки Ҳолиқ умуман имконияти бо одам муомила карданро надорад. Масалан, Носири Ҳусрав бовари комил дошт, ки худо бо одамон муомила мекунад, аммо на ба юситан забони инсонӣ (ниг. 46, с. 204). «Сухани» илоҳӣ дар «китоби табиат» ва ҷизҳои олам мӯчассам ёфтааст, «Китоби табиат» — ваҳӣи ҳақиқии илоҳӣ буда, манбаи «илоҳии» ҳамаи донишҳои инсон аст, аз ҷумла донишҳое, ки дар оятҳои Куръон омадаанд. Агар табиат китоб ва ҳамаи ҷизҳои зуҳуроти он бо хосиятҳои сифатҳояшон ҳатти илоҳӣ бошанд, пас ҳамаи он донише, ки инсон дар процесси маърифати табиат ба даст меоварад, дониши илоҳӣ мебошад. Ин ҳулосаро иsmoилиён ба донишҳое, ки инсон худ дар процесси маърифати табиат ба даст меоварад ва донише, ки аз Куръон мебад, як хел татбиқ менамоянд. Иsmoилиён дар ин

маврид бовар доранд, ки табиат пеш аз Қуръон ва ҳатто пеш аз инсон вучуд доштааст, зеро «хатҳои илоҳӣ» (ашъё ва зухуроти олам) дар олам пеш аз инсон вучуд доштаанд (ниг. 46, с. 207). Ҳамин тағр, таърихи Қуръон на дар осмонҳо, балки дар Замиа оғоз ёфтааст ва на қабл аз он, ки пайғамбар Муҳаммад таваллуд ёфта, қалон шуда маърифат намудааст ва Қуръонро на бо он тарзе, ки мусулмонон тасаввур кардаанд, балки бо роҳи дигар «қабул» кардааст.

Исмоилиён, алалхусус Носири Ҳусрав, таълим мэдоданд, ки аз тамоми инсоният дар ҳар даврае факат як қасро худо барои қушодани сирри табиат, инсон ва ҷафси ў ва ба мардум супурдани он мувакқал мекунад: «Қасе, ки барои одамон китоби илоҳиро (яъне табиатро — Ҳ. Д.) мехонад, ў пайғамбар аст» (46, с. 208). Исмоилиён шаш пайғамбарро эътироф мекарданд ва бовар доштанд, ки донишҳое, ки онҳо дар китобҳояшон овардаанд, аз ҳамдигар фарқ надоранд (ниг. 121, с. 31). Исмоилиён мегуфтанд, ки пайғамбарон аз дигарон ягон фарқе надоранд ва бо он, ки китобат карда метавонанд, тафовут намекунанд (ниг. 46, с. 217). Ягона чизе ки онҳоро аз мардум фарқ мекунонад — ин наздикӣ онҳо ба худо ба воситаи «қитобагӣ» ў — табиат мебошад, ки он монанди наздикӣ ҳонандა аст ба нависанда. Аз ин ҷо исмоилиён ҳулоса мекунанд: он чизе, ки пайғамбар гуфтааст, гӯё худо гуфта бошад, зеро «гӯем, ки ҳолики олам — нависандааст ва олам бо ҳамаи ҷизҳои вай — китобати ў буда ва пайғамбар ҳонандай ин китобат аст. Пас, он чизе ки пайғамбар гуфтааст, гӯё худо дар ин китоб (Қуръон — Ҳ. Д.) гуфта бошад» (46, с. 217). Дар баробари ин, исмоилиён қайд кардаанд, ки китобат бисъёр аст. Ҳар як пайғамбар бо худ ваҳӣ ва дар айни замон китобате мезварад. Ингуна китобат ба худо тааллук ҷадорад ва маҳсули фаъолияти маърифатии худи пайғамбар аст, ки ў аз тарафи худо ба донистани сирри китобагӣ ў — табиат — «мувакқал» шудааст (ниг. 46, с. 217; 136, с. 242). Ҳамин тавр, манзараи мавзуни онро, ки чӣ тавр ваҳӣро фахмидан лозим аст ва чӣ тавр вай ба пайғамбар расидааст, пайдо кардан мумкин мегардад: оғаридгор табиатро ба сифати китоб оғарид ва Муҳаммадро мувакқал кард, ки онро «хонад», маърифат кунад ва дар асоси он ба мусулмонон китобе тӯхфа намояд, ки онро онҳо дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва шахсии худ ба роҳба-

рӣ гиранд. Ҳамаи чизҳои бокимондаро, ки мусулмонӣ дар бораи Куръон гуфтаанд, Носири Ҳусрав ботил эълон мекунад.

Дар ин ақидаи барои афкори мусулмонии асrimиёнагӣ нав барои инкишофи озодандешӣ ва озодфикрӣ иқтидори калоне вуҷуд дошт, ки акси садол онро дар Эҳъёи аврупой дар таълимоти Галилӣ ва дигар олимонӣ пай бурдан мумкин аст. Шарқи исломӣ ҷунин фикри ҷасури бидъатомезро нисбат ба ваҳӣ, эҳтимол бо мустаснои таълимоти Мааррӣ (973—1057) намедонист, ҷунки агар ба ин таълимот дар матни умумии ҷаҳонбинии исмоилиён нигоҳ қунем, пас мебинем, ки дар воқеъ ягон ваҳъе набудааст. Аввал, ин инкори ва-зифаи эҷодии худост ва ба акли кулл ва нафси кулл нисбат додани он; дуюм, инкори ҳамагуна сифати худост, ки ин гӯна ваҳъро имконӣ пазир созанд; сеюм, инкори ақидаи аз тарафи худо оғаридаи наботот, ҳайвонот ва инсон аст ва, ҷаҳорум, фаҳмидани табиат ҳамчун маҳсули ғаъолияти эҷодии на худо, балки нафси кулл. Бинобар мантиқан таҳмин кардан мумкин аст, ки азбаски табиат аз нуктаи назари ҷисмоилиён таомонан оғаридаи худо набуда, балки оғаридаи кувваҳои рӯҳонӣ будааст, пас чун қитобати илоҳӣ низ табиат ба худо зоҳирان нисбат дода шудааст. Шояд ба таври дигар амал қардан мумкин набуд.

Ҳамин тавр, «ваҳъи умумии» исмоилиён эзоҳи оддитариро талаб мекунад: барои он донишҳо илоҳианд, ки ҳамаи онҳо, аз ҷумла донишҳои қуръонӣ, мөҳият ва сирри табиатро ҷун қитобати ягонаи худо ифода мекунанд. Вале донишҳои қуръонӣ, чӣ навъе ки дидем, дар Қуръон дар шакли маҷоз ва рамз ифода ёфтадан (ниг. 46. с. 216) ва онҳоро кушодан зарур аст. Ин бошад ғақат ҳуқуқи имом аст. Аммо ин ақидаи факат исмоилиён набуда, балки таълимоти умумиший мебошад, ки дар замони муборизаи шиа барои ҳокимият дар хилофат ва асосноккунии назариявии ин дарво ба вуҷуд омадааст. Дар ҳар сурат ин таълимот, ки дар воқеъ аҳамияти сиёсӣ доштааст, ба ҳуди назарияи дониш ва ба ғаъолияти маърифатии инсон даҳл надорад. Дурусттараш онро ба фалсафаи сиёсии исмоилиён нисбат додан лозим аст, ки он мавзӯи асари алоҳидана аст.

Чун муносибати исмоилиёнро бо идеяи мусулмонии ваҳӣ, фаҳмиши исмоилии пайњамбарӣ ва муносибати

денишро ба табиат бо ҳамин гуна ақидаҳои ҷараёнҳои ғайришаръӣ мукоиса кунем, мебинем, ки аҳамияти ин таълимотро дар таърихи афкори фалсафии Шарқи исломӣ паст задан мумкин нест. На сӯфиён, ҷо машҳоидёни шарқӣ ва хусусан ҷараёнҳои динию фалсафӣ ба ҷунин баромадҳои часурона ба муқобили ду, қисми мухимтарини дини ислом — «эътиқод ба қитобҳои ваҳӣ илоҳӣ ва эътиқод ба пайғамбарон» (163, с. 86) ҷуръат накардаанд. Масалан, Ибни Сино нисбат ба исмоилиён имконияти муомилоти худоро бо инсон ба воситаи фариштаҳо ва гирифтани ваҳӣ аз сферидагор эътироф мекард. Пайғамбар, менависад ў, «ба ҳадс ва пайванди олами фариштагон бе муаллим ва бе қитоб маъқулот бидонад ва ба тахайюл ба ҳоли бедорӣ ба ҳоли олами ғайб анҷаррасад ва ваҳӣ пазнрад» (31, 1, с. 139). Дар айни ҳол мутафаккир қобилияти пайғамбариро «қобилияти олии инсон» (30, с. 507) медонист. Ба ҳар ҳол дар таълимоти Ибни Сино имконияти ваҳӣ дар шакли ба таълимоти шаръӣ наздик вуҷуд дошт, зеро ислом фуруд омадани денишро ба пайғамбар ба воситаи фариштаҳо ҳукм ҷардааст (ниг. 163, с. 86). Шояд ин гуна мавқеъ барои Ибни Сино хос набошад, аммо таълимоти ў дар бораи ақли фаъол ва робитаи ин ақл бо нафси пайғамбарон барои ҷунин ирфон дар фалсафаву назарияи маърифати ў роҳ мекушояд.

Форобӣ мавҷудияти ваҳӣ ва қобилияти пайғамбаронро ба мӯҷизаҳо комилан имконпазир мешумурд. Роли ақли инсониро дар ин масъалаҳо ғайрикофӣ доноста, Форобӣ аз нокифоягии ақл дар маърифати дин зарурияти ваҳӣ ва пайғамбариҳо ҳулоса мекунад, зеро «инсон метавонад динро ба худ фақат ба тарики ваҳӣ фаҳмонад, ки онро бо хиради худ баррасидан на-метавонад, ҷунки вай барои ин хеле очиз аст. Дар ақси ҳол агар инсон метавонист чизи денистагиашро ба худ фаҳмонад ё ҷизро карда тавонад ва мулоҳиза карда ба ақли худ пазирад, ваҳӣ на зарур мебуд, на муғид.

Агар ин тавр мебуд, пас одамон ба ақли худ умединастанд ва ба пайғамбарӣ эҳтиёҷе медоштанд на ба ваҳӣ...

Дар ҳақиқат, гарчанде одам метавонад дар табиати инсонии худ камолоти олиро ба даст оварад, аммо дарашаи ў нисбат ба онҳое, ки ақли илоҳӣ доранд, монанди

дараачаи күдак, чавон ё одами бетачриба нисбат ба одами калонсол аст» (66, с. 185—186).

Албатта, Фаробӣ ва Ибни Сино илоҳиётшинос набуданд. Онҳо ба исботи воқеяят ва ҳақиқати ваҳӣ ва пайғамбарӣ машғул набуданд. Мо онҳоро факат барои он иқтибос кардем, ки мавқеи исмоилияро дар ин масъала равшантар нишон диҳем, зеро ақидан онҳо нисбат ба машҳоъи шарқӣ дар хатти пеши муборизан ҷараёнҳои пешӯқадам ва кӯҳнапарасти афкори ҷамъияти Шарқи исломии асримиёнагӣ меистод.

Бешубҳа, чунин фикр ҷардан мумкин нест, ки исмоилиён умуман пайғамбариро инкор мекарданд. Онҳо пайғамбарӣ, аз ҷумла нубуввати Муҳаммадро эътироф мекарданд, вале ба он чунин мазмуне медоданд, ки аз мазмуни динии он ҷизе боқӣ намемонд.

Маълум аст, ки «Муҳаммад фақат ба эътирофи як мӯъциза розӣ буд: ва он ҳам ваҳӣ Қуръон бувад» (163, с. 86). Исмоилиён бошанд, ваҳиро мӯъциза не, балки амали муқаррари маърифат медонистанд. Исмоилиён Муҳаммадро шахсияти бузург фахмидаанд, ки ў «ҷизеро маърифат ҷард, ки дигарон маърифат ҷардан натавонистанд, ҷизеро дид, ки дигарон дидан натавонистанд» (46, с. 214). Муҳаммад то маърифат ҷардани табиат ва ваҳӣ ҷардани Қуръон (дар маънои исмоилий) араби бесавод буд ва қитобати илоҳӣ—табиатро ҳонда наметавонист, аммо сонӣ ҳонда, ў аз байнӣ ҳалқ баромад ва онҳоро иљм омӯзонд. Маҳз ба ҳамин сифат ў пайғамбар шуд ва ваҳдати оғаридағорро ба воситаи маърифати ваҳдати оғаридаҳои ў шинохт. Супурдани Қуръонро ба Муҳаммад ба воситаи малоика, ҷи тавре, ки нишон дода шуд, исмоилиён инкор мекарданд.

Оlam, табиат чун қитобати илоҳӣ ба дараҷае бо маъноҳо ва сиррҳо ё, агар ба забони фалсафии мусоир гӯем ҳосиятҳо ва робитаҳо, гуногуний бой аст, ки ягон қас, ҳатто пайғамбарон, онро пурра маърифат ҷарда наметавонанд. Носири Ҳусрав менависад: «Гӯем, ки ин қитобати оғаридгорро, ки оғаридаҳо аст, ҳеч қас пурра нахондааст ва маънои он ниҳоят надорад ва ҳар яке аз пайғамбарон фақат қисматеро аз он ҳондааст. Ва қасе, ки аз онҳо зиёдтар ҳондааст, вай бар дигарон бартарӣ дорад» (46, с. 217—218). Дар ин суханони Носири Ҳусрав на фақат фикри фалсафӣ дар бораи беохирӣ маърифат, балки фикр дар бораи нотамомии донише, ки пайғамбарон овардаанд, ифода ёфтааст. Ваҳӣ пайғам-

бар Мұхаммад он донишеро инъикос кардааст, ки онро ү мувофиқи қобилияти худ аз «хондани» «китобати илохій» ба даст овардааст. Аз ин өт хулоса кардан душвор нест, ки Қуръон ба ҳамай он масъалахое, ки дар ҳаёти ғамъияті ғардии мусулмонон дучор меоянд, ғавоб дода наметавонад.

Ин масъала нав набуд. Дар шаклхон мұхталиф вай дар исломи шаръі низ гузошта мешуд ва сабаби пайдоиши илохиёт, фиқхи мазхабхон гуногун гардида буд. Аммо дар исломи шаръі дар мазхабхон он вай дар шакли масъалахон ҳукуқі ға дар вазъиятхое гузошта мешуд, ки барои ҳалли онҳо дар Қуръон ва Сунна ғавоб ёфтанд мумкин набуд. Дар ин сурат онҳо аз донраи ислом берун намебаромаданд. Дар исмоилия ин масъала оҳанг ға маъни маърифаті пайдо мекунад: инсон набояд ба маърифати он чизе, ки дар Қуръон аст маҳдуд шавад, балки ба қушодани сирру асрори табиат бикүшад ва ҷуну ҷарои онҳоро омӯхта, дониста гирад, ки ҷарои онҳо маҳз ҳамин тавр вучуд доранд, на ба шакли дигар. Ҷунин гузориши масъала омили инкишофи илм ва фалсафа шуда, дар айни ҳол қаҳру ғазаби он қувваҳоеро меоварад, ки тартиботи жүхнаро химоя мекарданд. Дар боло аз муборизаи Газолӣ бо исмоилиён сұхан рафта буд, ки ү онҳоро ба гуноҳҳои гуногун, аз ҷумла ба муқобилгузории обрӯю ғәтибари имом ба обрӯю ғәтибари пайғамбар ва ғайраҳо айбор мекард. Вале ин муборизаи яктарафа набуд. Вай муборизаи байни намояндагони қувваҳои иҷтимоии мутакобила буд, ки майлҳои зиддиятноки инкишофи таърихро тақассум мекард. Ин мубориза дар назарияи маърифат низ зохир мегардид. Газолӣ ва бо ҳамрохия ү дигар файласуфони муташарреъ шаккокияни фалсафӣ ва лоадрияро тарғиб намуда, ҷаҳолатпарастии синфҳои ҳукмронро химоя мекарданд. Исмоилиён ва файласуфҳо дар мавқеи донисташавандагии олам истода ба ҳар тарз роли илму донишро дар ҳаёти инсон қайд менамуданд. Вале на ҳама гуна донишро, балки донишеро, ки дар процесси маърифати олами моддӣ иктисоб шудааст ва ба олам мувофиқат дорад.

Бинобар ин, нүктай назаре, ки мағхуми исмоилии донишро ба дониши пайғамбарӣ нисбат медиҳад, нодуруст аст: —«Мувофиқи табиати пайғамбарии ҳамай донишҳои инсон илохиётни исмоилия мохиятанд бештар ваҳйашакл буд, на ақлгарой» (159, с. 56). Шарқшиносони

буржазӣ ҳама вакт ҳаракат мекарданд, ки таълимоти исмоилиро дар рӯҳи анъанаҳои шаръӣ маънидод кунанд, ё, дар беҳтарин сурат онҳоро эҳъёи рӯҳи мусулмонӣ мединистанд (ниг. 162, с. 771—772). Онҳо бештар майли динии ҷаҳонбинии исмоилиёнро қайд мекунанд, на майлонҳои маҳсуси исломи шаръиро.

Агар амиктар гӯем, пас ҳатогии асосӣ нисбат ба назарияи маърифати исмоилиён дар тамоми адабиёти шарқшиносӣ аз он иборат аст, ки қариб ҳамаи муҳаққикон ду намуди донишеро, ки дар исмоилия эътироф карда шудаанд, аз ҳамадигар фарқ накардаанд. Намуди якуми дониш ба дин ва ҳуди силсилаи рӯҳониён тааллӯқ дорад, намуди дуюм—дониши дунъявӣ, ки дар натичаи маърифати олам ба воситаи ҳис, аkl ва таълим хосил мешавад.

Таърихан назарияи маърифати исмоилий бо тадриҷ дар даврае ташаккул ёфтааст, ки донишҳои илмии табий ва ё умуман донишҳои дунъявӣ аз ҷиҳати онтолоѓӣ ҳанӯз аз фалсафа, илоҳиёт ва ирфон чудо нашуда буданд. Гуфтани мумкин аст, ки назарияи маърифати исмоилиён дар пайвастагии бевосита бо таълимоти онтологии онҳо оид ба ақли кулл ва нафси кулл ба вучуд омадааст. Бинобар ин, ақли кулл ва нафси кулл, ҳамчун мағҳумҳои асосии онтологияи исмоилиён, дар назарияи маърифати онҳо низ ҷун мағҳумҳои асосӣ бокӣ мемонанд. Дар зинаи ибтидоии ташаккули ин назария дар он лаҳзаҳои ирфонӣ ва динӣ бар таҳлили оқилюнаи масъалаҳои фаъолияти маърифати инсон афзалият доранд. Мутафаккирони исмоилий қӯшиш мекунанд, ки тасаввуроти диниро оид ба дониш бо тарафи фалсафии масъалаи фаъолияти маърифатӣ муттағиқ созанд. Аммо ҳанӯз дар ҳамин вакт назарияи маърифати исмоилиён ҳусусияти бидъатомези худро зоҳир мекунад ва намояндаи вай Абӯхотами Розӣ (асри X) дахриву зиндиқ эълон карда мешавад (ниг. 131, с. 24). Дар воқеъ бошад то дахрияву илҳод ҳанӯз дур буд, аммо барои айбдор карданӣ Абӯхотами Розӣ ва дигар исмоилиён ба бидъаткорӣ асоси кофӣ вучуд дошт.

Аллакай дар эҷодиёти «Ихвон-ус-сафо» ва Сиҷистонӣ бо ақидаҳои муқобили назарияи маърифати дини шаръӣ дучор шудан мумкин аст. Дар фалсафани «Ихвон-ус-сафо» ва Сиҷистонӣ ақл ба сифати мақулаи афлоқшиносӣ шинохта шуда, оламро ба ҷараёни ягона табдил медиҳад: вай маркази ҳар ду олам (моддӣ ва

рӯхонӣ) ё бунъёди онҳо дониста шуда, тӯё дар худ амри илоҳӣ ва калимаро дар якчоягӣ бо дониш мучассам намудааст (ниг. 59, с. 18—24). «Иҳвон-ус-сафо», ба ғайр аз ин, дар назар доштаанд, ки «нафсҳои фардӣ донишро дар натиҷаи робита бо нафси қулл иктисоб мекунанд. Фазоили нафси қулл ба нафсҳои фардӣ дафъатан дар як лаҳза пахн мешавад. Аммо онҳое ки дар баҳри ҷисмҳои моддӣ ғарқ шудаанд, наметавонанд ҳамаи онҳоро ба якборагӣ дарк намоянд. Бинобар ин, нафсҳои фардӣ онҳоро тадриҷан қисм-қисм, ба мурури замон дарк мекунанд» (127, с. 49). Чӣ тавре ки А. К. Закуев қайд кардааст, «Иҳвон-ус-сафо» дар назарияи маърифати худ ба сарчашмаҳои муҳталифи назарияӣ (Афлотун, Арасту, навафлотуния ва гайра) такъя мекунанд ва бинобар ин на ҳамаи масъалаҳоро яхела ҳал мекунанд (ниг. 127, с. 46—50). Бо вучуди ин, принципи ибтидоии назарияи маърифати онҳоро эътирофи робитаи ирфонии нафси фардӣ ё қувваи маърифатии он ба нафси қулл ва ақли қулл, ки дар худ дониш доранд, ташкил медиҳад. Ин таълимоти барои ҳамаи исмоилиён умумӣ зоҳирان шаклҳои муҳталиф дошт. Дар эҷодиёти баъзеҳо вай бештар ба ирфон майл дошт, дар эҷодиёти дигарон камтар, vale sejomӣ онро умуман эътироф намекарданд. Охирин асосан ба Носири Ҳусрав ҷаҳл дорад, ки ў роли ақли қулл ва нафси қуллро дар оғаридани олам ва нигоҳ доштани ҳастии вай эътироф мекард, аммо роли онҳоро дар маърифат инкор мекард, зеро мувоғики нуқтаи назари ў донише, ки дар ҷавҳари рӯҳонӣ вучуд дорад, наметавонад ба касе тузарад, ки ў ин донишро надорад. Ғайриимкон будани онро Носири Ҳусрав чунин мефаҳмонад, ки ҷавҳари рӯҳонӣ сифати ҷисмонӣ, монанди овоз ва сифати инсонӣ—нутқ надорад, ки он воситаи асосии додани дониш аз шахсе ба шаҳси дигар аст (ниг. 46, с. 199—214). Дар боло мо дидем, ки чӣ тавр Носири Ҳусрав дар асоси ин ақида имконияти ваҳий диниро инкор мекард. Бинобар ин, барои ў на фақат донише, ки пайтамбарон ба пайравони худ меоварданд, илоҳӣ мебошад, балки ҳамаи донишҳои инсон, ки оид ба олами моддӣ ва рӯҳонӣ имконияти мавҷуда доранд, низ ба ин турӯҳ дохил мешаванд. Тарафи хеле мароқангез ва сермаҳсули ин таълимотро қайд мекунем, ки вай баарои афкори фалсафии асримиёнагӣ хеле камёфт буд. Носири Ҳусрав масъалаи муносабати китобати муқад-

даси мусулмониро ба мабдаи илоҳии осмонии он, ки ба он илоҳиёти расмӣ муттасил машғул буд ва ба та-биат, ки Куръон аз рӯи эътиқоди комили мутафаккир инъикоси он мебошад, ба яқборагӣ гузоштааст. Дар сурати аввал, чӣ навъе ки медонем, Носири Хусрав китобати муқаддасро аз худо чудо карда, иштироки бе-воситаи ўро дар фиристодани ин китобат ба пайғамбар ё пайғамбарон инкор мекунад. Ин робита, ба фикри ў-ба воситаи табиат ба амал меояд. Аммо бо ин ҳама Носири Хусрав аҳкоми мусулмониро дар бораи аба-дияти ва ноофаридағии Куръон ҳеч месозад ва худи пайғамбариро намуди фаъолияти нависандагӣ дониста, фақат тағовутеро қайд мекунад, ки пайғамбар ба зо-хиркуни ин фаъолият пеш аз ҳама мувакқал шуда-аст. Ҳамин тавр, донишҳои қуръонӣ чизи аз донишҳои дар процесси маърифати табиат пайдо карда мутафар-риқ набудаанд. Дар баробари ин Носири Хусрав афза-лияти донишҳои қуръониро нисбат ба дигар шаклҳои дониш қайд мекунад, ки он ба якумӣ будани Куръон нисбат ба дигар китобҳо, ки дар замон баъдтар на-вишта шудаанд ва дар айни ҳол аз тарафи мувакқали махсуси оғаридағор пайғамбар Муҳаммад навишта шудааст, асоснок мегардад. Аммо барои Носири Хус-рав ин афзалият маънои онро надошт, ки дар Қуръон донишҳои фавқуттабия вучуд доранд. Аз ин ҷо роли Қуръон ҳамчун меъёри ягонаи дониши ҳақиқӣ инкор карда мешавад, ки онро уламои дигар мазҳабҳои ис-лом ва мутакаллимон эътироф мекарданд. Мо нишон додем, ки аз рӯи ин масъала бо исмоилиён Ғазолӣ баҳс намудааст ва ба он асари махсус «Ал-қустас-ул-мустаким»-ро баҳшидааст. Вале Ғазолӣ бо ҳамаи ботиниён (исмоилиён) мубориза мебарад ва дар асоси ин мо метавонем гӯем, ки нуқтаи назари Носири Хус-рав таълимоти умуман исмоилиён будааст. Барои до-нистани он ки чӣ андоза ин ба тасаввуроти муташар-реъон мухолиф буд, таълимоти бидъатшинос Бағдодиро оид ба маърифат хотиррасон мекунем, ки ў онро барои фарқ кардани ақоиди мусулмонии ҳақиқӣ аз бидъаткорӣ овардааст. Ў дар бораи чунин пояҳои маъ-рифат дар ислом навиштааст: «Нахустин поя аз усули-дин хусусан ва умуман исботи ҳақиқӣ ва улум аст. По-яи дуюм доноии ҳудуси ҷаҳон аз ҳайси араз ва ҷисм аст. Пояи сеюм дар шинохти кирдигори ҷаҳон ва сифо-ту зоти Ўст. Пояи ҷаҳорум дар шинохти сифатҳои аза-

лй. Пояи панцум дар шинохти номхову авсофи ў. Пояи шашум дар шинохти доду хикмати ў. Пояи ҳафтум дар шинохти пайғамбарон ва фиристодагони ў аст. Пояи ҳаштум дар шинохти маъчизоти пайғамбарон ва қаромати авлиё. Нухум дар шинохти чизҳо аз аркони шариат аст, ки мусулмонон бар он фароҳам омадаанд. Пояи даҳум дар шинохти аҳкоми амр, наҳӣ ва такоиф ва пояи ёздаҳум дар баёни маъод. Пояи дувоздаҳум дар хилофат ва имомат ва шурути пешвой аст. Пояи сездаҳум дар аҳкоми имону ислом аст ба таври аҷмал. Пояи чаҳордаҳум дар шинохти аҳкоми авлиё ва маротиби имомони парҳезкор ва пояи понздаҳум дар шинохти ҳукми душманони ислом аз коғирон ва гумроҳон аст» (18, с. 337—338). Шарҳи маҳсус лозим нест, ки аз ибтидо то охир Бағдодӣ аз маърифати дин ва илмҳои динӣ сухан гӯфтааст.

Аммо то Носири Ҳусрав, дар асри X, исмоилиён мавҷудияти дониши маҳсуси илоҳиро эътироф мекарданд, ки он гӯё аз рӯи иродай худо бо ақл як гардидааст. «Илми худой» ин илми маҳз аст, ки бо донишҳо дар бораи оғаридагон омехта нест (яъне бо дониш дар бораи зуҳуроти конкретии олам, монанди ҷамодот, наботовт, ҳайвонот, ҷор үнсур ва ғайра). Илми худой, мегӯяд Сиҷистонӣ, бо хирад як шуда, онро ҳокими ҳамаи он ҷизҳое мекунад, ки дар силсилаи мавҷудот дар зинаҳои пасттар меистанд (ниг. 59, с. 21). Ин илм ё донише, ки олимон бо далелҳое ба он мерасанд, умумияте надорад. Вай гӯё «сирри оғаридагор» бошад, ки ҳатто ба пайғамбарон, васиҳо ва имомон номаълум буда, бо ягон воситае касе онро дониста наметавонад. Бо ақл як шуда, вай фақат ба он маълум мешавад ва аммо барои одам сирри вай қушода намешавад. Ҳатто ваҳӣ илоҳӣ, ки ба пайғамбар фиристода шудааст, заррае аз ин илм надорад (ниг. 59, с. 21). Аз ин ақоиди Сиҷистонӣ мебарояд, ки мутафаккир дар ин ҷо ба онтологикунонии дониш машғул шудааст, ки он аз онтологикунонии умумии ақл аз тарафи исмоилиён, ҳамчун манбаи пайдоиши олам ва дониш, ҳосил мешавад. Ба фикри мо Сиҷистонӣ сирри ақли инсонро ба сирри илоҳӣ табдил дода, ақли инсонро ба осмонҳо баровардааст ва аз он ҷо онро ба замин фароварда, дар инсон чун ҷавҳари маърифаткунанда ҷой додааст. Барои маърифати олам, менависад Сиҷистонӣ, «зарур буд, ки ақл бо илм ва илм бо ақл як шаванд» (59, с. 20).

Мафхұм аст, ки барои Сичистонй ақл ва илм, чун ду зоти илохӣ, то якшавии онҳо дар инсон чудо-чудо вұчуд доштаанд. Барои ҳамин мутафаккир нұқтаи назареро, ки мувофиқи он «илм ақл аст ва ақл илм» танқид мекунад. Ү инчунин ба мүкобили چунин ақидае баромадааст, ки аз ҳукми боло хулоса мешавад ва аз ин чиҳат раво доранд, ки гүйнд: «хар олимге оқил аст ва ҳар оқиле олим» (59, с. 20).

Шояд ин фикрҳо ба мүкобили уламои муташарреъ, ки ба олимий ва амали ақли дар ҳалли масъалаҳои илохиёт, илмий ва вазифаҳои амали дар пеши мусулмон н пайдо мешуданд, талош мекарданд. Ҷунин танқид ба «Ихвон-ус-сафо», Носири Хусрав ва дигар назаритетчиёни исмоилия хос буд.

Бо вұчуди ин, қайд кадан зарур аст, ки ақидаи Сичистонй оид ба «илми ҳудой» چунин маънно надошт, ки ү ё исмоилиёни дигар баъд аз ү таълимоти шаръиро дар бораи дониш эътироф жардаанд. Эътирофи ин таълимот бо назарияи маърифатназарии оғаридағор, инкори сифатҳои ү, аз ҷумла сифати «доно», мувофиқи диалектикаи тавҳид, зид меомад, ки онро Сичистонй низ инкишоф дода буд. Сичистонй назарияи мусулманиро дар бораи он, ки «ҳамаи дониши инсон аз ҳудо аст», қабул накард, аммо тарафдори он буд, ки дониши пайғамбарон «ба онҳо аз ҳудо расидаааст ва барои вұчуди оддии инсоний ҳомаълум аст» (188, с. 46). Аммо Сичистонй қайд мекунад, ки «ин илми маҳз аст, ки бад-он маҳсус ғашанд пайғамбарон ва васиён ва имомон ва он шинохтани чизҳост аз паси пайғамбарон аз буданиҳо ва жарданиҳо, ки дарнатағони ёфтап ба шинохтани ҳаракоти ситорагон ва буруц—ва шинохтани он чи инсонро ба кор бояд дар сиёсати уммат, ки дарнатағони ёфтап ба шинохтани сиёсати мулук. Ва ин улум, ки бад-ин ҳақоқиқ ба кор бояд, илми маҳз хонанд ва даромехта нест ин илм ба чизе аз далел гирифтап, ки он роҳи улум аст, албатта. Ва на он илм аст, ки олимни ин ҷаҳон ба далеле аз далелҳо бар үрасанд. Пас, илми маҳз, ки даромехта набувад ва чизи дигаре нарасад, магар ээзидро. Аз ин ҷо воғиб омад, ки ақли аввал яке гашт ба илми ээзид, пас фурӯ рехт бар дили гузидагон аз пайғамбарон нури таъииди маҳз, то пайғамбарон бад-он илми таъиид роҳи маъюш ва маъоди мардум падидор жарданд» (59, с. 21).

Наздикии ин ақидаи Сичистониро бо таълимоти

шаркй дар бораи ақли фаъол ҳамчун
баззин ба феъл оварандай имкониятҳои маърифатии
сафти инсонӣ надидан мумкин нест: «Вай феъл кунад
андар ақлҳои мо то аз қувват ба феъл оянд. Валекин
то нахуст маҳсусот ва хаёлот набуванд, ақли мо ба
феъл наёяд ва чун маҳсусот ва хаёлот мавҷуд оянд,
омехта буванд суратҳо ба аразҳои ғариф ва пӯшида
буванд чунонки чизҳо дар торикий. Пас тобиши ақли
фаъол бар хаёлот уфтад чун рӯшноии Офтоб бар су-
ратҳо, ки андар торикий буванд. Пас, аз он хаёлот су-
ратҳои муҷаррад андар ақл уфтанд, чунонки ба саба-
би рӯшной суратҳои дидани андар оина ва ҷашм
уфтад» (31, 1, с. 134). Дар айни ҳол дар ин ҷо
фарқияти умумисоциологиро ҳис кардан мумкин аст.
Вақте ки барои машҳоиёни шаркй ақли фаъол қув-
ваест, ки ба ҳама гуна маърифат мадад мерасонад ва
чун олоти биниши олам баромад мекунад, барои Си-
чистонӣ вай фақат чун воситаи равшакунии роҳ дар
динҳои пайгамбарон буда, ба маърифати олами ҷисм-
ҳои моддӣ муносибате надорад. Ба ибораи дигар гӯем,
«нури маърифати илоҳӣ» дар назди Сиҷистонӣ фақат
дар доираи диёнат мақом дораду ҳолос. Чунин шакли
дониш предмети таълимӣ исмоилиён буда, аз тарафи
бидъатшиносон бо унвони таълимиён машҳур шудани
исмоилиён аз ҳамин ҷост. Тадқиқи мақом ва мазмуни
мағҳуми таълим дар русуми шиаву исмоилия дар осо-
ри мустаҳрики фаронсавӣ А. Корбэн мақоми хосса
дорад. Ӯ менависад: «агар мазмуни «таълим»-ро таҳ-
туллафз баён кунем, он «ёд додан касерост ҷизеро».
Ин мағҳум ишора ба донишандӯзӣ ва ғаравидан ба
ягон таълимот аст. Ба гуфтаи Ғазолӣ ботиниёни замо-
ни ў байни ҳақиқате, ки бо роҳи раъӣ ба даст меояд
ва он аз адами ҳақиқат чизе беш нест ва ҳақиқате
ки бо роҳи таълим пайдо мешавад, тафриқа мегузош-
танд. Ба ақидаи Ғазолӣ, ҳақиқати дуввум—ин таъ-
лимоти онҳоест, ки аз паси имоми парҳезгор аз оло-
ишот мераванд. Имом Ғазолӣ барои он айбдор меку-
над, ки онҳо дониши фардиро рад карда ба ҷои он ба
донише, ки ба обрӯю эътибори имом асос ёфтааст,
мегузаранд. Дар ҳақиқат бошад,— менависад А. Кор-
бэн,— вазъи вокей умуман бо ҷунин таъбири омиёна
муносибате надорад» (148, с. 92). Баъдан Корбэн
тағсил медиҳад: «Танҳо дар мақоми исмоилия ва ё
умуман шиа калимаи «таълим» метавонад тобиши

маънотии ба худ хосро бигирад, агар онро ҳамчун «нахустдониш» (ё «номаи раҳнамо») ё «таълимоти мадхалӣ» тарҷума кунем. Чунин тарзи фахмиши донише, ки ба воситаи раҳнамой ба таълимот ба даст меояд, аз дониши «аҳкомпарастона» ва донише ки ба обрӯю эътибор асос ёфтааст, комилан фарқ мекунад: а) тазодде, ки дар муқобилгузории «дениши мадхалӣ» (таълим) ва донише, ки бо роҳи таҷрибаи фардӣ (раъӣ) ба даст омадааст, ба назар мерасад, пеш аз ҳама ба дарёғти тадриҷии боварӣ, ки дар ҳар дафъа имкон дорад, мутааллиқ аст — б) ин зинаи боварӣ бояд дар муносабати он бо фарогирӣ объекти маърифат ва — в) дар муносабати он бо тасвири амал (одат) ки дениш ба воситаи он ҳосил гардад, дарк карда шавад» (148, с. 92).

Ду нуктаи охириниро А. Корбэн бо таълимоти файласуфони юнонӣ дар бораи маърифат ва қавл ва тафриқае, ки онҳо дар байнӣ дениши ба ҳақиқат асосёфта ва дениши ба қавл асосёфта мегузоштанд, муқоиса мекунад (148, с. 92). Ҷизе ба ҳамин монанд дар ташайьеъ (баҳс байнӣ ду мактаби илоҳӣёт — усулия ва ахбория) ва дар тасанин (баҳс байнӣ тарафдорони иҷмоъ—аҳли қавл) ва раъӣ (таъвии шахсӣ) вуҷуд дошт, ки он сабаби ба вуҷуд омадани мазҳабҳо шуд (ниг. 163, с. 74—82).

Таълим дар фаъолияти сиёсию ташвиқоти исмоилиён нисбат ба тамоми ҷараёнҳои афкори ҷамъиятии Шарқи исломӣ мақоми бештар арзандар дарад. Мазмунни он роҳу усули омӯзиши мустаҷиб ба масъалаҳое, ки танҳо худи омӯзандагон медонистанд, ҳанӯзбарои мо норавшан мемонад. Вале аз фаъолияти «Ихвон-ус-сафо» аз мазмунни энциклопедияи онҳо, аз рисолаҳои исмоилии ба мо маълум ва инчунин аз тадқиқоти олимони советию ҳориҷӣ зарур аст як фарзияни даркориро пешниҳод кунем, ки дар таълимоти динию фалсафии исмоилиён истилоҳи «таълим» ба маънои танг ва васеъ истифода мешавад.

Ба маънои танг истилоҳи «таълим» мазмунни аз тарафи як аъзои ҷамоа ба аъзои дигари он додани денишеро дарад, ки ба воситаи таъвил пайдо шудааст. Денише, ки ба воситаи таълим ба даст омадааст, дениши ғайришахсӣ шуморида мешавад, гарчи эътироф мешавад, ки маншай он имоми замон, охирин пешвои ҷамоа аст. Дар айни ҳол дигар шахсоне,

жи ин донишро аз имом то мусташиб мерасонанд, зохиран ичрокунандагони марому мақсади имом шуморида мешаванд. Вале донише, ки ба воситай ахбор дода мешавад, кашфиёти як файласуфи алоҳида ва ё илоҳиётшиносе нест. Берун аз дониш ва нақл (маҷмӯи қавонини суннати илоҳиёт) нахустдонии ҳам кашф, кашфи ботинӣ ё вахиро талаб мекунад. Ин ҳолат ҳадулимкон нишон медиҳад, ки ҷиҳати субъективӣ, шахсии процесси дониш ҳам барои омӯзгор ва ҳам барои омӯзандагони шакли зоҳирӣ китобат ба рамз таబдил меёбанд. Чунин қобилияти дар ҳар як мусташиб вучуд дорад ва инро доъӣ бояд пеш аз он таълимиро давом диҳад, эътироф ҷунад (148, с. 93). Агар ин дар ҳакиқат ҳамин тавр бошад, он гоҳ Фазолӣ ба ҳато роҳ додааст. Мувофиқи ақидааш, дар дарки ин ё он донише, ки ба мусташиб аз тарафи доъӣ пешниҳод карда мешуд, ақидаи шахсии мусташиб мутлақо рад мегардид. Қобили қайд аст, ки «дониши ба воситай таълими пайдо шуда ҳеч гоҳ на фалсафаи соғ ва на илоҳиёти соғ, балки то як дараҷа ва ё ҳатто комилан ваҳдонӣ (теософӣ) буд (192, с. 93). Истилоҳи «ваҳдонӣ» дар ин ҷо аз тарафи А. Корбэн ба мазмуни маҳсус, яъне «ҳикмати илоҳӣ», ки он ба фикри ў «ғайб-ул-ғуюбро» ошкор намесозад, танҳо аз дур онро намоён мекунад ва фикри номуайяне дар бораи асрори илоҳӣ, ки дар он тамоми олам ҷилватар мегардад, медиҳад (148, с. 93).

Илми ваҳдонӣ (теософия)-и исмоилиён ба ақидаи Корбэн, ҷизест дар байни фалсафа аз фаҳмиши олими аврупой ва илоҳиёти мусулмонӣ аз фаҳмиши ҳакиқати Муҳаммад. Маҳз илми ваҳдонӣ ба ақидаи А. Корбэн, фарқияти байни илоҳиёти шаръӣ ва таълими ҳакиқати исмоилиёнро дуруст дарк кардааст. Вале муаллиф бесос ҳатти европоцентристиро мегузаронад, ки мувофиқи он исмоилиён сарфи назар аз тамоми қӯшишҳояшон баҳри паҳн кардани илми «ваҳдонии» худ ягон система ва методи донишро ба мисли методҳои Р. Декарт, ки дар асарҳои ў «Мулоҳиза оид ба метод», «Андешаҳои фалсафӣ» баён гардидаанд, ба вучуд овардан натавонистаанд (ниг. 148, с. 93). Е ки ба фикри муаллиф, дар системай исмоили-

ён, аз он чумла «Ихвон-ус-сафо» фалсафа ба он маъное, ки ин илм дар давраи Эъё ё ҳатто Давраи Нав ва маорифпарварӣ фаҳмида мешуд, вуҷуд надошт (ниг. 148, с. 93—94). Вале магар фалсафаи давраи феодализмро бо мафхуму идеяҳои маҳсуси он, ки тобеи илоҳӣёт буданд, фалсафае ки комилан зинаи дигар, зинаи нисбатан пасти инкишофи ҷамъиятро инъикос мекунад, бо фалсафаи давраи пойдоршавӣ ва инкишофи муносабатҳои буржуазӣ муқоиса кардан мумкин аст? Агар муқоиса кардан зарур бошад, пас мебоист онро бо зоҳирпарастии асримиёнагии Аврупои Ғарбӣ муқоиса кард, ки нисбат ба он «илми ваҳдонии» исмоилиён дар ҷандин нуктаҳои онтологию маърифатӣ афзалият дошт. Охир худи А. Корбэн менависад, ки он ҷизҳое, ки дар бораашон исмоилиён мегуфтанду менавиштанд, ғолибаң арзишҳои асрҳои пешинро ташкил медоданд. Гузашта аз ин, аз нуктаи назари муаллиф, он ҷизҳо «ҷавоҳироти қашф шудаанд», ки факат ба қасе супорида мешаванд, ки «онҳоро донад», ба қасе ки вориси қонунии онҳо бошад, зеро ғақат вай қодир аст онҳоро то охир дарк қунад» (148, с. 94). Розӣ нашудан ба ин ҳулосаи муаллиф душвор аст, вале ба як шарт, зеро ки он «ҷавоҳирот» барои мо низ ҳамчун намунаи муборизаи оммаи истисморшаванда бар зидди илоҳӣёт ва фалсафаи дороёни дунъё арзиш дорад. Синфҳои бенавои ҷамъияти феодалий бегуфтуғӯ фалсафаи ҳуд, мафхуми ҳуди ҳудо, дарки он, роҳу равиҷон гузаронидан ва пахн кардани он, шаклҳои тамоси байнҳамдигарие ки дар замони ҳукмронии муносабтаҳои феодалий имкон доштанд, ба вуҷуд меоварданд. Мояхти даъватро ба мустаҷиб фаҳмонда яке аз доъиёни исмоилий дар ин бора ҳеле равшан мегӯяд. Ба саволи «Ба ин мамлакат бо қадом мақсад омадед?» дӯйӣ ҷавоб медиҳад: «Ман меҳоҳам, ки сокинони онро аз ҷаҳолат ба маърифати ҳақиқӣ, аз сарсонӣ дар зулмот ба роҳи рост ва аз ҳукми нафратзадагон ба давлати ҳушбахтон раҳнамоӣ қунам. Ман бояд ононро аз вартан нодорӣ ва ғуломӣ раҳо қунам ва ба ивази он ҷизе дихам, ки он мондагию бадбахтиашонро бардорад» (икт. аз 148, с. 83). Дар ин ҷо мақсад ва вазифаҳои таълими исмоилиён равшану ҷозе баён ёфтаанд. Ба амал ҷорӣ кардани ин мақсад, аниқтараш кӯшиши ҷорӣ кардани ин мақсаду вазифаҳои аз тарафи исмоилиёни Эрону Сурдии

асрҳои XI—XIII ба миён омада буд, ки қаҳру ғазаби ҷаҳони мусулмониро ба вуҷуд овард. Дар ин бора дар ҷитоби дигар иктифо ҳоҳем қард. Ин ҷо бошад ёдовар шудан коғист, ки бо чунин мақсад баромади қушоду равшани исмоилиён дар мамолики зери тасарруфи исломи шаръӣ ғайри имкон буд ва «доъии исмоилий наметавонист ваъзи оммавӣ ҳондан, ҳам ба ҳуди оммаи тасаннун муроҷиъат кардан. Вазифаи он қушодани дониш буд аз одаме ба одам, ҷустуҷӯи одаме, ки дар завқи рӯҳонии ҷавоб додан ба даъват ошкор гардад» (148, с. 83). Аз ҷиҳати маърифатӣ ва иҷтимоӣ таълим дар давраҳои пеш аз фотимиӣ, фотимиӣ ва давраи исмоилиёни Аламут ба даъват тобеъ ва ё бо он махлут буд. Як мустаҷиб баъде, ки ба даъват мегаравад, мегӯяд: «Ман мурда будам, вале ҳудо ба ман умри дубора илқо қард. Акнун ман бояд барои он—one зиндагӣ қунам, ки баъди ман меоянд, барои боваре, ки аз ҷонибашон насибам гардид, зиндагӣ намоям» (148, с. 83). Ҳарчанд гуфтаҳои мустаҷиб аз бовар ба оянда, умеду орзӯ ба зиндагии шаҳсӣ саршор набошад ҳам, вале он ба зиндагии наслҳои минбаъда нигаронида шудааст. Шояд муваффақияти таълими исмоилиён, асоси қобилияти аз ласи ҳудро ҳамонӣ қардани оммажо дар ҳамин бошад?

Ғазолӣ, ки ҳудро дар танқиди исмоилиён коршинос мешуморад, таълимоти дар боло баёншударо «илми ҷоҳилий» шумурдааст. Ҳеч ҷои тааҷҷуб нест. Таълими исмоилиён бисъёр ҷиҳатҳои исломӣ шаръӣ: масъалаи набувват, обрӯю эътибори Муҳаммад ва навиштаҳои вай, зоҳиру ботини дин, таъвил ва бисъёр масъалаҳои дигарро мавриди баррасӣ қарор дода буд. Агар ба таври назарӣ масъалаҳои мазкур дар партави мӯковимат ба исломи шаръӣ ҳал шуда бошанд, аз ҷиҳати сиёсии амалий онҳо имомати мавҷудаи аҳли шиа ва исмоилиёнро ҳимоя мекарданд ва ононро ворисони қонунии донише, ки асосгузори ислом бοқӣ гузошта буд, мешумориданд. Дар робита бо ин масъала байни ташайъеъ ва исмоилиён умумияти муайяне вуҷуд дошт, ки аз тарафи П. Филипони-Ронкони дар мақолаи «Умм-ул-ҷитоб» (асари афлокшиносони ташайъеъи асрҳои зикршуда) хеле хуб тасвир гардидааст (ниг. 225, с. 101—120). Вале дар ин ҷо як эзоҳ ҷоиз аст. Исмоилиён ҳеч гоҳ донишеро ки пайғамбарон бοқӣ гузоштаанд, бечунучаро ҳақиқати том нашуморидаанд. Дар ин ҳу-

сус якбора ду таълимоти онҳо—таъвил ва таълим шаҳодат медиҳад. Таълимоти аввал аз пешниҳоде сар мезанад, ки мувофиқи он дар китобати муқаддас ду чиҳат—чиҳати зоҳирину ботинӣ вучуд дорад ва зарур аст дар зоҳир ботинӣ онро пайдо кардан. Асоси таълимоти дуюмро паҳн кардани дониши ба тарики зайл пайдо карда дар байни ононе, ки ба исмоилия гаравидаанд, ташкил мекард. Ҳақонки ботин ба вахӣ ба таври исмоилия фаҳимдашуда таъя мекарданд, онҳо аз ақли одамӣ болотаранд ва ба нафси нотика камоли онро ато мекунанд. Ақли инсонӣ аз ҷунин нуқтai назар инсонро бо кӯшишҳои хосаш озодию мустақилият баҳшида наметавонад. Танҳо роҳбарии пайғамбар ва имомон одамонро ба дарки ҳақиқии вахӣ начотбахш ва таъйиди илоҳӣ мерасонад (ниг. 159, с. 55). Ин принципи исмоилиёнро намебояд ҳамчун як нуқтаи фавқулақӣ, гайриақлгирои шуморидан, зоро он ба ради ақл ва инкори имконоти дунъёшиносии ақл нигаронида нашудааст. Дурустараш ин нуқта барои ҳифзи манфиати ҷамоаи исмоилиён, ҳифзи ягонагии он ва бар зидди имкони парокандашавии ин ҷамоа дар поян таъвилҳои мухталифи китобат ва одатҳо равона аст. Ба ин маънӣ таълимот дар бораи имом ҳамчун ҳазинадори дониши илоҳӣ дар исмоилия мақоми бузурги ғоявию сиёсиро дорост.

Нигоҳи исмоилиён ба нубувват ва имомат дар поян эътиқод ба эҳтиёҷоти доимӣ ва бетағири инсоният ба роҳбарияти илоҳӣ, роҳбари покӯ муаллиме ки зиндагии ин заминро танзим қунад ва тариқаи имони покро дар корҳои динӣ нишон дихад. Ба ақидаи исмоилиён дар вақти набудани пайғамбар ин вазифаҳоро бояд имом анҷом дихад. Имомат, ҳамин тариқ, як қисми силсилаи нубувват аст, ки таърихи инсонро аз аввал то ба охир фаро мегирад. «Чунин эътиқод ба мақоми имомат як қисми меросеро, ки исмоилиён аз шиа гирифтаанд, ташкил медод,—менғависад Вӣ Маделунг.—Вале исмоилия ин меросро тағиیر дода, ба таълимоти худ дар бораи гирдгардӣ табдил дод ва дар натиҷаи кор як нигоҳи илоҳиётро ба таъриҳ ба вучуд овард. Мувофиқи ин нигоҳ таҳаввули динии инсон ҳафт давраро дар бар мегирад, оғози ҳар яке аз ин давраҳо ба фаъолияти расулони худо—пайғамбарон ва ё нотикон во-бастааст. Дар шаш давраи аввал нотикон Одам, Нӯҳ, Иброҳим, Мӯсо, Исо ва Муҳаммад буданду ҳар яке аз

онҳо китоби муқаддаси худро, ки дар худ ҷиҳати ошкор ва зоҳир—қонуни диниро фаро гирифта буданд, ғазарданд. Аз паси ҳар яке аз онҳо васӣ ёсомит омад, ки вазифааш кушодани мазмуни ботини Китобату Қонун буд, ки қисми каме, ки қобилият ва шарафи кушодани ҳақиқати ботиро доранд, ба гирифтани он мушарраф мегарданд. Ин ҳақоиқи ботин баръакси табииати тафийрёбандай қонун абадӣ ва бетафийр мебошанд (ниг. 159, с. 55). Гузашта аз ин ҳақоиқи ботин бо тасаввуроти ший дар бораи имоми ғоиб ва Маҳдии охирзамон вобаста карда мешавад. Ин имоми замон баръакси пайғамбарону имомони гузашта ягон қонуни нави динӣ намекушояд, танҳо ҳақоиқи ботиро аз маҳдудият раҳо карда, дар байни ҳалқ пахн мекунад, чунонки аз август то октябрин соли 1164 дар Аламут ва Мӯъминобод ин ҳақиқатҳо эълон гардиданд (ниг. 269, с. 171—198). Бар зидди таълимоти исмоилиён дар бораи гирдгардии нубувват баромада Ғазолӣ ба хulosae меояд, ки азбаски «ворисияти яке ба дигаре то ба беохир мекашад», пас ин таълимот ба таълимоти даҳриён дар бораи олам (ки онон ба абадияти олам эътиқоддоранд) монанд аст ва ба мағоҳими қиёмат зид меояд» (икт. аз 148, с. 77). Ғазолӣ дар масъалаи он ки тасаввуроти исмоилиён дар бораи қиёмат аз ин ҷиҳат бо қиёматшиносии расмӣ мухолифанд, ҳақ аст, қиёматшиносӣ (эсхатология)-и исмоилиён, агар зоҳири онро сарфи назар кунем, дар ниҳояти кор дониши ботинии «қиёмат»— ҳақоиқи ботин ғолиб меояд, ки онҳо ба фикри исмоилиён аз тарафи имоми замон мукаррар карда мешаванд.

Дар тадқиқот давраҳои нубувватро, ки таҳаввули худи инсон ва зинаҳои инкишофи ҷамъиятро дар истилоҳоти динӣ инъикос мекарданд ва аз давраи ҷоҳилия то ба шароєни пайғамбарони гуногун ва охири охирон то ба тантанаи ҳақиқат, ки он дар асл озодӣ аз ҳар гуна қонунҳои динӣ аст, мерасад «давраҳои шуҳуди худо» (148, с. 77) номидаанд. Истилоҳи «давр-ул-кашф» мазмуни иваз шудани шариатҳо ва «фосилаҳои ваҳӣ», «давраҳои ваҳӣ»-ро дорад. Дар перомуни назари исмоилиён ба шариат ва дин истилоҳи «давр-ул-кашф»-ро на танҳо ҳамчун кашфу шаҳодати худо, балки давраҳои кашфи ҳақиқат фаҳмидан зарур аст ва чунин маъно дорад, ки ҳолиқ ҳақиқатро аз давре ба давре ошкор месозад.

Гап дар сари он аст, ки «давраҳои кашф» на факат

иваз шудани шариатҳо аст, балки дар баробари он иваз шудани зоҳири китоб, дониши зоҳириест, ки ҳар як шариат бо худ оварда буд. Ҳар як давра зинаи харат ба сӯи ҳақиқати ботинист, ба сӯи он озодист, ки дар борааш дар боло сухан рафта буд. Илова бар ин истилохи «шухуди илоҳӣ» бо табииати исмоилия рост намеояд, зеро дар илоҳиёти исмоилия имкони донисташавандагии Оллоҳ ва инсонро шаходат овардани Вай инкор карда мешавад. Худи хулоса дар бораи «давраҳои шухуди Оллоҳ» дар асоси хатокорона айният додани ақидаи исмоилиёну дурузия ва дигар мазҳабҳо, ки имомҳоро таҷассуми заминии худо мешумориданд ва таносухро меписандиданд, ба вуҷуд омадааст. Дар китоби дигарамон нишон дода будем, ки назариётчиёни исмоилия, аз Сиҷистонӣ сар карда то Носири Ҳусрав ва Низории Кӯҳистонӣ пайравони таносухро қатъиян танқид мекарданд (ниг. 121, с. 100). Ҳамин тарик, даъво дар бораи он, ки худо дар шаҳси имом зоҳир мешавад, ба исмоилиён муносибате надорад. Дар ҳар сурат, дар сарҷашмаҳои исмоилии асрҳои X—XIV, ки аз қиёмат, ғалабаи ҳақиқат бар қонуни динӣ, яъне ғалабаи ҳақиқат бар шариат, ботин бар зоҳир сухан меғуфтанд, дар ин бора чизе нест. Доъии яманӣ Алӣ ибни Муҳаммад, масалан, дар баҳс бо Ғазолӣ масъалаи моҳияти истилохи исмоили қиёматро сирри фалсафӣ (сирр-ул-ҳикмат) мешишуморад, ки он шумора ва тартиби ворисияти имомҳоро низ даҳл мекунад. Дуруст аст, ки худи доъӣ ин «сирр»-ро намекушояд ва мегӯяд, ки мулоҳизаи Ғазолӣ дар бораи аз нав зинда шудани имоми ҳафтум хато аст (ниг. 148. с. 76—77). Ғазолӣ маҳз он «сирри фалсафӣ»-ро, ки доъӣ дар бораи он меғуфт, нафаҳмидааст. Ҳам Ғазолӣ ва ҳам доъӣ дар бораи як чиз гап мезанд, вале ба забонҳои гуногун: аввалий дар бораи таълимoti қиёмат дар рӯҳияи исломи шаръӣ гап мезад, дуюмӣ бошад, дар бораи таълимoti исмоилии қиёмат, ки он имкони зиндашавии ҷисмониро баъди марғ эътироф намекунад, вале имкони зиндашавии рӯҳониро ба маънои ғалаба аз болои қонуни динӣ (шариат) меписандад. Чунон ки маълум аст, чунин имконият дар соли 1164 дар Аламут амалий гашт. Чунин фаҳмиши таълимoti динӣ дар бораи қиёматҳам маърифати дин ва ҳам маърифати олами ҷисмониро дар назар дошта буд. Аз ин рӯ, ҷиҳати дуюми таълими исмоилиён маънои паҳн кардани донишҳои фалсафию табитшиносиро дошт дар байни ом-

май васеи чамъият ва чунин фаъолиятеро ба хотир меовард, ки дар Аврупо бо номи «маорифпарварӣ» машҳур буд. Гал дар сари он аст, ки фаъолияти гарму ҷӯшони на-зариётчиёни исмоилӣ аз ҷиҳати замонӣ ба даврае рост меояд, ки онро Эҳъёи мусулмонӣ меноманд. Он асрҳои VIII—XIII-ро дар бар мегирифт, ки он замони гулгулшукуфии илму маданияти ҳалқҳои Шарқи исломӣ буд. Ин замон ба ҷараёнҳое, ки бо инкишофи фаъолияти оммаҳои ҳалқ, муборизаи зиддифеодалии онҳо, инкишофи илму фарҳанг алоқаманд буданд, бетаъсир на-мемонд. Исмоилия, ки озодфикрӣ, дарки назариявии воқеяят ва маърифатноккунии оммаҳоро тақон медод, ба қабили чунин ҷараёнҳо дохил мешуд (ниг. 156, с. 69). Дар ин кор мақоми назарияни маърифати исмоилиён, ки дастовардҳои илму фалсафаи асрҳои IX—XIV-ро инъикос мекард, хеле қалон аст.

Маълум аст, ки дар асрҳои IX—XIII инкишофи та-биатшиносӣ дар мамолики Шарқи исломӣ ба як дара-ҷаи муайян расида буд ва давраи аз соли 750 то соли 1055 «асри тиллоии» илму фарҳанги араб шуморида ме-шавад (ниг. 32, с. 125). Дар ҳақиқат ин давраест, ки дар соҳаҳои муҳталифи илму фалсафаи асримиёнагӣ як зумра олимону мутафаккирон ба миён омаданд, ки ба тамаддуни ҷаҳонӣ ҳиссаи бузург гузоштанд: олими кимиё Ҷобир ибни Хаййон (с. 776 вафот кард) риёзи-ётшинос Муҳаммади Хоразмӣ (с. в. 850) ва Фарғонӣ, файласуф Абӯбакри Розӣ (с. в. 924), Форобӣ (с. в. 950), риёзиётшиносон Абулвағои Бузачонӣ (с. в. 998), Ҳуҷандӣ (с. в. 1000), Абулҳасан ибни Юнуси Қоҳирӣ (с. в. қариб 1009), Сичзии Сичистонӣ (с. в. 1024), Наса-вии Ҳурросонӣ (с. в. 1030), Ибни Сино (с. в. 1037), Иб-ин Ҳайсами Қоҳирӣ (с. в. 1039), Берунӣ (с. в. 1048) ва бисъёර дигарон. Бисъёре аз номбаршудагон олимони зӯфунун буданд. Азбаски ҳаёти илмию маданий ин дав-ра дар тадқиқот нисбатан васеъ нишон дода шудааст, мо фақат дар бораи муҳити исмоилиён ва роли он ба инкишофи илму маданияти ин замон иктиро мекунем.

Массинъон, муҳаққиқи ғарби ҳориҷӣ, асри X-ро дар таърихи чамъияти мусулмонӣ «асри исмоилиён» мешумо-рад (ниг 159, с. 53). Вай на фақат ба сари ҳокимият ома-дани исмоилиён ва ҷорӣ қарданӣ/системаӣ сиёсии онҳоро, балки беш аз ҳама ҳиссаи онҳоро дар инкишофи илму маданияти он замон дар назар доштааст. Корбэн номи олимон ва файласуфонеро ки ҳиссаи онҳо дар инкишо-

фи илм калон аст, номбар мекунад: Ҷаъфар ибни Мансури Яманӣ (дар асри X вафот кардааст), Қозӣ Нӯъмон (с. в. 974), Абӯякуби Сиҷистонӣ (асри X), Абӯҳотами Розӣ (с. в. 933). Ин рӯйхатро ҷамъияти «Ихвон-ус-сафо» ибтидо мегузоранд (асри X). Қимиёшинос Ҷобир ибни Ҳайон ва «падари илми манозир (оптика)» Ибни Ҳайсам, намояндагони илми тибб Абӯҷаъфар ибни Ҷаззор (905 — 984) ва Абӯабдулло Муҳаммад ибни Саиди Тамимӣ (асри X), олимии соҳаи қасалиҳои ҷашм Абулқосим Амор ибни Алии Мавсилиӣ, ки аслан эронӣ буд ва дигаронро ба ин гурӯҳ доҳил бояд кард. Боз ҷонде аз арбобони илму фарҳанги на факат асри X, балки асрҳои IX, XI ва асрҳои минбаъдаро ном бурдан мумкин аст. Дар ҳамон аср (с. 970) исмоилиён дорулғунун «Ал-азҳар»-ро ва баъдан «Дор-ул-илм» ё «Дор-ул-ҳикма» (с. 1005) — марказҳои машҳури илму фарҳанги Шарқи асримиёнатиро бунъёд гузоштанд.

Ба туфайли устувории умури доҳилий ва ташкили дурусти идораи молияву ҳукumat давлати Фотимиён гулгул мешукуфт ва дар олами мусулмонӣ обруи қалонро соҳиб шуда буд. Истеҳсол ва савдои тилло ва маъданҳои дигари қиматбаҳо тавсия ёфт. Истеҳсолоти боғандагӣ, пашм, чӯб, маъдан, сафол, булӯр ва шиша ривоҷ ёфт. Қишиносӣ бисъёр авҷ гирифта, флоти ҳарбию баҳрӣ, истеҳсоли коғаз, анҷомоти хонаю ошҳона, чорвондориву қишоварзӣ тараққӣ кард. Ба миқдори басандана маҳсулоти ҳӯрок, машрутоб, равған, қанд ва инчунин собун, мум ва дигар васонти зиндагӣ истеҳсол мешуданд. Дар шароити чунин тамаддун фаъолияти техникию бадей, маърифати илмӣ ва қасбҳои бо инкишофи ақлӣ алоқаманд обрую эътибори қалон пайдо карданд. Илова ба ин, чунон ки тадқиқарон қайд мекунанд, ҳулафои фотимию исмоилий нисбат ба олимони ғайри-исмоилий мусомаҳаи динӣ зоҳир мекарданд, ҳукуқи онҳоро муҳофизат менамуданд, нисбат ба ҳокимони дигар давлатҳо ба онҳо бештар ғамхор буданд. Барои ҳамин ба Қоҳира — ба пойтакти ҳулофай фотимиӣ ва дигар шаҳрҳои онҳо аз тамоми гӯшаю канори олами исломӣ олимон ҷамъ мешуданд.

Мураббӣ будан ба табиатшиносӣ ва тиб, омӯзиши илму фалсафаи юнонӣ дар давлати фотимиён ва умуман дар доираҳои исмоилиён сабаб шуд, ки исмоилиён ва дигар мутафаккирони Шарқи исломии асрҳои миёна масъалаҳои маърифатро низ ҳаматарафа кор карда

бароянд. Сухан дар бораи назарияи маърифате мера-
вад, ки он як қисми ҷустуҷӯи фалсафии ҳақиқат аст
берун аз дин.

Чунон ки пештар навишта будем, масъалаи маъри-
фат тамоми мутафаккирони мусулмонро новобаста аз
мансубияти мактабу тариқаи динӣ ба худ ҷалб карда
буд ва онҳо ба саволи Афлотун: «дениш чист... моҳия-
ти он дар кучост» ҷавоб мекофтанд. Вале мо ин масъ-
аларо фақат то ҷое даҳл кардем, ки он барои фаҳми-
дани тафриқагузории исмоилиён ва мутафаккирони ди-
гар, дениши динӣ ва гайридинӣ ва ё як шуморидани
ҳарду дениш зарур буд. Дар ин ҷо бошад, як масъалаи
дигаре ба миён меояд, ки сароғози он фалсафаи
атика аст. Ин масъалаи ягонагии денишу мавзӯи дениш
инчунин ба назарияи сувар марбут аст, ки аз тарафи
Афлотун ва Арасту ҷун заминаи принципи маърифа-
тии инъикос ба вучуд оварда шуд. Дар мамолики Шарқ
«назарияи сабабии дарк»-и Афлотун, ки дарккунандаро
бо мум ва даркшавандаро бо нақшे, ки дар рӯи
мум бοқӣ мемонад, ташбех медиҳад, хеле паҳн шуда
буд. Назарияи собиқаи Афлотун дар байни файласу-
фони асримиёнагии Шарқи исломӣ хеле машҳур буд.
Вале агар мо ҷунин мегуфтем, ки мутафаккирони ин
мамолик аз паси Афлотун таълимоти идеализми объ-
ективии ўро ба ҳамон шакле, ки ў онро ба вучуд овар-
да буд, такрор кардаанд, ин хеле соддалавхона мебуд.
Ба туфайли инкишофи илми манозир ва илмҳои тиб-
бӣ дар Шарқи исломӣ ва ба ҳусус илми касалиҳои
чашм, назарияи сувар ва назарияи дарки Афлотун хе-
ле тафйир ёфтаанду дигаргун шуда буданд. Олимони
Шарқ ба назарияи биниш нигоҳи тақиҷӣ карда, онро
такмил доданд. Назарияи сувар ва назарияи дарк дар
ин ҷо амалан ба принципи материалистии маърифатии
инъикос табдил ёфтанд, вале бо инигоҳдошти усур-
ҳои идеалистие, ки бо масъалан абадияти нафс алоқа-
манд буданд.

Таъқид мекунем, ки маншай илмию табиатшиносии
табдили назарияи сувар ва дарки Афлотуну Арасту ба
принципи маърифатии инъикос инкишофи илми манозир
ва илми касалиҳои чашм буд. Дар ҳар сурат ҳафт
олими намоёни он замон—Фазл ибни Хотами Найрезӣ
(с. в. 922), Розӣ (с. в. 923), Форобӣ (с. в. 950), «Их-
вон-ус-сафо» (такм. с. 983), Берунӣ (1048), Ибни Ҳай-
сам (с. в. 1039) ва Ибни Сино (с. в. 1037) ба таҷрибаи

гузаштагон ва таҷрибаи шаҳсӣ такъя карда, дар бунъёди илмию табиатшиносӣ ва фалсафии таълимоти маърифатии инъикос ҳиссаи босазо гузоштаанд. Найрезӣ оид ба табиати падидаҳои манозир дар афлок кӯшиш ба ҳарҷ додааст; Розӣ дар бораи физиологиии узвҳои биной ва қасалиҳои онҳо тадқиқот бурдааст; Форобӣ дар тадқиқи обу ҳаво (метеорология), назария дар бораи ҷисмҳои осмонӣ ва коинот ба комёбӣҳо муваффақ шудааст; «Ихвон-ус-сафо» дар баъзе рисолаҳои энциклопедияи худ масъалаҳои қусуфи офтоб ва дигар ҳодисаҳои манозирро муҳокима мекунанд; Берунӣ таълиматор дар бораи рӯшнӣ, торикий ва ба ҳусус оид ба суръати рӯшнӣ инкишоф додааст; Ибни Сино масъалаҳои назарияи даркро дар алоқамандӣ бо физиологиии узвҳои эҳсос, ҳусусан, узвҳои биной кор карда баромадааст. Вале дар ин ҷустуҷӯҳо илмӣ хидмати Абӯалӣ Ҳасан ибни Ҳайсам хеле назаррас аст, ки вай дар Аврупо бо «Китоб-ул-манозир» («Оптика») хеле машҳур аст. Ғояю фикрҳое, ки Ибни Ҳайсам дар ин қитобаш баён кардааст, ба дараҷае муҳим ва бунъёдгузорона буданд, ки ўро барҳақ «падари илми манозир» шумурдаанд (32, с. 106 — 108).

Фикрҳои табиатшиносии Ибни Ҳайсам, таълимоти ў дар бораи равшанӣ, рангҳо, нури равшанӣ, инъикоси равшанӣ ва ғайраҳо, ки бо назарияи маърифат робитан бевосита дошта, барои баёни табиат ва пайдоиши эҳсосоти биной ва дигар ҳиссиёти одам пояти илмӣ ба вуҷуд меоварданд, барои мо қимати арзанда дорад. Ибни Ҳайсам аввалин тасвири батафсили соҳти ҷашмро додааст. Қонунҳои инъикос ва шикасти рӯшиноиро омӯхта Ибни Ҳайсам моҳияти баъзе падидаҳои нуҷум (ба мисли сапедадам, рефракцияи астрономӣ, «ҷашмакзани ситораҳо»)-ро баён месозад, сабабҳои пайдонши рангҳоро мефаҳмонад (ниг. 142, с. 225). Вай кӯшиш карда буд, ки ҳулосаҳои илмии худро дар бораи падидаҳои манозир ва анатомияи ҷашм ба назарияи дониш ва психология татбиқ кунад, моҳияти аз тарафи одам дарк карда шудани оламро кушояд.

Ибни Ҳайсам ва (шояд дар зери таъсири ў) Ибни Сино шарҳи бисъёр масъалаҳоеро, ки аз тарафи олимони атика дода шуда буданд, беасос шуморида, табиати аслии ин ҳодисаҳоро нишон додаанд. Дар навбати аввал ба ин шарҳи фарзияи Уқлидус (Евклид) ва Батлимус (Птолемей) дар бораи нури биной, ки гӯё асси

бинишро нуре, ки аз чашм баромада ба сўи объекти биниш равона мешавад, ташкил медиҳад, дахл дорад. Ибни Ҳайсам дар китобаш «Китоб-ул-манозир» ин фарзияро зери тозиёнаи сахти танқид қарор медиҳад ва бар зидди он се қазия пешниҳод мекунад.

1. Мавчудияти нури биной номаълум аст, дар холеки биниш дар натиҷаи таъсири чизе, ки аз ашьё ба چашми бинанда мерасад, ба амал меояд. Ибни Ҳайсам нишон медиҳад, ки чизе, ки аз ашьё ба сўи چашм равона мешавад, шакли рӯшной ва ранги он аст, ки дар ашьё вучуд доранд. Шарти гузаштани ин шакли рӯшиноиро ба چашм Ибни Ҳайсам дар мавчудияти муҳити шаффофе дар байнини چашм ва ашьё ва вучуд надоштани чимси гайришаффофе дар ин байн медонист.

2. Фарз кунем, мегуфт Ибни Ҳайсам, ки нури аз چашм ба сўи ашьё равона ҳақиқатан вучуд дорад. Агар ин нурро як чизи ҷисмонӣ тасаввур кунем, ин моро ба фикри сарбастае меорад. Вале агар онро гайриҷисмонӣ тасаввур намоем, дар ин сурат ин нур худ ба худ кори идрокро анҷом дода наметавонанд. Аз ин рӯ, агар ин нур вучуд дошта бошад, пас вазифаи он гузаронидани чизе аз ашьёи идрокшаванда ба چашми идроксунанда ме-бошад, замоне ки ин амал шароити анҷомёбӣ дошта бошад.

3. Шаклҳое, ки ба چашм мерасанд, ба сатҳи он ба тарзи амуд меоянд ва ин дар муҳити шаффофф сурат мегирад, ки он ҳаво аст. Аз ин ҷо бармеояд, ки таълимот дар бораи нур пучу бекор аст (ниг. 122, с. 187 — 205). Ибни Ҳайсам бовар дошт, ки биниш ба туфайли инъикиси шакл дар چашми инсон сурат мегирад. Дар ин масъала тамоюли Ибни Ҳайсамро «Ихвон-ус-сафо» ва Ибни Сино дастгирӣ мекарданд. Дар «Донишнома» Ибни Сино ба танқиди Батлимус ва тарафдоронаш бо-би маҳсусе бо номи «Пайдо кардани ботили мазҳаби пешинагон андар дидор» баҳшидааст, ки дар он ҷо ў менависад: «Гурӯҳе аз мардумон, ки пеш аз ҳакими бузург Аристотолис буданд, пиндоштанд, ки аз چашм шуое ва рӯшиноие берун ояд ва ба он чиз расад ва чиз zero биссовад ва бубинад.

Ва ин сухан муҳол аст, ки андар қадом چашм ҷандо-не шуоъ бувад, ки ними ҷаҳон аз осмон то замин бубинад!» (31, 1, с. 126). Ин фикрро низ дар вақташ Ибни Ҳайсам баён карда буд. Ботил будани ақидаро дар бораи шуои چашм собит карда, ў ба хуносae меояд, ки:

«одам вақте ки осмону ситораҳоро мебинад, наметавонад бо нури чашмонаш тамоми осмони бекаронро равшани бахшад ва бад-ин васила онро бубинад» (32, с. 196). Ҳам Ибни Ҳайсам ва ҳам Ибни Сино ношоямии назарияи Батлимусро дар он мебинанд, ки он факти оддиеро шарҳ дода наметавонад, ки чаро чизҳои ба мо наздик қалон менамоянд ва ҳангоме ки аз мо дур мешаванд, дар назарамон хурд шудан мегиранд.

Маълум аст, ки Ғазолӣ ва иддае дар таърихи илму фалсафа мисолҳои амсоли ииро бар зидди принципи доносташавандагии олам истифода мебурданд, ҳиссиёти инсониро дурӯғ мешумориданд. Масалан, Ғазолӣ дар «Ал-мунқиз мин аз-зулол» нигоштааст: «...ба ситора нигоҳ мекунию ба назарат вай аз динор майдатар менамояд. Баъдан бо усули ҳандаса ҳисоб карда исбот мешавад, ки ин ситора аз ҷиҳати андозаи худ аз замин қалонтар аст. Чунин ҳолат бо эҳсосоти дигар низ дучор мешавад. Ақл, маълумоти ҳиссиётро рад карда нишон медиҳад, ки онҳо то қадом дараҷа одамро фираб медиҳанд, аз ин рӯ барон ҳифзи ҳиссиёт чизе на-мемонад» (22, с. 214—215). Ин роҳест ки ба сӯи рад кардани дониш — лоадрия мебарад. Имкони лоадрияро Ибни Ҳайсам ва Ибни Сино дар назарияи Батлимус медиҳанд, ки ин дуруст аст. Онҳо ин назарияро сарфи назар накарда, ҳатоғиҳои он ва роҳи ҳалли ин гуна масонлро нишон медоданд.

Дар ҳалли ин масоил Ибни Ҳайсам ба физика ва анатомия муроҷиат мекунад. Масъалаҳои илми манозирро дида баромада, Ибни Ҳайсам ба таври илмӣ нишон медиҳад, ки назарияи нури биной ва ақидаҳои муҳталифи шаккомез оид ба ҳиссиёт ҳатоанд, ва қайд мекунад ки «ҳиссиёт бевосита бо муҳити моддӣ алоқаманданд» (32, с. 85). Дар «Китоб-ул-манозир» Ибни Ҳайсам масъалаҳои муҳимро, ки ба табииати эҳсосот — таркиби ҷашм ва механизми биной равшанӣ меандозанд, кор карда мебарояд. Мувофиқи гуфтаи профессор Ҳомид Аскарӣ «ин як сухани тозае буд дар илми мусоир» (32, с. 75). Қашфиёти Ибни Ҳайсам дар илми манозир ба назарияи маърифати ў бетаъсир набуд. Дар мувофиқати том бо илме, ки ў бо он машғул буд, Ибни Ҳайсам маълумоти ҳиссиётро чун инъикоси ҷисмҳо ва падидаҳои олам дар шурии одам мешуморад. Олим кӯшиш кардааст, лаҳзаҳои фардии идрокро аз процесси идроки олам дар замон чудо карда таҳлил кунад. Ба-

рои ў идрок амали мураккаб буда, аз се омил иборат аст:

1) эҳсосот ҳамчун натиҷаи таъсироти ашъёи беруна ба узвҳои ҳисс; 2) имкони қиёси ду эҳсосоти ба ҳам мүқобил, ки дар ҳиссият акс ёфтаанд, ба мақсади мӯқиса бо чизе, ки чун сурати нав инъикос мешавад; 3) зокира ҳамчун хазинаи сувари инъикосшуда (32, с. 84). Дар баробари ин Ибни Ҳайсам идрок ва тафаккурро ду олоти дарки ҳақиқат ҳисобида дар пояи эмпиризма вилеми нақлӣ истода буд. Назарияи дониши Ибни Ҳайсам ягон умумияте бо зохирпарастии динии мазхабҳои ислом надошта, маншай илҳоми ҷарабёнҳои пешқадами афкори замони ҳуд буд. Мисли назарияи маърифати Арастуи бузург назарияи дониши Ибни Ҳайсам бо тадқиқоти физикию анатомии ў заминае шуд барои тафсири маърифат ҳамчун инъикос аз тарафи файласуфони машшоъ ва ҷарабёнҳои ба он наздики фалсафӣ. Инро беш аз ҳама дар таҳлили масъалаи биной ва механизми пайдоиши он мушоҳида кардан мумкин аст. Ибни Сино, назари Арасту ва ҳамзамони бузурги ҳудро ҷамъбаст карда менависад: «...Чашм чун оинаст ва дидани чун чизе, ки андар оина битобад ба миёнчии ҳаво ё ҷисме дигари шаффоғ. Ва бадон сабаб, ки рӯшной бар дидани уфтад, пас, сурати варо андар ҷашм уфканад ва он суратро рутубате, ки ба яҳ монад ва ба донаи тазарк бипазирад ва ба ҷои биной супорад ва он ҷо бувад дидани тамом, ки ҳар ҷизеро андарёбад, он бувад, ки сурати вай ба ҳуд гирад, то агар он ҷиз майлум шавад ё ғоиб гардад, сурати вайро ҳамебинад. Пас, сурати ҷизҳо ба баробарӣ андар ҷашм уфтад ва ба ҷои биной расад, пас ҷон ўро андарёбад. Ва агар оинаро ҷон будӣ, чун сурате дар вай уфтодӣ, он суратро бидидӣ» (31, 1, с. 127).

Таъқид мекунем, ки файласуфони машшоъ на таҳҳо қувваи бавосир, балки дигар қувваҳои ҳиссро низ чун инъикоси олами моддӣ, хосияти равобити он мешумориданд (ниг. 158, с. 36—42). Аз ин рӯ, ҳамчун манбаи ҳастӣ эътироғ карда шудани воҷиб-ул-вучуд онҳоро ҳалал нарасонд, ки объективияти оламро, воқеияти онро ба сифати предмети маърифат ва предмети фаъолияти амалии инсон эътироғ кунанд. Аслан чунин тарзи фаҳмиши ҳастӣ ба Арасту низ ҳос аст, зеро дар таълимоти ҳуд дар бораи «муҳаррики аввал» ва «шакли шаклҳо» вай дар пояи идеализми объективӣ меистад, «бо ву-

«чуди он ки вай хеч гоҳ шубҳаеро дар ҳастии олами беруна ва воқеяти он роҳ намедод» (124, с. 33). Тахминан исмоилиёни асри X ва аввали асри XIV дар ҳамин поя меистоданд. Байни исмоилиён ва Ибни Ҳайсам робитай муайяне вучуд дошт. Ин робита на факат дар он зохир меёфт, ки Ибни Ҳайсам тамоми умри бошуурони худ ва ҷустуҷӯйҳо эҷодии худро дар Миср, дар давлати исмоилиён гузаронида буд. Ҳуди ин як ҷиз ба-рои исмоилиён аҳамияти қалон дошт, зоро онҳо имкон доштанд хонандагони Ибни Ҳайсам бошанд. Ба ғайр аз ин, рисолаҳои «Ихвон-ус-сафо» дар баъзе аз мавридҳо ғояҳое ба таълимоти ин олими номӣ монанд доранд. Бахусус, илми манозири «Ихвон-ус-сафо» имкон медиҳад, ки дар бораи иттифоқи ақоиди ин ҷамоа бо эҷоди Ибни Ҳайсам сухан ронем. Дар рисолаи 10-уми қисми дуюми «Расоил», ки оиди ҳиссият аст ақидаҳои муҳталиф дар бораи босира танқид карда мешаванд, ки танқиди Ибни Ҳайсамро ба хотир меоранд. Ин боб нишон медиҳад, ки дар масоили назарияи дониш «Ихвон-ус-сафо» бо Ибни Ҳайсам ва инчунин бо Ибни Сино, Берунӣ шарик буда, бар зидди олимони бисъёри мӯҳтарам ба мисли Арасту, Уқлидус, Батлимус ва бисъёри файласуфони исломӣ мебаромаданд. Дар тафовут бо Ибни Ҳайсам «Ихвон-ус-сафо» бо тадқики падидарҳои манозир маҳдуд нашуда, бо масъалаҳои акустика, мусиқӣ ва мақоми онҳо барои нафси инсонӣ машғул шудаанд (ниг. 90, с. 126 — 127). Онҳо садоҳои ҳайвоноти гуногунро таҳлил ва сабабҳои объективии тафовути онҳоро тадқиқ менамуданд, кӯшиши дарки мазмуни ин садоҳоро мекарданд.

«Ихвон-ус-сафо» дар дигар соҳаҳо низ дастовардҳои қалон доштанд. Шояд онҳо натиҷаи тадқиқоти дигаронро истифода мекарданд. Дар соҳаи фалсафа, ба ҳусус назарияи дониш, «Ихвон-ус-сафо» аз дастовардҳои мавҷудаи илмӣ ва таҷрибаи истифодаи дониши илмии дунъявӣ дар соҳаҳои муҳталифи фаъолияти инсонӣ натиҷа-тирий карда, ба ҳулоаси фалсафӣ дар бораи донисташавандагии олам меоянд. Ин ҳулоаса ба ҳамаи исмоилиёни асрҳои X то аввалҳои асри XIV тааллук дорад. Дар ин ҷо бояд қушоду равшан гуфт: сухан дар бораи маърифати табииати атроф ба воситаҳое меравад, ки одамон дар ихтиёри худ доранд. Таърифи ҳаддалимкон ва аники донисташавандагии олам дар асари «Зод-ул-мусофирин»-и Носири Ҳусрав вомехӯрад. Дар боби XIX зери

сарлавҳаи «Далоил бар донистани ва надонистани олам» Носири Хусрав чунин меорад: «Цўяндагони (ҳақиқат) оид ба сабабҳои вуҷуди олам ба ду фирмҷа ҷудо шуданд. Гурӯҳе бар онанд, ки олам донистанашаванда аст, дигаре — олам дониста мешавад. Онҳое ки донистани оламро рад мекарданд, мегуфтанд, ки мо медонем, ки олам вуҷуд дорад, вале мо намедонем, ки он чист ва чун аст. Пас (мегуфтанд онҳо), чи тавр мо донем, ки он чист ва он ҷароӣ» (46, с. 253). Гурӯҳи дигар — менависад Носири Хусрав,— ба ду қисм ҷудо шуданд. Яке мегуфт, ки олам донистанашаванда аст, зоро вай ба қуллий натиҷа аст ва қисмҳои он ба як низоманд. Ва он чи қисмҳои он ба як низоманд, натиҷа аст. Агар натиҷа дониста шавад, мо тавонем иллати онро низ пайдо қунем (ҳамон ҷо).

Ин сабабро қайд кардааст, Носири Хусрав,— гурӯҳе чун амр, бархе чун ирова ва қисмати сеюм чун худо медонистанд. Гурӯҳи чаҳорум сабаби дунъёро ақлунафс мелиндоштанд. Ҳамаи намояндагони ин гурӯҳро назарияи ҳудуси олам муттаҳид месозад (ниг. 46, с. 253). Тавре ки аз таҳлили минбаъда маълум мегардад, ба гурӯҳи дуюм Носири Хусрав даҳриён, яъне тарафдорони таълимоти Закариёи Розиро, ки донистанашавандагии олам ва абадияти онро эътироф менамуданд, доҳил мекунад. Ҳамин гуна ҷанбаи ошкори даҳрии ин гурӯҳи файласуфон Носири Хусрави идеалистро қонеънамекунад ва ў онро зери таққиди саҳт мегирад. Лекин дар ин ҷо чизи дигаре муҳим аст. Аввалан, Носири Хусрав қайд мекунад, ки ҷанбаи маърифатии масъалаи асосии фалсафа мавзӯи баҳси тезу тундӣ байни даҳриён ва мӯжабилони онҳо (идеалистон) буд, сониян исмоилиён дар мавқеи донистанашавандагии олам бо унсурҳои омехтаи материализм, идеализм ва дин меистоданд. Ин омехтагӣ ҳам ба «Ихвон-ус-сафо» ҳам ба Сиҷистонӣ, Носири Хусрав ва назариётчиёни бисъёри исмоилия хос аст. Таълимоти Файсоғурас, Афлотун, Арасту, Эпикур, навафлотуния — чунин аст феҳрасти нопурраи мактабҳои фалсафӣ, ки аносири онҳоро мо дар рисолаҳои исмоилиён пайдо мекунем.

Ғайр аз ин таъсири ҷараёнҳои гуногуни афкори мусулмонӣ ва тоисломии мардумони Шарқро, хусусан эронӣ ва ҳиндиро ба равоншиносӣ (психология) бояд дар назар дошт. Зоро К. Маркс қайд карда буд, ки «Система исмоилиён дар натиҷаи таълимоти

хиндӣ ва форсӣ ба вучуд омад» (8, с. 127). Умуман, назарияи маърифати исмоилиён назарияи фалсафиست — на маҷмӯи аҳкоми мусулмонӣ ва ё динии дигар, балки таълимоти фалсафиест, бигзор идеалистӣ ҳам бошад, — дар бораи он ки чи тавр ва бо қадом воситаҳо донистани олам, ашқоли зиёди ҳодисаҳои он, хусусан робитаҳояш имконпазир аст. Ин исмоилиёнро аз он фирмакҳои мусулмонӣ ва муташарреъон, ки дарки оламро ба ваҳӣ илоҳӣ ва завқи ирфонӣ, ба иродан ҳолик вобаста мекарданд, инчунин аз таълимоти субъективонаи идеалистии шаккокияву лоадрия, ки дар таърихи афкори иҷтимоии Шарқ ҷой доштанд, фарқ мекунонид.

Барои он ки самти зарбай исмоилиёнро ба эпистемологияни дини ислом тасаввур кунем, ба хотир овардан лозим аст, ки чӣ тавр онро назариётчиёни исломи шаръӣ мефаҳмиданд. Ин масъала ҳамаҷониба дар китоби машҳури шарқшиноси amerikoi Роузентал «Тантанаи дониш. Назарияи дониш дар исломи асримиёнагӣ» тадқиқ шудааст.

Дар ҳамин китоб, тавре ки пештар гуфтем, фарқияти байни фаҳмиши ший (бо мазҳабҳои он) ва суннии дониш кушода мегардад ва аз ҷумла муҳтасарон дар бораи исмоилиён низ ёдоварӣ мешавад (ниг. 188, с. 147—157). Дар ин хусус мо пештар, он ҷое ки сухан дар бораи эпистемологияни «динии» исмоилиён ва муносибати онҳо ба дониши қуръонӣ мерафт, гуфтем. Аз ҷиҳати фалсафи исмоилиён аз ҷорҷӯби баҳсхони динии зоҳирпрастӣ дар бораи дониш берун баромада, ба таълимоти материалистӣ дар бораи маърифат ҳеле наздик шудаанд.

Пеш аз ҳама ин дар тарафдории исмоилиён аз ҷанбай таҷрибаю эҳсосӣ дар назарияи маърифат, дар эътирофи эҳсос ва идроқ ҳамчун манбаъҳои дониш зоҳир мегардид. Ҳеле ҷолиб аст, ки исмоилиён дар баробари аҳли машшоъ дар маънидодкуни табииати эҳсос ва идроқ, пайдоиш ва моҳияти онҳо принципи материалистии инъикосро ба асос мегирифтанд. Манбаи ин идеяи машшоён ва исмоилиён назарияи суварӣ Афлотуну Арасту буд, ки он асоси назарияи идроқи сабабии пешниҳодкардан худи Афлотун гардид. Дар кишварҳои Шарқӣ исломӣ дар асрҳои миёна назарияи сувари Афлотун дар мактабҳои гуногуни афкори иҷтимоӣ, аз ҷумла қалом ба таври васеъ паҳн гардида буд. Бидуни муболига меҷӯем, ки назарияи идроқи Афлотун дар шаклҳои гуногун

тун чи барои идеалистҳо ва чи барои мутафаккироне, ки шеваи материалистии кушода додани моҳияти маърифатро доштанд, қобили қабул ва ҳақиқатан ҳам пазируфта шуда буд. Дар ин ҷо ҳама чиз вобаста ба баррасии минбаъдаи масъалаи маърифат ва амалӣ сохтани маърифат, ба амали идроки предмет то идроки моҳияти он дар шуур буд. Онҳое, ки фақат ба қайди худи далели идрок дар зери таъсири ашъёи олами беруна маҳдуд мешуданд, ва аз ин дурттар намерафтанд ва ё маълумоти эҳсосро ғайри қобили эътиимод эълон мекарданд, ба идеализми субъективӣ, шаккокияву лоадрия мерасиданд. Намунаи мисоли ҳамин гуна муносибат назари Бағдодӣ ва имом Ғазолӣ ба маърифат мебошад. Аввалий тақозо мекард, ки «ҳақоиқи ашъё» бояд ба эътиқоди динӣ тобеъ бошад ва ошкоро бе духӯрагӣ тамоми нуқтаҳои назарро илҳод эълон мекард. Ӯ таъкид менамуд, ки «донистани моҳияти ашъё ба имон вобаста аст», ба ин восита ўғӯ маърифати хиссӣ ва аклиро эътироф мекунад ва ҳатто онҳоеро, ки маърифатро тавассути эҳсос ва ақл инкор мекарданд, бедин эълон менамояд (18, с. 338).

Дуввумӣ бошад, назар ба эътирофи худи ў, баъд аз ҷустуҷӯҳои зиёд ба хулоса омад, ки дониш танҳо «ба воситаи он нуре, ки Оллоҳ дар дили маҳлуқи худ падид овардааст» (22, с. 216), имконпазир аст. «Ин нур калиди дарьёфти аксари донишҳо аст ва ҳар кас, ки фикр кунад, ки барои дарьёфти ҳақиқат танҳо далелҳо кофианд, раҳмати беинтиҳои Оллоҳро дар ҳудудҳои танг меғунҷонад» (22, с. 216). Ва баръакс, он, ки имконияти маънидод кардани назарияи суварро то ниҳояти мантиқӣ мерасонид, ингуна ашхос, агарчи чандон соҳибқадам набошанд ҳам, ба назарияи инъикос ва тавассути он ба даҳрия мерасиданд. Ба ҳамин гуруҳ аҳли машшоъва исмоилиёнро доҳил кардан мумкин аст. Далели ин даъво ҳамоно мазмуни рисолаҳои намояндагони ин ду равия ва низ рисолаҳои муҳолифони онҳо Бағдодиву Ибни Ҳазм ва ғайра мебошад.

Дар рисолаи «Эҳъёу улуми-д-дин» Ғазолӣ чунин мегӯяд: «Бидон, ки одамон дар таърифи хирад ва фахмиши моҳияти он мутафарриқанд. Ҳақиқате, ки ба ҳалли ин масъалаи ёрӣ мерасонад, он аст, ки калимаи «хирад» якхела метавонад чор чизро ифода намояд, чуноне ки калимаи «чашм», ба таври мисол, чанд маъно дорад, ҳамчунон низ калимаҳои дигар» (21, с. 92). Чор маънои

калимаи «хирад» аз нигоҳи Фазолӣ инҳоанд: «Аввал: ин сифатест, ки бо ин инсон аз ҳама ҳайвонот фарқ карда мешавад, бо ёрии он инсон ба пазиурфтани улуми ақлий ва донишҳо, ба қасби пешаҳои ақлии мураккаб омода мегардад. Дуюм: он донишҳоест, ки дар вучуди қӯдак буруз мекунанд, ки ў имконияти имконпазир ва ғайри-имконии имконнопазирро фарқ мекунад. Масалан, доностани он ки ду бештар аст аз як ва ё одам наметавонад якбора дар ду чой қарор дошта бошад. Саввум: он донишҳоест, ки аз таҷриба андӯхта мешаванд... Онро ки аз таҷриба ва зиндагӣ омӯхта аст, маъмулан хирадманд меноманд» (21, с. 92 — 94). Ин таърифҳои хирад ҳеч чизи наверо нисбат ба нуқтаҳои назари мутафаккирони дигари асримиёнагӣ надоранд ва дар шакли дигар идеяҳои дар замони Фазолӣ ҷой доштаро тақрор мекунанд. Лекин таърифи охирин ба фикри мо, фаҳмиши ҳақиқии моҳияти хирадро аз тарафи ин мутафаккир медиҳад. Ў менависад: «Чаҳорум: нерӯи ин қудрат бо он меанҷомад, ки инсон натоҷи аъмолро дарк мекунад, дар ҳудоҳои расидан ба айшу ишрати кӯтоҳро фуруӯ менишонад. Қасе, ки соҳиби чунин қудрат бошад, хирадманд номида мешавад, чунки часорат ва ё ҳуддории вай ба пешбинии оқибатҳои имконпазир вобастаанд, на тавассути шаҳвати гузаранда рӯй додаанд. Бо ин сифат инсон инчунин аз ҳама ҳайвонот фарқ мекунад» (21, с. 94). Оқибат Фазолӣ ба чунин ҳулоса меояд: «Ҳамин тавр аввалий — асос, решা ва манбаъ аст, дуввумй — шоҳаи ба он наздиқтар, саввумй — шоҳаи аввалий ва дуввумй аст, чунки донишҳои таҷрибавӣ ба воситаи салиқаи табиий ва донишҳои лозимӣ қасб карда мешаванд, ҷаҳорум — самари ниҳоӣ ва ҳадафи олитарин аст» (21, с. 94). Баъд аз муҳокимаронҳои зоҳирпарастонаи тӯлонӣ ба сифати ҳулосаи «тадқиқоти» ҳуд дар бораи хирад Фазолӣ ҳадисе меорад, ки чунин мегӯяд: «...хирадманд он аст, ки ба Оллоҳ имон овард, ба расулони ў мӯътакид гашт ва ба таслими ў даромад» (21, с. 95).

Моҳияти ин гуна машқҳоро бо хирад ҳанӯз дар давраи ҳудаши Форобӣ тавассути таълимоти оид ба хиради мутакаллимон кушода дода буд. Дар рисолаи «Дар пайдо кардани маъноҳои калимаи «хирад»» ў навишта буд, ки «мутакаллимон гумон доштанд, ки мағҳуми «хирад», ки аз рӯи он онҳо дар байни ҳуд мубоҳиса мекунанд, ҳуди он хирадест, ки Арасту дар китоби ҳуд «Исбот» ва ё (дар ҳар сурат) чизе ба он монанд зикр карда

буд. Лекин агар далелҳои аввалинро, ки онҳо меоранд, бубинем, маълум мегардад, ки ҳамаи онҳо далелҳои маъмуланд» (64, с. 10), яъне ахком мебошанд. Ба тарзи дигар гӯем, охируламр тибқи назари Газолӣ ва мутакаллимон ислом хирад аст, ки ба ин ў бо ҳадиси овардааш ишора мекунад. Ҳамин тарик, аз рӯи нуктаи назари Газолӣ, тамоми таълимоти дигар бидъатанду пайравони онҳо беморон ва дорон хиради заиф, аниқтараш имони заиф мебошанд.

Мо ин мубоҳисай тӯлониро тасодуфан наовардем. Танҳо аз рӯи он таълимоти исмоилиёнро дар бораи маърифат ба ҳайси таҷассуми ҳуручи оммаи меҳнаткашон бар зидди феодализм ва идеологияи он — дини ислом, ки ҳамеша дониш, хирад ва вичдон, асоси ахлоқии инсон дар ҷамъият эълон шуда буд, фаҳмидан мумкин аст. Исмоилиён ба ин чиз фалсафаро муқобил гузоштанд ва ба донистани олами воқеии физикий, ба дарки моҳияти моддӣ ва маънавӣ барои ғоидай инсон дар ин дунъё даъват мекарданд ва албатта он дунъёро низ фаромӯш накардаанд, чунки онҳо чи тавре, ки қайд гардид, ба раҳо бажшидан рӯҳ аҳамияти қалон медоданд. Лекин тавре ки ёдовар шуд, дар исмоилия ҳуди дониш ба маънои васеи қалима, шарти ин наҷот мегардад,— бидуни даровардани лаҳзаҳое, ки дар бораашон Газолӣ гуфта буд.

Азбаски Газолӣ ҳақиқатан ҳам таваҷҷӯҳ доштани исмоилиёнро ба маълумоти эҳсосот, чун манбаи ҳар гуна дониши объективӣ дар бораи дунъё қайд кардааст, мо аз ин рӯ ба Носири Ҳусрав муроҷиат менамоем, ки ў нуктаи назари ин мактабро ба маърифат қӯшуду равшан баён мекунад.

Болотар гуфта шуда буд, ки ба таҳлили ин муаммо Носири Ҳусрав аз масъалаи донисташавандагии олам ва такрори он фикр, ки дониш инсонро аз тамоми анвои дигари ҳайвонҷот фарқ мекуниснад, шурӯъ менамояд (ниг. 46, с. 17). Ва баъдан мутафаккир қайд мекунад, ки олоти асосии маърифат узвҳои биной ва шунавои мебошанд, ки тавассути онҳо инсон дар бораи олами берунӣ дониш ҳосил мекунад. Барои исботи фикраш Носири Ҳусрав мегӯяд, ки одами аз узвҳои босира ва сомеа маҳрум (яъне кӯр ё кар) қодир нест, ки олами атрофро бидонад, зеро ў имконият надорад, ки ранг ва хусусиятҳои дигари ашъёро қабул кунад (46, с. 18). Ҳарчанд ба кӯр дар бораи ранги сурҳ,

сабз ва рангҳои дигар гап занӣ,— мегӯяд мутафак-
кир,— вай сурху сабзро тасаввур карда наметавонад.
Ҳамин тарик, Носири Ҳусрав гӯё ки фикри он исмои-
лиро дар мубоҳисаи вай бо Ғазолӣ дар бораи он ки
донишҳои мӯътамад «аз таҷриба ва эҳсос» ё «мушоҳи-
даву биниши» пайдо мешаванд, тасдиқ мекунад. Тибқи
назари исмоилиён ҳалқаи васлкунанда миёни эҳсосот
ва ақл эҳсосоти дохилӣ мебошанд. Эҳсоси дохилӣ—
таҳайюл, вахм ва ё завқ ҷум ҷондии инстинкти биологӣ, ки ба
мудрик дар ҳусуси фоида ё зарари предмет маълумот
медиҳад; ҳифз, фикр ва зикр дар асоси эҳсоси берунӣ
ба вучуд меоянд ва фаъолият менамоянд (ниг. 46, с.
23). Ин эҳсосот ҳамчун органҳои ёрирасон маънидод
карда мешаванд ва зинаи дуюми маърифати оламро
ташкил медиҳанд ва процесси тафақкуро бо маълу-
моти эҳсосоти беруна пайваст мекунанд. Онҳоро на
барои он ҷоҳилӣ меноманд, ки дар бораи ҳиссияти му-
шакҳо ва банду баст, дар бораи вазъи дохилии орга-
ниزم маълумот медиҳанд. Онҳо дар мағз ҷондиданд ва
аз ин рӯ дохилӣ номиданд мешаванд.

Ҳама узвҳои ҳисс, дохилӣ ва берунӣ ва инчунин
ақл дар назарияи маърифати исмоилий дар процесси
маърифат аз рӯи соҳти олами моддӣ— эҳсоси берунӣ—
эҳсоси дарунӣ— ақл кор мекунанд. Ин ҷонни маъно
дорад, ки ҳар як ҳалқа дар ин занҷир вазифаи муай-
ян дорад: олами моддӣ ба эҳсоси берунӣ таъсир ра-
сонида, дар онҳо ин ё он ҳиссиятро ба вучуд меорад,
ки онҳо ба оҳиринҳо тавассути эҳсосоти дарунӣ дода
мешаванд. Эҳсосоти дарунӣ гӯё ки сувари қабулгарди-
даро ба навъҳо чудо мекунанд. Нерӯи таҳайюл сурати
эҳсосшавандаро аз моддаи он чудо мекунад ва тасав-
вuri пайдокардаро ба ҳифз месупорад. Ҳифз ин су-
вавро нигоҳ медорад ва ҳангоми зарурат одам ба во-
ситаи нерӯи зикр аз ҳифз сувари лозимиро пеши на-
зар меорад. Дар натиҷаи ин процесс дар ҳифзи одам
чизе ба мисли китоб шакл мегирад: нерӯи тасаввур
дар ин ҷо дар роли қалам ва ҳифз дар накши коғаз
мебошанд. Носири Ҳусрав механизми мурakkabi идро-
ки олами беруниро дар нафси даркунанда ба қитобе
мукоиса мекунад, ки нависанда навиштааст. Лекин
Носири Ҳусрав мӯътақид аст, ки «дар ҳифз чизи дигаре
ба ҷуз он суратҳо, ки нерӯи тасаввур аз шакл
ҳои ашъёи дидо шуда чудо карда, дар ҳифз навишта-
аст» (46, с. 25), чизи дигаре нест. Дидан душвор нест,

ки ин тасдик ба мүқобили таълимот дар бораи дониши модарзодӣ, ки дар байни гурӯҳе аз файласуфони давраи асримиёнагӣ паҳн гашта буд ва идеяҳои модарзодии Афлотун, ки ўро қисман «Ихбон-ус-сафо» тарафдорӣ мекарданд, равона карда шудааст. Сиҷистонӣ низ онро чун «дониши соғ илоҳӣ» эътироф карда буд. Носири Ҳусрав бошад, бар зидди ҳар гуна назарияе мебарояд, ки ягон манбаи дигари донишро гайр аз олами беруни эътироф намекард. Дар бораи таносуби объективӣ ва субъективӣ сухан ронда, ў навишта буд: «Ҳама чизи беруна ҳаюлои суратгирифта аст, ҳамаи даруни (дар инсон — Ҳ. Д.) сурати бе модда аст» (46, с. 26). Лекин ин суратҳоро, аз нуктai назари вай, инсон аз он ҳаюлое абстракция мекунад, ки ўро ихота кардааст.

Ва боз як лаҳзаи муҳими дигар. Носири Ҳусрав ҳамчунон ба мүқобили таълимот дар бораи сифатҳои дуюми ашъё, ки ба Демокрит рафта мерасад, баромада буд. Носири Ҳусрав навишта буд: «Ҳар чизе, ки нағс таъвассути эҳсоси беруни қабул мекунад, ҷисм (ё ҷисмонӣ) аст, агарчи баъзеҳо фикр мекунанд, ки чизи эҳсосшаванде ҳааст, ки ҷисм нест мисли ранг, бӯй равшани ва гайра. Ҳаққати вожӣ ин асг, ки ҳар гуна эҳсосшаванд ҷисмонӣ аст. Тасдики ҷунин гуфта бемаънист, ки хусусияти ҷисмонӣ худ ҷисмонӣ нест» (46, с. 28).

Ў, албатта, дар бораи объективӣ будани хосият ва сифати ҷисмҳо, ки инсонро ихота кардаанд, сухан мегронад. Ранг ба ҷисм мансуб аст, бӯй низ хосияти ҷисми бӯйовар аст, на хосияти дарки олам аз тарафи инсон. Носири Ҳусрав бовар дошт, ки на танҳо ҷисмҳо, хосиятҳои онҳо ва сифатҳояшон, балки алоқаву робитаҳои миёни онҳо низ ба таври объективона ва вожӣ вучуд доранд, ҳатто агар эҳсосот яксон онҳоро дарк нақунад. Ҳамин гуна хосиятҳо ва муносибатҳо, ки таъвассути эҳсосот дарк карда намешаванд, ба воситай ақл дарк мегарданд. Ў навишта буд: «Дар ҷисм аъзоҳое ҳастанд, ки ба воситай эҳсос дарк карда намешаванд, лекин ба воситай далелҳои ақл фаҳмида мешаванд; яъне бӯй хосияти ҷисми бӯйовар аст мисли мушқу кофур. Бӯй аз ҷисми бӯйовар чудо шуда, бо ҳаво омехта мешавад ва бӯй чун буҳор ба узвҳои эҳсос мерасад ва ҳис карда мешавад. Ҳамин гунаанд ранг, мазза ва монанди инҳо» (46, с. 28). Аз ин сабаб мутафак-

кир чисмҳои табий ва таълимиро чудо мекунад: чисмҳои табий ба таври объективона вучуд доранд, новобаста ба субъект, чисмҳои таълими башанд, маҳсали фаъолияти инсонанд. Ин ду табақаи предметҳоро Носири Хусрав чунин маънидод мекунад: «Табий чунин чиствест, ки бо табиату моҳияти худ вучуд дорад ва дар фазо чой ишғол мекунад ва як адади он якдафъа наметавонад, ки бо адади дигари он дар як чо воқеъ шуда башад» (46, с. 28). «Чисмҳои таълими башанд, чунин чисмҳоенанд, ки дар фикр мавҷуданд, вайҳо худ ба худ вучуд дошта наметавонанд ва бо эҳсос дарк қарда намешаванд. Ин чунин чисмҳоенанд, мисли нукта, ки дар бораи он риёзиён сухан мегӯянд ва он дарозӣ, паҳнӣ ҷа баландӣ надорад. Аммо ин чисм танҳо таълими ва фикрӣ аст» (46, с. 30). Ин порчаҳо равшан нишон медиҳанд, ки дар ин мавриди назарияи маърифати исмоилия хислати саҳҳа ифодаёфтai материалистию сенсуалистӣ дорад. Барои муайян намудани мавзӯъ ва нақши фалсафаи исмоилий дар инкишофи афкори иҷтимоии давра ва минтақаи мавриди омӯзиши мо ин бисъёр мухим аст, зеро чизи баёнгардида танҳо бо анъанаҳои материалистонаи машҳоиён кобили мукоиса аст ва ба таври қатъӣ ба аҳқоми суннат ва фалсафаи шаръӣ мухолиф аст. Барои мукоиса гуфтаҳои ҳарифи асосии исмоилиён — Газолӣ дар бораи таълим ҷолиби дикқатанд: «Дар давраи илми инкишофефтаистодаи араб Газолӣ наметавонист,— менависад Г. Лей,— ки воситаҳои идроқи хисси инсонро ба инобат нагирад. Ўз аввали ибтидо аҳамияти эҳсосро коҳиш медиҳад ва истифодаи эҳсоси беруниро тавассути танҳо «коммаи мардум» маҳдуд мекунад. Эҳсос ба ҳар ҳол аз тарафи вай ҳамчун процесси дарки маълумоте, ки эҳсосот медиҳанд, таъриф дода мешавад.

Газолӣ нақши тавононии донишро барои он қайд мекунад, ки ба фикраш роҳи маҳсусеро ёфтан лозим аст, ки ба воситаи он минбаъд ҳам коҳиш додани аҳамияти эҳсос мумкин башад. Барои он ки кас бинад — равшани лозим аст. Байни даркунанда тавассути эҳсос ва предмет омили сеюми миёнрав гузашта мешавад, ки барои Газолӣ он дар мадди аввал меистад. Ҳам эҳсос ва ҳам предмет дар муқобили симили миёна ақиб мемонанд. Рӯшноии физикий, ки чисмро дидашаванда мегардонад, барояш танҳо мушобеҳи як чизест, ки дар хориҷи олами моддӣ қарор дорад ва про-

цесси маърифатро амалй месозад... Аммо, аҳамияти эҳсосро кам карда, ба ҳамин тарик, рӯшнони физикий ва тамоми воеяти моддиро ва гузашта из ин тамоми имкониятҳои инсонро ба идрок бекурб месозад» (156, с. 137). Нуқтай назари исмоилиён зидди нуқтай назари Ғазолӣ аст ва чи тавре ки борҳо Г. Лей дар китоби машҳури худ қайд мекунад, онҳо дар назарияи маърифат ҳам хатти гурӯҳҳои миллии революциониро пайравӣ мекарданд (156, с. 68) ва муборизан Ғазолӣ бар зидди исмоилиён таҳҷо мутараккӣ будани назарияи онҳоро далолат мекунад.

Ҳамаи гуфтаҳои боло ҳаргиз маъни онро надоранд, ки исмоилиён билкул аз эпистемологияи динӣ дур рафтанд. Бисъёр мавриди исмоилиён ба Куръон муроҷиат мекарданд, то ки принципи доништашавандагии оламро асоснок намоянд. Лекин дар масъалаҳои асосии таъйинкунанда барои назарияи маърифат онҳо аз паси файласуфон мераданд, на аз паси иллоҳиётшиносон. Дар ин маврид назари исмоилиён ҷолиб аст, ки тибқи он эътибори файласуфони бузурги атика ва олимон Файсоурас, Афлотун, Арасту ва ғайратро ба эътибори пайғамбарон баробар медонистанд (ниг. 90, с. 135). Аз асар ва ё худ нуқтай назари Афлотун ва Арасту бо мақсади тасдики ин ё он ҳукми фалсафӣ иқтибос мекарданд. Ҳамин гуна иқтибосҳоро дар «Расоил»-и «Ихвон-ус-сафо», дар осори Носири Ҳусрав, хусусан дар асарааш «Чомеъ-ул-ҳикматайн», дар рисолаҳои муаллиғони номаълуми «Саҳифа», «Рисола дар ақоиди исмоилия» дидан мумкин аст. Тасодуфӣ нест, ки аз ин сабаб исмоилиён дар таълимоташон оид ба маърифат на таҳҷо ба назарияи суратҳо, балки ба назарияи мутобиқат, ки боз ҳам аз Афлотун ва Арасту сарчашма мегирад, такъя мекарданд.

Назарияи мутобиқати Афлотуну Арасту бо намудҳои гуногун дар байни мутафаккирони мактабҳои гуногуни фалсафӣ ва динию фалсафии афкори асримиёниагии мусулмонӣ ба таври васеъ пахн шуда буд (ниг. 188, с. 67—70). Ҳатто аҳли қалом аз истифодаи назарияи мазкур барои тақвияи таълимоти худ оиди ҳакиқат дар ҷанор намонда буданд. Истифодаи назарияи мутобиқат ба назарияи маърифати аҳли қалом ранги объективият медод, агарчи дар асл вай мутлако аз ин сифат маҳрум буд. Чунин ҳол аз он сабаб рӯй дод, менависад Г. Д. Левин, ки тарафдори ин назария ҳам

материалист ва ҳам идеалист, чи идеалисти объективий ва чи субъективий шуда метавонист. «Чи тавре, ки таърихи фалсафа нишон медиҳад,— менависад ў,— ба таври событкадам назарияи муъофиқат танҳо дар чорҷуби материализм инкишоф дода шуда метавонад. Аммо назарияи классикии ҳақиқат ба дараҷае табии, возех ва дуруст буд, ки намояндагони шоҳаҳои гуногуни Фалсафа онро ба назарияи маърифати худ ҳамроҳ на-муданд» (155, с. 183—184). Левин инчунин дар бораи Афлотун, Ақваний, Лейбниц, Гегель гап мезанд. Лекин нуктаи назари вай дар мавриди мутафаккирони асримиёнагии Шарқи исломӣ низ дуруст меояд. Мутафаккирони мо, ки аксараашон дар мавқеи идеализми объективий меистоданд, аз паси Афлотун такрор мекарданд: «Он кас, ки дар бораи ашъё мутобикии он ки онҳо ҳастанд, гап мезанд, ҳақиқат мегӯяд, он ки дар бораи онҳо дигар хел сухан мегӯяд — дурӯғ мегӯяд» (155, с. 148). «Ихвон-ус-сафо» дар бораи маърифат шавишта буданд, ки он мутобикати нафс бо ашъё тавре ки онҳо дар ҳақиқат ҳастанд, мебошад (55, с. 145). Дар ҳамон асири X Абӯяъқуби Сичистонӣ қариб ҳарф ба ҳарф назарияи мутобикати Афлотуну Арастуро, ки мисли изи ангуштари дар мум равшан баён карда буданд, такрор карда буд (ниг. 121, с. 105). Дар асири XI Носири Хусрав боз такрор мекунад: «Дониш — тасаввуротамон аст дар бораи ашъё ба тавре, ки он ҷисм ҳақиқатан чунон аст (46, с. 89). Ҳақиқатро низ Носири Хусрав дар рӯҳияи назарияи мутобикат таъриф дода буд: «Ҳақиқат — маълумотест дар бораи ҷисм ба тавре, ки он ҷисм дар ҳақиқат чунон аст. Ва акси ин ду-рӯғ бошад» (52, с. 95; 44, с. 26).

Чи тавре ки аз иктибосҳои оварда матлум мегардад, назариётчиёни исмоили то андозаи муайян донишро бо ҳақиқат як мешуморанд: ин мағҳумҳо ҳамчун мутобикати мағҳум ё муҳокима дар бораи ҷисм бо ҳуди ҷисм фаҳмида мешавад. Ба тарзи дигар гӯем, назарияи мутобикат аз тарафи онҳо на танҳо чун назарияи ҳақиқат, балки чун назарияи дониш, ки ҳамчун инъикоси ҳастии олам дар нафси донанда фаҳмида мешуд, пазируфта шуда буд. Ин ду нукта дар назарияи мутобикат ҳамчун назарияи ҳақиқат ва чун назарияи дониш барои танзими назарияи маърифати ақлгарой аҳамияти хеле бузург дошт, зоро «аввалан, барои пайравони назарияи классикии мувофиқат пред-

мети маърифат (қисмати воқеият, ки дар ин дониш инъикос мегардад) берун аз дониш дар бораи он асту, бо ин дониш мувофиқ намеояд, ҳатто агар ба сифати предмети маърифат эҳсос, фикр ва ҳиссиёт ба ромад кунанд. Дуюм, ҳақиқат дар назарияи мувофиқат — ин донишест, ки на танҳо берун аз предмети маърифатшаванда воқеъ аст, балки ба он мувофиқ мояд» (155, с. 181).

Чунин фаҳмиши ҳақиқат ва дониш то андозаи муайян инчунин ба ҷараёни дигари ғайришаръӣ — машшиёни шарқӣ низ хос аст, танҳо бо он фарқият, ки намояндангони ин ҷараён баъзан мағхуми ҳақиқатро назар ба исмоилиён васеътар шарҳ медоданд ва ба он мағхуми худоро илова мекарданд. Масалан, Ибни Сино навишта буд: «Таҳти ҳақиқат ҳастии ашҳосро умуман, ҳастии абад-ул-вучуд, сужан ва ё фикри иброзшу́да, ки он мавқеи ҷисмро дар олами беруний нишон мебидад, апар вай бо он мутобиқ ояд,— мефаҳманд» (98, с. 64). Имкон дорад, ки ду ҳақиқати аввал (ҳақиқаг дар ашҳос ва ҳастии доимо мавҷудбуда) ба сифати назарияи маърифати назариётчиёни сӯфия, ки онҳо дар аксар мавридҳо ҳақиқатро бо худо ва ё мавҷудияти онро дар ашҳос (ки аз тарафи назариётчи сӯфия Мансури Ҳаллоҷ дар ибораи ӯ «ан-ал-ҳаққ» ва ё таълимоти Иброҳими Зуннун дар бораи он ки худо бо ҷӯянидаи худ аст) ба сифати нишонаи моҳияти илохии инсон, тасвир мекарданд, оварда шуда бошанд. Аксарон ба ин ҷузъҳои таркибии маърифати сӯфия беътиной мекунанд ва ба онҳо танҳо маънои муносабати онтологии инсонро ба худо ва баръакс нисбат медиҳанду ҳалос. Барои ҳамин бисъёр муҳаққиқони тасаввуф дар бахши маърифат як нуқсони умумӣ доранд, яъне кӯшиши гузаронидани таълимоти ирфонии сӯфияро дар бораи худошиносӣ ба забони илми фалсафӣ дар бораи маърифати дуњёи моддӣ — яъне гносеология. Дар ҳақиқат қисмати умдаи назарияи ҳақиқати сӯфия ба асоснома кардани зарурати рӯ гардондан аз ин дуњё бо мақсади комилан озод шудан аз олами маҳсус ва ҳулул бо Ҳақиқат, яъне худо нигаронида шудааст. Мо ҳоло ба моҳияти иҷтимоӣ ва маънои синфиҳии чунин назарияи маърифат даст намезанем. Ба қасе, ки мувофиқи мақулаҳои фалсафай марксистӣ-ленини фикр мекунад, ин бидуни таҳлили маҳсус низ фаҳмо аст. Акнун ба мавзӯи тадқики худ бозмегардем.

Исмоилиён низ ҳақиқатро аз мавкеъҳои гуногуч, ҳатто мутаносибан мутазод баррасӣ менамуданд. Аз ҷиҳати фалсафӣ, чунон ки болотар қайд шуда буд, исмоилиён пайрави назарияи мувофиқат буданд ва ҳақиқатро аз мавкеи арастувия шарҳ медоданд. Ин гуна мавкеъ ба материализм наздиктар буд назар ба идеализм, зоро дар назарияи исмоилиён сухан дар бораи маърифати ашъёи олами берунӣ ва мутобикати донишҳои инсонӣ бо ин олам мерафт. Аз ҷиҳати динӣ босшад, ҳақиқат ҳамчун маънои ботини шариати мусулмонӣ, ки танҳо ба хосса дастрас буд, фаҳмида мешуд. Ин ҷанбаи таълимот дар бораи ҳақиқат, чунин ба назар мерасад, ки барои шииён ва исмоилиён умумӣ буд. Ин ҷанба ҳам дар шиа ва ҳам дар исмоилия воситаи талоши сиёсӣ ва асоснок кардан ҳокимияти имом аз ҷанбаҳои динӣ, зарурати таъвили маҳсуси ботинӣ ва ғайра шуда буд. Барои ҳамин ҳам мазҳаби исмоилия дар асрҳои миёна системаи мукаммали эпистемологияи динӣ, ки вазифааш иборат аз хидмат ба имом ва асхоби ў ва ҳақ баровардани мавҷудияти ғаҳқом дар ҷашми муридонашон буд.

Ғазолӣ ҳамин ҷиҳати таълимоти исмоилияро дар бораи ҳақиқат зери танқиди саҳт гирифта буд, ба таври одилона дар он муқобилгузории (аз ҷиҳати ҷазариявӣ) эътибори имом ва обрӯю эътибори Муҳаммадро дига буд. Ғазолӣ аз шаккокия ва аҳкомпарастии ҳуд, яъне мувофиқи чунин ақида «акл наметавонад, ки пардаро аз рӯи тамоми масъалаҳо бардорад» (22, с. 233), навишта буд: «То ин вақт (то вакте, ки Ғазолӣ шаккок (скептик) шуд — Х. Д.) таълимоти таълимиён ҳеле шӯҳрати қалон пайдо кард; дар байни мардум назарияи донистани моҳияти ҷизҳо тавассути имоми поку парҳезкор ҳеле васеъ паҳн шуд. Ва ба саромат, ки ман машғули кофтукови гуфтаҳои онҳо ба рои шинос шудан бо мазмуни китобҳои онҳо шавам. Бъдан тавре шуд, ки ба ман фармони қатъии ҳалифаи ҳокими мо расид, ки мувофиқи он ман бояд китобе менавиштам, ки маънои ҳақиқаи ин таълимотро кушояд. Аз иҷрои он даст қашидан натавонистам, фармони мазкур танҳо сабаби зоҳирӣ шуд илова бар он ки аллакай дар дили ман пайдо гардида» (22, с. 233). Талаботи синфи ҳудро иҷро намуда, Ғазолӣ ба мукоibili исмоилиён ҷанд китоби қалонҳаҷам навиштааст, ки дар ин бора ҳуд мегӯяд: «Холо дар ин ҷо (дар ки-

тоби-«Ал-мункиз мин-аз-зулол» — Х. Д.) максад аз нишон додани нодурустии таълимоти онҳо нест. Аз ин хусус пеш аз ин, аввал, дар китоби «Ал-мусталҳирія», дуюм дар китоби «Исбот-ул-ҳақиқат» (ин чавоби он фикрхоесть, ки ба ман дар Бағдод баён кардаанд), сеюм дар китоби «Ал-муҳаккам фи-л-бахс», ки аз дувоздаҳ боб иборат аст (ин чавоби он фикрхоесть, ки ба ман дар Ҳамадон баён кардаанд), чаҳорум китоби «Ат-тарік», ки дар Ҷаводил навишта шудааст (ин доир ба он фикрхой очизонае, ки ба ман дар Тұс баён намудаанд) ва панчум дар китоби «Ал-қустас ул-мустанқим» гүфта шудааст (ин китоб худ ба худ мустақил аст: мақсади он шарҳу баёни мизони илм ва нишон додани он аст, ки эътирофқунандагони имоми пархөзгөр метавонанд бе ў низ қаноат кунанд)» (22, с. 240).

Дидан душвор нест, ки нисбат ба ақоиди рисолан «Ал-қустас ул-мустанқим» дар ин чо Ғазолӣ таълимоти исмоилиёнро дар бораи дониши динӣ дар назар дорад, ки аз нуқтаи назари онҳо факат имом ба он соҳиб аст. Ғазолӣ исмоилиёнро барои ин таълимот мазаммат карда, хитоб мекунад: «Акоиб аст, ки одамони тамоми ҳаёташонро ба ҷустуҷӯи дониш баҳшидаву ҳудро то беҳолӣ расонида, акнун ба ҷунин илми таасуғовару ҳақир қаноат мекунанд. Ва бар замми ин онҳо фикр мекунанд, ки ба қуллаҳои баланди илм расидаанд! Мо бо ҷунин одамон низ кордор будем. Мулоҳизаҳо ва фикрхояи маҳфии онҳоро санҷида, мо маълум кардем, ки моҳияти ин ҳар ду ба шефта карданӣ авом ва одамони дорои хиради очиз ба воситаи изҳор дар бораи ҳоҷат ба Муаллим ва бо баҳсҳоे бо онҳо, ки ҳоҷатро ба муаллим инкор мекунанд, равона шудааст ва далелҳои онҳо ба андозае «спуркувват» ва «эътимодноканд», ки агар касе дар масъалаи эҳтиёҷ ба Муаллим ба тарафи онҳо гузашта гӯяд: «Дониши ўро ба мо дихед ва таълимоти ўро ба мо фахмонед», таълимӣ бозистода мегӯяд: «Акнун, агар ту дар ин бо ман розӣ боший, он тарафашро худ ҷустуҷӯ намо — мақсади ман дар ҳамин аст» (22, с. 241).

Зоҳирин Ғазолӣ ҳақ аст: дар масъалаҳои муайян намудани ҳақиқати дин исмоилиён ба обрӯю эътибори имом такъя мекарданд. Аммо на Ғазолӣ, на ягон каси дигар аз ҳамасрони исмоилиёни асрҳои X—XIV чӣ будани ин ҳақиқати асроромезеро, ки гӯё имом со-

ҳиби он мебошад, намедонистанд. Но, муҳаққикони имрӯзан таълимоти исмоилиён, низ чӣ будани ин ҳақиқатро намедонем, зеро ягон рисолаи исмоилии ба мо дастрас сирри ин таълимотро намекушояд. Шояд муроҷиат ба муаллим — Имом ва «ҳоҷат» ба он усули исмоилиён буд бо мақсади муқадас гардонидани таълимоти худ то ба дараҷаи манбаи бонуфузтарини мазҳаб, ки касе ба ҳақиқат будани ақоид ва даъвати онҳо шубҳа наоварад. Маълум аст, ки бисъёри пешвоёни исмоилия фаъолият ва тартиботи ақоиди худро аз номи имоми «Маҳди» вусъат медоданд. Махсусан ин усул дар даъвати ҷадиди Ҳасан ибни Саббоҳ ва асхоби ўчой доштааст (ниг. 209, с. 59).

Дар хотимаи ҷамъиёти фикрҳои гуфташуда оид ба назарияи дониши исмоилиён меҳостам ба сифати ҳулоса суханони марксисти олмонӣ Г. Лейро оварам: «Вақте ки гурӯҳҳои сершумори динии ғайришаръӣ таљаби ҳукмронии ҳирадро оғоз карданд, «Ихвон-ус-сафо» маълумотҳое оварданд, ки тавассути онҳо одам метавонист оламро дар воқеъ бо ҷашми ҳирад бинад. Барои ин аҳли таъриҳшиносии идеалистии империализм то имрӯз онҳоро ба он маломат мекунанд, ки онҳо гӯё аз ҷизҳои мубтазал боло наомадаанд. Ҳукми дар ин ҷо дифоъшаванда дар бораи робигаи илми пешқадам бо ҷунбишҳои ҳалқии он замон бо фаъолияти «Ихвон-ус-сафо» комилан исбот мешавад. Мазмунни энциклопедияи онҳо бо ақлгириони худ майли ҳалқро ба маориф қонеъ мекард. Ба ғайр аз он, ба тартиб даровардани донишҳо ҷо барои паҳн намудани донишҳои пазируфта ва ҷо барои мустаҳкам намудани онҳо қадами муҳиме буд. Ба ҳамин тартиб энциклопедистон дар амал ба ботил соҳтанӣ тасаввурот дар бораи илми ғайб қӯмак расониданд. Фаъолияти онҳо на ҳама вакт барор дошт. Аммо вай заминае тайёр кард, ки дар он Ибни Сино ва Ибни Рушд — мутафаккирони барҷастаи замони худ камол ёфтанд. Энциклопедистон бо он фарқ мекарданд, ки фаъолияти онҳо бо масъалаҳои амалии истеҳсолот, табиатшиносӣ, муборизаи синфи ва оғози ҳаракати миллӣ барои истиқлолият зич алокаманд буд» (156, с. 72—73).

«Мавқеи умумии оқилюнаи энциклопедистон ва доираҳои роҳбарикунандай исмоилиён нисбат ба илм» (156, с. 72), на факат дар назарияи дониш, балки дар таснифи илмҳо, ки дар расоили муҳталиф ва махсусаҷ

дар «Расоил»-и «Ихвон-ус-сафо» ба чо овардашуда буд, зохир мегардид.

Хислати хоси таснифи исмоилии илмҳо аз он иборат аст, ки онҳо ба номбар кардан илмҳои замони худ аз рӯи Коидай муайян маҳдуд нашудаанд. Тафоъутан аз олимон ва файласуфони дигар онҳо маълумоти ҳақиқии бисъёро аз ин ё он илм, аз ҷумла натичаҳои мушоҳида тадқикоти худро овардаанд, ки дорон үнсурҳои илмии зиёде мебошанд. Барои ҳамин қӯшиш мекунем, ки мазмуни манбаъҳои исмоилиро доир ба ин масъала ба дараҷае, ки зарур аст оварем, ки он аз анъанаҳои бои илмӣ ва илмии маорифпарварии давраи тадқиқшаванд шаҳодат медиҳад ва ба замми ин хуносоҳои назариявии таълимоти исмоилия-ро оид ба дониш тасдиқ мекунанд.

Дар манбаъҳои исмоилий, ба ғайр аз «Расоил»-и «Ихвон-ус-сафо» ба масъалаи таснифи илмҳо аҳамияти зиёд дода нашудааст. Бинобар ин, вакте ки дар тадқикоти илмӣ аз таснифи исмоилии илмҳо сухан месравад, пеш аз ҳама ҳалли ин масъаларо аз тарафи «Ихвон-ус-сафо» мебинанд, ки онҳо дар Шарқи Наздик ва Миёна нахустин бор ба таснифи илмҳо асос гузаштаанд. Аз ин рӯ пеш аз ҳама мақолаи А. Баусонӣ «Унсурҳои илмӣ дар ақоиди исмоилиён» ва асари файласуфи тоҷик М. Диноршоев «Фалсафаи Насириддини Тӯй»-ро қайд кардан лозим аст, ки дар онҳо, ба қавли муаллифон, мавҷудияти ақоиди «Ихвон-ус-сафо» оид ба моҳияти маърифат ва таълимоти онҳо доир ба таснифи илмҳо баён шудаанд» (116, с. 130). Эҳтимол, сухан аз рисолаи ҳафтуми қисми аввали «Расоил»-и «Ихвон-ус-сафо» — «Риёзӣёт» равад. Ин рисола баёни муҳтасари асосҳои назарияи маърифат ва таснифи илмҳои «Ихвон-ус-сафо» ва муқаддимаест ба тадқики васеътари ин масъалаҳо дар қисмҳои дигари «Расоил», масалан дар рисолаи 14-ум аз қисми дуюм ва сеюму нӯҳум, аз қисми чорум. Бинобар ин, хуносай муаллиф дар бораи назарияи маърифати «Ихвон-ус-сафо» ва таснифи илмҳои онҳо, ҳеч набошад ботаъчил аст. Ақоиди «Ихвон-ус-сафо»-ро бо таълимоти мутафаккири асри XIII Насириддини Тӯй муқоиса намуда, М. Диноршоев менависад: «Агар ин таълимоти доир ба таснифи илмҳо, фаҳмиши моҳияти маърифати илмии онҳоро муқоиса намоем, пас нисбат ба «Ихвон-ус-сафо» Насириддини Тӯй ба ҳақиқат наздиктар

аст: аз нұқтаи назари Тұсій илм маърифати чиздост чи-
навье ки онҳо әүчүд доранд; аз нұқтаи казари «Их-
вон-ус-сафо» дониш хосияти нафс буда, ба туфайли
муаллим, ё ба туфайли худи нафс пайдо мешавад, ки
он донишро аз худаш ҳосил мекунад. Ин әқоиди «Их-
вон-ус-сафо» ба мо назарияи ёддошти Афлотунро хо-
тирасон мекунанд ва аз мушобиҳати онҳо шаҳодат
медиҳанд.

Бинобар ин, дар ҳалли масъалаи моҳияти маъри-
фат Насириддини Тұсій асосан дар мавқеи материализм-
меистад, аммо «Ихвон-ус-сафо» — дар мавқеи идеа-
листій (116, с. 130). Албатта, чунин нұқтаи назар ҳақи-
қати вөкөиро инъикос намекунад ва муаллиф дар эзо-
ҳот ба он тасифи дурусттари онро оварда, қайд меку-
над, ки «әқоиди назарияни маърифатин «Ихвон-ус-
сафо» хеле зиддиятноканд: аз як тараф, онҳо әқида
доштанд, ки манбаи маърифат идроки ҳиссей аст ва ба:
ҳамин таріқ назарияи маърифаташонро ба тарафи ма-
териализм майл медиҳанд, аз тарафи дигар, даъво меку-
нанд, ки нафс донишро аз дохили худ ҳосил меку-
над ва бо ҳамин ба идеализм мелағжанд» (116, с. 130).
Бо ин фикр розй нашудан мумкин нест. Вале тааччу-
бовар аст, ки он өнеро аз «Расоил», ки дар он аз тас-
нифи илмҳо сухан меравад, пурра оварда, М. Динор-
шоев таърифи илмро, ки «Ихвон-ус-сафо» каме пеш-
тар із номбар намудани анвоғы илмҳо овардаанд, аз
назар партофтааст. «Ихвон-ус-сафо» навишкаанд:
«Илм шинохтани ҳадд бошад» (55, с. 41). Дар рисо-
лаи дигар (8, қисми аввал) онҳо мегүянд: «Гүем авва-
лан худи илм чӣ бувад. Илм сурати ҳақиқати чиз аст
дар нафси олим» (55, с. 42). Ҳамаи ин он таърифхое-
анд, ки минбаъд ба дигар системаҳои фалсафий, аз ҷумла
ба таълимоти Насириддини Тұсій дохил шудаанд, зе-
ро маърифат низ аз нұқтаи назари «Ихвон-ус-сафо»
«истодани нафс бувад бар чизҳо, чунон ки ҳаст ба
ҳақиқат» (55, с. 155). Яңе дар «Ихвон-ус-сафо» мо-
ҳамаи он таърифоти илму маърифатро, ки дар он за-
мон маъруф будаанд, ёфта метавонем.

Он чизе, ки ба дониш дахл дорад, исмоилиён дар-
вокеъ се намуди иктисоби онро эътироф кардааанд:
а) ба воситай маърифати табиати зоҳир бо ҳавос ва
ақл; б) ба воситай таълим; в) ба воситай омӯхтани
китобхое, ки ҳақимон ва олимони гузашта навишкаанд
ва ба ин Қуръон низ дохил мешавад (ниг. 46, с. 24—

25). Нахустин маротиба ин ақидаро «Ихвон-ус-сафо» пешкаш намудаанд, аммо дар расоили худ онҳо нуктаҳои назари дигареро низ овардаанд, ки мумкин нуктai назари онҳоро ифода нақунанд. Онҳо навиштаанд: «Илм ба ду вачҳ маълум шавад: ё ба таълим, ё ба фикрат. Ва ин ҳар ду ба бурҳон маълум шавад... Ва боз гӯем, ки илм ба се вачҳ маълум шавад; аввал ба ҳавос, дуюм ба фикрат ва сеюм ба таълим ҷа ду рустии ҳар се ба бурҳон бошад» (55, с. 42—43).

Ҳамин тавр, «Ихвон-ус-сафо» ва исмоилиён илмро ба маърифати моҳияти чизҳо пайвастанд ва азбаски миқдори чизҳо бисъёр аст, пас миқдори илмҳое, ки онҳоро меомӯзанд, низ зиёд аст. Аз рӯи анъанаҳои атика ва асрҳои миёна кор карда, исмоилиён тамоми маҷмӯи илмҳоро ба ду қисмати калон — акливиу нақлий тақсим намудаанд, ки ҳар яке аз онҳо илмҳои муайянро дар бар мегирифт (ниг. 55, с. 42; с. 525). Дар тағовут аз дигар мутафаккирон, аз ҷумла Сиҷистонӣ ва Ноҳири Ҳусрав, «Ихвон-ус-сафо» се навъи илмро эътироф намудаанд: «Илм се навъ аст: риёзӣ, шаръӣ ва фалсафӣ» (55, с. 41).

«Риёзӣ илме бувад, ки ҷиҳати талаби маош ва салоҳи умури дунъявӣ бошад ва он нӯҳ навъ бувад: аввал илми китобат аст ва қироат ва он чӣ бад-он монад; дуввум илми луғат ва наҳв; сеюм илми ҳисоб ва муомила; ҷорум илми шеър ва арӯз аст; панҷум илми фол ва сеҳр ва азимат аст; шашум илми кимиё ва ҷамил аст; ҳафтум илми нуҷум аст ва санъатҳо; ҳаштум илми байъ ва шера ва тиб аст; нӯҳум илми ахбор ва таворих ва мовароуттабиат аст ва он шинохтани Ҳаққи Таъоло аст» (55, с. 41). Ба назар меояд, ки «Ихвон-ус-сафо» илмҳоро ба навъҳои муайян ихтиёри, бе қонунияти муайян ва ҳатто бе ба назар гирифтани робитаи байни онҳо тақсим менамоянд. Масалан, илми кимиё ба ҷамил чӣ муносибате дорад ё тиб ба байъ ва шера? Ва М. Диноршоев масъаларо дуруст мегузорад, ки фолбинӣ, сеҳр ва азиматро умуман илм донистан мумкин нест. Албаттa, аз назари бисъёр мутафаккирони асрҳои миёна ҳаман ин донишҳои ғайриилмӣ навъи муайяни илм дониста мешуданд ва бинобар ин ба маҷмӯи илмҳо дохил кунонида мешуданд. Аз тарафи дигар, шояд ин ҳатогии нусхабардор бошад, ки ба як баҳш илми байъ ва шераро бо тиб дохил намудааст. Аммо ҷавоби ин муамморо мө

дар рисолай сеюм аз кисми чоруми «Расоил» меёбем, ки дар он «Ихвон-ус-сафо» маъсалаи имон ва аз тарагфи ҳакимон, олимон ва умум иқтибос кардани илмро мухокима карданд. Дар ин чо ба мадди аввал риёзиёт гузашта шудааст. Бояд қайд қард, ки «Ихвон-ус-сафо» қабл аз идеяҳои мутафаққирони давраи Эҳъён Аврупо ва асрҳои XVII—XVIII-ро дар бораи роли риёзиёт дар маърифати олам суханҳои муфид гуфтаанд. Исмоилиён ба ададҳо аҳмияти калон дода, ба дараҷае онҳоро дар рӯҳияни таълимоти Файсоғурас ва каббала (сехру ҷодуи яҳудиён) ирфонӣ сохтаанд. Вале мулоҳизаи «Ихвон-ус-сафо» дар бораи роли риёзиёт дар маърифат ва аз худ кардани илмҳо дар давраи асримиёнагӣ даъвати инкилобие буд барои иваз намудани илми ботили асримиёнагӣ ба илми ҳақиқӣ. Онҳо навиштаанд: «Илми ҳисоб... модари ҳамаи илмҳост... ва ҷун илми ҳисоб надонад, илме дарната вонад. ёфтанд» (55, с. 151). Баҳои ҷунин мулоҳизаҳоро мо дар асарҳои Ғазолӣ мебинем, ки ӯ ҳатари шуғли риёзиёт карданро имони динӣ хеле хуб медонист. «Гарчанде инулум (яъне илмҳои риёйӣ — Ҳ. Д.) бо мавзӯъҳои динӣ робита надошта бошанд ҳам, — навиштааст Ғазолӣ, — бо вуҷуди он, ҷун қонунияти умдаи ҳамаи донишҳои онҳо, ин илмҳо барои ҷунин ашҳос манбаи он бадбахтӣ ва сарсаҳтиҳоест, ки ба сари худи аҳли илми ҳисоб меоянд. Ҷунин одамоне, ки ба илми ҳисоб машгуланд, аммо зиндиқ нашудаанд, ва ишкели порсоиро аз сарашон напартофтаанд, хеле каманд» (22, с. 224). Донишҳои риёйӣ ҳамаи вакт қонуниятҳои табиатро ифода мешамуданд ва дар ин сурат Ғазолӣ аз нуфузи риёзиёт дар он, ки ҳақиқат маҳз тавассути рад кардани инкор намудани дин ҳосил мегашт (22, с. 224), бехуда натарсидааст.

Маънои суханони «Ихвон-ус-сафо» оид ба риёзиёту иктисоби илмҳо ва фикр дар бораи доҳил намудани онҳо ба маҷмӯи мавзӯҳои динӣ ва ирфонӣ ва инҷунин илоҳиёт дар сифате мағфум мегардад, ки мо ба таълимоти кӯҳна ва тақроршавандай онҳо дар бораи ҳосаву омма шинос мешавем, ки мувоғики он омма қобилияти фаҳмидани ҳақиқатҳои фалсафиро надорад. ва бинобар ин фол, сехр, азимат, кимиё насиби онҳо буда, аз тарағи олимон ва ҳакимон рад қарда мешаванд (ниг: 55. с. 151). Ҳамин тавр, илмҳои риёйӣ таомон илмҳое нестанд, ки дар байни худ аз рӯи мав-

зўъ ё робитаҳои дигаре алоқаманд бошанд. Баръакс, онҳо тарзे тасаввур шудаанд, ки сунъӣ будани ин таснифот аён аст. Аммо таснифи ин гурӯҳи илмҳо бо эътиқоди худи «Ихвон-ус-сафо» рост намеояд, зоро онҳо дар ягон чой онро ба роҳбарӣ намегиранд, балки ба он ақоиде илова мекунанд, ки ин соҳти сунъиро вайрон месозанд.

Ба ин муносабат таълимоти онҳо дар бораи фалсафа ҳамчун навъи илм аҷоибтар аст. Аз нуқтаи назари «Ихвон-ус-сафо» илми ҳакимӣ чаҳор аст: аввал риёзиёт, дуввум мантиқиёт, сеюм табииёт ва ҷаҳорум илоҳиёт» (55, с. 41). Дар маънои васеи қалима фалсафа дар таснифи «Ихвон-ус-сафо» доираи қалони илмҳоро дар бораи табиат ва инчунин қисмҳои мухталифи илоҳиётро дар бар мегирад. Чӣ тавре ки А. Баусонӣ қайд мекунад, исмоилиён қалимаи «फалсафа»-ро ба тавре маҳсус истифода кардаанд, ки онҳоро аз муҳаққиқони ғарбии ислом ва мутафаккирони Шарқӣ фарқ мекунонанд (ниг. 90, с. 124). Илмҳои фалсафӣ ба арифметика, аз ҷумла ҳандаса, нуҷум, мусикӣ, ба мантиқ, таърихи табии (аз ҷумла қонуниятҳои физики, илми самоъ ва олам), мабдаъ ва маод, метеорология, маъданшиносӣ, наботшиносиву ҳайвонотшиносӣ инчунин илоҳиёт ва қисматҳои он тақсим мешаванд (ниг. 90, с. 124). Дар айни ҳол ҳар яке аз илмҳои номбурда, ҷун қисми таркибии фалсафа, ба навъҳои дигар тақсим мешаванд. Масалан, «риёзӣ ҷаҳор навъ аст: аввал ҷарисмотикий ва он илми моҳияти аъzdod аст ва маърифати хоси он; дуввум ҳандаса аст ва он маърифати моҳияти мақодир аст ва хоси абъод; сеюм илми нуҷум аст ва маърифати камияти афлок ва буруҷ ва қавокиб ва мақодирни аҷром ва ҳаракати эшон; ҷаҳорум илми мусикӣ аст ва маърифати таълиф ва моҳияти нисбати овозҳо» (55, с. 41). Сонӣ «Ихвон-ус-сафо» мантиқ ва панҷ навъи онро мебинанд: «Улуми мантиқӣ панҷ навъ аст: аввал маърифати қиёси санъати шеърӣ; дуввум маърифати санъати хитоб; сеюм маърифати санъати ҷадал; ҷаҳорум маърифати санъати бурҳон; панҷум маърифати муғолатот дар мунозира ва ҷадал» (55, с. 41—42). Чи тавре ки М. Диноршоев дуруст қайд ҷардааст, аз ҳамаи ин илмҳое, ки «Ихвон-ус-сафо» ном бурдаанд, «фақат бурҳон масъалаи хоси мантиқӣ мебошад» (116, с. 131).

Илмҳои табиатшиносӣ аз нуқтаи назари «Ихвон-

ус-сафо» ҳафт навъ доранд: «аввал илми мабодӣ ва он маърифати панҷ чиз аст: ҳаюло, сурат, замон, мазон ва ҳаракат ва он чизе, ки дар онҳо пайдо шавад, вақте ки яке бо дигаре пайваста шавад. Дуввум маърифати ҳаёт ва ниҳоди афлок ва маърифати илми даврон ва сукуни замин; сеом илми қавнӯ фасод ва аносир ва он чӣ табъи он аст; ҷаҳорум илми ҳаводис ва ҳавост ва он табъи илми нуҷум аст; панҷум илми масдин ва он кӣ бад-он бипайвандад; шашум илми ҳамаи наботот аст ва ҳафтум илми кулли ҳайвон аст» (55, с. 42; 20, с. 149—150). «Ихон-ус-сафо» мавзӯи ҳар яке аз илмҳои номбаршударо муфассал нишон дода, доираи масъалаҳоеро, ки онҳо меомӯзанд, муайян намуда, аҳамияти онҳоро барои рӯзгори инсон нишон додаанд.

Чӣ тавре ки таҳлили масъалаҳои овардашуда нишон медиҳад, ин қисмати илмҳо ҳарактери соғ дунъявӣ дорад ва «Ихон-ус-сафо» онро бо ягон масъалаи динӣ вобаста намекунанд. Илмҳои табиатшиносӣ ҳодисоти объективии табиат, моҳияти онҳоро бо роҳи маърифати сабаби пайдоиш, вуҷуд, тағйирёбӣ ва нестшавии онҳо меомӯзанд. Оид ба мавзӯъ ва усуљои илмҳои табиатшиносӣ сухан гуфта, «Ихон-ус-сафо» онҳоро тамоман аз риёзиёт, илмҳои шариат ва илоҳӣ ёт тамоман чудо месозанд, ки онҳо ба ин ё он тарз қонуну қоидаҳои ҷаҳонбинии динии идеалистии асри миёнагиро инъикос менамуданд. Дар ин муносибати аз назари аввал одӣ ва равшани «Ихон-ус-сафо» таснифи илмҳо маънои чуқурро дорост. Ба ин восита «Ихон-ус-сафо» новобастагии табиатшиносиро аз илоҳӣ ёт дар тадқики масъалаҳои табиат тарғиб менамоянд. Аз он ки ин дар воқеъ ҳамин тавр аст, мавқеи ҳарифи бузурги онҳо Имом Ғазолӣ дар ин масъала шаҳодат медиҳад.

Аввал қайд мекунем, ки ҳамаи илмҳое, ки дар қисмати илмҳо оид ба табиат оварда шудаанд, аз рӯи одат илми табииёт (физика) номида мешаванд. Мазмуни табииёти «Ихон-ус-сафо» ба дараҷаи муайян бо соҳте, ки Ғазолӣ ба он нисбат додааст, монандӣ дорад. Вале натиҷаҳои тадқиқоти табии, мегӯяд Ғазолӣ бояд, аҳкоми динро исбот намоянд. Ӯ навиштааст: «Агар сухан аз табииёт равад, пас ғазифаи вай омӯхтани олами афлок ва ҷитораҳои онҳо ва дар таҳти онҳо ҷисмҳои вуҷуддоштаи басит, монанди об, ҳаво,

хок ва оташ, ва чисмҳои мураккаб — монаиди ҳайвонот ва ҷамодот ва инчунин омӯхтани иллати тафийру, табдил ва омехташавии онҳо иборат аст... Дар вакти амиқтар дидани масъала маълум мешавад, ки табииёт ба дин тобеъ аст» (22, с. 226—227). Минбаъд Фазолӣ равшан талаб мекунад: «Дар бунёди тамоми табииёт ҷунин фаҳмидан бояд ҷой дошта бошад, ки табиат ба Оллоҳи Таъюло итоат мекунад ва он мустақил нест, балки, баръақс, дар дастк ғифаридагурун ҳудолати итоаткор мебошад. Офтоб, Моҳ, ситораҳо ва чисмҳои табиӣ — ҳама ба фармони ў итоат мекунанд ва дар ҳуди онҳо ҷизе нест, ки ҳуд ба ҳуд ё ҳуд аз ҳуд феъл қунад» (22, с. 227). Инак, ду муносибати мутакобил ба табииёт ва муносибати вай ба дин: яке дар ҷастуҷӯи илмии қавонини табиат, маърифати ҷизҳои моддӣ ба дараҷаҳои мухталиф ва сабаби он ки барои чӣ онҳо маҳз ҳамин ҳеланд ва онҳо дар санъатҳо ва қансаҳт намудани талаботи нағис ва тан аз чӣ иборат аст, омил шудааст; дигаре талаб мекунад, ки бо муроқибаи қодирият ва, илтифоти илоҳӣ дар ҷизҳо, ки аз аввал муайян шудааст, маҳдуд шаванд. Моя ба таснифи илмҳои Фазолӣ кордор намешавем ва факат қайд мекунем, ки вай идеологияи синфҳои кӯҳна-парости ҷамъиятро, ки ба азали намудани ҳукмронии ҳуд ба ғоситаи дар ҷамъият ҷорӣ қардани ақонди иртироии зиддиилмӣ, танқиди илму тафаккури илмӣ ва аҳли он манфиатдор буданд, инъикос менамуд. Ин, аз ҷумла, дар муборизаи Фазолӣ бо исмоилиён ва «Ихвон-ус-сафо», ки бо ҷаҳонбинии шаръӣ ва таассути назариётчиёни синфи феодалҳо мубориза мебурданд, зоҳир мегардид. М. Диноршоев барҳақ навиштааст, ки Фазолӣ факат табииётро муқаддас эълон карда, бо илоҳиёт омехта, табииёtero, ки аҳкоми динро тасдиқ мекунад, эътироф менамояд» (11, с. 133). Ба таври дигар, табиатшиносие, ки онро «Ихвон-ус-сафо» меҳосстанд ба муқобили ҷаҳолатпарастии асримиёнагӣ истифода баранд, Фазолӣ кӯшидааст онро ба хизматгори ҷаҳолатпарастӣ табдил диҳад. Аммо таърихи инкишофи минбаъдаи илму фалсафа нишон медиҳад, ки аз ин кӯшиши муташарреъон натиҷае ҳосил нашудааст. Инкишофи донишҳои илмӣ оҳиста ва бомашақкат, ваде бемайлон аз байни ҳамаи мамониатҳое, ки ҳукуматдорон ва хизматгарони бомаълумоти онҳо ба вуҷуд меоварданд, роҳ ёфта буд, то даме, ки таъриҳ онро

дар давраи социализм ба майдони васеи озодӣ баровард. Аммо дар ин роҳ чӣ қадар қурбониҳо буданд! Барои он, ки хонанда мӯътакид шавад, ки исмоилиён ба мақсади мубориза бурдан ба муқобили аҳкоми дини ислом аз комъёбихои илм истифода бурдаанд, мо мухтасар он уйсурҳои илмиеро, ки дар «Расоил»-и «Ихвон-ус-сафо» оварда шудаанд, дидо мегузарем. Илова бар ин мо мақсад намегузорем, ки дар рисолаҳои исмоилиён тарафҳои муосири он масъалаҳоро ҷустуҷӯ намоем, ки дар он давра гузаштаву ҳал гардидаанд. Дар айни ҳол «Ихвон-ус-сафо» дар замони худ ба таърихи илму фалсафа сайри хеле муҳиму аҷоибе кардаанд, ки вай, аз назари мо, барои хонандаи муосир низ аз фоида ҳолӣ нест.

Дар рисолаи аввал аз қисми дуюми «Расоил» — «Дар мудоҳила аз илми ҳандаса» «Ихвон-ус-сафо» ме-нависанд, ки «ҳандаса ду навъ аст: яке ақлӣ ва дигаре ҳиссӣ. Аммо ҳиссӣ маърифати мақодир аст ва он чӣ ба вай пайвандад аз шаклҳои ҳандасӣ ва онро ба ҳисси басира даршояд ёфт ё ба ламс ва ақли бар зидди ин аст» (55, с. 10—11; 90, с. 125). Ба ибораи дигар, ҳандасаи ҳиссӣ бо ҷисмҳои конкретӣ, ба таври воқеиу объективӣ вучуд дошта қор дорад, ки онҳо дорои сурат, шакл ва тарҳи мухталиф мебошанд ва ин ҳандаса барои ҷен кардан дар санъатҳои гуногуни аҳамияти амалӣ дорад. Чун намунаи фоиданокии ин илм «Ихвон-ус-сафо» сайри аҷиберо ба ҷунин илмҳои амалӣ ва тамоман дунъявӣ, монанди заминпаймой дар Эрони асри X мекунанд, ки он дар баробари аҳбори том оид ба ҷенакҳои андоза, ки дар он давра истифода мешуданд, боз шояд яке аз нахустин даъватҳоро ба фаъолияти илмии муттағиқонаю колективӣ дар бар мегирад: шахси алоҳида наметавонад соҳиби ҳамаи илмҳо бошад ва бинобар ин ҳамкории олимон шарти якуми инкишифӣ илм аст. Онҳо ақида доштанд, ки «Умр қӯтаҳ асту санъатҳо бениҳоятанд» (иқғ. аз 90, с. 125). Хотиррасон мекунем, ки дар шакли дигар ин ақида дар бунъёди таълимоти ҷамъиятиноси ҷаҳёлоти иҷтимоии «Ихвон-ус-сафо» ва исмоилиён меистад ва онро мо дар асари алоҳида ҳоҳем дид.

Ҳандасаи ақлӣ ё назариявиро «Ихвон-ус-сафо» ҳамчун таълимот оид ба ҷизҳое медонистанд, ки онҳо факат дар тафаккур, дар шуури олим ё муаллим вучуд доранд: онҳо нуқта, ҳат, сатҳ, ҷисми мавҳуми ҳан-

дасӣ ва хосиятҳои мухталифи он мебошанд. Инҳо чизеанд, ки Носири Ҳусрав онҳоро «чизҳои таълимӣ» номида, ба воеяни объективӣ мӯқобил гузоштааст.

Аз нуқтаи назари фалсафа дар ин рисола ақидаи «Ихвон-ус-сафо» дар бораи роли риёзиёт (илми ҳисоб ва ҳандаса) дар маърифати қонунияти олам ҷолиби диққат аст. «Ихвон-ус-сафо» навиштаанд: «Ва мақсад аз ин рисола (дуум аз қисми аввал — Х. Д.) он аст, ки маълум шавад, ки асли ҷумлаи илмҳо ва илмҳои ҳоссай он чӣ ба ҳикмат тааллук дорад ҳисобу ҳандаса аст. Ва ҳаром аст талаби илми ҳикмат ва шинохти худо кардан касеро, ки дар ин ҳар ду илм риёзат накарда бошад ва мо худ гӯем, ки ин ду илмро надонад, худоиро нашиносад ва ҳар чӣ гӯяд хато бошад» (55, с. 13). Ин ақида ошкоро ба мӯқобили худошиносон равона шудааст, ки онҳо фақат илмҳои қуръонӣ ва дигар донишҳои диниро эътироф мекарданд, ки онҳо аз илм дур будаанд. Агар ба назар гирем, ки илмҳои риёзӣ «ба чизҳои динӣ на ба маънои инкор муносибат доранду на ба маънои тасдиқи онҳо» (22, с. 223), пас мазмуни сӯханҳои дар боло оварда каму беш мағҳум мегардад. Шояд «Ихвон-ус-сафо» меҳостанд бо ин роҳ ҳамаи он таълимотеро, ки дар масъалаҳои дин ба ҳақиқат даъво доштанд, танқид намоянд ё ҳамаи онҳоро эътиное нақарда, ботил эълон кунанд, зоро фақат дин барои тасдиқи аҳкоми худ ба комъёбии илм, аз ҷумла риёзиёт, такъя намекунад. Аммо ин ақида метавонист ба мӯқобили таълимоти мавҳуми мутакаллимон равона шуда бошад, ки ин низ ба танқиди дини шаръӣ баробар буд. Дар ҳар сурат ин фикр ҳуқми «Ихвон-ус-сафо»-ро дар бораи риёзиёт ҳамчун модари ҳамаи илмҳо пуркуват месозад. «Ихвон-ус-сафо» маълумоти хеле зиёде меоваранд, ки он на фақат унсурҳои илмӣ дорад. Масалан, онҳо тасвири мукаабҳои мухталифи сеҳнокро меоваранд. Бинобар ин, риёзиёт метавонист на фақат ба инкишофи илм ҳизмат кунад. Унсурҳои ғайриилмӣ метавонистанд ба онҳое ҳизмат кунад, ки ба чизҳои тамоман аз илм дур машғул буданд.

«Ихвон-ус-сафо» рисолаи маҳсусро (панҷум аз қисми аввал) ба ҷуғрофия бахшидаанд. Ин қисмати «Расоил» аҳамияти қалон дорад, зоро дар он шакли ҳақиқии Замин тасвир ёфта, ҳамагуна мулоҳизаҳои асотирий ва нимасотирий дар бораи ҳафт қишвар, ки дар Шарқ васеъ паҳн шуда буданд, зери танқид ғирифта меша-

ванд. Ба онҳо дар «Расоил» мо тасвири ҳафт иқлимро мебинем, ки онҳо вобаста ба зиёдшавии арзояшон оварда шудаанд. Муҳаққиқон тахмин мекунанд, ки «Ихвон-ус-сафо» аз қадом як ҳаритаи қадим истифода кардаанд (ниг. 90, с. 125 — 126). Ба ҳар ҳол, дар тасвири Замин «Ихвон-ус-сафо» ба ақоиди олимони атика пайравӣ карда, онҳоро чунин баён намудаанд, ки афорашонро аз афкори олимони пешгузашта фарқ мекунонанд. Ба он ақидаҳо, пеш аз ҳама, эътирофи тараққии вазъияти геологии Замин дар инкишофи таърихии он доҳил мешавад. Аммо он инкишофро тавре фаҳмидан мумкин нест, ки «Ихвон-ус-сафо» пайдоишу ташакқули Заминро чун сайёра дар рӯҳияни илми муосир доистаанд. Дар таълимоти «Ихвон-ус-сафо» ин инкишоф ба унсурҳои таркибии сатҳи Замин ва тағйирёбии онҳо дар вақту фазо даҳл дорад. Умуман барои исмоилиён, аз ҷумла «Ихвон-ус-сафо» ҷизҳои тағйирназир вучуд надоранд. Дар ин бора дар боло гуфта шуд ва ба такрори он ҳочат нест. Ба таври муайян исмоилиён ақоиди пеш аз онҳо ва дар замони онҳо маъмулро дар бораи робитаи байни қисматҳои қайҳон ва таъсири ин робита ба зухуроти ҳаёти заминӣ такрор намудаанд. Эътирофи робитаҳои бузурги байни сайёраҳо, таъсири сайёраҳо ба зухуроти сатҳи Замин, таълимот оид ба гардиши об, пайдоиши ҷамодот, наботот ва ҳайвонот дар зери таъсири шуоъҳои офтоб ва об ва ғайраҳо аз муносабати ҷиддии «Ихвон-ус-сафо» ба омӯхтани илмҳо ва худи табиат шаҳодат медиҳанд. Албатта, «Ихвон-ус-сафо» истифодая унсурҳои бисъёри ин робитаҳоро дар астрология ва эмбриология ирфонӣ инкор намекарданд. Ҳатто шояд, ки онҳо ба ин илмҳои ботил бовар доштанд, гарчанде онҳоро қисмати омма мешумурданд.

Фаҳмиши дигари ҳоси ин гуна дутарафагии илмро дар муносабати «Ихвон-ус-сафо» ба мусиқӣ ва мувофиқат мушоҳида кардан мумкин аст, ки онҳо дар ин ду ҷиз на факат воситай дар инсон тарбия намудани арзишҳои муайяни ахлоқиро медидаанд, балки онҳоро чун ифодаи мувофиқати афлок ва мувофиқати унсурҳои қайҳонии олам, қисматҳои он ҳамчун олами кабир тасвир мекарданд. Фақат чун ифодаи мувофиқати олам мусиқӣ барои нафси инсон ҳамчун нафси олами сафир, ки дар худ заррае аз мувофиқати ҷаҳонӣ дорад, дорои аҳамият аст. Ба ин муносабат «Ихвон-ус-сафо» илми садо (акустика)-ро низ даҳл кардаанд. Зеро, ки дар бораи

музиқій сухан гүфта аз омұхтани табиати садоҳо сарғи назар кардан мүмкін нест. Агар дар рисолаи чорум аз қисми аввал аз мусиқій сухан равад, пас аз дигар чой-ҳои «Расоил», хусусан ҳафтдахум аз қисми дуюм «Их-вон-ус-сафо» масъалаҳои садоро ҳамчун зуҳуроти физикалық мұхомима мекунанд.

«Ихвон-ус-сафо» идеяи паңшавии мудаввари садоҳро әзтироф мекарданд. Онҳо пештар рафта, чи тавре ки қайд кардем, масъалаи садоро васеътар меомұхтанд. Онҳо садоҳои ҳайвоноти мұхталифро тадқик намуда, ба фахмиданы моҳияти пайдоиши онҳо ҳаракат мекарданд. Масалан, садоҳои орӯ ва чирчиракро омұхта «Ихвон-ус-сафо» ба хулоса меоянд, ки онҳо дар натицаи ба ҳам расиданы қанотқо бо пешболқо ба вучуд меоянд. «Ихвон-ус-сафо» садоҳои табий, заминиро аз овозҳои садомонанде, ки аз мувофиқате (гармония) афлок пайдо мешаванд, яқин фарқ мекарданд. Аммо ин фарқиятро әзтироф намуда, онҳо таълимоти ирфонй (дар ин сурат), илохиёт ва инчисомро саҳт танқид мекунанд, ки онҳо садои тундарро ба фаъолияти фариштахо, ки гүё абрхоро саҳт мефишоранд ва садоҳои даҳшатнок мебароранд, пайваста медонанд. «Ихвон-ус-сафо» онро «чи-зи күтоҳақл» меноманд ва таълим медиҳанд, ки тундар зуҳури табий буда, онро бояд бо сабабҳои табий фахманд. «Күтоҳақл» гүфта касонеро низ меномиданд, ки онҳо бовар доштаанд, ки нұғ (акси садо) «садон бе чисм» аст. «Не,— мегуфтанд «Ихвон-ус-сафо»,— ҳар як садо ба чисм робита дорад, ки онро ҳосил мекунад: дар сурати нұғ чисме, ки садо мебарорад, нисбат ба шахсе, ки чунин фикрҳои бемаъниро тасаввур мекунад, ҳастии на камтарин дорад» (90, с. 131). Ба қавли дигар, «Ихвон-ус-сафо» донишҳои худро ба зуҳуроти табиат бо мушоҳидаҳои воқей, объективи асоснок менамуданд. Ин нұкта исботи он аст, ки назарияи дониши «Ихвон-ус-сафо» ва исмоилиён, чи тавре ки дар боло нишон дода шуд, ба бовар ба узвҳои ҳисси инсон ва объективи буданы маълумоти онҳо асос ёфтааст. Далели хеле мұхимме ба фойдаи ин ҳукм рисолаи дахум аз қисми дуюм «Дар ҳосс ва маҳсус» мебошад (ниг. 55, с. 89 — 92).

Дар ин рисола «Ихвон-ус-сафо» имкониятқо ва қобилиятқои маърифатй ва инчунин олоти дарккүнни оламро тадқиқ мекунад. «Ихвон» тақрор мекунанд, ки «илми мардум ба мавҷудот бар се тарик бошад. Аввал тарик ҳавоси панҷгона, ки он аввали тарик аст ба маъ-

лумот ва мардум ва атфол; ва баъзе аз ҳайвон дар ин тариқ шариканд. Дуввум тариқи ақл аст ба муқаддимо-ти аввалиёт ва мардум дар ин тариқ бо атфол ва ҳайво-ни ғайринотиқ шарик нестанд, валекин олим ва ғайри-олим дар ин шарик бошанд. Саввум тариқи бурхон аст ва ин хоси ҳукаморо бошад; ва маърифат бад-ин тариқ баъд аз маърифати улуми риёзат ва ҳандаса ва мантиқ бошад». Боз давом дода гуфтаанд, ки «маҳсусот ба ҳисс дар-тавон ёфт ва маъкулоти аввалиро ба ақли мучар-рад ва бурхон» (55, с. 90). Роли асосиро дар дарк наму-дани олам «Ихвон-ус-сафо» ба ҳавос мепайванданд ва аз афти кор онҳо робитай ҳавосеро бо олами маҳсусот, роҳи пайдоиши эҳсос ва идроқ, пайвастагии онҳоро бо ашъёи олами берунӣ дуруст тасаввур намуданд. Бинобар ин, онҳо касонеро, ки ин зуҳуротро нодуруст фаҳмондаанд ва ақидаҳои дигари ғайрииљмиро тарафдорӣ мекарданд, саҳт танқид намудаанд. Масалан, онҳо ақидаи олимонеро, ки гумон бурданд, ки идроки биноӣ бо ду шуои аз ҷашмҳо баромада аз байнӣ ҳаво ва ҷисмҳои шаффоғ гузашта, объекти бинишро мепазиранд, саркӯбӣ кардаанд. Аммо ин, мегӯянд онҳо, «даъвои ботили қасест, ки таҷрибаи кор бо ҷизҳои рӯҳонӣ ва табиӣ надорад. Набошад ҳақиқати фаҳмондани мо барои ҷунин қас низ мағҳум буд» (икт. аз 90, с. 127). Лаҳзаҳои алоҳидай ин масъаларо дар со-ҳаи маърифат мо дар боло дида баромадем. Акнун баҳ-си атрофи назарияҳои мухталифи бинишро, ки дар асри X ва дар таълимоти мутафаккирони юнониёни қадим ҷой доштанд, дида мебароем.

Дар даврае ки «Расоил»-и «Ихвон-ус-сафо» навишта шуданд, дар илм се назарияи асосии биниш ва сеъ пахн гардидаанд: 1) ҷашмон шуое мебароранд, ки он ба пред-мет мерасад ва дидани онро имконпазир менамояд (ин назарияи Файсоғурас буд, vale ба эътибори Арасту даст-гирий карда мешуд); 2) биниш натиҷан шуоафкании ду-гона аст, ки яке аз ҷашмон мебарояд ва дигаре аз ашъё. Ии назарияро Эмпедокл дастгирий менамуд; 3) ашъё ба ҳама тараф шуотъ меафкананд; баъзе аз онҳо ба узвҳои биноӣ таъсир карда, сабаби биниш мегарданд.

Назарияи охиринро Эпикур ва эпикуриён тарғиб ме-намуданд ва дар замони мазкур онҳоро «Ихвон-ус-сафо», Ибни Ҳайсам ва инчунин Ибни Сино ва Берунӣ эътироф карда, ақидаи ҷунин шаҳсҳои бузурги эътиборнок, монанди Арасту, Үклидус, Батлимус ва файласуфони бисъё-ри мусулмониро рад кардаанд. Ин маҳсус барои он ҷоли-

би диққат аст, ки «Ихвон-ус-сафо» ба ақидаҳои Файсонарас пайравӣ мекарданд, vale дар ин соҳа онҳо мустақиланд (ниг. 90, с. 127).

Нуктаи дигари ин назария, ки бо он «Ихвон-ус-сафо» аз олимони классикӣ, масалан аз Батлимус, фарқ мекунанд, масъалаи мақодири зуҳуроте буд, ки бо биниш робита доранд. Ба шумораи онҳо рӯшной, ранг, сатҳ, ҳачм, айният, шакл, вазъият, масофа (бузургӣ) ва ҳаракат доҳил мешаванд. Маълум аст, ки Батлимус ҳафт нисбати идроқ, Ибни Ҳайсам — дувоздаҳторо аз ҳамдигар фарқ мекарданд. Ибни Ҳайсам дар «Китоб-ул-манозир» Батлимусро танқид намуда, чунин нисбатҳоро як-як ном бурдааст: ҳачм, бузургӣ, ранг, шакл, вазъият, ҳаракат, сүқун (ниг. 90, с. 128). Ҳамин тавр, «Ихвон-ус-сафо» дар байни Батлимус ва Ибни Ҳайсам меистанд ва зоҳирان ба анъанаҳои мухталиф пайравӣ мекунанд.

Дар масъалаи фарқияти рӯшной ва ранг низ «Ихвон-ус-сафо» ва Ибни Ҳайсам анъанаҳои илмиро ифода мекунанд, ки онҳо ба натиҷаҳои муайянӣ таҷриба асос ёфтаанд. Муҳаққикон боз ду нуктаи дигареро қайд кардаанд, дар онҳо «Ихвон-ус-сафо» дониши объективиро тарафдорӣ кардаанд ва вай барои тавсифи узвҳои ҳис ва роли онҳо дар маърифат аҳамияти қалон дорад. Суҳан аз масъалаи фиреби назар ё фиреби ҳис ва тирукамон меравад.

Маълум аст, ки масъалаи «фиреби ҳис» (иллюзия) аз тарафи олимони асрмиёнагӣ умуман ва мусулмонӣ хуссан васеъ мухокима карда мешуд. Аз ин масъала ду хулосаи мухталиф, яке ба фоидай лоадрияву шаккокия, дигаре ба фоидай донишашавандагии олам (адрия) бароварда мешуданд. «Ихвон-ус-сафо» тарафдори хулосаи дуюм буданд ва роҳи дурустӣ пеш мегирифтанд. Бар хилоғи ҳукми шаккокон дар боран он ки «ҳавос хато мекунанд, бинобар ин мо набояд ба ҳавос бовар кунем», «Ихвон-ус-сафо» ва баъд аз онҳо Насириддини Тӯсӣ дар мутобиқати пурра бо тадқиқоти илмии худ таълим меподанд, ки дар вакти ҷой доштани фиреби ҳис на ҳавоси биной хато кунад, балки ба дараҷаи муайян ин қобилияти аклиест, ки муфаккира номида мешавад ва ин аз ҳатогии фикрӣ берун аз биниш иборат аст (ниг. 90, с. 128). Муаллифи дигари исмоилий фиреби ҳисро бо камбузҳои худи узвҳои биной фаҳмондааст (ниг. 121, с. 109 — 110).

Чи тавре ки А. Баусонӣ қайд мекунад, таълимот дар

Бораи тирукамон масъалаи дўстдоштаи олимони мусулмонӣ будааст ва «Ихвон-ус-сафо» яке аз нахустин мутафакироне будаанд, ки зухуроти тирукамонро баррасӣ намудаанд. Онҳо иллати тирукамон ва ҳоларо дар инъикиси рӯшнӣ ва рутубат медианд. Онҳо мегуфтанд, ки тирукамон дар фалаки насим (атмосфераи наздизамини) вақте пайдо мешавад, ки ҳаво рутубатнок мешавад ва ҳама вақт дар вазъияти амудӣ меистад. Аммо шахсе, ки тирукамонро аз назари илмӣ тадқиқ кард, Кутбиддини Шерозӣ (с. ваф. 1311) ҳисоб мёёбад, ки нуктаи назари ў аз шарҳи Р. Декарт хеле кам фарқ доштааст (ниг. 90, с. 128—129). Гарчанде ба «Ихвон-ус-сафо» ҳалли илмии масъала муюссар нашуда бошад ҳам, бо вучуди ин баъзе лаҳзаҳои он аз нуктаи назари илмӣ ташрех гардида, барои фаҳмидани табиати тирукамон аз тарафи Кутбиддини Шерозӣ замина тайёр карда буданд.

«Ихвон-ус-сафо» мувофиқи хусусияти илми замони худ мушоҳидаҳои ҷолиби диққатро дар соҳаи таърихи табиӣ (улуми ҷамодот, набототу ҳайвонот) гузаронидаанд. Ҷолиби диққат аст, ки «Ихвон-ус-сафо» зинаҳои муҳталифи ҳастиро тасвир намуда, фикри инкишофи табиатро баён намудаанд, аммо, мутаассифона, вай хусусияти ниҳоӣ дорад. Бо вучуди он, дар доираи ин инкишофи ниҳоятдор «Ихвон-ус-сафо» аз зухуроти муҳталифи табиат мушоҳидаҳои амалӣ ба ҷо овардаанд. Онҳо расстаниҳоро ба се гурӯҳи калон тақсим кардаанд: дараҳтҳо, расстаниҳои ҳӯшадор ва гиёҳҳо, ки як андоза таснифи асосгузори ботаника Теофраст (с. ваф. 288 то мил.), шотирди Арастуро ба хотир меоваранд. Мушоҳидаҳои амалии ба ҳайвонҳо ва расстаниҳо гузарондаашонро ба асос гирифта «Ихвон-ус-сафо» ба мо ҳулосаҳои хеле ачиберо ҳабар медиҳанд. Масалан, онҳо ба ҳулоса омадаанд, ки дар байни наботот ва ҳайвонот намудҳои васатӣ вучуд доранд. Баъзан онҳо тасвири хеле амиқи ин ё он намудро меоваранд. Аммо аз робитаи байни наботот ва ҳайвонот, ки аз он намудҳои васатӣ шаҳодат медоданд, онҳо тағйирпазирии намудҳои расстаниҳо ва ҳайвонҳоро ҳулоса карда натавонистаанд. Баръакс, «Ихвон-ус-сафо» умуман инкишоғро дар табиат эътироф намуда, ба ҳам гузаштан ва ба ҳам табдилёбии намудҳои муҳталифро мустасно мекарданд: «Мо ҳеч вақт наҳоҳем дид,— менависанд «Ихвон-ус-сафо» дар рисолаи ҳафтум аз қисми дуюм,— ки барги зайдун дар дараҳти чормағз рӯида бошад. Гарчанде худ ба худ чунин пиндоштан ғайриимкон аст, ки

саг аз уштур тавлид ёбад, зеро худо қодир ва ҳаюлою нахустин қобили қабули суратҳои гуногун аст.

Ҳар намуди асос, кимуси беҳамто аст — замоне зарраҳои мухталифи об ва хок ба рагҳои растаниҳо дохиљ шуда, дар мизочи муайян ба кимус табдил ёфтанд ва аз ин кимус ва он мичоз факат он намудҳои растаниҳо сабзида метавонанд» (икт. аз 90, с. 130).

Таваҷҷӯҳ намоед, ки «Ихвон-ус-сафо» дар маънидод кардани ин масъалае, монанди дигар масъалаҳо, аз сабабҳои табиӣ сухан мегӯянд ва фақат барои рӯпӯш кардани ин ба қудрати худо муроҷиат мекунанд. Ба ин муносибат муҳаққиқони «Расоил» қайд мекунанд, ки «Ихвон-ус-сафо» ба масъалаҳои машғул шудаанд, ки имрӯз онҳо мавзӯи «этнология»-ро ташкил медиҳанд (ниг. 90, с. 130). Махсусан онро аз рисолаи ҳаштум аз қисми дуюм «Дар кулли ҳайвонот» дидан мумкин аст, ки дар он мушоҳидаҳои басир оид ба ҳайвонҳо, ҳаракат, садо ва рафтари онҳо ва ғайраҳо тасвири ёфтаанд. Аммо онро дар сурате «этнология»-ро ташкил медиҳанд (ниг. 90, с. 130) — гуфтан мумкин аст, ки агар вай бо равобити сабабӣ айният дода шавад. Дар акси ҳол вай он маъноеро, ки хонандай мусоир ба ин илм медиҳад, гум мекунад, зеро ба он ҳамаи масъалаҳои сабабияти рафтор, ҳаракатҳо, одатҳо, садоҳо, хиссиёт ва ҳатто ба вучуд омадани ҷамодот дохил кунонда шудааст, гарчанде барои инкишофи ҷаҳонбинӣ ин ақонди «Ихвон-ус-сафо» аҳамияти ниҳоят қалон доштанд. Ин аҳамиятро худи «Ихвон-ус-сафо» дар вақти танқиди ашария ва муташарреъони дигарнишон додаанд. Ашария, мегӯянд онҳо, вучуди табиатро инкор мекунанд ва ҳамаи афъолро бевосита ба ҳудраъии худо нисбат дода, намефаҳманд, ки табиат фаришта аст. «Ихвон-ус-сафо» даъво мекунанд: «Худо наметавонад бо ҷисмҳо робитаи мустақим дошта бошад ва мустақим феъл накунад, балки ба фариштаҳо месупорад, ки ба амири феъл кунанд» (икт. аз 90, с. 130). Агар инҷумларо оддитар фаҳмонем ва аз мавқеи эътиқоди «Ихвон-ус-сафо» ба он ки «табиат фаришта аст» назар афқанем, пас ҳулосаи хеле равшан ба даст меояд: табиат худ ба худ феъл мекунад, сабаби ин ё он зуҳуротро дар худи табиат дидан зарур аст, на берун аз он. Ҳамаи инро бо он чизе, ки мо аз рӯи ин масъала дар асарҳои Носири Ҳусрав ва Сиҷистонӣ ёфта будем (ниг. қисмати дуюми ҳамин боб) муқоиса намоем, мо таълимоти равонӣ дейзмро пайдо мекунем, ки дар он қонунҳои объективии

мавчудият ва ҳаракати табнат бо номи «фаришта» баромад мекунанд.

Аммо ба ёд оварем, ки исмоилия таълимотро дар бораи фариштаҳо чӣ тавр мефаҳмиданду маънидод мекарданд. Онҳо мавчудияти фариштаҳоро ҳамчун ҷонварҳои осмонӣ, ки дар шакли рӯҳонии физики вучуд дошта, қобили иҷро кардани ягон кор бошанд рад карданд. Фариштаҳо ба монанди шайтон, парӣ ва дигар ҷонварҳои хаёлӣ рамзҳо мебошанд. Бинобар ин, мегӯянд исмоилиён, одамон бо ин рамзҳо онҳоеро ифода кардаанд, ки хислату рафтори онҳо хислати маҳсуси мутафарриқ доштаанд. Барои ҳамин, «хукамо касеро, ки идрок ва дониши ў ба ақл мувоғиқ аст, парӣ номидаанд» (58, с. 289). Ба гайр аз ин Носирӣ Ҳусрав бовар дошт, ки фариштаҳо ба иҷро намудани он ҷизҳое, ки ба ҷисм ҳос аст, ғайриқобилианд (ниг. 46, с. 26 — 27).

Ҳамин тавр, таҳлили донишҳои илмию табиие, ки дар асари энциклопедии «Ихвон-ус-сафо» оварда шудааст, нишон медиҳад, ки ин мутафаккирон дар пешсафи ҷустуҷӯҳои илмии замони ҳуд истода, дар мубориза бо дини ислом фаъолона иштирок кардаанд. Аммо ин мубориза-ро чун инкори томи ҳамаи аҳкоми ислом, рад кардани ҳамаи таълимoti динӣ, ирфонӣ, илоҳиёт фаҳмидан мумкин нест, зоро дар ҳуди онҳо низ қӯшиҷҳои ба дараҷаи илм бардоштани ҷунин идеяҳое вучуд дошт, ки онҳо ба дониши илмӣ муносибате надоштанд. Асосан ин идеяҳо ба нуҷум ва равоншиносӣ ва файраҳо даҳл доштанд. Аммо ба таври пурра дар тамоюл онҳо ба ҳонандагони ҳуд мегуфтанд, ки «набояд аз паи он ашҳоси мӯътабари динӣ шудан, ки онҳо дар бораи ҳудо назарияҳои бемаънои илоҳиётигу ғояи дағали инчисоми бефоида месозанд (на факат мутафаккирони ашарӣ бо мақсади онҳо ба соҳтани ҷунин илоҳиёт, балки инҷунин ҳамаи ҳонаводоҳои «сарварони» ҳурофотпаристи роҳбарони бардуруғ, аз ҷумла шиинӣ муайян), на аз паи он фалсафаҳои даҳрия, ки ба ҳилқати олам боварӣ надоранд, маргнапазирӣ нафс ва воқеяти метафизикро инкор мекунанд. Тариқи «Ихвон-ус-сафо» тариқи васат аст; фалосифаи асл (илоҳӣ, аз ҷумла файласуфони бузурги анъанаҳои дунъявӣ, дар ин сурат юнонӣ) дар ҳақиқат ба пайғамбарон айният доранд» (90, с. 135). Чӣ тавре ки медонем, дар фалсафа ягон тариқи васатӣ вучуд надорад. Аммо дар айни ҳол инро тавре фаҳмидан даркор, ки «Ихвон-ус-сафо» аз ифрати илоҳиёти шаръии ашариён ва илҳоди даҳ-

риён худро дар канор гирифта, тариқи барои замони онҳо бештар бехатарро интихоб намудаанд. Онҳо идеалистони муфаккири реалистӣ буданд ва чи тавре, ки қайд карда шуд, дар мавқеи деизм меистоданд. Маҳз барои ҳамин барои онҳо илмҳои табииатшиносӣ ё худ табииёт як чизи муҳимме буд, ки сазовори таҳлили таҷрибавию воқеист, бе омехтани барзиёди табииёту илоҳиёт, илми ҳақиқӣ бо фиребгарии мунаҷҷимон ва ғайраҳо.

Ва, ниҳоят, қисми чоруми фалсафа — илоҳиёт. Вале онҳо, чӣ тавре ки таҳлил нишон медиҳад, тамоман мақсади инкишофи илоҳиёти мусулмониро надоштанд ва, аз як тараф, мавҷудияти воқеии чунин илмҳоро дар замони «Иҳвон-ус-сафо» қайд кардаанд, аз тарафи дигар, принципи исмоилии зарурияти роҳбарӣ ба ҷамоати мусулмонон мувоғики қонунҳои илоҳиёт, вале илоҳиёте, ки дар рӯҳияи маҳсуси исмоили фаҳмида шудааст, ба роҳбарӣ гирифтаанд. Аз панҷ навъи илми илоҳиёт фақат навъи якум — маърифати воҷиб-ул-вучӯд — худ илоҳиёт аст. Ҷаҳор навъи бокимонда — илми рӯҳониёт, илми нағс, илми сиёsat ва илми маъод — аз рӯи мазмуни воқеии худ ба ҷамъиятшиносӣ ва фалсафаи сиёсӣ даҳл доранд (ниг. 20, 151 — 152; 55, с. 42). Шоёни дикқат аст, ки «Иҳвон-ус-сафо» илмҳои оид ба ҷамъият ва давлат, дигар тарафҳои ҳаёти ҷамъиятиро ба фалсафа (бо истиснои баъзе лаҳзашо дар рисолаҳои дигар) дохил намудаанд ва кӯшидаанд ин масъалаҳоро аз назари принципҳои фалсафӣ бисанҷанд, ки ин дар таърихи фалсафаи ҳалқҳои Шарқи исломӣ ҳодисаи камёфт буд. Дар инроҳ «Иҳвон-ус-сафо»-ро мұяссар шудааст, ки барои замони худ фикрҳои нодир ва басо диалектикӣ баён намоянда.

ХУЛОСА

Аз таҳлили адабиёти оид ба исмоилияву дигар ҷаҳёнҳои афкори ҷамъиятии асрҳои X—XIV ва тадқиқи масъалаҳое, ки назариётчиёни исмоилий кор кардаанд ё дар эҷодиёти худ онҳоро тазаккур намудаанд, чунин хулосаҳо ҳосил гардиданд:

1. Исмоилияи асрҳои X—XIV бештар ба мактаби фалсафӣ тамоюл доштааст, на ба дини ислом. Ба сифати мактаби фалсафӣ исмоилияро ҷун марҳалаи дуру дарози инкишоф ва тарғиби озодандешӣ ва озодфирӯзӣ дар таърихи афкори фалсафии ҳалқҳои Осиёи Миёнა, Эрон, Афғонистон ва мамлакатҳои араби давраи асри миёнагӣ тавсиф бояд кард. Маҳз ҳамин тарафи фаъолияти назариявии исмоилиён қаҳру ғазаби назариётчиёни исломро овардааст, ки онҳо барои рад кардан ва аз шуури оммаи мусулмонон баровардани он қуввату меҳнати зиёде сарф кардаанд ва ба мақсади ба вучуд овардани ҷунбиши мӯъминони бесавод нисбат ба таълимот ва фаъолияти амалии исмоилиён, аҳли исмоилияро ба гуноҳҳои муҳталиф айбдор намудаанд. Ин лаҳзаҳо ба таври мустазод дар адабиёти тадқиқотӣ инъикос ёфтанд ва хулосаҳою баҳоҳои ба ҳам зиду ҳамдагарро истинсокунанда ба вучуд овардаанд.

2. Дар соҳаи илоҳиёт исмоилиён системai томи илоҳиёти нағифро соҳтанд, ки хулосаҳои он барои ислом аз рӯи ҳамаи ҷараёнҳо афкори динӣ ва амалия фавқулодда зарарнок буд. «Таълимоташонро бо баъзе мулоҳизаҳои таълимоти файласуфон» омехта ва «китобҳояшонро мувоғики ин усул» (яъне усули файласуфон—Х. Д.) тартиб дода, исмоилиён дар бораи ҳудованди дини ислом таълимоти диалектикаро инкишоф доданд ва «гуфтанд, ки ў на мавҷуду на гайримавҷуд аст, ва на олим асту на гайриолим, на қодираст ва на гайриқодир. Чунин аст ҳамаи сифоти худо, зеро эътирофи ҳақиқии

(онҳо) умумияти байни онҳо ва дигар чизҳои мавҷуд бударо ба ин маъно талаб мекунад, ки мо ба ў татбиқ кардем ва ин инчисом аст». «Дар амал онҳо сифоти худовандро инкор мекунанд, зоти худоро аз ҳамаи сифатҳо маҳрум месозанд» (17, с. 168). Аз принципҳои иллоҳӣёти нафии худ ва назарияни маърифат исмоилиён ба хулоса омаданд, ки қалимаи шаҳодати яктонарастии мусулмонӣ «Ба ғайр аз Оллоҳ худое нест ва Мұхаммад пайғамбари ўст» аз ягонагии олами хиссия-предметӣ мебарояд, на баръакс. Қуръон маҳсули фаъолияти маърифатии Мұхаммад аст, ки ў моҳияти «қитобати илоҳӣ» — яъне табиат ё оламро донистаст. Мувоғиқи ин ҳукм исмоилиён аҳкоми дини исломро дар бораи аз азал вучуд доштани Қуръон ва аз тарафи малоика ба пайғамбар овардани онро инкор карданд, ва сабабро дар он диданд, ки рӯҳониёт аз хосиятҳои физикий озод аст ва малоика хосияти сухангӯй надорад. Зарари ин таълимот барои ислом мағҳум аст ва ба шарҳ мӯҳтоҷ нест.

3. Аммо яктонарастии мавҳум ва эътиқоди зоҳириро ба муқаддас будани Қуръон нигоҳ дошта, исмоилиён ба он аз мавқеи тағсири маҳсус муносибат карданд, ки он исми ботиниро гирифтааст. Усули исмоилиён (таъвил) ба онҳо имконият медод, ки рамзу кинояҳои Қуръонро ба забони фалсафаронии дунъявӣ «тарҷима» намоянд ва дар зоҳири матни он чизи ботиниро ёбанд. Мисолҳое, ки дар асарҳои онҳо оварда шудаанд, нишон медиҳанд, ки исмоилиён фаҳмишашонро аз аҳкоми дини ислом бо зухуроти воқеи заминӣ мепайвастанд ва мазмуни динии мақбули ҳамаи мусулмонон бударо инкор мекарданд. Тағсири ботиниро исмоилиён баъзан онҳоро ба илҳод ва ё наздик ба он: меовард. Тасодуфӣ набуд, ки Абӯҳомид Мұхаммади Фазолӣ бо исмоилиён бештар аз рӯи масъалаи таълим — таъвили ботинӣ баҳси тезу тунд кардааст.

Дар системаи исмоилиён зоҳир ба маънои васеъ ҳамчун ҳарфи қонуне, ки пайғамбар эълон намудааст, аммо вай дорои ҳақиқати ботинӣ, «ҳақоик» аст, фахмида шуда, барои тафаккури муқаррарӣ номағҳум, vale барои онҳое мағҳум дониста мешуданд, ки бо он: «ҳақоик» онҳоро имом ё доъӣ шинос кардааст. Бинобар ин, агар принципҳои қиёс (дедукцияи мантиқӣ, ҳукм аз рӯи шабоҳат) ва иҷмоъ (ризояти ҷамоа) ва усулҳои дигар унсурҳои муҳимми фикҳи шаръӣ бошанд,

Дар исмоилия онҳо ба роҳбарии бонуфузи имом тобеанд. Ҳатто олимони исмоилии мусосир, ки ба бартараф кардани зиддиятҳои байни исломи шаръиву исмоилияи он замон қўшиш мекунанд, тасдиқ менамоянд, ки «исмоилиён ботинро афзал мешумориданд» (136, с. 240) ва зоҳирро аз тарафи динӣ дида вазеътар, чун тарафи дидашавандай тамоми ҳастӣ мефаҳманд. Вазифаи муҳимми имом аз он иборат буд, ки ба пайравони худ имконият диҳад, ки онҳо аз доираи зоҳир берун оянд ва ба сирри ботин шинос шаванд, аммо факат дар соҳаи эътиқоди динӣ. Вақте ки онро ба шариати ислом татбиқ мекарданд ин таълимот ба хулосаҳои ҷиддитар меовард.

4. Дар таълимоти исмоилӣ тафсири ботинӣ ба шариат муносабати бевосита дорад. Дар системаи назариявии исмоилиён шариат ва ҳақиқат — ду қутби ба ҳам зид ва дар айни замон ҳодисаҳои ягонаи муносабат ба дин ва қонунияти исломанд. Дар процесси инқишиғи таълимоти исмоилиён муносабат ба ин таносуби шариат ва ҳақиқат тасвир ёфтааст. Агар дар як зина тарафдорони риоя намудани зоҳири шариат ғалаба мекарда бошанд, дар зинаи дигар ғалаба ба дасти тарафдорони ботин мегузашт. Аммо ҳама вақт афзалият ба тарафи онҳое буд, ки ба ҳақоиқ (таълимоти фалсафӣ дар бораи одаму олам) аҳамияти зиёд дода, барои барҳам додани низоми шариат мубориза мебурданд. Маҳз ҳамин гурӯҳи мутафаккирон шариатро чун гузашт ба ҳамоқати инсонӣ дониста, дар он воситай ба ҷо овардани мақсади тамаъкоронаи пайғамбар ва асхоби ўро мединанд. Тамоюли назариявӣ ба барҳам додани шариат дар нимаи асри XII ҷомаи амал пӯшид, ки он аксуламали манғии пуршӯри тамоми олами мусулмониро ба вучуд овард.

Таҳлили таълимоти исмоилиён нишон медиҳад, ки онҳо аз шариате сухан гуфтаанд, ки он аз рӯи бисъёр ҳусусиятҳои худ аз шариате, ки ба қавли онҳо бо зӯри кувва дар байни аҳли суннат паҳн шуда буд, фарқ мекард. Шариати исмоилӣ «ҳусусиятҳои иловагие дошт, ки аз принципи бунъёдии он дар бораи вилоя (садоқат ба Ҳимом) мебаромаданд» (136, с. 240). Принципҳои асосии ҳуқуқӣ ва ҳидоят, ки дар он давра дар байни исмоилиён паҳн шуда буданд, ба эътироғи имом ва таълимоти у вобаста буданд. Аммо дар амал ҳамаи ин ба сурати инқишиғи озодандешӣ ва озодфикрӣ анҷом

меёфт, ки унсури аслии онро инкори абадияти қонун-
ҳои шариат дар замон, чӣ дар гузашта ва чӣ дар оян-
да ва фаро расидани давраи ҳақиқат ба ҷои давраи
шариат ташкил медод. Чунин муносибат ба шариат,
ба ғайр аз маълумоти овардашуда, боз аз он сабаб-
рӯй медод, ки ҳар як шариат дастури пайғамбари мұ-
айян аст ва худи пайғамбарон чун мутафаккироне ди-
да мешуданд, ки ба Файсоғурас, Афлотун, Арасту ба-
робаранд ва, баръакс, ҳамаи ин файласуфони бузург-
ва дигарон ба пайғамбарон баробар дониста мешуданд.
Оянда, мегуфтанд исмоилиён, аз фалсафа аст, на аз
дин. Қысман ин мұлоҳиза ба ақидаҳои зухури қоим
(имоми Маҳдӣ) пайваста буд, ки вазифаи ӯ дар кү-
шиши ботин ба тамоми олам, буньёди адолати умуми
ва маърифат дониста мешуд. Маърифат ба паҳн на-
мудани донишҳои фалсафӣ ва илмӣ алоқаманд карда
мешуд. Аз тарафи дигар ақлгирои юнонӣ ба эътиқо-
ди исмоилиён ба хирад, ҳамчун манбаъи вахӣ мувофиқ
меомад. Бинобар ин, исмоилиён ба фалсафа бештар аҳа-
мият медоданд ва аз муҳокимаи масъалаҳои илоҳиёт-
дар он шакле, ки онҳо дар рисолаҳои мутакаллимони
он давра муҳокима мешуданд, рӯй тофтаанд. Ин прин-
ципҳо инчунин асоси мусомаҳаи динии исмоилиёнро
ташкил медоданд. Ҳамаи ин ҷаҳонбинии исмоилиёнро
аз таълимоти назариётчиёни тасаввуғ фарқ мекунонид,
гарчанде аз рӯи истилоҳот дар байни онҳо умумияти
зоҳирӣ вучуд дошт. Аз баъзе ҷиҳатҳо монандии зотӣ ва
таъсири мутақобила дар байни таълимоти исмоилиён
ва машҳоиёни шарқӣ вучуд дошт, ки ҳар дуи онҳо бо-
тарики ақлгирий ба мұқобили аҳқоми ислом ва таъли-
моти он дар бораи олам меистоданд, аммо аз рӯи масъ-
алаҳои дигар, махсусан аз рӯи муносибат ба шариат
машшоъ аз исмоилия кафо мемонд.

5. Ақидаҳои дар боло баёни шуда барои таълимоти
исмоилиён дар бораи табиат чун замина хизмат мекар-
данд, ки лаҳзаи муҳимми онро эътирофи абадияти
олам ташкил медод. Аммо эътирофи абадияти олам ба-
майлҳои муҳталифи идеалистӣ оид ба соҳти силсила-
ноки олам, ки ба ҳуд ҳаргуна зотҳои ирфонӣ ва мұча-
самаҳои заминии онҳоро дохил мекунонд, мурофиқат
карда мешуд. Дар натиҷаи чунин ниғориши табиат ман-
зараи махсуси олам ҳосил шудааст, ки дар он афлок-
шиносӣ, фалсафа ва дин табиатан ба ҳам пайвастаанд.

Барои исмоилиён абадияти олам тарафҳои мухта-

лиф дошт. Дар ин масъала, монанди дигар проблема-хой фалсафай, онҳо ба зиддиятҳо дучор омадаанд. Аз як тараф исмоилиён ақида доштанд, ки олам маҳсули феъли замоннозазири холики аз олам мутлақо берун, амри ў ба воситаи калимаи «кун!» аст. Аз тарафи дигар онҳо ба таълимоте қоил буданд, ки онро машҳоиёни шарқӣ оид ба абадият ё ҳамабадияти олам бо худо тарафдорӣ мекарданд ва ҳатто аз онҳо пеш рафта, даъво доштанд, ки олам абадӣ вучуд доштааст ва гуфтан мумкин нест, ки олам вакте набудааст. Ахкоми Қуръон аз оғариниши олам ба шариат татбик карда мешуд. Сифати «китобати илоҳӣ»-ро ба табиат нисбат дода, исмоилиён ин «китобат»-ро оғаридан абадии худо медонистанд. Мағҳуми «абадӣ» тавре маънидод карда мешуд, ки вай дар охир ба инкори ҳама гуна оғариниш ва эътироф намудани пайдоиши табиии се маволиди табиат — ҷамодот, наботот ва ҳайвонот, аз ҷумла одам оварда мерасонд. Баъзе назариётчиёни исмоилий ба ҳу-лосаҳои қатътар омада, даъво мекарданд, ки фикр дар бораи оғаридани наботот, ҳайвонот ва одам аз тарафи худо бидъатомез буда, мулҳидонро мутааллик аст. Аз нуқтаи назари онҳо ҳақиқат он аст, ки пайдоиши унсурҳои силсилаи олам аз акли кулл сар карда, аз зарурияте ҳосил мешавад, ки онро ҳаракат аз қӯшиши ғайрикомил ба комил, аз oddӣ ба оли бо мақсади камолот ба вучуд меоварарад. Дар ин роҳ исмоилиён назарияи судури навафлотунияро ба эҳтиёчи фалсафай худ мутобиқ намуда, ба он шакле додаанд, ки дар он чизи олий дар зинаҳои силсилаи ҳастӣ зинаи поёнистодаро ба зарурият ба вучуд меоварарад ва дар охир ин эволюция ба пайдоиши одам, аз назари онҳо, беҳтарин ва комилтарин оғаридаро табиат оварда мерасонад. Олам дараҳт аст ва одам меваи он. Чунин аст натиҷаи инкишофи табиат дар тасаввuri исмоилиён. Дидан душвор нест, ки чунин таълимот бо назарияи тасаввӯф оид ба одами аз табиат чудо ва ба сифати солик ба табиат муқобил гузашташуда, ки тарики бо худо як шуданро мечӯяд ва худ шабоҳати худост, умумияте надорад.

Дар фалсафай исмоилиён табиат мачмӯи ҳамаи он чизҳоест, ки онҳоро ба ҳавос ва ақл фаро гирифтани мумкин аст ва онҳо дорон ҳастии муайянни ҷисмонӣ ва ё рӯҳонӣ мебошанд. Агар аз нуқтаи назари мутакаллимон дар табиат иродай илоҳӣ ҳукмфармо бошаду ашъё,

зухурот ва рӯйдодҳои онро муттасил офарад ва ҳама чиз ба қадари илоҳӣ вобаста бошад, пас барои исмоилиён табиат одами кабире (макрантропос) аст, ки дар он мувофиқату номувофиқат хукмфармо мебошанд, ки аз қавонии афлок ва робитаҳои сабабию натиҷавӣ пайдо мешаванд. Ба ин муносибат роли то як андоза рӯяқӣ барои ҳолик нигоҳ дошта мешавад, ки гӯё ӯ ба ин мувофиқати силсилаи қайҳонӣ мақсаднокии абадӣ бахшида, ба ҷараёни оғариниш минбаъд даҳолат на-мекунад. Ҳамин тавр, ба табиат озодии муайянे аз ихтиёри илоҳӣ дода шудааст, ки онро дигар ҷараёнҳои афкори ҷамъияти асрҳои X—XIV инкор мекарданд. Албатта, дар таълимоти исмоилиён низ ирфони қалоне ҳаст, ҷаҳон маҳз ин ирфон ба исмоилиён имконият додааст, ки аз назарияи қӯҳнаи мувофиқати оламҳои сафир ва кабир (одам ва олам) истифода бурда, ба ҳулосае дар бораи мустақилии ҳаракати табиат ва пайдо шудани ҷизҳои мухталифи он бо ҳосиятҳои муайян оянд, ки онҳо робита ва ба ҳам таъсиркуни мутақобилаи онҳоро дар зоҳиркуни ин ё он феъл ва инчунин аз тарафи одам истифодабарии онҳоро дар фаъолияти маърифатӣ ва истехсолӣ имконпазир менамоянд.

6. Бо таълимоти исмоилиён дар бораи табиат эпистемология ва назарияи маърифати онҳо вобастаанд. Қӯшишҳои маънидод кардани таълимоти исмоилиён оид ба маърифат ва дониш чун такрори аҳкоми дин, аз ҷумла мазҳаби шиа, дар барои дониш ба зиддият бо ҳалли масъалаҳои онтологӣ аз тарафи исмоилиён, бо мавқеи ишғолнамудаи онҳо нисбат ба фалсафа ва илм ва ниҳоят, бо фаъолияти маорифпарварии онҳо дучор мешавад. Дар вақти таҳлили назарияи маърифати исмоилий бехтар аст усуле истифода шавад, ки он имконият медиҳад аз таҳлили мавҳуми масъалаи дониш ба омӯхтани конкретии назарияи дониши исмоилиён дар донираи масъалаи муносибати фаъолияти маърифатӣ ба олами ашъёву инсонӣ гузарем. Исмоилиён ба донисташавандагии олами берун аз даркунанда вучуд дошта шубҳае надоштанд. Ба эпистемологияи худ шакли динӣ дода, онҳо маърифати олам ва иктисоби донишро ягона шарти такмили инсон ва начоти ӯ дар тарики ҳамроҳшавии нафси ӯ ба олами улвӣ ҳисоб мекарданд. Дар соҳаи эътиқоди динӣ ин ба ҳулосае дар бораи бефоида будани амрияҳои мухталиф, расму русум ва маросимҳо барои начот меовард ва бо илҳод наздик буд

ва омили чидду чаҳди иктисоби дониш ва маърифат гардид. И smoилиён дар назарияи маърифати худ бо комъёбихо илми замони худ, маҳсусан табииёту тиб ва риёзиёту нучум такъя намудаанд. Объекти маърифат олам бо тамоми ашъёи мухталиф ва зуҳуроти он, ки ба ҷонварони зинда, аз ҷумла одамон, фоида ё зарар меоварданд, ҳисоб мейфт. Ҳамин тавр, дар таълимоти smoилиён сухан аз донише меравад, ки он дар натиҷаи маърифати олами беруна, таълим ва хондани китобҳои файласуфон ва олимон иктисоб мешавад. И smoилиён моҳияти ҷизҳоро дар худи ҷизҳо мечустанд. Донише, ки моҳияти ашъёро инъикос намекунад, барои амалияи ҳаррӯзаи ҳаёту фаъолияти инсон аҳамияте надорад. Эҳсосҳо ва тасаввурро онҳо чун ҳосили ҷизҳои вожеи медонистанд. Ҳамаи ин ба таълимоти Арасту мувофиқ буд ва smoилиёнро ба машҳоиёни шарқӣ наздик мекард. Дар инсон, меғуфтанд онҳо, моҳияти илоҳӣ — ақл вуҷуд дорад, ки барои одамон моҳияти ҳастиро мекушояд. Ақл инсонро ҳокими табиат мекунад ва дар айни ҳол ўро ҳофиз ва навкунандай он месозад. Ақлгириони smoилиён аз рационализми фалсафаи атиқа оғоз мёбад. Шаҳодати аҳамияти хирад қимати он аст барои маърифат ва ахлоқи инсон.

И smoилиён ҳақиқатро ҳамчун мақулаи маърифат дар доираи назарияи мувофиқати Арасту медианд. Дониши ҳақиқӣ он донишест, ки ба ҳаёти вожеи ҷизҳои вуҷуддошта мувофиқ бошад. Тавассути ин на факат ҳақиқати ақл, балки эътиборнокии маълумоти ҳавос низ санҷида мешуд. Ҳамин тавр, smoилиён принципи мувофиқатро дар фаҳмиши материалистии он эътироф намуда, принципи инъикоси ашъёро дар шуури инсон ба асос гирифтаанд. Аммо ба ғайр аз ҳақиқати объективӣ smoилиён ҳақиқати диниро низ эътироф мекарданд, ки он на аз фаъолияти маърифатии инсон, балки аз имом чун соҳиби ҳақониҳи дин вобастагӣ дорад ва ў он ҳақиқатро бо тадриҷ ба пайравони худ (мустасибон) мекушояд. Дар ниҳоят ин ҳақиқат низ ба фалсафа меовард, ба ҳукм дар бораи бефоида будани дин ва шариат, vale ҳоҳирон ба smoилия мавқеи эътиқоди диниро нигоҳ медорад. Ва дар ин масъала низ мо фарқи куллиро байни smoилия ва тасаввуф мебинем. Барои назариётчиёни тасаввуф айният додани Ҳақиқат ба худо характернок аст. Ба ҳар ҳол барои суфӣ ҳақиқат муродифи худо аст. Бинобар ин, ҳа-

қиқати тасаввуф бо ҳавос ва ақл донистана шаванда аст. Вай бо шаклҳои махсуси маърифат — илҳоми дин ё ваҷд шинохта мешавад. Вақте ки аз пантеизм ва ақлгирии назариётчиёни тасаввуф сухан мегӯянд, ин тарафи усули онҳо ва моҳияти иҷтимоии пантеизми тасаввуфро фаромӯш мекунанд, ки он дар асл хизматгори илоҳиётӣ шаръӣ мебошад. Агар муҳақиқони муосир онро ҳоло ҳам нафаҳмида бошанд, пас онро ҳанӯз Газолӣ фаҳмида буд. Пантеизми тасаввуф маънои чуқури теистӣ ва моҳияти аҳкомпарастӣ дошт. Бинобар ин ақида дар бораи тасаввуф ҳамчун ривояти ҳалқии исмоилия ягон асосе надорад (ниг. 222, с. 73; 223, с. 74).

7. Таснифи илмҳо, ки исмоилиён пешниҳод намудаанд, аҳамияти муайян дорад. Дар мавриди маърифати илмӣ ва фаъолияти илмӣ назариётчиёни исмоилий аз мавқеи ақлгирий сухан меронанд. Аз рӯи анъанаҳои фалсафаи атика ва асримиёнагӣ исмоилиён ҳамаи маҷмӯи илмҳоро ба ду гурӯҳи калон — акливу нақлӣ тақсим кардаанд. Инҳо, дар навбати худ, ба се навъ чудо карда шудаанд: илмҳои риёзӣ, илмҳои фалсафӣ ва илоҳиёт. Ҳар яке аз ин навъҳо аз маҷмӯи даҳҳо соҳаҳои дониш иборат буда, тарафҳои мухталифи фаъолияти маърифатӣ, иҷтимоӣ ва амалии одамонро фаро меғирифтанд. Фарки байни илмҳо ба ғуногуни зиёди ашъё ва санъатҳои инсонӣ чун доираи татбиқи онҳо вобастагӣ дорад. Бинобар, ин исмоилиён ба таснифоти худ он соҳаҳои дониши асримиёнагиро дохил намудаанд, ки онҳоро илмӣ шумурдан мумкин нест. Исмоилиён меъёри илмӣ надоштанд. Ин ба таснифи ҷиддитари илмҳо ҳалал мерасонд. Бо вуҷуди ин аз рӯи баъзе масъалаҳо онҳо аз замони худ пеш гузаштанд ва ба дараҷаи Эҳёи аврупой расиданд. Масалан, онҳо ақида доштанд, ки риёзиёт модари ҳамаи илмҳо буда, бе дониши чуқури он ягон илмро фаҳмидан мумкин нест, аз ҷумла фалсафаро, ки ба он ғайр аз риёзиёт мантиқ, табиатшиносӣ ва илоҳиётро дохил намудаанд.

Хулосаи аз ҳама муҳимми исмоилиён аз таснифи илмҳо даъвати онҳо ба фаъолияти илмии муттағиқонаи умумӣ буд. Олимӣ якка, мувоғики ақидаи онҳо наметавонад соҳиб ва донишманди ҳамаи илмҳо бошад ва бинобар ин ҳамкории олимон шарти нахустин ва муҳимтарини инқишифӣ илм аст. Бисъёрие аз исмоилиён идеалистони муфаккири воқеият буданд, ки дар мавқеи деизм меистоданд. Аз ин сабаб барояшон илмҳои табиат-

шиносӣ хеле муҳим ва сазовори тадқиқи таҷрибавӣ ва реалистӣ буданд.

Мулоҳизаҳои исмоилиён оид ба илмҳо бо номбар кардани комёбихо маҳдуд намешавад. Ба маънои мӯайян онҳо программаи ояндаро низ дар бар гирифтаанд. Беш аз ҳама ин дар тасниф ва ифодай предмет ва мазмуни илмҳои иҷтимоӣ, ки дар системаи онҳо ба фалсафаи сиёсӣ ва ҳаёлоти иҷтимоӣ робитай зич доштанд, зоҳир мегардид.

АДАБИЁТ

1. Маркс К. Вопрос о войне.— Финансовые дела.— Забастовки.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., изд. 2-е. Т. 9.
2. Маркс К. Тезисы о Фейербахе.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., изд. 2-е. Т. 3.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Манифести партии коммунистов. Душанбе, 1972.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., изд. 2-е, Т. 3.
5. Энгельс Ф. Крестьянская война в Германии.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., изд. 2-е, Т. 7.
6. Энгельс Ф. Людвиг Фейербах ва хотима ёфтани философия классики немис.— Маркс К. ва Энгельс Ф. Асарҳои мунахаб, ч. 2. Душанбе, 1965.
7. Энгельс Ф. Похороны Карла Маркса.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., изд. 2-е. Т. 19.
8. Архив Маркса и Энгельса. Т. V. М., 1937.
9. Ленин В. И. Давлат ва революция.— Ленин В. И. Асарҳо, ч. 25.
10. Ленин В. И. Дафтарҳои философи.— Ленин В. И. Асарҳо, ч. 38.
11. Ленин В. И. Дӯстони ҳалқ чист ва чӣ тавр онҳо ба муқобили социал-демократҳо мечанданд?— Ленин В. И.. Асарҳо, ч. 1.
12. Ленин В. И. Материализм ва эмпириокритицизм.— Ленин В. И. Асарҳо, ч. 14.
13. Ленин В. И. Шикасти Интернационали II.— Ленин В. И. Асарҳо, ч. 21.
14. Ал-Наубаҳти. Шиитские секты. Пер. с арабск., исслед. и комментарии С. М. Прозорова. М., 1973.
15. Антология мировой философии. Т. 1, кн. 2. М., 1969.
16. Аристотель. Соч. в четырех томах. Т. 1—4. М., 1975—1983.
17. Аш-Шахристани. Книга о религиях и сектах. Ч. 1. Ислам. Пер. с арабск., введ. и comment. С. М. Прозорова. М., 1984.
18. Бағдодӣ, Абӯмансур Абӯлъоҳир. Таърихи мазоҳиби ислом ё тарҷумаси «Ал-фарқ байн ал-фироқ». Техрон, 1956.
19. Бейхаки, Абул Фазл. История Маstryда, 1030—1041. Пер. А. К. Арендса. Ташкент, 1962.
20. «Братья чистоты». Фрагменты из «Посланий.— В кн.: «Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX—XIV вв.» М., 1961.
21. Газали. Воскрешение наук о вере. Пер. с арабск. иссл. и comment. В. В. Наумкина. М., 1980.
22. Газали. Избавляющий от заблуждения.— В кн.: Григорян

- С. Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII—XII вв. М., 1960.
23. Газали. Правильные весы.— В кн.: Газали. Воскрешение наук о вере. Пер. с арабск., исслед. и коммент. В. В. Наумкина. М., 1980.
24. Гардезӣ Абӯсаид. Зайн-ул-ахбор. Нашри С. Нафисӣ. Техрон, 1954.
25. Дидро Д. Племянник Рамо.— Дидро Д. Избранные философские произведения. М., 1941.
26. Зубдат-ул-ҳақоқӣ.— В кн.: «Пять философских трактатов на тему «Афак ва анфус»: Крит. текст, указатели введ. А. Е. Бертельса. М., 1970.
27. Ибн-Рушд. Опровержение опровержения.— В кн.: «Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX—XIV вв.» М., 1961.
28. Ибн-Сина. Даниш-намэ. Перев. А. М. Богоутдинова. Душанбе, 1957.
29. Ибн-Сина. Избранные произведения. Т. 1. Душанбе, 1980.
30. Ибн-Сина. Избранные философские произведения. М., 1980.
31. Ибни Сино. Осори мунтахаб. Ч. 1—2. Душанбе, 1980.
32. Ибни Хайсам. Китоб-ул-манозир.— Дар кит.: Ибни Хайсам. Караки, 1969 (анг.).
33. Иршоди соликин. Даствати Шӯъбаи Ленинградии Институти шарқшиносии АФ СССР, № 1700.
34. Китоби баён-ул-адён. Табрез, 1926.
35. Маймонид. Путеводитель колеблющихся.— В кн.: Григорян С. Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII—XII вв. М., 1960.
36. Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. Ташкент, 1976.
37. Матлаб-ул-муъминин. Даствати Шӯъбаи Ленинградии Институти шарқшиносии АФ СССР, № 1700.
38. Миръот-ул-муҳаққиқин. Даствати Шӯъбаи Ленинградии Институти шарқшиносии АФ СССР, № 1700.
39. Насириддини Тӯсӣ. Равзат-ут-таслим ё тасаввурот. Бомбай, 1950.
40. Низам-аль-Мульк. Сиасет-намэ. Книга о правлении вазира XI в. Низам аль-Мулька. Пер., введ, в изучение памятника и примеч. Б. Н. Заходера. М.—Л., 1949.
41. Низари. Даствурнамэ. Введ., перс. текст и русск. перев.— Э. Э. Бертельса Восточный сборник. Т. 1. Л., 1926.
42. Низории Қўҳистонӣ. Куллиёт. Даствати Институти шарқшиносии АФ РСС Тоҷикистон, № 100.
43. Носир Ҳисроу. Избранное. Душанбе, 1953.
44. Носири Ҳусрав. Ваҷҳи дин. Берлин, 1343.
45. Носири Ҳусрав. Гулчине, аз девони ашъор. Душанбе, 1957.
46. Носири Ҳусрав. Зод-ул-мусофирии. Лондон, 1341.
47. Носири Ҳусрав. Китоби кушоиш ва раҳоиш. Дебочай С. Нафисӣ. Техрон, 1961.
48. Носири Ҳусрав. Кушоиш ва раҳоиш. Бомбай-Лейден, 1950.
49. Носири Ҳусрав. Рисолаи шаш фасл ё Рӯшноиномаи наср. Коҳира, 1948.
50. Носири Ҳусрав. Сафарнома. Душанбе, 1970.
51. Носири Ҳусрав. Ҳон-ул-иҳвон. Коҳира, 1359.

52. *Носири Хусрав*. Чомеъ-ул-хикматайн. Техрон-Париж, 1953.
53. Платон. Соч. в трех томах. Т. 1—3. М., 1970—1972.
54. *Пристли*. Исследования о материи и духе.—Английские материалисты XVIII в. Собр. произведений в 3-х томах. Т. 3. М., 1968.
55. *Расоили «Ихвон-ус-сафо»*. Бомбай, 1884.
56. *Рашид-ад-дин*. Сборник летописей. Т. 1—3. М.—Л., 1946—1960.
57. Рисола дар акоиди исмоилия. Даствати Шўъбаи Ленинградии Институти шарқшиносии АФ СССР, № 2490.
58. *Саҳифа*. Даствати Шўъбаи Ленинградии Институти шарқшиносии АФ СССР, № 1700.
59. Сичистонӣ, Абӯёкуб. Кашф-ул-маҳҷуб. Техрон, 1949.
60. Сичистонӣ, Абӯёкуб. Тӯҳфат-ул-мустасибиин.—Дар китоби «Ҳамса расоили исмоилия». Матни танқидӣ ва дебоҷаи Ориф Томир. Саламия, 1956. (арабӣ).
61. Усама ибн Мункиз. Книга назидания. Пер. М. А. Салье, под ред. и с примеч. И. Ю. Крачковского. М., 1958.
62. Усули адаб.—В кн.: «Пять философских трактатов на тему «Афак ва анфус». Крит. текст, указатели и введ. А. Е. Бертельса. М., 1970.
63. *Фараби*. О происхождении наук.—В кн.: Григорян С. Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII—XII вв. М., 1960.
64. *Фараби*. О разуме и науке. Алма-Ата, 1975.
65. *Фараби*. Социально-этические трактаты. Алма-Ата, 1973.
66. *Фараби*. Философские трактаты. Алма-Ата, 1972.
67. Фасл дар баёни шинохти имом. Қоҳира, 1947.
68. *Фидави, Хорасани*. Китаб би ҳидайат ал-муъминин ат-табибин («Таърихи исмоилия»). Изд., предис. и примеч. А. А. Семенова. М., 1959.
69. *Хайям Омар*. Книга по требованию (Обо всем сущем).—В кн.: Морочник С. Б., Розенфельд Б. А. Омар Хайям. Поэт, мыслитель, учёный. Душанбе, 1957.
70. *Чаҳор китоб*. Нашри литогр. Г. Х. Орифчонов. Тошкент, 1314.
71. *Шаҳобиддинишиҳ Ҳусайнӣ*. Рисола дар ҳақиқати дин. Бомбай, 1933.
72. *Шаҳристонӣ*. Китоб-ул-милал ва-н-ниҳал. Техрон, 1942.
73. Эмпирик Секст. Соч., т. 1. М., 1976.
74. *Ғазолӣ*. Қимиён саъодат. Техрон, 1319.
75. *Қозӣ-Нӯъмон*. Алгрисолат ул-музҳабат.—«Ҳамса рассоили исмоилия». Матни танқ. ва дебоҷаи Ориф Томир. Саламия, 1956.
76. Ҳафт боб ё Қаломи пир. Бо тасхехи А. М. Карими Шерозӣ. Бомбай, 1934.
77. *Абдураслулов А.* Социальная утопия Фараби и роль ее в развитии общественно-политической мысли. Ташкент, 1976.
78. Авраамова М. А. Учение Аристотеля о сущности. М., 1970.
79. *Айнӣ К. Носири. Ҳисрави Қабодиёнӣ*.—Иссири Ҳисрав. Гулчине аз девони ашъор. Душанбе, 1957.
80. *Амин, аль-Алим Махмуд*. Идейные бои. Пер. с арабск. А. В. Сагадеева. М., 1974.
81. *Арипов М. К.* Социально-утопические идеи в мусульманских ересях и их роль в формировании идеологии народных движений.

- жений в средние века.— В сб.: «Социально-утопические идеи в Средней Азии». Ташкент, 1983.
82. Асмус В. Ф. История античной философии. М., 1965.
 83. Атеистический словарь. Под общ. ред. проф. М. П. Но-викова. М., 1983.
 84. Ахмедов Э. М. О структуре арабо-мусульманской фило-софии.— Философские науки, 1977, № 5.
 85. Ахундов М.— Ф. Соч., т. 2. Баку, 1938.
 86. Ахундов М.— Ф. Философские и публицистические произ-ведения. Баку, 1940.
 87. Ашурев Г. Философские взгляды Носири Хисрава. Душанбе, 1965.
 88. Байбурди Ч. Г. Жизнь и творчество Низари — персидского поэта XIII—XIV вв. М., 1965.
 89. Байбурди Ч. Г. Жизнь и творчество Низари — персидского поэта XIII—XIV вв. Авт. канд. диссертации. Л., 1963.
 90. Баусони А. Унсурхон илмий дар акоиди исмоилиён.— Дар китоби «Саҳми исмоилиён ба инқишифи маданияти исломӣ». Му-харрир ва дебоҷаи проф. С. Х. Наср. Техрон, 1977 (англий). .
 91. Беляев Е. А. Мусульманское сектантство. М., 1957.
 92. Березин И. Н. Восточные реформаторы — ассасины. Петер-бург, 1857.
 93. Бертельс А. Е. Насир-и Хосров и исмаилизм. М., 1959.
 94. Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литерату-ры. М., 1960.
 95. Бертельс Е. Э. Рудаки и карматы.— В сб.: «Рудаки и его эпоха». Душанбе, 1958.
 96. Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. М., 1965.
 97. Богоутдинов А. М. Очерки по истории таджикской филосо-фии. Душанбе, 1961.
 98. Болтаев М. Н. Вопросы гносеологии и логики в произве-дениях Ибн-Сины и его школы. Душанбе, 1965.
 99. Брагинский И. С. Рудаки. Душанбе, 1955.
 100. Бузург-зода Л. Искатель правды и справедливости.— В кн.: Носир Хисроу. Избранное. Душанбе, 1953.
 101. Гафуров Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средне-вековая история. М., 1972.
 102. Гафуров Б. Г., Қасымжанов А. Х. Аль-Фараби в историч-культуре. М., 1975.
 103. Гегель. Лекции по истории философии.— Соч., т. XI. М.—Л., 1935.
 104. Гегель. Философия права.— Соч., т. VII. М., 1934.
 105. Гольдцер И. Лекции об исламе. Пер. с немецкого. СПб., 1912.
 106. Грабар О. Саяъти Фотимиён.— Дар китоби «Саҳми ис-моилиён ба инқишифи маданияти мусулмонӣ». Техрон, 1977 (ба заб. анг.).
 107. Григорян С. Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII—XII вв. М., 1960.
 108. Григорян С. Н. Средневековая философия народов Ближ-него и Среднего Востока. М., 1966.
 109. Джихид А. М. Абу Наср аль-Фараби о государстве. Душанбе, 1966.
 110. Джихид А. М. Некоторые вопросы теории государства в воззрениях Абу Насра Аль-Фараби. Душанбе, 1963.

111. Джумабаев Ю. Д. К изучению истории этической мысли народов Средней Азии.— Вопросы философии, 1984, № 11.
112. Джумабаев Ю. Д., Мамедов Ш. Ф. Этическая мысль в Средней Азии в IX—XV вв. М., 1974.
113. Диноршоев М. Гносеология Газали и её мировоззренческая сущность — Известия АН ТаджССР. Отд. общ. наук, 1976, № 4.
114. Диноршоев М. Ибн Сина о природе познания.— Известия АН ТаджССР. Отд. общ. наук, 1979, № 4.
115. Диноршоев М. Натурфилософия Ибн-Сины. Душанбе, 1985.
116. Диноршоев М. Философия Насириддина Туси. Душанбе, 1968.
117. Диноршоев М. Философская онтология Ибн-Сины.— Известия АН ТаджССР. Отд. общ. наук, 1979, № 2.
118. Диноршоев М., Кулматов Н. Баҳси мутакаллим бо файласуф.— «Мушкилоти Ибни Сино». Душанбе, 1980.
119. Додихудоев Х. Мазҳаби исмоилия ва моҳияти иҷтимоии он. Душанбе, 1967.
120. Додихудоев Х. Мазҳабҳои мусулмонӣ. Душанбе, 1967.
121. Додихудоев Х. Очерки философии исмаилизма. Душанбе, 1976.
122. Додихудоев Х. Шаклҳои таърихии атеизм. Душанбе, 1967.
123. Дози Р. Очерк истории ислама. М., 1904.
124. Долгов К. М. Диалектика и схоластика. М., 1963.
125. Жуковский В. А. Секта «людей истины» в Персии. Петербург, 1987.
126. Завадский Ю. Н. Абу Али ибн Сина. Душанбе, 1980.
127. Закуев А. К. Философия «Братьев чистоты». Баку, 1961.
128. Заходер Б. Н. Мухаммед Нахшаби. К истории карматского движения в Средней Азии.— Ученые записки МГУ. Вып. 41, М., 1940.
129. Зубов В. Г. Аристотель. М., 1963.
130. Ибн-Сино и средневековая философия. Сб. статей. Душанбе, 1981.
131. Иванов В. А. Адабиёти исмоилий. Назари библиографӣ. Нашри 2. Техрон, 1963 (ба заб. анг.).
132. Иванов В. А. Исмаилиитские рукописи Азиатского музея ИРАН, 1917.
133. Иванов В. А. Бунъёдгузори шинохтаи исмоилия. Бомбай, 1946.
135. Иноят Х. Очерки фалсафаи сиёсии «Ихон-ус-сафо».— Дар китоби «Саҳми исмоилиён ба инкишофи маданияти исломӣ», Техрон, 1977 (ба заб. анг.).
136. Исмоил А., Нанҷӣ А. Исмоилиён дар таърих.— Дар китоби «Саҳми исмоилиён ба инкишофи маданияти исломӣ». Техрон, 1977 (ба заб. анг.).
137. История античной диалектики. М., 1972.
138. История диалектики XIV—XVIII вв. М., 1974.
139. История политических и правовых учений. Под ред. В. С. Нерсесянца. М., 1983.
140. История стран зарубежной Азии в средние века. М., 1970.
141. История таджикского народа. Т. 1, кн. 2. М., 1965.

142. История философии в 6-ти томах. Т. 1. М., 1957.
143. Қасымжанов А. Ҳ. Аль-Фараби. М., 1982.
144. Қасымжанов А. Ҳ. Философские воззрения аль-Фараби.—
В кн.: Аль-Фараби. Философские трактаты. Алма-Ата, 1972.
145. Қишоварз Қарим. Ҳасани Саббоҳ. Тәхрон, 1966.
146. Климович Л. И. Ислам. Изд. 2-е. М., 1965.
147. Коран. Пер. И. Ю. Крачковского. М., 1986.
148. Корбэн А. Чавоби исмоилиён ба баҳси Газолӣ.—Дар китоби «Саҳми исмоилиён ба инкишифи маданияти исломӣ». Техрон, 1977 (ба заб. анг.).
- ✓ 149. Корбэн А. Таърихи фалсафаи ислом. Техрон, 1962.
150. Кочетов А. Н. Буддизм. М., 1963.
151. Крымский А. Е. История мусульманства. Ч. 3. М., 1912.
152. Крымский А. Е. История Персии, её литературы и древнейшей теософии. Ч. 1. М., 1914.
153. Қулматов Н. Фахриддин Рози (Краткий анализ философской концепции). Душанбе. 1980.
154. Қурбанов Ҳ. Учение ислама о смысле и цели жизни. Душанбе, 1977.
155. Левин Г. Д. Теория соответствия и марксистская концепция истины.—В кн.: Практика и познание. М., 1967.
156. Лей Г. Очерк истории средневекового материализма. Пер. с немецкого. М., 1962.
157. Лекторский В. Теория познания.—Философская энциклопедия. Т. 5. М., 1970.
158. Логико-гносеологические идеи мыслителей Средней Азии. Ташкент, 1981.
159. Маделунг. Баъзе ҷиҳатҳои илоҳиёти исмоилия.—Дар китоби «Саҳми исмоилиён ба инкишифи маданияти исломӣ». Техрон, 1977 (ба заб. анг.).
160. Манучехр. Қилоти исмоилия дар риштаи кӯҳҳои Ал-бурз Техрон, 1345.
161. Марксистская этика. Под общ. ред. проф. А. И. Титаренко. М., 1980.
162. Массиньон. Карматиён.—Энциклопедия ислом. Ч. 29. Лейден-Лондон, 1925.
163. Массэ А. Ислам. Изд. 2-е. М., 1983.
164. Матинӣ Ч. Носири Ҳусрав ва мадҳсарой.—Маҷаллаи дошишқадан адабиёт ва улуми инсонии донишгоҳи Фирдавсӣ. Машҳад, 1974, № 2, т. 10.
165. Меҳ А. Мусульманский ренессанс. М., 1973.
- ✓ 166. Мирзоэода Ҳ. Нуктаи назари зиддииний дар адабиёти классикии форсу тоҷик. Душанбе. 1978.
167. Морочник С. Б. Философские взгляды Омара Хайяма. Душанбе, 1952.
168. Морочник С. Б., Розенфельд Б. А. Омар Хайям. Поэт, мыслитель, учёный. Душанбе, 1957.
169. Мустафаев Дж. О социальных утопиях в странах Востока.—Вопросы философии, 1968, № 8.
170. Мусульманский мир. 950—1150. М., 1981.
171. Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ. Сайри фалсафа дар Эрон. Техрон, 1954.
172. Наср, Саид Ҳусайн. Маорифи исломӣ дар ҷаҳони муосир. Техрон, 1388.

173. *Наср, Саид Хусайн*. Саҳми исмоилия ба инкишофи маданияти исломӣ. Техрон, 1977, дебоча (ба заб. англ.).
174. *Наумкин В. В.* К вопросу о хасса и 'амма (традиционная концепция «элиты» и «массы» в мусульманские). — В сб.: «Ислам в истории народов, Востока». М., 1981.
175. *Наумкин В. В.* Трактат Газали «Воскрешение наук о вере»; — В кн.; Газали. Воскрешение наук о вере. Пер. с арабск., иссл. и коммент. В. В. Наумкина. М., 1984.
176. *Одилов Н.* Мировоззрение Джалаляддина Руми. Душанбе, 1974.
177. *Ойзерман Т. И.* Главные философские направления. М., 1971.
178. Очерк истории этики. Под ред. Б. А. Чагина. М., 1969.
179. *Петрушевский И. П.* Ислам в Иране в VII—XV вв. Л., 1966.
180. *Пигулевская Н. В.* Идея равенства в учении маздакитов Из истории социально-политических идей. М., 1955.
181. *Пигулевская Н. В.* Маздакитское движение. — Известия АН СССР. Сер. истории и философии, 1944, № 4.
182. *Поризӣ, Мӯҳаммад*. Ҷозибаи сиёсии Кохира ва исмоилиёни Эрон. — «Роҳномон китоб», ч. 18, № № 4—5. Техрон, 1975.
183. *Прозоров С. М.* Введение. — В кн.: Ал-Наубахти. Шиитские секты. Пер. с арабск. иссл. и коммент. С. М. Прозорова. М., 1973.
184. *Прозоров С. М.* Введение. — В кн.: Аш-Шахристани. Книга о религиях и сектах. Ч. 1. Ислам. Пер. с арабск., введ. и коммент. С. М. Прозорова. М., 1984.
185. *Рассел Б.* История западной философии Пер. с английского М., 1959.
186. *Рауфов Х., Азизӣ-Мешкин М.* Бар зидди хурофоти динӣ Душанбе, 1961.
187. *Роъин Исмоил*. Фаромӯшхона ва фаромонсурӣ дар Эрон. Техрон, 1948.
188. *Роузентал Ф.* Торжество знания. М., 1978.
189. *Сабра, Абдул Ҳамид*. Ибни-Хайсам ва фарзия онд ба шуъон биниш. — Дар китоби «Саҳми исмоилиён ба инкишофи маданияти исломӣ». Техрон, 1977.
190. *Сагадеев А. В.* «Знание» и познавательное отношение к действительности в средневековой мусульманской культуре. — В кн.: Роузентал Ф. Торжество знания. М., 1978.
191. *Сагадеев А. В.* Ибн-Рушд. М., 1953.
192. *Сагадеев А. В.* Ибн-Сина (Авиценна). М., 1980.
193. *Сагадеев А. В.* Учение Ибн-Рушда о соотношении философии, теологии и религии и его источники в трудах аль-Фараби. — В кн.: Аль-Фараби. Научное творчество. М., 1975.
194. *Садыков А. С.* Этика Абу Насра ал-Фараби. — В сб.: «Вопросы истории философии». Душанбе, 1977.
195. *Садыков А. У.* Политическая мысль до ал-Фараби. — В кн.: Аль-Фараби. Научное творчество. М., 1975.
196. *Сафо З.* Таърихи улуми аклӣ дар Эрон. Техрон, 1957.
197. *Семенов А. А.* Взгляд на Коран в восточном исмаилизме. — Известия Российской Академии наук. Т. 1. Л., 1927.
198. *Семенов А. А.* Маздакизм (Очерк истории учения Маздака). — В сб.: «Вопросы истории религии и атеизма». Т. 5. М., 1958.

199. Семенова Л. А. Фатимидский исмаилизм в современном западном исламоведении.— В сб.: «Ислам в истории народов Востока». М., 1981.
200. Сироджев Ф. Проблема извечности мира в философии Ибн-Сино.— В кн.: «Ибн-Сино и средневековая философия». Душанбе, 1981.
201. Смирнов Н. А. Мусульманское сектантство. М., 1930.
202. Смирнов Н. А. Очерки истории изучения ислама в СССР. М., 1954.
203. Соколов В. В. Европейская философия XV—XVIII вв. М., 1984.
204. Соколов В. В. Средневековая философия. М., 1979.
205. Соколов В. В. Философия древности и средневековья.— В кн.: «Антология мировой философии». Т. 1, кн. 1. М., 1969.
206. Социально-утопические идеи в Средней Азии. Под ред. М. М. Хайруллаева. Ташкент, 1983.
207. Степанянц М. Т. Ислам в философской и общественной мысли зарубежного Востока. М., 1974.
208. Степанянц М. Т. К вопросу об изучении философии народов зарубежного Востока.— Вопросы философии, 1983, № 9.
209. Строева Л. В. Государство исмаилитов в Иране в XI—XIII вв. М., 1978.
210. Строева Л. В. «День Воскресения из мертвых» и его социальная сущность.— Краткие сообщения ИВ АН СССР. Т. XXXVIII. М., 1960.
211. Строева Л. В. Исмаилиты Ирана и Сирии в зарубежной и советской историографии.— В сб.: «Историография и источниковедение истории стран Азии». Вып. 1. Л., 1965.
212. Строева Л. В. К вопросу о социальной природе исмаилитского движения в Иране в XI—XVIII вв.— Вестник ЛГУ. Вып. 4, № 20. Л., 1963.
213. Строева Л. В. «Новый призыв» исмаилитов, как идеология народного движения в Иране в XI—XII вв.— «Палестинский сборник». Вып. 21/84. Ближний Восток и Иран, М., 1970.
214. Султонов М. Ахамияти «Рисолай саргузашт» дар омӯзиши аҳвол ва осори Ибни Сино. Душанбе, 1980.
215. Султонов У. Ақидаҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ ва аҳлоқии Абӯалӣ Сино. Душанбе, 1975.
216. Суҷкова Г. Г., Ҳазраткулов М. Юбилей великого ученого-средневекового Востока.— Вопросы философии, 1981, № 4.
217. Табарӣ ў. Барҳе баррасиҳо дар бораи ҷаёнинӣ ва ҷунбишҳои иҷтимоӣ дар Эрон. Берлин, 1970.
218. Табарӣ Э. Шаммае дар бораи ҷунбиши исмоилия.— Дунъё, 1345, соли VII, шумораи 2.
219. Томир Ориф. Ҳақиқат дар бораи «Ихвон-ус-сафо ва хулон-ул-вафо». Бейрут, 1957 (арабӣ).
220. Таърихи Қуръон ва муҳтасаре аз шарҳи ҳоли ҳазрати Муҳаммад. Техрон, 1942.
221. Трахтенберг О. В. Очерки по истории западно-европейской средневековой философии. М., 1957.
222. Турсунов А. Эҳъён Аҷам. Душанбе, 1984.
223. Турсунов А. Эҳъён Аҷам.— Садои Шарқ, 1982, № 1.
224. Ҷманец С. И. Очерк развития религиозно-философской мысли в исламе СПб. 1890.
225. Филиппони-Ронкони Т. Афлокшиносии исмоилиёни Осиёи

- Марказай.**—Дар китоби «Сахми исмоилиён ба инкишофи маданияти исломий». Техрон, 1977, (ба заб. анг.).
226. Философская энциклопедия. Т. 4. М., 1967.
227. Фильшинский И. М., Шидфар Б. Я. Очерк арабо-мусульманской культуры (VII—XII). М., 1971.
228. Хайдулаев М. М. Абу Наср аль-Фараби. М., 1982.
229. Хуарт К. Исмоилия.—Энциклопедия ислом. Ч. 26. Лейден-Лондон, 1926 (ба заб. анг.).
230. Чалоян В. К. Развитие философской мысли в Армении Древний и средневековый период). М., 1974.
231. Чалоян В. К. Восток-Запад (Преемственность в философии античного и средневекового общества). М., 1968.
232. Шаймукамбетова Г. Б. Арабоязычная философия средневековья и классическая традиция. М., 1979.
233. Шаймукамбетова Г. Б. О состоянии, проблемах и перспективах изучения философской мысли зарубежного Востока.—Вопросы философии, 1985, № 11.
234. Шелли. Ассасины.—Шелли. Письма. Статьи. Фрагменты. М., 1972.
235. Ярошевский М. Г. Учение Аристотеля о душе и античный детерминизм.—Вопросы философии, 1966, № 5.
236. Ҳазратқулов М. Исмоилиён ва олам. Такриз ба китоби: Ҳ. Додихудоев. Очерки философии исмаилизма. Душанбе, 1976).—Садои Шарқ, 1977, № 4.
237. Ҳамарне С. Тиб ва илми дорусозии фотимиён.—Дар китоби «Сахми исмоилиён ба инкишофи маданияти исломий». Техрон, 1977 (ба заб. анг.).

МУНДАРИЧА

Муқаддима

3

Боби I.

ИСМОИЛИЯ; ФАЛСАФА АСТ Е ДИН?

Чаҳонбинии исмоилиён аз назари мутафаккирони асримиёна-	14
гӣ ва олимони мусоир	39
Диалектикаи тавхид ва масъалаи ягонагии олам	69
Зоҳир ва ботин. Таъвили исмоилия	99
Шариат ва ҳақиқат. Мавқеи эътиқоди динӣ дар фалсафани исмоилия	99

Боби II.

ТАЪЛИМОТИ ФАЛСАФИИ ИСМОИЛИЯ

«Оё оламро худо оғардааст?..»	133
Табиат аз дидгоҳи исмоилиён	158
Назарияи маърифат. Таснифи илмҳо	201
Хулоса	265
Адабиёт	274

Додихудоев Хаёлбек

**Д 68 Исмоилия ва озодандешии Шарқ.—Душанбе:
«Ирфон», 1989, 288 сах.**

Китоб аз хусуси хориқаи таърихи Шарқи асримиёнагӣ — ҳарашати исмоилиён ва таълимоти мураккаби онҳо нақл мекунад.

Муаллиф аз нуқтai назари марксистӣ ва дар асоси маълумоти фаровон, таҳдили осори файласуфони асримиёнагӣ, осори муҳаккиқони советию хориҷӣ роли исмоилии асрҳои X—XIV-ро дар инкишофи афкори иҷтимоию фалсафӣ ва озодандешии Шарқи исломӣ нишон медиҳад.

Китоб ба доираи васеи хонандагон тавсия мегардад.

0101020000—131

**Д —————— 89
М 501(13)—89**

ББК 87. 3(5)—86.38.

ISBN 5—667—00017—2

Додихудоев Хаёлбек

**ИСМОИЛИЗМ
И СВОБОДОМЫСЛИЕ
ВОСТОКА**

(На таджикском языке)

Мухаррир
X. Рауфзода

Мухаррири орониш
B. Немиров

Мухаррири техникӣ
E. Гуськова

Мусаҳхех
M. Чалилов

БИ № 1831

Ба матбаа 31.05.89 супурда шуд. Ба чопаш 04.11.89 имзо шуд. Формати 84×108^{1/2}. Көгөзи № 2. Гарнитурааш адабий. Чопаш барчааста. Чузъи чопии шартый 15,12. Чузъи рангай шартый 15,33. Чузъи нашрию хисоби 16,33. Адади нашр 3000. Супориши № 2930. Нархаш 1 * с. 20 тин.

Душанбе, нашриёти «Ирфон», кӯчая Айӣ, 126.

Комбинати полиграфии Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба корҳои нашриёт, полиграфия ва савдои китоб.

Душанбе, кӯчая Айӣ, 126.

**НАШРИЁТИ «ИРФОН» ДАР СОЛХОИ
1989—90 ҚИТОБХОИ ЗЕРИНРО НАШР
МЕНАМОЯД**

Носири Хусрав. Осори мунтахаб.

Чилди аввали «Осори мунтахаб»-и шонру файласуфи бузурги точик аз асархон фалсафий «Чомеъ-ул-ҳикматайн», «Хон-ул-ихвон», «Кушоиш ва раҳониш», «Рӯшиноинома» ва «Саодатнома» фароҳам омадааст. Мутафаккир ба масоили ах-лок бештар дикқат гуморида, вобаста ба ин ма-соил роҷеъ ба ҳадафи оғариниш, таносуби ола-ми кабир андеша меронд.

«Осори мунтахаб» барои файласуфон, фи-лологҳо, муаррихон ва умуман ҳама ҳаводоро-ни афкори асримиёнагии ҳалқҳои эронӣ пешни-ход мешавад.

Абӯрайҳон Берунӣ. Осор-ул-боқия.

«Осор-ул-боқия»-и олим, мутафаккир ва ҳакими барҷаста Абӯрайҳон Муҳаммади Берувӣ шоҳкории афкори илми асрҳои X—XI ба шумор меравад. Муаллиф дар он ба таҳлили ташаккули шаклҳои мухталифи фарҳанги инсонӣ пардохта, сабабҳои пайдоиши ҷараёнҳои мухталифи мазҳабӣ ва муборизаи байни онҳоро ошкор намуда, муносабати мутафаккирони гузашта ва ҳамзамонони худро нисбат ба онҳо муйян менамояд.

Хонандай арҷманӣ аз ин китоби бебаҳо дар бораи пайдоиши ҳаёт, воқеаҳои oddivу гайри oddии табӣ, сабабу тарзҳои пайдоиши оину кешҳо, мояи пайдоиш ва шакл гирифтани тақвими хиндуён, румиён, яхудон, тоҷикону форсҳо, арабҳову қибтиён маълумоти фаровон ба даст меорад.

1 СҮМ. 20 ТИН.

«ИРФОН»